

12542

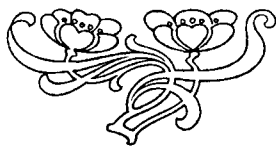
Zgodovina in geografija

Avstro-Ogrske.

Spisala c. kr. profesorja

Fr. Komatar (zgodovino) in
dr. V. Šarabon (geografijo).

Ljubljana 1916.

Založilo „Društvo slovenskih profesorjev“.

Tisk J. Blasnika nasiednikov.

Prvi del.

Zgodovina
avstrijsko - ogrske
monarhije.

Spisal
prof. Fr. Komatar.

Yw. št. 12542

št. št. 7605

sig. VIII - 373.

D. 10. VI 1454

KAZALO.

Prvi oddelek: Od najstarejših časov do leta 967 po Kr.

A. Prazgodovinski čas	1
1. Kamneni vek	1
2. Bronasti vek	2
3. Železni vek	3
a) Hallstattska doba	3
b) Laténska doba	4
B. Rimsko gospodstvo (11 pred Kr. do 476 po Kr.)	5
1. Rimljani osvoje avstrijske dežele	5
2. Rimska kultura v avstrijskih deželah	6
C. Preseljevanje narodov	8
1. Germanske državne tvorbe	8
2. Naselitev Slovanov in Avarov. Samova država. Karantanski Slovenci priznajo bavarsko gospodstvo	10
3. Bavarci	12
4. Samostojnost Karantanskih Slovencev	12
5. Frankovsko gospodstvo	13
6. Vzhodnofrankovska država	14
7. Samostojnost Panonskih Slovencev	15
8. Velikomoravska država. Delovanje slovanskih apostolov sv. Cirila in Metoda	15
9. Naselitev Ogrov. Propad in obnovitev Vzhodne marke. Ustanovitev Velike Karantanije	17
10. Kulturne razmere pri Slovencih	19

Drugi oddelek: Doba Babenberžanov, Přemislidov in Arpadov.

A. Vzhodna marka in Avstrija za časa Babenberžanov	21
B. Karantanija in njene marke	25
1. Obseg in uprava vojvodine ter mejnih grofij	25
2. Karantanska vojvodina	27
3. Karantanska marka	28
4. Savinjska marka	29
5. Kranjska marka	30

6. Oglejski patriarhat	32
7. Goriška grofija	33
8. Istrska marka	35
C. Kulturne razmere v alpskih deželah	35
1. Plemstvo	35
2. Meščanstvo	36
3. Kmetijski stan	37
4. Obrt	39
5. Trgovina	39
6. Židje	41
7. Znanosti in umetnosti	42
D. Češka	42
E. Ogrska in Hrvaška	44
F. Avstrijsko medvladje	45

Tretji oddelek: Zgodovina avstrijskih, čeških in ogrskih dežel od l. 1283 do njih združitve (1526).

A. Albreht I. — Ogrska in Češka dobita nove dinastije	49
B. Friderik Lepi	50
C. Habsburžani dobe Koroško in Kranjsko. — Albreht II.	50
D. Tirolska se združi z Avstrijo	52
E. Rudolf IV. Ustanovnik (1358—1365)	53
F. Avstrijske dežele do vlade cesarja Friderika III.	54
G. Češka za Luksemburžanov	58
II Ogrska do smrti kralja Sigismunda	60
I. Doba cesarja Friderika III.	61
J. Notranje razmere v avstrijskih, čeških in ogrskih deželah	65
1. Deželni stanovi	65
2. Meščanski stan	66
3. Kmetijski stan	68
4. Duševno življenje	71
K. Maksimilijan I. (1493—1519)	72
L. Karel in Ferdinand do Bruseljske pogodbe. Habsburžani dobe Češko in Ogrsko	74

Četrti oddelek: Zgodovina avstrijske vevlasti do smrti zadnjega moškega Habsburžana.

A. Reformacija in protireformacija	77
1. Ferdinand I.	77
2. Maksimilijan II. (1564—1576) in njegova brata Ferdinand in Karel	80
3. Rudolf II. (1576—1612) in Matija (1612—1619)	84
4. Ferdinand II. (1619—1637). Tridesetletna vojna (1618—1648). Ferdinand III. (1637—1657)	86
B. Doba knežjega absolutizma	90
1. Leopold I. (1657—1705)	90
2. Jožef I. (1705—1711) in Karel VI. (1711—1740)	92

Prvi oddelek.

Od najstarejših časov do leta 976. po Kr.

A. Prazgodovinski čas.

Iz prazgodovinskega časa ni pisanih poročil, le izkopanine iz raznih krajev naše monarhije, nakit, okraski, posode in orožje, nudijo precej jasno podobo o življenju in delovanju prebivalcev tega časa. Z ozirom na snov, iz katere so izdelane izkopanine, ločijo starinoslovci tri veke: kamneni, bronasti in železni.

1. Kamneni vek.

Kamneni vek se deli v dve dobi: v paleolitiško in neolitiško. V paleolitiški dobi, ki odgovarja v geologiji ledeni ali diluvialni dobi, so prebivali nestalni nomadi po rodovinah v skalnatih duplinah (kakor v dalmatinskih špiljah) ali na prostem, če je bil dotični kraj zavarovan proti vetrovom. Častili so živali. Poznali niso niti kovin, niti žita, niti domače živine, niti tkane obleke; pečali so se z lovom na mamuta, divjega konja, tura, pravola, jelena velikana in severnega jelena. Iz obkrušenega kamenja (zlasti iz kresilnika) in kosti ubitih živali so napravljali preprosto orožje, orodje in nakit. Lobanja diluvialnega človeka se je našla pri Krapini.

Dolgotrajni paleolitiški dobi je sledila od začetka geološke sedanjosti neolitiška doba, v kateri so bile ustvarjene prve podlage evropske civilizacije. Ljudje so se naseljevali na strmih gričih, obdanih od vode, v Notranji Avstriji po ravnica ob rekah, na Kranjskem sosebnobno ob Savi, Krki in Kolpi, ali pa so gradili mostišča, stalne stavbe na koleh, kakršne so se našle v Salzkammergutskih jezerih, na Ljubljanskem barju (pri Notranjih Goricah in blizu Iga) in ob Ljubljani (od Gruberjevega prekopa do Trnovega). Rodovi so stanovali skupaj in

imeli komunističsko gospodarstvo. Mrtvece so pokopavali v gomilah. Njih glavna opravila so bila ribištvo, lov, živinoreja in poljedelstvo. Sejali so pšenico, ječmen, lan in mak. Po prostranih gozdovih so nabirali divja jabolka, liruške, lešnike, trnulje in vsakovrstne jagode. Po bivališčih so redili govedo, ovce, koze, prašiče in pse. Izdelovali so raznovrstno orodje in orožje iz obkrušenih in brušenih kamenov (največ iz kresilnika in drugih trdih vrst), rogov in kosti; oblačili so se v živalske kože. V Bosni (pri Butmiru v bližini toplice Ilidže) so našli nedaleč od gore, kjer so neolitski prebivalci lomili kresilnik, delavnico za kamnene izdelke. Precej razvito je bilo lončarstvo. Posode so bile napravljene s prosto roko in okusno ozaljšane z geometričnimi okraski ter tudi z barvani. V nekaterih krajih so znali prebivalci izdelovati iz ilovice živalske ter človeške kipe in otroške igrače. Na Tirolskem in Salzburškem so proti koncu neolitiške dobe že kovali iz bakra razne predmete. Ko so se pa prebivalci vtoliko seznanili z bakrom in cinom, da so iz njiju izdelovali bron, ki je nadomestil prejšnje kamnene predmete, se pričinja v Avstriji okoli l. 2000 pr. Kr. bronasti vek.

2. Bronasti vek.

Ljudje so livali kovine in kovali iz njih različne predmete. Izkopanine kažejo lep napredek od preprostih do praktično in umetniško popolnejših oblik. Na ta razvoj so vplivali inozemski izdelki. Kajti tujci z juga in vzhoda, kjer je bila takrat kultura bolj razvita, so radi prihajali v naše kraje. Vabilo jih je zlato, sol in baker alpskih dežel in ogrsko zlato. Potovali so ob Donavi tudi proti zahodu, kjer so dobivali cin, in čez Kranjsko¹ proti skandinavskemu severu, kjer so zamenjavali bronaste izdelke za jantar, s katerim so se radi krasili. Kranjska je bila v bronastem veku še redko naseljena, izvzemši okolico Novega mesta. Izkopanine, ki so tujega izvora, so se našle pri Črmošnjicah, na robu Ljubljanskega barja, kjer so bila mostišča obljudena še v začetku bronastega veka, pri Velikem Otoku in Zagorju.

¹ Prim. pripovedko o Argonavtilih. Trgovska pot je vodila na Kranjskem po Savi, Ljubljanskem barju čez Vrhniko, Hrušico do morja, deloma ob mirno tekoči Krki. Iz Italije so prihajali trgovci čez Baško sedlo na Kranjsko in čez Medvedji dol na Koroško.

Bronasti vek je važen za razvoj človeštva, ker so se ljudje takrat začeli pečati z obrtjo in trgovino, rudarstvom in plavžarstvom. Tudi se je takrat povzdignilo poljedelstvo. Splošno je rastle število prebivalcev v krajih, bogatih na bakru. Ljudje so stanovali po vaseh v kočah, ki so bile zgrajene iz prsti in lesa; oblačili so se v živalske kože in tudi že v platnene in volnene obleke, ozaljšane z geometričnimi ornamenti. Lončene posode so narejali z roko in jih krasili. Žito so mleli z neobdelanimi mlinskimi ploščami (žrvni). Mrtvece so v Notranji Avstriji navadno pokopavali, drugod pa sežigali in spravljali pepel z okrasjem, orožjem in najljubšimi pokojnikovimi jedini v žare, ki so jili pokrivali s kamenito ploščo. Odličnejšim mrtvecem so polagali v grob tudi njih konje, obrzdane z lepo opravo.

3. Železni vek.

Prazgodovinski železni vek v Avstriji sega od l. 1000 pr. Kristom do onega časa, ko so zasedli Rimljani naše kraje do Donave in jih priklopili antični kulturi. Razrodi, ki so stanovali v tem veku po naši monarhiji, so že znani. Starinoslovcem jih prištevajo Ilirom. Izmed ilirskih plemen so bili naseljeni Veneti po gorenji Italiji, Istrani po Istri, Japodi ob gorenji Kolpi in po Krasu, Liburni, čvrsti in gostoljubni mornarji, v vzhodni Istri in po Kvarnerskih otokih. Nad ilirske rodove so prišli okoli l. 400 pr. Kristom Kelti, jih deloma preinagali in se med njimi naselili. Keltom so pripadali Boji na Češkem, Tavriščani ali Noričani južno od Donave, na Štajerskem, Salzburgskem, Koroškem in Gorenjskem, Karni ob koroško-beneški meji, Latobiki ob Savi in Krki. — Traki so gospodovali na Ogrskem.

a) Hallstattska doba.

Železni vek se deli v dve dobi: hallstattsko in laténsko. Imenujeta se po dveh značilnih najdiščih, po Hallstattu v Zgornji Avstriji in La Tène ob Neuchâtelskem jezeru na vznožju Jura. V obeh dobah so narodi neprestano napredovali, ker je vplivala nanje južnoevropska kultura in je vedno bolj naraščal promet med narodi. V hallstattski dobi železo ni inahoma izpodrinilo bronu, ampak se je le počasi udomačilo. Hallstattska doba je torej prava prehodna doba, v kateri so ljudje skoro enakomerno izdelovali predmete iz železa

in bronca. Železne izdelke so izprva prinesli tuji. Ti so tudi učili Ilire, kako se železo tali in kuje. Tako so pričeli Iliri najprej orožje izdelovati iz železa, nakit (ovratnice, zapestnice, igle za lase, uhanе, prstane, fibule) in semintja čelade so pa še dalje narejali iz dragocenejšega in priljubljenjšega bronca. S prosto roko narejene lončene posode, ki inajso včasih čudovito obliko, so deloma enobarvne, deloma olepšane še vedno z geometričnimi okraski. Najznamenitejše so situle, bronaste vaze, ki so jih izdelovali razrodí od Jadranskega morja do Donave in jih krasili po starogrških vzorcih z vrezanimi ali izbočenimi podobami.² Na isti način so narejeni tudi pasovi iz bronca. Jako obširna grobišča ali gonile te dobe je dobiti v dolinah in na planotah, ki so dandanes redko naseljene. Naselbine so bile zavarovane z okroglimi nasipi: okoli in okoli so bili zabiti koli, s protjem opleteni in z ilovico ometani. Največje naselbine na Kranjskem so bile: Magdalenska gora pri Šnarju, Vače, Vinji vrh, Podzemelj nad Kulpo, Šnarjeta pri Novem mestu, Vinica in Šilertabor. Veliko skritega orožja so našli na griču Tržišče pri Cerknici.

b) Laténska doba.

Pridni in bojeviti Galci ali Kelti, stanujoči po rodovitni pokrajini med Renom in Rodanom, so se seznanili s podjetnimi grškimi trgovci in obrtniki v Masiliji in so povzdignili polagoma svojo kulturo do največje popolnosti v prazgodovinskem času. Njih kultura (laténska) se je razširila po Angleškem in večjem delu evropskega kontinenta ter je izpodrinila hallstattsko. V tej dobi se je vršil boj za obstanek v prostranejši pokrajini ter je povzročil v umetnosti krasnejše in v obrti resnejše oblike. Takrat so narejali ljudje vse orožje in orodje iz železa, iz bronca le okrasje, posode, čelade in nekatere dele pri ščitu; kovinske predmete so krasili z jantarjem, koralami ali z rdečim steklom. Bogati in odlični ljudje so nosili okoli vratu umetniško izdelan zlat nakit, ki ljubi geometrične kombinacije in največkrat uporablja krive (zavite ali v obliki črke S narejene) črte. Lončarji so izumili točilo in doségli v žgalnici zveneče trde izdelke. Žito so mleli z vrtečimi se kameni. Rabili so zlate in srebrne novce, ki so jih kovali

² Krasna je situla iz Vač v Kranjskem deželnem muzeju; v treh pasovih so predočeni prizori iz lovskega in vojaškega življenja.

keltski glavarji s svojimi imeni in raznimi podobami po vzorcih makedonskega in rimskega kova. Zidali so dobro utrjena mesta,³ ki so simboli in mejniki pričenjajočega se zgodovinskega razvoja. Stala so ali na osamljenih gorah, ali pa v nižini, ponajveč ob sotočju dveh rek. Take naselbine so bile dobro zavarovane s precej visokimi nasipi iz kamenja ali iz ilovice. Ob nasipih so bile sezidane hiše, v sredi naselbine je bilo pokopališče. Prej imenovane naselbine, ki so bile na Kranjskem že v hallstattski dobi, so se obdržale tudi v latènski dobi; tedaj je na novo nastalo znamenito Gradišče v Šmihelu pri Hrenovicali. Dalje se dobe Gradišča na Goriškem: pri sv. Luciji, Kobaridu in Idriji ob Bači; na Koroškem: pri Rožekii; na Štajerskem: pri Rušah in Negovi. Na Hrvaškem sta bili Lika in Krbava gosto obljudeni.

B. Rimsko gospodstvo (11 pr. Kr. do 476 po Kr.).

1. Rimljani osvoje avstrijske dežele.

Rimljani so ustanovili kolonijo Akvilejo, da bi imeli oporišče v bojih z nemirnimi kraškimi in alpskimi razrodi (181 pr. Kr.), podjarmili Istrane, nevarne morske roparje, (177 pr. Kr.) in bojaželjne Japode (129 pr. Kr.) ter zavarovali osvojeno deželo z vojaškima naselbinama Tergeste in Pola. Dalje je obiskal Julij Cezar avstrijske južne dežele, želeč spoznati pokrajine in ljudstva. Po njem se imenujejo „Julijske Alpe“, in prelaz čez Hrušico je bil nazvan „statio in alpe Julia“. Cezarjev stričnik Oktavian je premagal (35 pr. Kr.) Japode pri mestu Metullum, si podjarmil Latobike, se polastil mesta Segestike (Siska) in slednjič podvrigel rimski oblasti ilirske razrode po Dalmaciji, Bosni ter Hercegovini in podelil naselbinam Tergesti, Poli, Jaderi, Saloni in tavrški Emoni pravice kolonij. Avgustova pastorka Druz in Tiberij sta v letih 15 do 11 pr. Kr. prisilila še razne narode, stanujoče po Reciji, Vindeliciji in Noriku do Donave, da so priznali rimsko oblast.

³ Ta mesta sedaj imenuje ljudstvo Gradišča, v Istri Castellieri, v Dalmaciji Gradine, na Goriškem Mirišča.

2. Rimska kultura v avstrijskih deželah.

Rimljani so vvedli v podjarmljenih deželah svoje upravne naredbe. Dežele so razdelili na provincije: Recižo, Vindelicijo, Norik,⁴ Panonijo, Dalmacijo⁵ in Dacijo⁶. Goriško, Notranjsko in Istro do Raše so pa priklopili Italiji. Izvzemši Dacijo so pripadle vse te provincije zapadnemu delu, ko je bil Dioklecian razdelil rimsko cesarstvo v dva dela.

Provincije in državno mejo so branile legije, ki so bile nastanjene v utrjenih vojaških taboriščih, kakor v Petoviju, Vindoboni, Carnuntu, Lavriaku itd. Dostikrat so nastale okoli taborišč civilne naselbine trgoveev, gostilničarjev, in taki tabori so dobili večinoma mestne pravice (municipiji). Oni kraji pa, kjer so se bili nastanili rimski veterani, so bili povzdignjeni v kolonije.

Temelj rimski civilni upravi je bilo mesto, v katerem so vodili upravo 4 najvišji uradniki (quattuorviri ali po dva duunvira za pravosodje in za tržno sodstvo) in mestni svet, sestavljen iz 100 dekurionov. Okolica, večinoma v velikem obsegu, je bila podrejena mestu⁷. V provincialnih glavnih mestih so vladali v cesarjevem imenu namestniki (legatus Augusti pro praetore, pozneje praefectus ali procurator), ki so poveljevali vojaškim četam, vodili sodno upravo in pobirali javne davke; od Konstantina dalje pa so prepustili poveljstvo legatom. V teh mestih so se zbirali zastopniki mestnih teritorijev v deželnih zborih (conventus), kjer so ponajveč obhajali bogoslužne svečanosti in se tudi posvetovali o provincialnem proračunu, sestavljali prošnje na cesarja in se pritoževali zaradi cesarskih namestnikov.

Rimska finančna uprava je izžemala provincije. Delila je podjarmljeno zemljo svojevoljno med rimske državljane, nove naselnike in doslužene vojake. Prvotni lastniki zemljišč so tako postali samo užitniki in najemniki, ki so morali plačevati finančni upravi zemljiški davek. Cesarski

⁴ Koroška in severozapadni del Gorenjskega z Emono je pripadal Noriku, vzhodni Štajer in Dolenjska pa Panoniji. Emona se je najbrže za Klavdija združila s Panonijo; v začetku 2. stol. je pa postala z okolico vred poseben okraj med Italijo in Panonijo, a že v začetku 3. stol. je spadal emonski okraj k Italiji, kjer je ostal tudi v 4. stol.

⁵ V Dalmaciji so osvojili Rimljani najprej Hvar in Vis (219 pr. Kr.), dalje po porazu ilirskega kralja Geneja (168 pr. Kr.) pokrajino južno od Neretve in po dolgotrajnih bojih ostalo deželo (33 pr. Kr.). Avgust je organiziral Dalmacijo kot provincijo. Na severu je segala do Raše in Save, na jugu do albanskega Drima in na vzhodu do Srbske Morave. Mnogo dalmatinskih namestnikov je doseglo cesarsko čast, kakor Avreljan, Septimij, Prob, Dioklecian.

⁶ Cesar Trajan je osvojil (107 po Kr.) Dacijo in zgradil pri Ršavi most čez Donavo; še sedaj je ohranjenih nekoliko stebrov tega mostu.

⁷ Tako je spadala k Emonskeemu mestnemu okraju pokrajina do Iga, dalje sedanja Gorenjska in pokrajina proti Adrantu (Trojanc). Na vzhodu Emonskega okraja se je razprostiral teritorij Nevioduna (Drnovo).

namestniki so neprestano zviševali davke in zalitevali, da so dajali provincialni vojakom in uradnikom pridelko. Obrtniki, organizirani v zadrugali, so plačevali obrtni davek in izdelovali raznovrstno blago in nakit v mnogih zasebnih in državnih obratih. Državna last so bili vsi železni in zlati rudniki. Država je lomila inarimor v Sirmiju, pridobivala sol, izdelovala ter barvala sukno in razne druge tkanine. V nekaterih mestih je narejela orožje, kovala denar in žgala opeko.

Mesta so bila zvezana z jako trpežnimi cestami, ki so jih večinoma gradili vojaki. V vzhodnih alpskih deželah so se pričele ceste v Akvileji. Odtu so vodile do državno meje ob Donavi in sicer na Koroško čez Plöcken v Gorenjo Dravsko dolino in čez Predel ter Žabnice v Beljak in preko Krive Vrbe v Virunum, kjer se jo cesta razcepila čez Radstadtske Ture v Juvavum in čez Pyhrnski prelaz v Ovilavo. Druga glavna proga je vodila preko Sočce po Vipavski dolini čez Hrušico (Ad Pirum) in Logatec (Longaticum) v Emono, odtod čez Savski most pri Črnučah na Mengeš, Trojane (Adrante), Celje, Ptuj, Savarijo in Karnunt. V Emoni se je od te proge odcepila druga cesta, ki je vodila čez Šmarje, Trebnje (Praetorium Latobiorum), Novo mesto v Drnovo pri Krškem (Neviodunum), in odtod ob Savi čez Sisek, Osjek (Mursa), Mitrovico (Sirmium) in Belgrad (Singidunum). Na postajah so se okrepčevali potniki z domačimi in slovitimi istrskimi ter dalmatinskimi vini in prenočevali, tu so izmenjavali konje in mule. Na deželnih mejah so plačevali vozniki v mitnicah carino. Ceste so služile v prvi vrsti vojaškim namenom, pa tudi dobro urejeni državni pošti, trgovini in naobrazbi. Po njih so dohajali v deželo rimski naselniki in razširjali po naših krajih latinski jezik, rimske šege, navade in naprave.

Mesta v naši monarhiji so bila obzidana. Včasih je bilo obzidje, ki je bilo zgrajeno iz kamenja, na mestni strani zavarovano s precej širokim nasipom iz ilovice. V določeni razdalji so bili vzdani v obzidje stolpovi, na katerih so bili postavljeni metalni stroji za obrambo mesta. Mestno ulice, ki so so pravokotno križale, so vodile preko mestnih vrat na vse strani sveta. Ob cestah zunaj mesta so pokopavali meščani mrtvece in krasili njili grobove s kamnitimi spomeniki. Mestne hiše so stale posamezno ali pa so tvorile hišne sklope. Notranji prostori v hišah so bili udobno opremljeni, sobe so bile okrašene s kipi, tlak je bil narejen iz raznobarnega mozaika, stene so bile poslikane s horizontalnimi ter vertikalnimi barvnimi programi ali pa so bile poškrapljeve z raznobarnimi lisami. Po zimi so hipokavsti razširjali toploto po sobah in grelj vodo za domače kopeli. Vodo so dobivali meščani iz lišnih vodujakov ali pa so jo napeljevali po svinčenih ceveh iz okoliških studencev, odvajali so jo pa po kanalih.

V nekaterih inestih je stal na vzvišenem prostoru kapitol. Javni trgi so bili okrašeni s kipi rimskih cesarjev, s krasnimi palačami bogatinov, z javnimi kopelmi, bazilikami, kurijami, amfiteatri (v Pulju, Akvinku, Carnuntu), svetišči,⁸ slavoloki (v Pulju v sponin hrabre puljske rodbine Sergijev).

V alpskih deželah je bilo razvito poljedelstvo in živinoreja, prebivalci Istre in Dalmacije so dobivali bogat zaslužek pri vinarstvu in pridelovanju olja. Milo istrsko in dalmatinsko podnebje je vabilo

⁸ Najbolje se je ohranilo svetišče Avgusta in Rome v Pulju.

počitka, željne bogate in odlične rimske družine, da so gradile ob obrežju prelepe palače ali pa obiskovale morska kopališča. Bolniki so iskali zdravja v toplinah (v Badnu, Rimskih in Varaždinskih toplinah). Povsod so ljudje živeli v blagostanju, ki je rodilo razkošje. Umetna obrt je izdelovala mnogovrsten nakit iz raznih kovin, slonove kosti, stekla ter jantarja in izrezovala iz redkih kamenov geme in kameje.

Polagoma so se provinciali sprijaznili z rimskimi napravami, se smatrali kot del mogočne rimske države in se splošno nazivali Rimljane v nasprotju z Germani, zlasti od tega časa dalje, ko je cesar Caracalla podelil (212) vsem svobodnim provincialom rimsko državljanstvo. Ne samo politično so bili združeni razni narodi, tudi vera je imela to nalogo. Domača božanstva so dobila rimska imena ali je pa rimsko-helenistično versko naziranje izpodrinilo domače. Tudi vojaki in trgovci so razširjali česčcnje vzhodnih božanstev (Izide, Serapisa, Bala in Mitre).

Krščanstvo je v prvih stoletjih izvzemši v Dalmaciji počasi napredovalo. V pañonske kraje so prihajali blagovestniki iz Sirunija, v Norik in Emono iz Akvileje. Sv. Mohorja, prvega akvilejskega škofa, in njegovega diakona Fortunata, imenuje pobožno sporočilo prva oznanjevalca sv. vere. Njene privržence so kakor drugod hudo preganjali. Tako je ukazal (294) cesar Dioklecian krščanske delavce sirmijskih kamenolomov položiti v svinčene krste in jih potopiti v Savi, ker niso hoteli izklesati kipa boga Eskulapa. V začetku 4. stol. sta žrtvovala svoje življenje za sveto vero škofa Viktorin v Ptuju in Kvirin v Sisku. Veliko kristjanov je umrlo mučeniške smrti v puljskem amfiteatru in tržaški areni. Lepša zora je zasijala krščanski cerkvi, odkar sta jo podpirala Konstantin Veliki in Teodozij. Malkovalstvo je začelo pojemati, stari svet se je umikal novemu. V vseh provincijah so ustanavljali škofije, tako v Ptuju, Celju, Sisku, Lavriaku in Teurniji.

C. Preseljevanje narodov.

Rimske kulturne naprave po naši monarhiji so razdejali razni narodi, ki so od 4. do 7. stoletja deloma tod prehajali, deloma se pa tu za krajšo ali daljšo dobo naseljevali.

1. Germanske državne tvorbe.

Že sredi drugega stoletja po Kr. so ostavili germanski Gotje svoja bivališča ob Baltijskem morju okoli dolnje Visle in se naselili na severni obali Črnega morja. Ob tej priliki so potisnili razne narode proti rimski državi, tako tudi germanske Markomane, ki so prodrli do Akvileje. Cesar Mark Avreljij jih je pognal nazaj in naselil mnogo Germanov južno od Donave. Odsihdob so Germani vedno bolj silili na rimsko obmejno ozemlje. Cesar Avreljan je moral Gotom celo prepustiti Dacijo. Goti so postali nevarni sosedi za Rimljane, ko so se pred

divjimi Huni umaknili v Mezijo, Tracijo in naposled v Ilirijo, odkoder je Alarih Zapadne Gote odvedel v Italijo. A Stiliho je zazdaj še rešil rimsko državo. Alarih je nato drugič preko Emone napadel Italijo. Medtem so se bili Huni naselili po ogrski nižini, kjer je ustanovil Atila sredi petega stoletja veliko državo. Po Atilovi smrti (453) je razpadla njegova država in podjarmljeni narodi so si priborili samostojnost. Rugijci in Herulei so posedli Nižjo Avstrijo severno od Donave, Markomani Češko, Vzhodni Goti Panonijo, Gepidi Ogrsko vzhodno od Donave. 453

Rimsko gospodstvo se je ohranilo le še v Noriku in goratih krajih Recije; po Vindelicii so že zavladovali Alamani. A rimska država se ni več brigala za podonavsko pokrajino v Noriku. Le sv. Severin, apostol Norika, je skrbel za zatiranje noriške Rimljanje in pregovoril kralja arijanskih Rugijcev, da je mileje ravnal z Rimljani. Po njegovi smrti (482) so se Rugijci polastili severnega dela Norika. Toda že čez pet let (487) je uničil Odoaker, prvi germanski kralj Italije, rugijsko državo in priklopil svoji državi Recijo, Norik ter Dalmacijo. Le kmalu je prenehala Odoakerjeva država; energični kralj Vzhodnih Gotov, Teoderik, je premagal Odoakerja in ustanovil v Italiji Vzhodnogotsko državo, ki je obsegala razen Italije Istro, Dalmacijo, zapadni Norik in južno Panonijo. Za gotske oblasti sta živeli po naših krajih dve plemeni, namreč prejšnji katoliški prebivalci, govoreči latinski jezik, in novi gotski, arijanski naselniki. Podjarmljeni Rimljani so morali Gotom odstopiti tretjino svojih posestev.

Medtem so Langobardi zasedli deželo med Odro, Vislo, Donavo in Tiso; bizantinski cesar Justinian jim je še prepustil Panonijo; zato so ga podpirali v bojih proti Vzhodnim Gotom, ki so po dvajsetletnem junaškem boju podlegli Bizantincem (555). Ti so po razpadu Vzhodnogotske države gospodovali tudi po večini sedanje slovenske zemlje (do 568), po Istri in Dalmaciji.

Vzhodno od Langobardske države, med Tiso in Karpati, se je razprostirala Gepidska država. S pomočjo Avarov ali Obrov, divjih jahačev ural-altajskega pokolenja, so premagali Langobardi gepidskega kralja Kunimanda in tako zagospodovali po vsej današnji Ogrski. A že naslednje leto (568) so odrinili pod Alboinom čez Kranjsko v Italijo in osvojili večji del apenin- 568

skega poluotoka. Vsi ti narodi, ki so prehajali preko naše monarhije, so le uničevali rimsko kulturo. Noben teli narodov ni mogel v naši monarhiji ustanoviti države, ki bi se vzdržala dalj časa. To se je posrečilo šele azijskim Oboim in Slovanom.

2. Naselitev Slovanov in Avarov. Samova država. Karantanski Slovenci priznajo bavarsko gospodstvo.

Prvotna domovina Slovanov je bil zunanji rob Karpatov v današnji Galiciji ter Bukovini in sedanja zahodnja Rusija. Po razpadu Atilove države so se začeli seliti proti zapadu in jugu. Oni Slovani, ki so prodirali proti zapadu, so zasedli pokrajino med Labo ter Odro in kraje ob Visli; prvi so se imenovali Polabski Slovani, drugi Poljaki. Okoli leta 600 so se naselili nekateri Slovani mirnim potom na Češkem in Moravskem in se nazivali Čehi. Istočasno so silili drugi Slovani, imenovani Sloveni, proti jugu in so zavzeli v začetku šestega stoletja kraje ob dolnji Donavi po sedanji Vlaški, odkoder so plenili po Bizantinski državi in odvajali prebivalce v sužnost.

Po odhodu Langobardov v Italijo so bili zasedli Obri Panonijo in Dacijo. Ker se sami niso pečali s poljedelstvom in trgovino, so vabili Slovence, naj se naselijo po njih državi. Med temi Sloveni so bili tudi predniki sedanjih Slovencev. Naselili so se deloma po panonski nižini (Panonski Slovenci), deloma so prodirali (po letu 568.) na noriška tla in si po trdih bojih s Keltoromani osvojili zemljo ob Savi, Dravi, Muri, Soči in Adriji, to je Kranjsko, Koroško, Štajersko ter velik del Primorskega. Dalje so se polastili Pustriške doline do Briksna ter salzburškega Lungava in zasedli nekatere kraje po Dolenji ter Gorenji Avstriji in po zapadnem delu Panonije (Karantanski Slovenci). V teh bojih so Slovenci deloma iztrebili po Noriku in Panoniji stare keltoromanske prebivalce, deloma jih prisilili, da so jim bili podložni. Izginila so takrat tudi zadnja rimska mesta (Celje, Ptuj, Tiburnija, Virunum, Aguntum) in zatrli so se skoraj vsi sledovi krščanstva. Na severu je Donava delila Slovence od slovanskih Čehov, na jugu je pa odpor langobardskih furlanskih vojvod, katere so Slovenci skoro poldrugo stoletje napadali, ustavil njih nadaljnje prodiranje. Vendar so Slovenci zasedli severni gorati svet Furlanije tja do Talja-

menta in ustanovili tudi v nižini mnogo naselbin. Do l. 595. je bila končana naselitev Slovencev v novili bivališčih. Ker so pa ta bila ločena po visokih pogorjih, se niso združili Slovenci v skupno politično enoto, ampak razvile so se male države, tako v Karantaniji, na Posavju in v Panoniji. Slednjič so po l. 600 Slovenci za vedno prestopili Donavo, ostali so v Bizantinski državi in si začeli s silo lastiti Balkanski poluotok. Tako so razrušili v začetku sedmega stoletja Salono; prebivalci tega mesta so zbežali v Diokleeianovo palačo in tu ustanovili Spljet. Sredi 7. stol. je bila kolonizacija slovenskih plemen po balkanskem poluotoku (Hrvatov in Srbov) dovršena. Romani so zbežali na dalmatinske otoke in v primorska mesta.

Odkar so se Slovenci naselili po naši monarhiji, so bili vojni zavezniki in hranitelji Obrov. Dokler se je ta zveza opirala na enakopravnost in dobrohotnost, je lahko uspevala, ker je donášala obeima narodoma korist. A kmalu so Obri hoteli gospodovati nad Slovenci, ki so morali hoditi nad sovražnike, dočim so sami doma ostajali. Tudi drugače so Obri Slovence kruto zatirali, jim jemali pleu, žene, hčere in nalagali obéutne davščine. Ravno tako so zatirali Obri češke Slovane, ki so jim bili podložni od začetka sedmega stoletja. Zato so se dvignili Slovenci in češki Slovani zoper svoje tlačitelje pod hrabrim Samom, si priborili neodvisnost in se združili s Polabskimi Srbi v veliko Samovo državo (623—658), ki se je ubranila tudi frankovskega gospodstva. Ta država je bila za Slovane trajnega pomena, ker jih je rešila poniževalnega obrskega jarina in obudila njih narodno zavednost.

Po Samovi smrti je razpadla velika slovanska zvezna država. Panonski Slovenci so bili odtlej zopet pokorni Obrom, ki so razširili svojo oblast do Aniže ter tako delili Slovence in Čehe. Ti so kakor prej dalje živeli pod svojimi domačimi vojvodi. Karantanski Slovenci pa, katerim so vladali že za kralja Sama domači vojvode, so ohranili svojo svobodo, a le do sredine osmega stoletja. Tedaj so jih zopet začeli napadati Obri. V tej zadregi je naprosil vojvoda Karantanskih Slovencev Borut pomoči Bavarce, s katerimi so se sicer Slovenci od začetka svoje naselitve po alpskih deželah mnogokrat bojevali. Združeni Bavarci in Slovenci so res premagali Obre, a Karantanski Slovenci so morali za to uslugo priznati bavarsko gospodstvo (med l. 743. in 748.)

3. Bavarci.

Izmed germanskih plemen, ki so se naselila za preseljevanja narodov v Avstriji, so se obdržali le Alamani (na Predarlškem ter deloma na zapadnem Tirolskem) in Bavarci. V prvi polovici šestega stoletja so Bavarci posedli pokrajino na obeh straneh Donave od Lecha do Aniže. Po razpadu Vzhodnogotske države so prodirali v Tirolsko ter Norik in se tako srečali s Karantanskimi Slovenci, s katerimi so pričeli dolgotrajne hude boje.

V tej dobi so bili Bavarci še pagani. Okoli l. 700 je prišel sv. Rupert, wormski škof, na Bavarsko oznanjevat krščansko vero. Nastanil se je v razdrtem Juvavu, kjer je ustanovil moški in ženski samostan. Za pokristjanjevanje avstrijskih alpskih dežel so si pridobili največ zaslug škofje v Freisingu, Pasovi in Salzburgu. Vsi bavarski škofje so bili podrejeni nadškofu v Mainzu. V prvi polovici 8. stol. je prenehala politična nezavisnost Bavarcev; Karel Martel jih je podvrget frankovski nadoblasti. Vojvoda Tasilo se je otresel (763) frankovske nadoblasti. Toda njegovo verolomstvo ga je pokopalo. Karel Veliki je združil (788) bavarsko vojvodino do Aniže in gorenje Drave s frankovskim kraljestvom.

788

4. Samostojnost Karantanskih Slovencev.

Slovenci so v novi domovini skoro dvesto let priznavali pagansko vero. Bili so hudi nasprotniki krščanstva, in brezuspešni so bili prvi poizkusi krščanskih misijonarjev, kakor sv. Amada, ki je za kralja Sama (ok. 630) oznanjeval sv. evangelij v Karantaniji. Slovenci so postali dovzetnejši za krščansko vero šele tedaj, ko so iskali zavezništva pri Bavarcih proti Obrom.

Karantanski Slovenci so pod bavarskim gospodstvom obdržali domače vojvode, ki so bili v notranjih stvareh samostojni. Po Borutovi smrti (ok. 750) je vladal tri leta njegov sin Gorazd, prvi krščanski slovenski knez, in za tem njegov bratranec Hotimir. Na Hotimirovo prošnjo je poslal salzburški škof Virgilij med Slovence duhovnike in pokrajinskega škofa Modesta, ki je posvetil več cerkva, med njimi tudi cerkev Marije Device pri Gospé Sveti blizu Krnskega gradu, bivališča slovenskih vojvod. Po Hotimirovi smrti (okoli 769) je precej močna paganska stranka pregnala duhovnike in razrušila cerkve.

Tedaj je ustanovil Tasilo samostan Innichen (770) v Pustriški dolini, novo misijonsko zbirališče, odkoder se je pozneje krščanstvo razširjalo po Dravski dolini. Obenem je Tasilo vdrl v Karantanijo (772), premagal paganske Slovence in pripomogel do gospodstva katoliški stranki, ki je izvolila vernega kristjana Volkuna za vojvodo. Tudi je hotel z ustanovitvijo samostana Kremsmünster (777) prejkomogoče pokristjaniti sosednje Slovence in utrditi svoj vpliv med njimi.

Ko je Karel Veliki razrušil langobardsko kraljestvo, je dobil v posest slovenske kraje po Furlaniji in Goriškem, in ko je osvojil Bavarsko, so prišli Karantanski Slovenci neposredno pod frankovsko oblast. Dovolil jim je, da so obdržali domače vojvode in svojo ustavo, dokler se niso za njegovega sina Ludovika Pobožnega pridružili upornemu Ljudevitu Posavskemu, ki je povzročil veliko jugoslovansko vstajo zoper Franke (819—822). Ludovik Pobožni je vzel Slovincem domače vojvode in jih nadomestil z nemškimi grofi. Časi slovenske samostojnosti se niso več povrnili. Odtlej so bili Slovenci gospodarsko popolnoma odvisni od Frankov, ki so jih začeli počasi, pa vztrajno ponemčevati. Prvi nemški kinetje so prišli na slovensko ozemlje po zmagoslavnih bojih Karla Velikega z Obri. Cesarji so podeljevali v Karantaniji in v Panoniji nemškim plemičem in nemškim cerkvam veliko neobdelane zemlje ali zaplenjenih posestev v dar ali v fevd in tam so novi posestniki naseljevali nemške podložne kinete.

5. Frankovsko gospodstvo.

Frankovska država je dobila po l. 788. na vzhodu za mejaše roparske Obre, glavno oporo paganstva v slovanskih krajih. Te je Karel Veliki podjarmil s slovensko in langobardsko pomočjo v treh vojnah (791—796) in priklopil svoji državi severni del Norika ob Donavi in Panonijo do Donave ter s tem Panonske Slovence. Pokrajina med Tiso in Donavo je bila tako zelo opustošena, da se je še dolgo časa nazivala avarska puščava. Po obrskih deželah so se naselili Slovani in Bavarci, med katerimi so se Obri kmalu poizgubili. Dalje se je Karel Veliki uspešno bojeval s Čehi in jih prisilil, da so mu plačevali davek. Tudi je vzel bizantinskemu cesarstvu Istro (788), ki je obdržala svojo staro ustavo in dajala davek frankovskemu kralju. Slednjič je razširil furlanski vojvoda

Erik frankovsko oblast čez Posavske Hrvate in njegov naslednik čez Belo Hrvaško.⁹

Čez vse dežele, ki si jih je Karel Veliki pridobil na jugovzhodu svoje države, je postavil dva mejna grofa, da sta nadzorovala vojvode in grofe po posameznih deželah. Mogoče je, da je reka Drava mejila pokrajine, ki so spadale pod delokrog furlanskega mejnega grofa, od tistih, ki so bile zavisne od mejnega grofa v Vzhodni marki, ki jo je ustanovil Karel Veliki v Nižji Avstriji po zmagi nad Obri. A že Ludovik Pobožni je razdelil (828) Furlansko marko v štiri grofije, češ, da furlanski mejni grof ni bil kos svoji nalogi za Ljudevitove vstaje.

V tej dobi se je končalo pokristjanjevanje alpskih dežel. Salzburški škof Arno je bil povzdignjen (798) za nadškofa vse bavarske vojvodine; tako so mu bili odtlej podrejeni škofje v Pasovi, Freisingu, Regensburgu in Säbenu. Pod njim se je misijonsko okrožje razširilo preko vse Karantanije in Panonije tja do Donave na vzhodu in Drave na jugu. A tudi učeni oglejski patriarh Pavlin je pošiljal blagovestnike v Panonijo. Zato je nastal spor med obema metropolama, pod čigavo oblast pravzaprav spadajo slovenske pokrajine. Karel Veliki je razsodil (811), da bodi poslej reka Drava od svojega izvira pa do izliva v Donavo meja obeh metropol.

6. Vzhodnofrankovska država.

843 Ko je umrl sin Karla Velikega, Ludovik Pobožni, so razdelili njegovi sinovi v Verdunski pogodbi (843) Frankovsko državo. Avstrijske dežele so pripadale Vzhodnofrankovski državi, ki jo je dobil Ludovik Nemški. Le Istro so priklopili Italiji, h kateri so prištevali tudi Furlanijo, in s tem nekaj Slovencev Lotarjevi državi. Ludovik Nemški je razdelil svoje dežele med sinove Karlmana, Ludovika in Karla Debelega. Uporni in slavohlepni Karlman, ki je že za svojega očeta zapovedoval po Karantaniji,¹⁰ je pa prepustil vlado v Panoniji in Karantaniji svojemu sinu Arnulfu. Karel Debeli je bil

⁹ Zemlja, po kateri so se Hrvati naselili, se je nazivala: Slavonija med Dravo, Savo in Kapelo (zgodovinarji jo sedaj imenujejo Posavska Hrvaška), Bela Hrvaška od Raše do Cetine in Crvena Hrvaška od Cetine do Drima.

¹⁰ Karantanija je v tem času obsegala sedanje Koroško, Kranjsko, vzhodni del Tirolskega, večino Štajerskega, salzburški Lungau ter jugovzhodno stran Dolenje Avstrije.

radi nezmožnosti odstavljen od cesarstva in prestol je zasedel Arnulf (887—899), ki je prepustil pokrajino med Savo in Dravo slovenskemu knezu Braslavu in karantansko vojvodino nemškim grofom. Arnulf je Slovanom mnogo škodoval, ker je poklical Ogre proti Svetopolku. Z njegovim sinom Ludovikom Otrokom je izumrl moški rod nemških Karolingov (911).

7. Samostojnost Panonskih Slovencev.

Dalj časa kakor Karantanski Slovenci so obdržali Panonski svojo samostojnost, kakor priča država Pribinova in Kocljeva. Pribina je bil gospodar v Nitranski pokrajini; bil je pagan, vendar kristjanom naklonjen. Okoli l. 836. ga je moravski knez Mojmir pregnal iz Nitre. Ker je bil Pribina prijatelj Frankov, si je pridobil naklonjenost Ludovika Nemškega, ki mu je dal v fevd (840) in pozneje v popolno last velik del Dolenje Panonije ob reki Zali. To ozemlje je segalo na vzhodu do Donave, na severozahodu do Rabe, na zahodu pa je obsegalo velik del Štajerske s Ptujem vred. Ker je bila zemlja le malo obljudena, je Pribina zbiral okoli sebe slovenske prebivalce in nemške naselnike. Pribina je ves čas svoje vlade skrbel za razširjanje krščanstva in je bil zelo vdan salzburškim nadškofom. Zato so tudi Moravani vdrli, ko so se bojevali s Franki, v njegovo državo in ga ubili (861).

Sledil mu je njegov sin Kocel, ki je tudi izprva kazal veliko naklonjenost do nemških škofov. Pozneje se je oklenil slovanskih apostolov Cirila in Metoda z vsem srcem in se vsled tega tako zameril nemškemu duhovniku, da po njegovi smrti (okoli l. 874.) ni v Panoniji več vladal slovenski knez, ampak tuji grof.

8. Velikomoravska država. Delovanje slovanskih apostolov sv. Cirila in Metoda.

Moravani so bili od dobe Karla Velikega odvisni od Frankov. Politično jih je združil za Ludovika Nemškega v eno državo knez Mojmir. Ni se mu pa posrečilo otresti se frankovskega gospodstva. Ludovik Nemški ga je pregnal s pomočjo njegovega nečaka Rastislava (846). Mislil je, da bo novi vojvoda poslušnejši. A Rastislav si je v mnogih bojih priboril politično samostojnost. Rad bi bil še v cerkvenem oziru postal nezavisen

od nemških pasovskih škofov. Zato je naprosil bizantinskega cesarja, naj mu preskrbi slovanskih blagovestnikov. Cesar **863** Mihael III. mu je poslal solunska brata Konstantina in Metoda (863). Ta dva spretna misijonarja sta razširjala božjo besedo v slovanskem jeziku, dala Slovanom pismo in knjige in s tem položila temelj slovanski narodni izobrazbi. Da bi dosegla škofovsko čast in potem lahko posvečevala svoje učence v duhovnike, sta se napotila preko Kocljeve države v Rim (867). Papež Hadrijan II. je dovolil rabo slovanskega jezika pri božji službi in Konstantinu, da si je izvolil ime Ciril; dalje je posvetil oba brata za škofa. V Rimu je umrl Ciril (869). Kmalu nato je naprosil Kocel papeža, da bi Metod prišel poučevat njegovo ljudstvo. Metod je rad ustregel Kocljevi želji, zlasti ker je ravno takrat vihrala vojna na Moravskem.

Ludovik Nemški je namreč z izdajstvom poizkusil vzeti Moravanom politično samostojnost. Pridobil je Rastislavovega nečaka Svetopolka, hrepenečega po vladi, da je ujel svojega strica in ga izročil Ludoviku Nemškemu, ki mu je dal iztakniti oči in ga zapreti v neki samostan (870). Vlado je nato nastopil Svetopolk, a Franki so mu pustili le malo oblasti; zato tedaj ni bilo na Moravi prostora za Metoda.

Metod je vvedel v Panoniji slovansko službo božjo. A le kot nadškof bi bil popolnoma nezavisen od salzburškega nadškofa. Po Kocljevi želji se je Metod najbrže l. 870. napotil vdrugič v Rim, kjer ga je papež Hadrijan II. povzdignil za nadškofa čez Panonijo in Velikomoravsko in s tem obnovil nekdanjo panonsko nadškofijo s sedežem v Sremu. Nadškofovska čast Metodova je imela takrat velik pomen. Nadškof je smel posvečevati škofo. Razen tega sta bili Moravska in Panonija toliko časa od Nemcev popolnoma odvisni, dokler nista imeli lastne cerkvene organizacije, osobito lastne nadškofije. Papež se je torej prizadeval, da bi slovanske dežele v cerkvenem oziru osvobodil nemškega vpliva.

Nemški škofje niso hoteli Metoda priznati za nadškofa. Povabili so ga na posvetovanje o panonskih stvareh, ga protipostavno obsodili, vrgli v ječo (870) ter ga imeli dve leti in pol zaprtega pri sebi na Bavarskem. Šele na povelje papeža Ivana VIII. so ga izpustili.

Z Bavarskega je šel Metod na Moravsko k Svetopolku. Tu in v Panoniji je z vso vnemo nadaljeval misijonsko delo.

Tedaj so ga zatožili nemški duhovniki pri papežu Ivanu VIII., zagovorniku latinskega liturgičnega jezika, da izvršuje službo božjo v nerazumljivem slovanskem jeziku in da je krivoverec. Vsled tega se je Metod v tretjič napotil (880) v Rim. Pred papežem je dokazal svojo pravovernost in ga prepričal, da je bilo koristno, ko je rabil pri božji službi slovanski jezik. Obenem je papež po Svetopolkovi želji posvetil Nemca Wichinga za nitranskega škofa, a mu zapovedal, da mora biti svojemu nadškofu pokoren v vseh stvareh. Tako je zadovoljil nemške duhovnike po Moravskem. Navzlic temu je nemška duhovščina Metodu do njegove smrti (885) nasprotovala, kolikor je mogla. 885

Po Metodovi smrti se je zopet pojavil nemški vpliv z veliko močjo. Še v istem letu je poslal papež Štefan V. legate k Svetopolku z naročilom, naj odpravijo rabo slovanskega jezika pri božji službi in naj Metodovemu nasledniku prepovedo izvrševati škofovsko službo. Ta prepoved je nemškemu škofu Wichingu in njegovi stranki pripomogla do sijajne zmage. Svetopolk, ki itak ni bil nikdar prijatelj slovanske liturgije, je dal z vojaško silo izgnati vse Metodove učence, ki so se napotili v jugoslovanske dežele. V teh se je slovansko bogoslužje po rinskem obredu do današnjega dne ohranilo. Slovansko bogoslužje grškega obreda pa se je ohranilo med Srbi, Bolgari in Rusi.

Svetopolk se je srečno bojeval z Ludovikom Nemškim, ki je na državnem zboru v Forchheimu (874) priznal Svetopolkovo vlado in notranjo samostojnost njegove države. Ta Velikomoravska država je obsegala Moravsko, del Šlezije, zahodno Galicijo in zahodno Ogrsko od Karpatov pa do Donave in Drave; Češka je kot zavezna kneževina priznala Svetopolkovo nadoblast. Po Svetopolkovi smrti (894) je začela razpadati mogočna slovanska država; razni češki in moravski knezi so zopet priznali frankovsko nadoblast, dokler niso Ogrji (905 ali 906) razrušili Moravske države (II, 66 do 72). 894

Opomba. Na 16. str. v 10. vrsti se glasi stavek pravilno: Papež Hadrijan II. je dovolil Konstatinu, da je obdržal redovniško ime Ciril. 905
ali 906

9. Naselitev Ogrov. Propad in obnovitev Vzhodne marke. Ustanovitev Velike Karantanije.

Mongolski Ogrji so finsko-ugrskega pokolenja. Prišedši iz azijske domovine, ob vzhodni strani srednjega Urala, so se

naselili v drugi polovici devetega stoletja po južni Rusiji med Dneprom in Donom, kjer so bili pokorni turškim Kazarom. Tu so ostali le nekoliko let, potem so se pomaknili proti zapadu v močvirnate ravnine med Donavo in Dneprom. Mejili so na Pečenege in Bolgare in gospodovali nad sosednjimi Slovani, s katerimi so jako kruto ravnali (II, 61).

Nova doba v življenju ogrskega naroda se je pričela, ko se je naselil na sedanjem Ogrskem in naredil stalno steno med severnim in južnim slovanskim svetom. Dočim so Ogrji pustošili po Panoniji, so se Bolgari v družbi s Pečenegi polastili njili dežele. Zato so si morali Ogrji drugod iskati bivališč. Leta 895 ali 896 so vdrli v nižino ob reki Tisi in njenih pritokih. Prihod tega divjega ljudstva je bil velika nesreča za Slovane, ki so takrat bivali poleg neznatnega števila nemških naseljencev po vsej Ogrski in Erdeljski. Ogrji so slovansko prebivalstvo večinoma pomorili, deloma pregnali iz dežele, deloma pa zaslužjili. Le na jugozahodnem delu Ogrske, med Muro in Rabo, so se do danes ohranili ostanki Panonskih Slovencev (Prekmurski Slovenci) in na severozahodu Slovaki. S slovanskim življem so iztrebili Ogrji tudi krščanstvo.

Komaj so se Ogrji nekoliko udomačili v novi domovini, so začeli strašno pleniti, pustošiti in moriti po bližnjih deželah (najbolj po slovenskih, dalje po Nemčiji, Italiji, Bizantinski državi in Francoskem), pokončali Velikomoravsko državo in porazili Bavarce v Vzhodni marki (907). Vsled zadnjega strašnega poraza je prenehala oblast Frankov nad Vzhodno marko in Panonijo; Aniža je bila zopet meja Nemške države na vzhodu; cerkvene, gospodarske in politične vezi, ki so družile Bavarsko s temi pokrajinami, so bile pretrgane, nemške naselbine po sedanji Ogrski, Nižji Avstriji, južni Štajerski in Kranjski uničene. Le po goratih krajih Gorenje Koroške in Štajerske se je vzdržalo nemško gospodstvo (II, 62).

Divji ogrski napadi so deloma ponehali za Henrika I., ki je potolkel Ogre ob Unstruti (933) in s tem rešil severno Nemčijo ogrske nevarnosti. Odločilna pa je bila za našo monarhijo zmaga, ki jo je priboril Oton I. na Leškem polju pri Augšburgu (955 avg. 10). Odsihdob so Ogrji opustili rop in nasilstvo in se poprijeli mirnega in stalnega življenja (II, 75, 76).

Razen tega se po tej zmagi prične na slovenskih tleh intenzivno naseljevanje bavarskih družin, plemičev in svobodnikov, ki so sezidali po

hribih utrjene gradove Slovenski kmetje so postali podložniki Nemcev in v gospodarskem oziru odvisni od nemških sosedov. Posamezne postojanko so se pričele širiti in se strnile v veliko celoto. Le v onih krajih, kjer so Slovenci na gosto skupaj bivali, zlasti pa južno od Drave, kjer nemški vpliv nikdar ni bil tako močan, se je mogel vzdržati slovenski živelj.

Drugače je bilo na južni strani Karantanije. Akvilejski patriarhi, največji veleposestniki in pozneje vladarji v Istri in na Kranjskem, niso pošiljali tujih kolonij na slovensko zemljo. Le patriarh Bertold Andeški je v začetku 13. stol. pozval kmete iz Innihenske okolice v kraje ob gorenji Bači (Nemškorutarji).

Ker je bila potrebna močna državna obramba proti Ogrin, je združil (952) Oton I. s Karantanijo Veronsko marko do Mincia in Pada ter Oglejsko marko (Istro). Prvi je načeloval razširjeni Karantaniji bavarski vojvoda Henrik, brat Otona I. Sledil mu je njegov sin Henrik Prepirljivec. Ko se je s slovansko pomočjo hotel osvoboditi cesarjeve nadvlade, ga je Oton II. odstavil, odcepil (II, 78) Karantanijo z Veronsko marko in Istro od Bavarske in jo povzdignil v samostojno vojvodino (976).

Na severu Karantanije, ob obeh straneh Donave med Anižo in Traisno, je po zmagi na Leškem polju oživelja Vzhodna marka, ki jo je Oton II. kot del bavarske vojvodine podelil grofu Leopoldu iz rodovine Babenberžanov (976).

10. Kulturne razmere pri Slovencih.

Dočim so se Slovenci v šestem in sedmem stoletju preživljali z vojno in plenom, so se po tej dobi zopet poprijeli kmetijskega dela, in sicer po nižini poljedelstva, po goratih krajih živinoreje. V nekaterih krajih jo prinašala Slovincem čebeloreja veliko dobička. Dalje so izdelovali platno in lončene posodo. Tuji trgovci so prinašali izdelke umetne obrti.

Verski nazori paganskih Slovencev so se strinjali z onimi ostalih Slovanov (II, 40). Največji praznik Slovencev je bil ob času zimskega solnčnega obrata, imenovan Koleda ali Badnjik. Pomladni praznik je bil proti koncu meseca aprila, o sv. Juriju. Po letu so Slovenci zažigali kresove na čast Solneu in Ognju. Svoje mrtvece so ali pokopavali z vsem nakitom in z orodjem, ki so ga rabili v življenju, ali so jih sežigali. V tem slučaju so shranili pepel v lončene žare, priložili še razen nakit in vse skupaj pokrili z gomilo. Staroslovenski grobovi so se našli v Bohinju, na Bledu, v Komendi, Mengšu, Črnomlju, na Hajdini pri Ptujju in pri Starem trgu blizu Slovenjgradca. Paganski nazori in običaji so se še dolgo ohranili med ljudstvom.

Državne razmere pri Slovencih po prihodu v novo domovino so bile iste kakor pri ostalih Slovanih (II, 39). Vojvode, poveljnike v vojni in poznejše vladarje plemen, so volili Slovenci in jih slovesno vmeščevali na knežji stol. Ohranil se je obred, s katerim so se pri Krnskem gradu vmeščevali v srednjem veku nemški vojvode. Ni dvoma, da izvira ta obred v poglavitnih točkah še iz dobe slovenske samostojnosti.

Knez, ki je izšel iz ljudstva, je bil pri Slovencih le prvi med starešinami in je prejel svojo oblast iz rok preprostega ljudstva, od katerega ga tudi knežje dostojanstvo ni ločilo. — Odlične rodbine, ki so imele mnogo posestva, so si stalno prisvajale razne častne službe in dostojanstva in si znale pridobiti raznih pravic in svoboščin. Tako je nastalo slovensko plemstvo, ki se je pa sčasoma izgubilo za tujega gospodstva. — Poleg svobodnih ljudi je bilo med Slovenci dosti sužnjev. K tem so prištevali vojne ujetnike in hudodelce ter one ljudi, ki jih je kupil gospodar. Morali so v zadrugi in pozneje pri svojem gospodarju opravljati hlapčevska dela, pomagati na lov, izdelovati potrebno orodje in obleko.

Tesna zveza z Bavarci in pozneje s Franki je zelo vplivala na narodno življenje Slovencev. Nemške naprave in nemški nazori so se čedalje bolj med njimi razširjali. Pred vsem je izginila staroslovenska enakopravnost, ko je bil vsak član naroda svoboden in imel enake pravice in dolžnosti. Pod nemškim vplivom so se vedno bolj pojavljali razločki med posameznimi stanovi. — Najuglednejši možje so bili plemiči. A jih ni bilo dosti in so hitro izginili. — Preprosto ljudstvo se je ločilo v svobodne in podložne ljudi. Ker so Karantanski Slovenci prostovoljno priznali frankovsko nadoblast, jim je Karel Veliki pustil njih svobodo in imetje. Tudi svobodnikov je bilo vedno manj, najdalj so se ohranili v goratih krajih. — Slovenci, ki so izgubili svobodo in lastnino, so postali podložniki plemičev, zlasti oni, ki so se udeležili vstaje Ljudevita Posavskega. Podložniki so morali plemičem obdelovati zemljo; zato so dobili od njih hišo z gospodarskim poslopjem in del pridelka. Privezani so bili na grudo, katero niso smeli zapustiti brez gospodarjevega dovoljenja. — Najnižja stopinja podložništva je bilo robstvo. Ob Adriji se je razvila zelo živahna kupčija s slovenskimi sužnji, s katero so se zlasti pečali Ogrí. Benečani in Grki so iz Istre in Dalmacije izvažali tako človeško blago in je prodajali mohamedanskim vladarjem v Azijo, Afriko in na Špansko. Po malem je trajala ta trgovina do poznega srednjega veka.

Drugi oddelek.

Doba Babenberžanov, Přemislidov in Arpadov.

A. Vzhodna marka in Avstrija za časa Babenberžanov.

Krepko so vladali Babenberžani v Vzhodni marki. Že prvi mejni grof Leopold I. (976—994) je vzel Ogrom zemljo do Dunajskega lesa; stoloval je v Melku. Njegovemu sinu in nasledniku Henriku I. (994—1017) je podaril cesar obsežna posestva vzhodno od Dunajskega lesa in med Kampo ter Moravo (II, 78). V oni dobi se prvič omenja „Ostarrichi“ (Österreich). Henriku je sledil njegov brat Adalbert (1018—1055). V bojih z Ogrji je razširil Vzhodno marko. Prejel je od cesarja Henrika III. ozemlje zahodno od Morave in Litve, ki so ga odstopili Ogrji (II, 83). V teh bojih se je odlikoval njegov sin Ernest Hrabri (1055—1075). Podpiral je s češkim vojvodom Vratislavom II. Henrika IV. proti vstajškim Sasom in padel kot junak v bitki pri Hohenburgu ob Unstruti. Kmalu potem je izbruhnil boj za investituro. Z največjo vnemo sta vvajala po naročilu papeža Gregorja VII. razne potrebne cerkvene reforme po alpskih deželah pasovski škof Altmann in salzburški nadškof Gebhard; prvi je ustanovil samostan Göttweig in ga izročil svetnim kanonikom, ki so živeli po pravilih sv. Avguština. Drugi duhovski knezi so bili cesarjevi pristaši. Med posvetnimi knezi je Vratislav II. ostal zvest Henriku IV., dočim je Ernestov sin in naslednik, Leopold II. (1075—1095) potegnil s papežem Gregorjem VII. Radi tega je Henrik IV. dal Vzhodno marko Vratislavu, ki je vdrl v Avstrijo in zmagal pri Mailbergu (1082). Šele po dveh letih je najbrže obljubil Leopold II. 1082 pokorščino cesarju, ko je le-ta prodiral proti Avstriji. Odslej je

miroval, čeprav je še vedno stal na papeževi strani. Zato cesar tudi ni nasprotoval, ko je Leopoldu II. sledil njegov sin Leopold III. (1095—1136).

Ko se je Henrik V. uprl svojemu očetu, se mu je pridružil Leopold III. Sveti. Zato mu je dal Henrik v znak hvalnosti za ženo svojo sestro Nežo, ki je ravno izgubila svojega prvega moža Friderika Švabskega. Leopold je ostal zvest svojemu svaku tudi v boju s cerkvijo in znal ves čas svojega vladanja ohraniti mir. — Ustanovil je samostan regularnih kanonikov v Klosterneuburgu ob vznožju Kahlenberga, kjer je bil sezidal prostoren grad, in na prigovarjanje svojega sina, freisingškega škofa Otona, cistercijanski samostan v Heiligenkreuzu. — Pri nemških knezih je užival velik ugled, predlagali so ga celo za naslednika Henrika V. Toda Leopold III. je odklonil to čast in izvoljen je bil Lotar Saški. Čeprav si avstrijski mejni grof in cesar nista bila prijatelja, je vendar podedil cesar Lotar po smrti Leopolda III. njegovemu sinu Leopoldu IV. (1136—1141) mejno grofijo. Lotarjevega naslednika, Staufovca Konrada III., je Leopold IV. zvesto podpiral proti bavarskemu in saškemu vojvodu Welfovcu Henriku Ponosnemu. Ko je Konrad vzel letemu obe vojvodini, je izročil Bavarsko svojemu polubratu Leopoldu IV. (II, 91).

Leopoldov brat Henrik II. Jasomirgott (1141—1177) se je oženil z Jero, vdovo Henrika Ponosnega; zato je dobil njen sin Henrik Lev Saško in Henrik II. Bavarsko. Toda Jera je umrla že po enem letu, in stric Henrika Leva, grof Welf, ni priznal Babenberžana za svojega gospoda. Kmalu nato se je udeležil Henrik s cesarjem Konradom in grofom Welfom druge križarske vojne. V Carigradu se je oženil s Teodoro, nečakinjo bizantinskega cesarja. Ko so se vrnil križarji domov, je Henrik Lev zahteval Bavarsko. Preden je Konrad III. stvar mogel urediti, je umrl. V njem je izgubil Babenberžan zvestega prijatelja. Konradov naslednik Friderik I. Barbarossa, bratranec Henrika Leva in nečak Babenberžana, je hotel končno pomiriti obe stranki. Priznal je Bavarsko Henriku Levu. Toda Henrik II. se navzlic večkratnemu pozivu ni hotel udeležiti pogajanj, kajti vedel je, da je cesar pred svojo izvolitvijo obljubil, da ustreže zahtevam Henrika Leva. Šele po daljšem kljubovanju se je vdal, ker je uvidel, da bi bil vsak odpor zaman. Na državnem zboru 1156 v Regensburgu (1156) je vrnil cesarju Bavarsko, ki jo je dobil

v fevd Henrik Lev. Ta pa je vrnil cesarju Vzhodno marko. Cesar jo je povzdignil v vojvodino in jo dal svojemu stricu Henriku (II, 93).

Črez nekoliko dni (17. septembra) je podelil cesar vojvodu Henriku in njegovi ženi Teodori v slovesni listini (ime-novani privilegium minus) obsežne predpravice: Avstrijo podedujejo ne le vojvodovi sinovi, ampak tudi hčere; ako bi umrla Henrik in njegova žena brez otrok, sineta cesarju predlagati kateregakoli naslednika; brez vojvodovega dovoljenja ne sme nihče izvrševati sodstva v vojvodini; avstrijski vojvoda nima Nemški državi nasproti drugih obveznosti, nego te, da se udeležuje, če je pozvan, onih dvornih zborov, ki jih sklicuje cesar na Bavarskem, in onih vojn. ki bi se vršile v deželah, ki mejijo z Avstrijo.

Odslej se vojvoda ni mnogo zanimal za državne zadeve, najrajši je bival na Dunaju, v svoji novi prestolnici; tu je zgradil cerkev sv. Štefana v romanskem slogu in ustanovil škotski samostan, ki ga je namenil za svojo družinsko grobnico. Sicer je podpiral italsko politiko cesarjevo, a ni odobraval njegovega stališča v cerkvenih vprašanjih.

Njegov sin Leopold V. (1177—1194) je zavladal na Štajerskem (str. 29). Udeležil se je tretje križarske vojne (II, 96, 115) in najbrže prinesel iz orienta novi babenberški grb: bel trak na rdečem polju. Ko se je vračal angleški kralj Rihard Levosrčni, sorodnik Welfovcev in sovražnik Staufovcev, preko Dunaja domov, ga je dal Leopold V. prijeti in zapreti v Dürrensteinu. Pozneje ga je izročil nemškemu cesarju. Proti denarni odkupnini je cesar izpustil Riharda in odstopil del odkupnine Leopoldu, ki je z njo sezidal Dunajsko Novo mesto.

Po odredbi Leopolda V. je zavladal po njegovi smrti starejši sin Friderik v Avstriji, mlajši Leopold na Štajerskem. Toda Friderik je umrl že 1198 v križarski vojni v Palestini in tedaj je združil Leopold VI. Slavni (1198—1230) obe vojvodini. Po zgledu južnonemških knezov se je tudi Leopold VI. pridružil Filipu Švabskemu, ko se je bojeval z Otonom IV. Braunschweigskim. Po nasilni smrti Filipa Švabskega je šele na papežev pritisk priznal Otona IV., ki mu pa ni bil nikdar prijatelj. Zato se je tudi takoj odločil za Friderika II. in mu prisegel zvestobo pri njegovem prihodu v Nemčijo.

1198
do
1230

Z mnogimi avstrijskimi plemiči se je Leopold VI. pripeljal v Akon (1217). Za njim je prišel ogrski kralj Andrej II., a se kmalu vrnil. Ker Leopold v Palestini ni imel uspeha, je začel oblegati egipčansko trdnjavo Damiette (II, 123). Odlikoval se je sicer pri obleganju, a je odšel, še preden je bilo mesto zavzeto (1219).

Svojo hčer Marjeto je poročil s cesarjevim sinom, kraljem Henrikom VII. Odslej je sodeloval pri vseh važnih državnih zadevah. Ko se je vnel boj med izobčenim cesarjem in papežem, je šel s koroškim vojvodo Bernardom v Italijo, da bi pomiril oba nasprotnika. Toda umrl je, še preden je bil sklenjen mir v San Germanu (1230). Pokopali so ga v samostanu Lientfeldu, ki ga je bil on ustanovil.

Leopold VI. Slavni je pomnožil svoja posestva; kupil je mesti Linz in Wels ter würzburška posestva okoli Lambacha, pridobil si je freisinške fevde na Kranjskem in Pordenone na Furlanskem. Zlasti je skrbel za gospodarsko povzdigo mest, osobito Dunaja (II, 125, 126).

Zadnji Babenberžan je bil sin Leopolda VI. Friderik II. **1230** (1230—1246). Imenovali so ga „Bojevitega“, ker se je moral ^{do} **1246** mnogo bojevati z notranjimi in zunanji sovražniki. Vpričo njegove mladosti so se mu uprli (1230) mogočni ministeriali, ki so jih vodili bogati Kuenringi, a vojvoda je zadužil upor s pomočjo revnih plemičev (II, 126).

Kmalu nato se je sprl s svojim svakom, kraljem Henrikom VII., ki bi se bil rad ločil od svoje žene Marjete, vendar pozneje sta se nasprotnika pobotala.

Nasproti cesarju Frideriku II. se je vedel predrzno in kljubovalno; šele dve leti zatem, ko je bil zavladal, mu je prisegel zvestobo. Energično je utrjeval svojo deželno knežjo moč. Ni se brigal za pravice tujih knezov v svojih deželah. Cesarjevih dvornih zborov se ni hotel udeleževati. Podložniki so se pritoževali pri cesarju, da jih njih knez zatira. Ker se pa vojvoda ni hotel opravičiti pri cesarju, mu je ta vzel na državnem zboru v Augsburgu (1236) dežele in naročil državnim knezom, naj ga izženo. Kmalu so imeli sovražniki večji del Avstrije v svojih rokah, kajti ministeriali, samostani in meščani so zapustili svojega vojvodo vsled njegovega nasilnega izterjavanja davkov. Vojvoda je moral ostaviti svojo prestolnico. Semkaj je prišel cesar in proglasil Dunaj za neposredno državno mesto. Ko se

je pa vrnil cesar v Italijo, je hrabri vojvoda srečno ugnal sovražnike in se pomiril s češkim kraljem Vaclavom I. Kmalu nato se je vdal Dunaj vojvodu, ki se je spravil tudi s cesarjem (1239).

Navzlic neprestanim vojnám je Friderik zelo skrbel za gospodarsko povzdigo svojih dežel, zlasti je podpiral mesta. Zelo naklonjen je bil pesnikom.

Ko so vdrli Mongoli (II, 128) preko Galicije in Moravske na Ogrsko, je pribežal ogrski kralj Bela IV. k avstrijskemu vojvodi, ki ga je prijazno sprejel. Ali Bela je moral vojvodi za izkazano mu vojno pomoč zastaviti troje obinejnih komitatov. Po odhodu Mongolov si je priboril Bela komitate nazaj.

Zelo je bil čislán avstrijski knez v zadnjih letih cesarja Friderika II. Papež in cesar sta se potegovala za zavezníštvo z njim. To ugodno stanje je hotel vojvoda zase izkoristiti. Na sestanku v Veroni (1245) se je pogajal s cesarjem, da bi povzdignil Avstrijo v kraljevino, od katere naj bi bila Kranjska kot vojvodina odvisna. Papežu je pa prigovarjal, naj podeli avstrijskim deželám cerkveno samostójnost s tem, da ustanovi škofíjo na Dunaju. Toda oba načrta sta se mu izjalovila. Prvi zato, ker se vojvodova nečakinja ni hotela poročiti z izobčenim cesarjem, kakor je ta zahteval. Ker je bila Jera namenjena češkemu princu, so Čehi vdrli v Avstrijo in za njíni Ogrí. Te zadnje je vojvoda porazil ob Litvi blizu Dunajskega Novega mesta, a je sam padel v bitki (1246).

1246

B. Karantanija in njene marke.

1. Obseg in uprava vojvodine ter mejnih groflj.

Samostojna Karantanija je obsegala razen sedanjega Koróškega skoraj vso Štajersko, potem vzhodni del Tirolskega do izvira Drave, salzburški Lungau in jugovzhodni del sedanje Gorenje ter Dolenje Avstrije. Oblast karantanskih vojvod je deloma segla tudi na Kranjsko, v Istro in Verousko marko.

Da bi vojvode ne postali premogočni, so cesarji že v 10. stoletju ustanovili Kranjsko, Istrsko, Savinjsko, Ptujsko in Karantansko marko ter tako omejili vojvodsko oblast. Razen tega so vedno menjavali vojvode, da bi si nobena rodovina ne mogla lastiti dedinske pravice do vojvodine. Ker pa vojvodina v sredi

11. stoletja ni imela svojega vojvode, so njene marke pridobile vedno večjo samostojnost ter se polagoma popolnoma odcepile od nje. Najdalj sta pripadali k njej Savinjska marka in Pustriška grofija.

Karantanski vojvoda je bil voditelj ljudstva v svoji pokrajini in nekak posredovalec med vladarjem in svojimi podložniki; dalje je bil vrhovni poveljnik tistim četam, ki so bile nabrane v njegovi vojvodini, in sodnik v svoji vojvodini. Dobil je mnogovrstne prejemke. Imel je pravico do dohodkov od nekaterih posestev, ki mu jih je dajal cesar v fevd skupno z vojvodskim dostojanstvom. Taka posestva je vojvoda ali obdeloval s svojimi ljudmi ali pa jih dajal v fevd raznim osebam. Vojvoda je po svoji vojvodini smel od svobodnih in nesvobodnih ljudi zahtevati vse javne davščine.

Karantanska vojvodina in njene marke so bile razdeljene v upravna okrožja, grofije. Tako je bila Karantanska marka sestavljena iz več grofij, Kranjska in Istrska marka pa sta imeli le po eno grofijo. Teritorij zadnjih dveh mark se je torej povsem ujemal z ozemljem Kranjske in Istrske grofije. Višji uradnik, ki je po Kranjskem in Istri vodil upravo, je bil mejni grof, oziroma grof. Izprva mejni grof ni bil nič drugega kakor grof, čigar grofija je bila ob državni meji. Iz listin je razvidno, da po slovenskih markah prevladuje raba naslova comes v 10. stoletju, medtem ko je v 11. stoletju pogostejši naslov marchio. To pa najbrže zato, ker so postali v teku časa mejni grofje imenitnejši gospodje kakor grofje.

Za grofe in mejne grofe so postavljali moške iz jako inovitih rodovin. Grof je bil kraljev vazal. S kraljevim dovoljenjem je lahko prepustil grofijo svojemu sinu. Pozneje so marsikatere grofije postale dedna imovina v rokah istih rodovin. Včasih je en grof imel po več grofij pod seboj. Po grofijah so grofje v kraljevem imenu izvrševali sodstvo in skrbeli za javno varnost. Nadalje so nalagali in določevali kot najvišji finančni uradniki v grofiji davke in globe, ki jih je bilo treba kralju odrajtovati, oskrbovali kraljeva posestva in nadzorovali lov ter gozde. Slednjič so bili poveljniki četam, nabranim v svoji grofiji.

Enake pravice in dolžnosti kakor grofje so imeli mejni grofje. Razlika med temi in onimi je bila samo ta, da so mejni grofje imeli pod oblastjo obširnejšo zemljo ter se na njej samostojneje gibali.

2. Karantanska vojvodina.

V začetku 11. stoletja je gospodoval vojvodini (II, 78) karantanski mejni grof *Eppensteinec* Adalberon, ki je upravljal tudi Veronsko marko in Istro (II, 81). Sprva cesarju Konradu II. vdan, se je namerjal s pomočjo svojih podložnikov in Hrvatov upreti svojemu vladarju; zato je izgubil vojvodino in mejne grofije (1035). Navzlic temu je dal (1077) Henrik IV. Adalberonovemu vnuku Liutoldu, svojemu zvestemu pristašu v investiturnem boju (II, 84), Karantanijo in Veronsko marko. Liutoldu je sledil njegov brat Henrik. Z njim so izumrli *Eppensteinci* (1122). 1077

1122

Ker so vojvode vladali le kratek čas, so dobivali razni velikaši vedno večjo oblast. Obširna posestva so imeli salzburški nadškofje (ozeinlje okoli Krnskega gradu, Breže, Krko in del Lavantinske doline) dalje škofje freisinški (Lurnsko polje in okolico ob Vrbskem jezeru) in bamberski (Beljak z okolico do goriške ter furlanske meje in gornji del Lavantinske doline). Obsežna posestva so imeli benediktinski samostani na Osojah, v Št. Pavlu ter Podkloštru in cistercijanski samostan v Vetrinju, ki je skrbel za cesto čez Ljubelj in po Tuhinjski dolini. — Inoviti so bili razni plemiči, kakor Heunburžani, Sponheimci in grofje Seliče-Breže. Iz tega slovenskega plemiškega rodu je bila grofica blažena Hema. Omožila se je z grofom Viljemom, ki je imel posestva pri Velikovcu in Vitanju. Njunemu sinu Viljemu so podarili cesarji kmetije ob Savinji, Sotli in Mirni. Kmalu je Hema izgubila soproga in svoja dva sinova. Ker je bila zadnja svojega rodu, je obrnila vse veliko premoženje v dobre namene. Gradila je cerkve in delila milodare. Z njenimi zgornještajerskimi posestvi je ustanovil salzburški nadškof Gebhard benediktinski samostan v Admontu (1074). Ostala posestva je Hema darovala nunskeemu samostanu v Krki (1043), ki ga je ona ustanovila. Ko je bil ta razpuščen, je porabil njegovo premoženje nadškof Gebhard za ustanovitev krške škofije (1072).

Eppensteincem je sledila rodovina Sponheimcev (II, 133). Deželni knezi iz te rodovine so bili spretni vladarji in pri ljudstvu priljubljeni, ker so očetovski skrbeli za svoje podložnike. Pospeševali so cerkve in samostane; nekateri so se udeležili križarskih vojn. Najslavnejši vladar iz te rodovine je

- 1202** bil odlični, delavni, a tudi nasilni Bernard (1202—1256). Bil
^{do}
1256 je zelo omikan in je živel v prijateljstvu s kraljem in cerkvenimi knezi. Prepotoval je več dežel in bival dalj časa na sijajnem dvoru češkega kralja Otokarja I., ki mu je dal svojo hčer Juto za ženo¹¹. Na svojih gradovih je rad uprizarjal turnirje. Pri njem so se shajali tedanji slavni pesniki. Obiskal ga je tudi Ulrik Lichtensteinski, oblečen v odelo boginje Venere.
- 1256** Bernardov sin in naslednik Ulrik III. (1256—1269) je bil
^{do}
1269 zvest prijatelj svojemu bratrancu, češkemu kralju Otokarju II. Zato je določil (1268) Otokarja za dediča svojim deželam, ker sam ni imel potomcev in ker je bil njegov brat Filip, poznejši oglejski patriarh, zapravljen in lahkomiseln.

3. Karantanska marka.

- Po sedanjem Gorenjem in Srednjem Štajerskem se je razprostirala Karantanska marka (II, 80). V začetku 11. stol. jo je upravljal poznejši karantanski vojvoda Eppensteinec Adalberon. Za njim je gospodoval Arnold iz stare bavarske rodovine, ki je imela obilo posestev okoli Welsa in Lambacha (II, 82). To traungavsko posest je podedoval po Arnoldovi **1055** smrti (1055) njegov sorodnik Otokar iz Steyra, in cesar Henrik III. mu je nato poveril še vodstvo Karantanske marke. Otokar pa ni dolgo upravljal grofovske službe. Kajti cesar **1077** Henrik IV. je vrnil marko Eppensteincem, ko se je z njimi spravil (ok. l. 1077). V zalivalo so podpirali Eppensteinci cesarja v investiturnem boju proti njegovemu sovražniku, salzbirškemu nadškofu Gebhardu. — Otokar je sicer ostavil deželo, a je še nadalje obdržal naslov mejnega grofa in se nazival po svojem gradu Steyr mejni grof steyrski (II, 84).

- Zadnji Eppensteinec je zapustil vse alode ob Murici in Muri do Gradca svojemu sorodniku steyrskemu mejnemu grofu **1122** Leopoldu. Tako je postal (1122) Leopold največji posestnik v marki in zato mu je cesar podelil službo mejnega grofa. Leopoldova rodovina — imenujemo jo traungavsko — je dedno obdržala Karantansko marko, ki se je odtlej zvala Štirska marka in bila odvisna od bavarske vojvodine. Leopoldov sin Otokar, ki se je udeležil druge križarske vojne, je pridobil **1148** (1148) Ptujsko marko, razprostirajočo se po Dravskem polju in

¹¹ Bernard je ustanovil cistercijski samostan Kostanjevico na Dolnjemskem (1234), kjer sta Juta in njen mlajši sin Bernard pokopana.

okoli Vitanja, in grofijo Pütten na obeh straneh Semernika (1158).

1158

Poleg prvih štajerskih deželnih knezov Traungavcev so imeli mnogo posestev še salzburški nadškofje (okoli Lipnice in Ptuja, v dolini Aniže, ob Rabi in Sotli) in razni samostani, kakor benediktinski v Gorenjem Gradu, cistercijanski v Runi in karuzijanski v Žičah pri Konjicah.

Za Otokarjevega sina O t o k a r j a II. je ločil cesar Friderik I. Štajersko od Bavarske in jo povzdignil v samostojno vojvodino (1180). Prvi štajerski vojvoda pa je bil brez dednih potomcev in bolan; sklenil je, da nakloni svojemu sorodniku Babenberžanu Leopoldu V. Štajersko, ko se je bil s cesarjem o tej stvari dogovoril. Sešel se je z njim na St. Georgsbergu pri Ennsu in mu prepustil v dedno last še svoje alode in ministeriale (1186). Po šestih letih je umrl zadnji Traungavec (II, 96) in nato je cesar Henrik VI. dal Leopoldu Štajersko v fevd (1192).

1180

1186

1192

4. Savinjska marka.

Kraji ob Savinji in Savi do Sotle in Pohorja so bili združeni v Savinjsko marko (II, 80). V začetku 11. stol. jo je upravljala sin krške grofice blažene Heme. Po njej so podedovali nekoliko alodov Savinjski gospodje, ki so se imenovali od 13. stol. po gradu Sovneku (blizu Braslovč) Sovneški svobodniki. Friderik I. Sovneški je nakupil in podedoval po Heunburžanih veliko posestev na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem, med njimi tudi Celje (1333); cesar Ludovik Bavarski ga je povzdignil v grofovski stan in ga imenoval po novem posestvu „grofa Celjskega“ (1341). Pod Friderikovimi nasledniki se je množila oblast in veljava celjskega rodu po jugoslovanskih pokrajinah. Višek slave pomenja vlada grofa Hermana II. (1385—1434). Cesar Sigismund mu je podaril Varaždin in Vinico v hrvaškem Zagorju, grad Čakovec z Medinurjem in ga imenoval za hrvaško-slavonskega bana. Herman je podedoval ogromna posestva Ortenburžanov. Ta so se razprostirala na levem bregu Save, od njenega izvira pri Kranjski gori pa doli do Sore, in so segala tudi v Bohinjsko dolino in preko jezera proti bohinjski Srednji vasi. Dalje so imeli Ortenburžani posestva na Dolenjskem od Čušperka do Kolpe (Ribnico in Kočevje). Kralju nato je povišal (1436) cesar Sigismund zdru-

1341

1420

1436

ženo celjsko in ortenburško grofijo v državno kneževino, kar je vzbudilo hudo nasprotstvo pri Habsburžanih. Ko sta se poravnali obe stranki, so sklenili Habsburžani s Celjani **1456** dindsko pogodbo (1443) in podedovali (1456) po zadnjem celjskem grofu Ulriku II. obširna posestva po Koroškem, Štajerskem, Kranjskem in Hrvaškem ter tako utrdili svojo oblast po južnih deželah (II, 202, 204).

5. Kranjska marka.

Ves svet južno od Karavank tja do notranjskega Snežnika in Gorjancev je pripadal Kranjski marki, ki se prvič omenja l. 973. Kranjska je ostala mejna grofija tudi v 11. stol. (II, 80, 81). Upravljali so jo mejni grofje iz raznih rodovin. Za investiturnega boja je prejel oglejski patriarh Sigehard od Henrika IV. kranjsko mejno grofijo (1077). Nekaj časa pozneje jo je cesar vzel oglejski cerkvi ter jo prepustil Henriku Eppensteincu. Ko je ta postal karantanski vojvoda, jo je dobil **1077** njegov brat, oglejski patriarh Udalrik (1093). **1093**

Na Kranjskem je nastalo dvojno veliko gospodstvo, loško in blejsko. Prvo je bilo v posesti freisinških škofov, ki jim je daroval cesar Oton II. zemljo ob Selški Sori (973). Kmalu so si škofje svojo posest tako razširili, da je obsegala vse porečje Sore in zemljo ob desnih pritokih Save od Kroke do Mavčič, torej Gorenjsko med Idrijo, Radovljico in Bohinjem. V tej pokrajini so naseljevali škofje bavarske Nemce, Korošce in Tirolce. Dalje so imeli še posestva na Dolenjskem med Krko in potokom Raduljo. — Bled je dobila briksenška škofija od Henrika II. (1004). Polagoma je blejsko gospodstvo obsegalo zemljo med Savo Bohinjko in Dolinko, od njunega izvira pa do združitve pri Radovljici (II, 133). — Bogata sta bila cistercijanska samostana Stična (1136) ter Kostanjevica (1234) in kartuzijanska samostana Bistra (1260) ter Pleterje (1407). — Večja posestva so imeli Auerspergi, Schärffenbergi, Gallenbergi, Neydeki in Ortenburžani.

Najbogatejši posvetni veleposestniki so bili grofje Weimar-Orlamünde, ki so nekoliko časa upravljali Kranjsko in Istrsko marko (II, 134). Izumrli so sredi 12. stol. in zapustili posestva svojim sorodnikom, grofovskim rodovinom Sponheim, Andechs in Bogen. Sponheimci so dobili Ljubljano, Kranj in

Kostanjevico, Andeški grofje Kannik in Bogenski Krško, Trebuje ter Mokronog.

Koncem 12. stol. (ok. 1180) so oglejski patriarhi izgubili Istro in Kranjsko; ti dve deželi so dobili v fevd tedanji najpremožnejši kranjski plemiči Andechs,¹² ki so imeli posestva na Bavarskem, Štajerskem, Koroškem in Tirolskem. V političnem oziru so igrali važno vlogo. Bili so zvesti privrženci cesarja Friderika I. Sin Bertolda III. Bertold IV., ki se je nazival vojvoda dalmatinski in hrvaški ali krajše Meranski,¹³ se je udeležil tretje križarske vojne. Bil je prijatelj Filipa Švabskega.

Za njegovega sina Otona VII. je dosegla rodovina Andechs-Merancev vrhunec moči in sláve. Oton VII. se je oženil z nečakinjo kralja Filipa Beatriko, hčerjo palatinskega grofa Otona Burgundskega; s tem si je pridobil Burgundsko grofijo.

Otonovega brata Henrika so dolžili, da je bil soudeležen pri umoru Filipa Švabskega, vsled tega mu je kralj Oton vzel (1209) poleg alodov še Istro in Kranjsko. Zadnja dva državna fevda je podelil z grofovskimi pravicami oglejskemu patriarhu (1210). Pozneje se je pač cesar Friderik II. prepričal, da je Henrik nedolžen, in mu je vrnil alode. Po Henrikovi smrti je Oton VII. podedoval alode; freisinške fevde na Dolenjskem so pa dobili freisinški škofje nazaj in jih podelili proti večji denarni vsoti Babenberžanu Leopoldu VI. (1229).

Oton VIII. je bil zadnji moški potomec Andechs-Merancev. Njegova sestra Neža se je omožila z Babenberžanom Friderikom II. Prinesla mu je za doto obširna andeška posestva, ki jih je podedovala po svojem stricu Henriku. Vsled tega se je imenoval vojvoda Friderik II. kot deželni knez „gospod Kranjske“.

Po smrti Friderika II. so postali Sponheimci kranjski deželni knezi. Ulrik III. se je oženil s Friderikovo vdovo Nežo in združil andeška posestva s sponheimskimi. Tako so dobili Sponheimci večji del Kranjske in Slovenske marke v

¹² Poleg Kannika, važne točke na trgovinski poti iz Kranjske na Štajersko po Tuhinjski dolini, in Mekinj so imeli v svoji posesti kmetije po Gorenjskem od Tupalič do Trojan in po Dolenjskem okoli Kostanjevice, Metlike, Črnomlja in Višnje gore, dalje fevde od freisinških in krških škofov.

¹³ „Meranien“ od besede „Meer“.

svojo oblast. Tudi so si bili pridobili razen že omenjenih krajev skoro vse ozemlje med Krko in Kolpo; vrhu tega se je že oče Ulrika III., Bernard, nasilno polastil freisinških dolenskih fevdov, ki jih je imel zadnji Babenberžan. — Ulrik III. je zelo skrbel za blagostanje Kranjske. Uredil je deželno upravo.

Oglejski patriarhi so deželnoknežjo oblast izvrševali le po inenu, ker so imeli Andechs-Meranei, Babenberžani in Sponheimci zelo obširna posestva, s katerimi so se spojile sčasoma tudi grofovske pravice. Vkljub temu, da so izrecno poverili sodno oblast Sponheimcem, so se patriarhi vendar še imenovali mejne grofe.

Koneem 12. stol. se je nazivalo ozemlje med Krko in Kolpo Ogrska ali Slovenska marka in je pripadalo Hrvaški. V 13. stol. se je ločilo od Hrvaške. V tem stol. se je ime Metliška ali Slovenska marka raztegnilo na vso sedanjo Dolenjsko.

6. Oglejski patriarhat.

Na meji Italije ležeči oglejski patriarhat je bil važna pokrajina za rimsko-nemške cesarje radi njih italske politike. Zato so podeljevali cesarji patriarhom važne privilegije in obširna posestva. Tako jim je podelil (1001) cesar Oton III. polovico Gorice ter Solkanskega gradu in polovico državnih posestev med Sočo, Vipavo, Vrtovinskim potokom in gorskim pobočjem na severni strani Vipavske doline. Dalje so si pridobili patriarhi posestva po sedanjem severnem Goriškem (Tolminsko) ter Kranjskem (Vipavo, Postojno, Cerknico in Lož) in veliko zemlje do Reke.

Ker so jim bili cesarji zelo naklonjeni, so bili patriarhi vedno njih zvesti pristaši. Izvrsten vojak in državnik je bil patriarh Popon (v 11. stol.), ki je zgradil veličastno baziliko v Ogleju. Ko je izgubil koroški vojvoda sodstvo nad patriarhovimi posestvi po Veronski marki in Furlanskem in so bila ista podrejena cesarju, je postal patriarh državni knez. Kmalu nato je cesar Henrik IV. podelil patriarhu Sigehardu v investiturnem boju deželnoknežjo oblast po Furlanski grofiji, Istrski in Kranjski marki (1077). Zadnji močni patriarh je bil Bertold Andeški v prvi polovici 13. stol. Bil je pristaš cesarja Friderika II. Preselil se je iz nezdrave Akvileje v Videm. Pogosto se je mudil v slovenskih deželah in izkušal dvigniti

versko življenje svojih slovenskih podložnikov z novimi farami in samostani (Črnomelj, Velesovo, Studenice in minoritske naselbine).

Sredi 13. stol. je začela propadati moč oglejskih patriarhov. Vseh posestev niso obdržali v svojih rokah, dajali so jih deloma v fevd, deloma darovali raznim plemičem in samostanom. Za nezmožnih patriarhov so bile finance in uprava v velikem neredu. Meščani in plemiči so se med seboj bojevali, na cestah so prežali roparji. Vsled teh slabih razmer v patriarhatu so izkušali dobiti tuji vladarji v svoje roke oglejska posestva in cesti čez Pontebo ter Predel. Tako so morali odstopiti (1362) patriarhi avstrijskemu vojvodi Rudolfu IV. svoje fevde na Štajerskem, Koroškem ter Kranjskem (II, 175), goriškim grofom Tolminsko (1420) in Benečanom Furlanijo do Brd¹⁴ (1420) ter zemljo do Krasa pri Timavu (1445). 1445 Najbolj so znali izrabiti zadrege patriarhov goriški grofje.

7. Goriška grofija.

Goriška je bila del Furlanije. Razen oglejskih patriarhov je bil največji svetni veleposestnik na Goriškem Werihen, upravitelj Istrske in Furlanske grofije. Cesar Oton III. mu je podelil (1001) polovico onih posestev, ki jih je istočasno podaril 1001 oglejskemu patriarhu. Ta Werihenova posestva so imeli koncem 11. stol. v rokah koroški palatinski grofje, ki so bili obenem grofje v Lurngavu in v Pustriški dolini. Bili so hrabri in krepki možje. Dobili so odvetništvo (advokacijo) oglejskih patriarhov za posestva tostran Taljamenta (ok. l. 1125). Istočasno so se začeli imenovati po Gorici, kjer so si sezidali grad, goriški grofje. Kot patriarhovi zaščitniki so prestopali meje svoje oblasti; zato so nastali prepiri med njimi in patriarhi. Ko sta se obe stranki spravili, so prepustili (1202) oglejski patriarhi goriškim grofom v popolno last ona posestva, ki jih jim je bil podaril cesar Oton III. Goriški grofje so bili tudi generalni kapetani patriarhov. Morali bi z mečem braniti njih pravice in izvojevati izgubljena posestva. Navadno pa so grofje zase obdržali, kar so sovražniku vzeli. Na podlagi teh pravic in posestev so dosegli goriški grofje deželnoknežjo oblast po Goriškem.

¹⁴ Tedaj so prišli tudi Furlanski Slovenci pod benečansko oblast. Obdržali so samoupravo in parlament.

Doba slave in moči se prične za goriške grofe z Majnhardom III. (1220—1258). Zelo ga je čislal cesar Friderik II. Vsled odličnih rodbinskih zvez je znatno pomnožil svojo posest. Po svoji materi — bila je iz rodovine Andechs — je podedoval, ko so izumrli Andechsi, njih posestva po Innski dolini, v Slovenski marki in Pazinsko grofijo (II, 175). Tudi je dobil po smrti svojega zeta, tirolskega grofa Alberta IV., večji del Tirolskega. Njegov sin Majnhard IV. (1258—1295) si je znal pridobiti znatno premoženje v denarju, nakupil je mnogo posestev na Tirolskem in priženil po svoji soprogi Elizabeti, vdovi kralja Konrada, obilo zemlje. Bil je zvest prijatelj in zaveznik Rudolfu Habsburškemu, ki mu je v zahvalo zastavil (II, 164) Kranjsko ter Slovensko marko in dal Koroško v fevd (1286). Njegova hči Elizabeta se je omožila z Rudolfovim sinom Albrehtom in tako postala mati avstrijskih Habsburžanov.

1258
do
1295

1272 Veliko posest goriških grofov sta si razdelila (1272) Majnhard IV. in njegov brat Albert na ta način, da je dobil Majnhard, ustanovitelj tirolske panoge svoje rodovine, Tirolsko do soteske pri Mühlbachu, Albert pa Pustriško dolino, koroška in furlanska posestva, Goriško,¹⁵ Slovensko marko in Pazinsko grofijo. Vojvodina Koroška, uprava Kranjske in Slovenske marke je pa ostala Majnhardu. Višek moči in slave je dosegel goriški rod pod Albertovim sinom Henrikom II. Imel je veliko premoženje v gotovini in vrlo izurjeno armado. Patriarhi so se ga bali in se mu uklonili, furlansko plemstvo ga je spoštovalo in ubogalo. Očetovsko je skrbel za svoje podložnike. Gorico je povzdignil v mesto s samoupravo (1307).

Po Henrikovi smrti je začela propadati moč goriških grofov. Zabredli so v velike denarne zadrege, ker so večkrat delili posestva, se prepirali za dediščino, dajali hčeram bogate dote in zanemarjali upravo. Morali so svoja posestva deloma prodati, deloma zastaviti. Ker so jim Habsburžani pomagali z denarjem, so si z raznimi dednimi pogodbami zagotovili njih dediščino. Ko je umrl (1500) zadnji goriški grof Lenart, je podedoval cesar Maksimilijan I. Pustriško dolino, Goriško z Vipavsko dolino, Idrijo¹⁶ in Tolminskim.

¹⁵ Goriški grofiji je pripadal tudi tisti del sedanjega Kranjskega, ki leži južno od črte Idrija, Logatec in Cerknica.

¹⁶ Idrijo so 1783 stalno priklopili Kranjski.

8. Istrska marka.

Istra je bila že v začetku 10. stoletja mejna grofija. V imenu koroških vojvod so jo upravljali razni grofje. Čeprav jo je podelil cesar Henrik IV. oglejskemu patriarhu, je vendar obdržal karantanski vojvoda svoje pravice v Istrski in Kranjski marki. Moč istrskih mejnih grofov se je skrčila, ko so se Benečani polastili nekaterih obmorskih krajev in so cerkveni knezi (oglejski patriarhi, škofje iz Freisinga, Poreča in Pulja) dobili obširna posestva. Od 12. stoletja dalje je bila razdeljena Istra v dve upravni okrožji: v marko in grofijo. Svobodoljubni in premožni istrski meščani v marki, ki so se pečali s trgovino in se poitalijančevali, niso radi priznali oglejske nadoblasti, prizadevali so si, da si pribore po zgledu gorenjeitalskih mest občinsko avtonomijo. Ako patriarhi niso ugodili mestom, so dobili meščanje pri Benečanih podporo v bojih s patriarhi. Skoro tri stoletja so se te tri stranke bojevale, dokler niso v začetku 15. stoletja Benečani vzeli patriarhom zahodne istrske obali od Kopra do Pulja z Labinom in Buzetom na vzhodu. Benečanska last so bili tudi otoki Krk, Lošinj in Cres¹⁷.

V severni in srednji Istri, Istrski grofiji, so si goriški grofje pridobili obsežna posestva. Ko so si sinovi grofa Alberta III. razdelili očetovo dediščino (1342), so prisodili kraje v Istri in na Kranjskem Albertu IV. Ogrožen vsled rastoče benečanske moči in obubožan zaradi velikih dolgov je obljubil (1364) Albert IV. Habsburžanu Rudolfu IV., da mu zapusti vso svojo posest, ako umre brez moških potomcev, nasprotno mu je Habsburžan zagotovil svojo pomoč in mu pomagal z denarjem. Po desetih letih (1374) je umrl Albert IV. in Habsburžani so prevzeli (II, 185) njegovo dediščino (Pazinsko grofijo, Kras¹⁸ in Slovensko marko). 1342 1374

C. Kulturne razmere v alpskih deželah.

1. Plemstvo.

Nekateri energični grofje in mejni grofje, ki so imeli obširna posestva in začeli izvrševati vladarske pravice, niso bili več državni uradniki, ampak so postali deželni knezi (do-

¹⁷ Sredi 12. stoletja so Frankopani dobili Krk v fevd in ga obdržali v svoji oblasti skoro 300 let, do začetka 15. stoletja.

¹⁸ Takrat so priklopili Kranjskemu kraje ob gorenji Pivki, Postojnsko okolico in doljeni Kras z Devinom ob Adriji.

minus terrae). Svojo oblast so ojačili s fevdi, ki so jih dobili od škofov in se jih sčasoma polastili, ter kot advokatje duhovskih zemljišč.

Ljudstvo se je delilo v stanove, ki so imeli različne pravice. Najodličnejši stan so bili plemeniti svobodniki ali plemiči. Poleg teh so dosegli v Avstriji veliko veljavo ministeriali. Le-ti so bili nesvobodni posli posvetnih in duhovskih gospodov, opravljali pri njih dvorne službe in jih spremljali v vojno. Za plačo so dobivali posestva, ki so jih zapustili s službami vred svojim dedičem. Nekaj kmetij so dali za boj sposobnim nesvobodnikom, da so lahko zadostili svoji dolžnosti in dajali svojemu gospodu vojake. Ti vazali ministerialov so se imenovali viteze. Ministeriali so dobivali vedno večji ugled, množili svojo posest in tvorili s svobodno rojenimi plemiči visoko plemstvo, dočim so bili vitezi nižje plemstvo. Visoko plemstvo je fevde sprejemalo in oddajalo, nižje plemstvo jih je le sprejemalo.

Mejni grofi in vojvode so nastavljali pri deželni upravi ministeriale. Dolgo časa so sami izvrševali sodstvo in sodili na različnih krajih svoje dežele. Pozneje so bile dežele razdeljene na deželska sodišča. Že v prvih početkih so dobili veleposestniki nižjo sodno oblast za svoja posestva. Pri sodnijskih obravnavah so ministeriali obdajali vojvodo ali njegovega namestnika, ki je pri tej priliki ponavadi delil fevde, daroval zemljišča in se posvetoval o deželnih stvareh. Kakor hitro se je posvetoval deželni knez s plemiči in bil večalimanj navezan na njih pritrditev, so se pojavili deželni stanovi. Odkar je 1231 pa razglasil (1231) cesar Friderik II. wormske privilegije, so morali deželni knezi vabiti plemiče k takim posvetovanjem. Kajti določeno je bilo, da ne sme noben knez novih zakonov izdati brez pritrdila veljavnejših in znamenitejših mož v deželi (*miores vel majores terrae*). K tem so prištevali škofe, opate in višje plemstvo, ki so razpravljali o deželnih stvareh na deželnih zborih.

2. Meščanstvo.

V dobi Babenberžanov se je začelo razvijati meščanstvo. Mesta so nastala ob naravnih trgovskih cestah, ob velikih rekah, in ob starih rimskih cestah. V nekaterih krajih so se naselili ljudje na razvalinah starih mest. Drugod je nastalo

mesto okoli samostanov ali gradov, ob sotočju rek, ob znamenitih prehodih čez reke in barja, ob brodovih in mostovih. Na takih krajih so napravili mitnice ali sezidali cerkve, kjer so so vršili cerkveni shodi. Le-ti so vabili trgovce in obrtnike, da so prinašali blago na prodaj in se stalno naseljevali blizu cerkve. Gospodarji takih naselbin so dajali prebivalcem pravico, da so smeli napraviti ob določenih časih semnje, ki so privabljali mnogo prodajalcev in kupcev. Zaradi večje varnosti so gradili okrog teh naselbin zid s stolpi in vrati. Kmalu sta trgovina in obrt množila imetje meščanov, katerim so deželni knezi podeljevali razne svoboščine (mestne pravice), odredbe o sodstvu, upravi in prometu. Prvi je dobil Dunaj take pravice, nato Enns (1212).

1212

Mestni občini na čelu je stal mestni sodnik ali župan; spočetka ga je imenoval deželni knez, pozneje so ga volili meščanje¹⁹. Sodnik je bil načelnik dvojnemu občinskemu odboru, širšemu, v katerega so meščanje volili svoje zaupne može, in ožjemu svetu, ki je bil voljen iz širšega odbora in je pomagal sodniku vladati mesto. V Ljubljani so nosili notranji svetovalci škrlatast, zunanji pa črn plašč. Sodniki so izvrševali sodstvo; v nekaterih občinah so imeli celo krvno sodbo in obsojali hudodelce na smrt na vislicah, ki so se dvigale izven mesta.

Meščanom vobče ni bilo treba delati tlake niti plačevati mitnine in desetine, tudi drugih naklad niso imeli toliko kakor kmetje. Pač pa so uživali veliko ugodnosti. Mnogo stroškov so imeli, ker so sami gradili in vzdrževali mestno obzidje, le v sili so morali prihiteti kmetje iz mestne okolice ter pomagati kot tlačani. Ker so nudila mesta tudi v drugih ozirih marsikatero udobnost, je pribežalo mnogo kmetov v mesto ali se naselilo pred mestom na mestnem svetu pod varstvom mestne gosposke. Kdor je bival leto in dan na mestnem svetu, je bil prost, kajti veljalo je pravno načelo: Prost je, kdor diha mestni zrak.

3. Kmetški stan.

Po večini je bilo prebivalstvo kmetškega stanu. Precej kmetov je nesvobodnih, služili so svojim gospodom za

¹⁹ Ljubljancanom je podelil cesar Maksimilijan I. leta 1504. pravico voliti župana.

posle, jim pomagali na lovu, izdelovali potrebno orodje in obleko. Njih gospodje so jih smeli prodajati, zamenjavati in darovati in sploh ravnati z njimi, kakor z blagom. Tem nesvobodnikom ali dednim podložnikom se je slabo godilo. Ugodnejše socialno stanje so prinesle dednim podložnikom križarske vojne. Premnogo nesvobodnikov se ni več vrnilo iz orienta, mnogo jih je uteklo gospodom v razcvitajoča se mesta in trge. Graščaki so morali odslej prijazneje ravnati z nesvobodniki, jim priznati več svobode in jim dati več pravice do zemljišč, sicer so ostala neobdelana in niso donašala dohodkov. Pogoji za naselitev so bili tako ugodni, da se je marsikateri svobodnik dal vrstiti med nesvobodnike in podložnike.

Drugi kmetje so bili svobodni, smeli so hoditi k sodnim zborom, nositi orožje, ravnati po svoji volji s svojim posestvom in se naseljevati, koder so hoteli. Dalje so se morali na poziv kneza oboroževati in hoditi na vojne, prenočevati in prehranjevati potujočega kneza in njegove uradnike. Navzlic svobodi niso bili varni pred nasilstvi plemičev. Ker je bila svoboda tako draga, so izročali svoja posestva bližnjemu zemljiškemu gospodu in postajali njegovi podložniki, a posestvo so vselej dobili nazaj in se zavezali, da bodo napram svojemu gospodu izpolnjevali razne dolžnosti. Morali so plačevati zemljiško najemščino, dajati ob določenem času pridelke, tovoriti za gospoda vino in sol, raznašati pisma, skrbeti za gospodove lovske pse. Vse te služnosti so imeli kmetje zapisane v kupnem pismu, gospod pa v urbarrju, zemljiškem seznamku. Svobodniki so se ohranili najdalj časa v goratih krajih (Teharčanje, Zagorci in razni plemičarji).

Največ kmetov je bilo podložnikov. Bilo jih je več vrst, nekateri kmetje so podedovali svoje posestvo od roda do roda, drugi za več rodov, tretji za dva, tri rodove. Vsi ti kmetje so bolje gospodarili nego nesvobodniki. Kmalu so postale stare vasi premajhne, poleg njih ali dalje v hribih in gozdih so nastala nova selišča. Kmetje so prodirali vedno višje v gore, trebili gozde in napravljali iz njih laze, rovte in planine. Od italijanskih pastirjev, ki so gonili živino na naše planine, so se naučili delati sir.

Nad kmeti so imele oblast gosposke (samostani, škofje, posvetni gospodje in mesta). Tem je moral kmet priseči pokorščino. Gosposka je postavljala kmetom sodnike. Nekatere

gosposke so imele celo krvno sodbo nad kmeti. V gradovih so bile pisarne, kjer so kmetje plačevali pristojbine. V sleherni vasi je bil župan, ki je sporočal sosedom povelja gosposke, pobiral nekatere davke in branil pravice vaščanov, njih imetje, svobodo in življenje nasproti gosposki. V določenih časih je skliceval sosede na zbor, tu je prečital v sodnikovi navzočnosti kinetom njih dolžnosti in pravice, poslušal tožbe in razsojal manjše prestopke in prepire med kmeti. Dvanajst veljavnih kinetov mu je pomagalo soditi po stari navadi. Na županskih zborih je določevala gosposka zakone, ki so se tikali kmetov, na podlagi starih navad ali pa tudi samovoljno. Te zakone je prečitala kmetom vsako leto, tako da jih je znal vsakdo na pamet. Po vaseh je vladal strog red. V vinorodnih krajih so se vršili posebni gorski shodi, ki so jih morali posečati vsi vinogradniki dotičnih gorc s svojim gorščakom. Tu so reševali prepire in tožbe in zabičevali kmetom zakonita določila.

4. Obrt.

Obrt in trgovina sta najbolj pospeševala procvitanje mest. Obrtniki so bili združeni v stanovskih zvezah, zadrugah ali cehih. Vsak ceh je imel svoj dom; le-tu so hranili v skrinji svoboščine, tukaj so se zbirali mojstri na posvetovanje ter se oglašali potujoči pomočniki, prenočevali in čakali dela. Število mojstrov je bilo natanko določeno, navadno je bilo jako majhno, da so mogli draže delati. Novega mojstra je sprejel ceh stoprv tedaj, kadar je bil kateri izmed starih mojstrov umrl ali pa opustil svojo obrt. Ceh je sprejemal rokodelske učence, nadzoroval njih učenje in jih potrjeval kot pomočnike. Strogo je pazil, da niso njegovi člani kršili cehovnih določil in so pravilno izvrševali svojo obrt. Mestni mojstri so preganjali rokodelce na kmetih, ki niso bili vpisani v noben ceh in katerim so meščanje radi nizkih cen ponajveč dajali naročila. Vse rokodelce je nadzoroval mestni sodnik.

5. Trgovina.

Mnogo meščanov je obogatelo v trgovini, ki so jo izkušali meščanje izključno sami sebi priboriti. Vladarji so njim v korist prepovedali, da ne sme nekaj ur daljave od mesta nihče tržiti ali krčmariti in da se celo v predmestjih ne smeta izvrševati obrt in trgovina. Zahtevali so, da ne sme kmet svojih pridelkov doma prodajati, nego da mora prodajati svoje blago

le v mestu meščanom. Toda kmetje bi bili vendar radi kaj prislužili s trgovino in tovorjenjem; zato jim je dovolil cesar Maksimilijan I., da smejo kranjski kmetje svoje pridelke in živino izvažati na Goriško in v Italijo in dovažati odtod vino, sol in olje za svojo rabo.

Tuji trgovci so se imenovali gostje. Le-ti so smeli samo ob določenih dnevih prodajati v mestu, navadno le na debelo in samo meščanom. Voziti in tovoriti so smeli blago le po določenih cestah, često v velikih ovinkih. Ko so prišli v mesto, so morali izložiti svoje blago, da so si meščani lahko izbrali najboljše kose. Po dolgem času stoprv so smeli potovati z ostalim blagom zopet dalje. Ta pravica se je zvala skladna pravica. V Ljubljani so morali italijanski trgovci po šest tednov prodajati. Iz Trsta niso smeli čez Ribnico in Kočevje na Hrvaško nego preko Ljubljane.

Še razne druge neprilike so ovirale trgovino. Če se je na poti prevrnil voz ali če se je čoln dotaknil brega, je zapadlo blago lastniku onega zemljišča. Večkrat so nasilni vitezi oplenili trgovce. Na mnogobrojnih mitnicah se je pobirala visoka carina, izimši od živil za gospode in samostane.

Navzlic vsem tem zaprekam se je razvijala trgovina. Najbolj jo je povzdignilo denarno gospodarstvo, ki je v 11. in 12. stoletju izpodrinilo naturalno gospodarstvo, velike denarne vsote, ki so se nakopičevale v rokah posameznikov, in križarske vojne. Križarji so seznanili zapad z raznimi dišavami, dragimi tkaninami, lepo brušenim steklom in biseri. Vse te reči so izvažali v Evropo podjetni beneški trgovci. Le-ti so vabili tovarnike iz alpskih dežel, da so gonili živino in tovorili deželne pridelke, kovine, sukno, platno, koroške in kranjske železne izdelke v Benetke, odkoder so odvažali južno sadje, steklo, blago iz zlata, srebra, svile in haržuna,

Prometna občila so bila zelo slaba, ker se gosposke niso brigale za ceste, saj niso niti izvrstnih rimskih cest popravljali. Zato so ljudje najraje nalagali blago konjiču, ki so ga tirali pred sabo po ozki poti. — Ceste so bile prepovedane in zapovedane. Iz Trsta pripeljano blago, namenjeno proti vzhodu, so tovorili preko Ljubljane, kjer je bilo treba plačevati cestnino in carino. Koroško železo so tovorili po treh potih na jug: čez Pontabelj, Ljubelj in Jezersko. Iz podonavskih pokrajin so tovorili blago v Italijo čez Semering, Leoben, Neu-

markt, Šent Vid in Pontebo. Vojvoda Leopold VI. pa je hotel napeljati promet čez Gradec, Laško, skozi savsko sotesko na Ljubljano in odtod v primorska mesta. Zgraditi je ukazal „Zidani most“ čez Savo pri Radečah (1224). S trgovino je hotel razširiti tudi politični vpliv Babenberžanov proti jugu.

Za notranjeavstrijske dežele je bilo velikega pomena izdelovanje železa in jekla. Izprva je bil cesar edini lastnik rudokopov, a on je podelil rudnike deželnim knezom. Z njih dovoljenjem so kopali domačini in tujei, sosebno Italijani, železno rudo po Gorenjskem in Dolenjskem. Domačini so talili rudo po stari navadi v slovenskih pečeh po gozdovih, pozneje pa so postavili Italijani boljše plavže ali fužine ob vodah. V fužinah so kurili z ogljem.

Novce so kovali iz zlata, srebra in bakra. Izprva je imel le cesar pravico, kovati novce, pozneje je podelil to pravico tudi posvetnim in duhovskim knezom. V alpskih deželah so bile v rabi najrazličnejše vrste novcev. Veliko škodo so imeli ljudje, ker so knezi jako pogosto preklicevali stare novce in izdajali nove iz slabejše kovine, a starih niso sprejeli za polno vrednost. Čestokrat so Židje obrezovali srebrne in zlate novce ter dragocene obrezke pridrževali.

6. Židje.

V mestih kot središčih trgovine so se zgodaj naselili Židje. Njih vrhovni gospod in varuh je bil cesar; le z njegovim dovoljenjem so smeli tudi drugi knezi imeti svoje Žide. Židje so tržili z vsemi stvarmi; zlasti jim je donašala trgovina z vinom, barvili in zdravili mnogo dobička. Vsi, ki so bili v denarnih stiskah, so iskali pri njih posojila, za katero so jim morali plačevati visoke obresti. Dobičkanosno je bilo tudi menjavanje domačih novcev, ki so jih prinašali tuji trgovci. Ker so deželni knezi z njih pomočjo kovali nove novce in dobivali pri njih denar na posodo, so jim podeljevali razne pravice in dovoljevali, da so se smeli naseljevati v posebnih mestnih delih („ghetto“).

Ljudje so sovražili Žide zaradi njih oderuštva. Dolžili so jih raznih zlodejstev; trdili so, da napravljajo Židje kugo, da služijo Turkom za ogleduhe in kažipote. To je bilo vzrok, da so kmetje in meščani napadali in mučili Žide ter uničevali njih imetje. Zato je Maksimilijan I. ukazal, da morajo vsi Židje zapustiti notranjeavstrijske dežele.

7. Znanosti in umetnosti.

Z znanostmi in umetnostmi so se v tej dobi najbolj pečali duhovniki, zlasti redovniki v samostanih. Zidali so cerkve v romanskem in gotškem slogu (II, 150—153), krasili jih s slikami, klesali kipe, izdelovali cerkveno orodje in zlate posode, vliвали zvonove, šivali z zlatom prevezena oblačila. Spisovali so anale in kronike, prepisovali latinske klasike in krasili začetke poglavij z lepimi iniciali. V šolah so učili učence v latinskem jeziku čitati, pisati in računati, sestavljati koledar, vadili so jih v govorništvu, godbi in petju. Na vrtovih so sadili tuje žlatno sočivje in zdravilna zelišča in vvedli umno kmetovanje na svojih posestvih. Že v 13. stoletju je živel v Heiligenkreuzu prvi avstrijski humanist Gutolf, ki je zlagal pod vplivom latinskih klasikov pesmi, iz katerih odseva prostodušno veselje, in ki je v svojih drugih spisih opozarjal na važnost latinskega jezika, zabeleževal razne pojave v naravi in bodril svoje sobrate, naj zasledujejo istočasne dogodke.

Za prosveto imajo tudi zaslugo vitezi in meščanje, ki so gojili pesništvo. Kronist Oton Freisinški, pesniki in peveci Henrik iz Melka, Walter von der Vogelweide, Reimar von Zweter, Ulrik Lichtensteinski so bili deloma rojeni Avstrijci, deloma so živeli v naših krajih. V Avstriji je nastala nibelunška pesem v sedanji obliki.

D. Češka.²⁰

Češka, ločena po gostih gozdovih na obmejnem gorovju od drugih dežel, je bila razdeljena v župe, iz katerih so se razvile razne kneževine. Te je nato združil en vladar in sezidal na najmogočnejši reki v deželi, Vltavi, glavno mesto, kakor priča pripovedka o Libuši in o njenem možu Přemislju. Politično Čehi niso bili dolgo samostojni. Ker so Poljaki napadali Čehi, so se ti približevali Nemški državi in ponovno priznali njeno nadoblast. Plačevali so nemškemu kralju davek in mu pomagali v vojnah. Češka needinost je nudila nemškim kraljem priložnost, da so se vmešavali v češke stvari. V cerkvenem

²⁰ Ponovi še tozadevna poglavja v Pirc-Komatarjevi „Zgodovini srednjega veka“ (II, 48, 100, 101, 134, 135).

oziru je postala Češka samostojna, ko je bila ustanovljena v Pragi škofija (973), ki je bila podrejena (do 1344) mainškemu metropolitu. Delitve dediščine in po Břetislavu I. vpeljano senioratno dedno nasledstvo, po katerem je sledil češkemu vojvodi vedno najstarejši član vladarske rodovine, je povečalo notranje zmede na Češkem in Moravskem. Zadnje deželo je priklopil Češki Břetislav (najbrže 1029). A cesar Friderik I. jo je ločil od Češke (1182) in jo povzdignil v neposredno državno mejno grofijo, hoteč tako oslabiti moč češkega vojvoda. Vratislav II. in Vladislav II. sta pomagala cesarjem v boju s cerkvijo in italjskimi mesti in dobila za svojo osebo kraljevski naslov. Dedno kraljevsko čast je podelil Filip Švabski vojvodi Přemislju Otokarju I. (1197—1230), ker se mu je pridružil v boju z Otonom IV. Istemu jo je nanovo potrdil mladi Štaufovec Friderik II. takoj po svojem prihodu v Nemčijo in mu podelil v zlati buli še druge predpravice (1212). Češki kralj je 1212 izdatno podpiral Friderika II. proti Otonu IV.; zato je dal cesar njegovemu najstarejšemu sinu Vaclavu I. v fevd Češko in s tem odstranil senioratno dedno nasledstvo v prilog prvorojenstva. Vaclav I. (1230—1253) se je mnogo bojeval z Babenberžanom Friderikom II. Uspešno je zavrnil Mongole na meji svojega kraljestva, a Moravske ni mogel ščititi; zato so jo Mongoli opustošili.

Zgodaj so se začeli na Češkem naseljevati Nemci. Nemški duhovniki so oznanjevali katoliško vero; nemški redovniki so z nemškimi kmeti obdelovali nerodovitno zemljo. Ker so samostanska zemljišča vsled umnega gospodarstva donašala veliko dobička, so tudi posvetni veleposestniki in deželni knezi vabili nemške kmete na svoja posestva.

Pod nemškim vplivom so dalje nastala mesta na Češkem. Sem so prihajali nemški rokodelci in trgovci, njih občine so se kmalu razvile v mesta. Druga mesta so ustanovili plemiči. Slednjic so Otokar I., Vaclav I. in Otokar II. osnovali na kraljevih posestvih več mest.

Nemški rudarji so povzdignili češko rudarstvo. Imeli so (od 1227) svoje lastno sodišče v Iglavi. V Krušnih gorah so kopali kositer, srebro pa v Kutni gori in Srebru (Štřibro, Mies). Znameniti so bili praški zlatarji, ki so bili tudi bankirji. Iz Flandrije so se naselili suknarji v Nimburgu in Iglavi.

E. Ogrska in Hrvaška.²¹

Ogri so po bitki na Leškem polju opustili svoje nomadsko življenje in se poprijeli poljedelstva in živinoreje. Zapovedovali so jim razni knezi, med njimi so se odlikovali Arpadovi nasledniki: zmožni možje kakor Gejza in njegov sin Štefan. Razširjalo se je krščanstvo, ustanovljen je bil prvi samostan Sv. Martin. Štefan (995—1038) je uredil cerkveno organizacijo: na čelo je postavil nadškofijo v Ostrogonu in ji podredil deset škofij. Papež Silvester II. mu je poslal (okoli l. 1000) blagoslovljeno krono. S tem je simbolično priznal novo ustanovljeno krščansko kraljestvo: Štefan si je podvrget še ostale kneze in je razdelil deželo v komitate; načelovali so jim grofje, ki so imeli sodnijsko, vojaško in finančno oblast. Mesta so dobila enake pravice, kakršne so imela nemška mesta. Že Štefan se je najbrže posvetoval s škofi in najvišjimi dostojanstveniki; njegov namestnik, zlasti v pravosodju, je bil palatinski grof ali palatin. Vabil je tujce v deželo in hotel prepojit Ogre z zahodno kulturo.

Težko so vzdržavali njegovi nasledniki svojo moč: plemiči so nasprotovali kraljem, ki so razširjali zapadno kulturo, boji za prestol in z inozemstvom so otežkočili njih stališče. Ponovno so se Ogri spoprijeli z Nemško državo, ki je zahtevala nadoblast; naposled si je priboril Andrej I. neodvisnost (1058).

Ladislav I. (1077—1095) je osvojil Erdeljsko in naselil v tej deželi Ogre, imenovane „Szekle“. On in njegov naslednik Koloman (1095—1114) sta dala svojemu narodu mnogo zakonov in pridružila Ogrski Posavsko (1091) ter Belo Hrvaško 1102 (1102). Ogrsko nadoblast je prostovoljno priznala Bosna po razpadu Bodinove Dukljanske države (okoli 1110). V naslednjih stoletjih so se morali ogrski kralji večkrat bojevati z Benečani, ki so razširjevali svojo oblast po dalmatinskih otokih ter dalmatinskem obrežju in smeli svobodno trgovati po ogrskih deželah.

Pod Kolomanovimi nasledniki je bizantinski in nemški vpliv prevladoval. Gejza II. je naselil v južnovzhodnih delih svoje države Nemce, ki so se od 13. stoletja nazivali Sasi; sezidali so ob reki Sibin grad Sibinburg (pozneje imenovan

²¹ Ponovi še tozadevna poglavja v Pirc-Komararjevi „Zgodovini srednjega veka“ (II, 79, 83, 106—109, 127, 128).

Hermannstadt), od katerega je dobila dežela nemško ime. Ogrske kraljeviče so vzgojevali v Bizancu. Tudi je začela Ogrska občevati z zapadno Evropo. Ogrski kralji so se ženili s španskimi in francoskimi kraljicami.

Za slabotnih ogrskih kraljev se je okrepila stanovska moč ogrskih plemičev. Andrej II. (1204—1235) in Bela IV. (1235—1278) nista bila kos upornim duhovskim in svetnim gospodom. Tako so bile zlasti Andreju II. prikrajšane vladarske pravice; v zlati buli (1222) je dovoljeno plemstvu, da se sme upreti kralju, ako samovoljno vlada in se pregreši z nezakonitimi dejanji. Plemiči in duhovniki so oproščeni davkov; vsako leto se mora zbrati v Stolnem Belem gradu državni zbor, ki se ga smejo udeležiti vsi plemiči; plemičem ni potreba brezplačno bojevati se v inozemstvu; tuji ne smejo brez dovoljenja plemstva dobivati služb. Ta bula, ki je imela razen za Ogrsko le za Posavsko Hrvaško zakonito veljavo, je dobila odločilen pomen za notranji razvoj Ogrske.

1222

F. Avstrijsko medvladje.

Po smrti zadnjega Babenberžana nista imeli ne avstrijska ne štajerska vojvodina zakonitega vladarja. Sicer sta si lastili dediščino sestra zadnjega vojvode Marjeta in njegova nečakinja Jera. A cesar Friderik II. je proglasil, da sta obe vojvodini izpraznjena državna fevda; zato je tu kakor tam poveril vlado svojim namestnikom. Nasprotno je papež, tedaj hud cesarjev nasprotnik, hotel pridobiti južnovzhodno Nemčijo za svojo stranko; zato je priznal Jero za zakonito dedinjo. Sicer so pa vsi ljudje v naših krajih mislili, da ima Marjeta največ pravice do nasledstva. Videti je bilo, da bo tisti dobil oblast v deželi, ki bi mogel s svojo močjo veljavo pridobiti dedinskim pravicam obeh žena. Vsled smrti cesarja Friderika II. je izgubila cesarjeva stranka potrebno oporo. Nastala je anarhija; plemiči so se polastili duhovskih ter deželnoknežjih posestev in pustošili po deželi. V tej zmedi sta zasedla Přemisel Otokar, sin češkega kralja Vaclava I. ter pristaš papeževe stranke, in ogrski kralj Bela IV. vojvodini. Da bi okrepila svoje pravice do zasedenih dežel, se je oženil prvi z Marjeto, Bela je pa omožil svojega nečaka z Jero (1252). Čehi in Ogr

so se po papeževem posredovanju sporazumeli o svojih pravicah v miru v Budi (1254) in so prisodili prvim Avstriji, drugim Štajersko. Pri tej priliki so ločili traungavsko grofijo in kraje severno od Semernika od Štajerske in jih priklopili Avstriji.

Toda štajerskim plemičem ni bila po godu težka ogrska vlada, ponudili so češkemu kralju Přemislju Otokarju II. vlado v deželi in pregnali Ogre iz Štajerske. Ko je vsled tega izbruhnila vojna med Čehi in Ogri, so zmagali prvi pri Kroissenbrunnju (1260). V Dunajskem miru (1261) je odstopil Bela IV. Štajersko Otokarju. Da bi bil mir trajnejši, se je poročil Otokar, ki se je bil ločil od Marjete, s Kunigundo, vnukinjo ogrskega kralja. Odslej je Otokar namerjal združiti vse vzhodne alpske pokrajine s češkimi deželami in iz te velike skupine ustanoviti neodvisno velevlad. Dobil je vrhovno oblast nad pokrajino okoli Heba in stopil v svaštvo z mišenskim in braniborskim mejnim grofom. Po koroškem vojvodi Ulriku III. je podedoval Koroško in Kranjsko (1269) in naklonil Ulrikovemu bratu Filipu, da bi miroval, oglejski patriarhat. Tudi je dobil v Furlaniji in pri šleško-poljskih knezih odločilen vpliv. — V tej dobi se je razdelila Avstrija v dva dela: v Nižjo in Gorenjo Avstrijo z glavnim mestom Linzom.

Otokar je bil prijatelj cerkve, podpiral je kmete in meščane, popuščal jim davke, ustanavljal nova mesta in nove samostane. Uredil je sodstvo in deželnoknežje finance v Avstriji. Tako si je pridobil častni priimek „zlatega kralja“. Bil je pa tudi trd in neizprosni nasproti roparskim plemičem, ki so se v medvladju s silo polastili tujih državnih in zasebnih posestev. Take plemiče je kaznoval. Drugim plemičem je vzel vso moč in utrdil svojo deželnoknežjo oblast. Ker sta vladala v njegovih deželah red in mir, se naziva Otokar tudi „železni kralj“. Zato je upal, da ga bodo nemški volilniki izvolili za nemškega kralja (II, 135, 136).

Tedaj je posegel v usodo Nemčije in Avstrije knez, ki je razumel izrabiti časovne razmere, si priboriti s srečo in energijo tako moč, da je lahko izdatno razširil svojo družinsko posest in povrnil Nemčiji mir. Ta knez je bil grof Rudolf Habsburški, ki je bil izvoljen za nemškega kralja (1273).

Zanesljiva zgodovina habsburške rodovine se pričinja v sredini 10. stoletja. Rodovina je bila švabskega pokoljenja in

doma iz Alzaije. Pozneje si je pridobila posestva v Švici med Aaro ter Rensso in tu zgradila grad Habsburg (okoli 1020). Ščasoma si je pridobila po Švici obširna posestva, ki so bila razdeljena (1232) med starejšo ali Kyburško in mlajšo ali Lauenburško panogo. Iz prve panoge je bil rojen poznejši nemški kralj Rudolf (1. maja 1218). Vzorno je upravljal svoja obsežna zemljišča na levem Renovem bregu od Breisacha do Bodenskega jezera in švicarska posestva od imenovanega jezera do gorenjega teka Aare. Daleč naokoli je bil poznan in priljubljen zaradi svoje razumnosti in uljudnosti. Čeprav je bil vedno zvest pristaš Štanfov, ni živel v sovraštvu s papeževo stranko. Bil je hraber vojak, previden vojskovodja in pobožen; navzlic svojemu bogastvu je živel vedno skromno.

Otokarjeva velevlast, ki je nastala iz delov Nemčije, je ogrožala Rudolfovo vlado. Da bi si zagotovil varno prihodnost, je moral Rudolf ustvariti lastno močno teritorialno moč, ki bi bila protiutež proti razvijajočim se knežjim teritorialnim oblastim. Začel je (1276) boj z nepokornim vazalom. Otokar se je pa vsled upornosti svojih plemičev kmalu pogodil na Dunaju z Rudolfom, sprejel Česko in Moravsko kot nemški fevd in mu prepustil ostale dežele. A ta mir ni dolgo trajal. Črez dve leti se je vnela znova vojna, v bitki na Moravskem polju med Dürnkrutom in Jedenspeugenom je bila odločena usoda Avstrije: Otokar je bil premagan ter ubit (26. avgusta 1278) in **1278** Habsburžani so dobili Otokarjeve avstrijske dežele. Habsburžani so prevzeli od Otokarja načrt, da bi združili alpske in donavske dežele z deželami češke krone.

Dne 27. decembra 1282 je dal kralj Rudolf svojima sinovoma Albrehtu in Rudolfu na državnem zboru v Augsburgu v fevd Avstrijo, Štajersko, Kranjsko in Slovensko marko²². **1282** Zadnji dve pokrajini je zastavil svojemu zavezniku tirolskemu grofu Majnhardu II. in mu pozneje (1286) izročil tudi Koroško v fevd. Po želji avstrijskih in štajerskih gospodov je dobil (1283) v Rheinfeldenu Albreht sam avstrijske dežele, njegov brat bi pa moral biti denarno odškodovan. Pomniti je, da so vedno vsi člani habsburške rodovine dobivali v fevd

²² Albreht in Rudolf sta dobila v fevd tudi Koroško vojvodino, ki pa ni navedena v slovesni listini. Kajti znano jo bilo, da jo bodo Habsburžani le kratek čas obdržali. — V tej listini je bila tudi izrečena samostojnost Kranjske, ki je bila dotlej še vedno v zvezi s Koroško.

Avstrijo; zato so v poznejšem času večkrat delili med seboj te dežele (II, 162—164).

Tako se je pričela slavna doba habsburške vlade v Avstriji. Ker so imeli Habsburžani tudi zemljišča ob Renu in Schwarzwald, so lahko razširjali svojo posest proti zahodu in vzhodu in združili nazadnje kraje, ležeče na jugovzhodu z onimi na jugozapadu Nemčije.

Otokar II. je zapustil nedoletnega sina Vaclava. Namesto njega so vladali deželo upravitelji, katerim so plemiči nasprotovali; na mnogih krajih so nastali nemiri. Končno prevzame Vaclav II. sam vlado; z milim postopanjem je pomiril deželo in se spraval s kraljem Rudolfom. Njegov mladi sin Vaclav III. je hotel nadaljevati očetovo politiko, a v Olomucu ga je zadel morilčev meč. Z njim je izumrl rod Přemislidov (1306).

1306

1301

Nekoliko let poprej (1301) je zadela ista usoda rodovino Arpadov na Ogrskem. Tem so sledili njih sorodniki Anjouvinci iz Napolja, za Češko se je pa vnel boj, v katerega so tudi Habsburžani posegli (II, 165). Le-ti so že takrat imeli upanje, da si pridobe Češko. Toda to nado so opustili, da so mogli obdržati odličnejšo čast: cesarsko krono.

Tretji oddelek.

Zgodovina avstrijskih, čeških in ogrskih dežel od l. 1283 do njih združitve (1526).

A. Albreht I. — Ogrska in Češka dobita nove dinastije.

Prvi habsburški deželni knez v Avstriji, Albreht I. (1283—1308), je bil razumen, pravičen, varčen in hraber vladar. Ker je bil ponajveč brezobzirno strog in resen, ni bil priljubljen. Takoj v začetku svoje vlade je vznevoljil visoko plemstvo in meščanstvo, življe, katere je njegov oče Rudolf zaradi njih zvestobe najbolj podpiral. Toda Albreht je moral postopati s temi življi po vzgledu Babenberžanov, da ne bi ostal knez brez moči in vlade. Upri so se mu Dunajčani, štajerski in avstrijski plemiči. Ker pa niso skupno nastopili, jih je Albreht ugnal. Odslej so se ti življi potegovali za njegovo naklonjenost in mu pripomogli, da je po izvolitvi za nemškega kralja (II, 165) premagal odstavljenega kralja Adolfa Nassavskega pri Göltheimu (1298).

Za Albrehtove vlade so izumrli Arpadi in Přemislidi. Na Ogrskem so se obdržali Anjouvinei (1307). Čehi so izvolili Albrehtovega sina Rudolfa (1306) in, ko je ta naslednje leto umrl, vojvodo Henrika Koroškega, soproga najstarejše sestre Vaelava III. Češka krona je zapletla kralja Henrika v nasprotje z njegovim svakom, cesarjem Albrehtom. Ta ni maral, da bi se pod okriljem tirolsko-goriških grofov osnovala velika češka država, kar je bil z velikim trdom preprečil njegov oče Rudolf. Zabraniti je moral združitve čeških in alpskih dežel tembolj, ker bi bila sieer v nevarnosti habsburška oblast. Vnel se je boj med avstrijsko in tirolsko-goriško stranko v slovenskih deželah. Ta boj je prenehal šele potem, ko je zapustil

(1310) Henrik Češko in se vrnil v svoje dedne dežele, za katere se je odslej bolj brigal. Češko kraljestvo je pa podelil Albrehtov naslednik Henrik VII. Luksemburški svojemu sinu Ivanu
1310 (1310), ki se je poročil z mlajšo sestro zadnjega Přemislida (II, 167).

B. Friderik Lepi.

Habsburžani so izprevideli, da bi si lahko svojo družinsko posest le tedaj pomnožili, ako bi imeli v posesti cesarsko krono. Zato so se zanjo potegovali po smrti Henrika VII. Izvoljena sta bila dva vnuka Rudolfa Habsburškega: Friderik Lepi Habsburžan in Ludovik Bavarski Wittelsbachovec (1314). Ker ni hotel noben kralj v prilog drugemu odstopiti, je izbruhnila meščanska vojna. Vsak kralj je iskal zaveznikov in se izogibal odločilne bitke. Za Friderika je bilo neugodno, ker so se Švicarji uprli na Ludovikovo prigovarjanje in premagali Friderikovega brata Leopolda pri Morgartnu (1315). Navzlic temu je imel Friderik v Nemčiji in Italiji več pristašev kakor Ludovik. Nujna potreba je bila, da se je tedaj hitro odločilo med obema kraljema. Toda v bitki
1322 pri Mühlendorfu je bil Friderik premagan in ujet (1322). Njegov brat Leopold je v zvezi s papežem in francoskim kraljem nadaljeval boj proti Ludoviku, ki so ga zapustili vsi odlični pristaši. Tedaj se je Ludovik hotel spraviti s Friderikom. A vojvoda Leopold se je upiral tej nameri. V Monakovski pogodbi (1325) je sicer priznal Ludovik Friderika za zakonitega sovladarja. Toda volilni knezi niso bili zadovoljni, da bi vladala dva kralja, dalje ni hotel papež priznati Friderika za edinega kralja — v tem slučaju bi se Ludovik odpovedal kraljevi kroni — in razen tega je še umrl vojvoda Leopold (1326). Vse to je povzročilo, da Ludovik ni izvršil Monakovske po-
1330 godbe. Friderik Lepi je umrl v Avstriji l. 1330. (II, 168, 169).

C. Habsburžani dobe Koroško in Kranjsko. — Albreht II.

Energičnemu tirolskemu grofu Majnhardu II. je sledil njegov nebrizni in zapravljivi sin Henrik. Ker je imel le dve hčeri, je bilo negotovo, kdo bo dobil po njegovi smrti Tirolsko, Koroško in Kranjsko. Premeteni češki kralj Ivan je prego-

voril Henrika, da je dovolil svoji hčeri Marjeti poročiti se s češkim kraljevičem Ivanom Henrikom. Dalje se je z njim dogovoril glede nasledstva: Po Henrikovi smrti sledita njegovi hčeri; dokler sta mladoletni, vlada kralj Ivan (1330). Nasledstvo obeh hčera je odobril tudi kralj Ludovik Bavarski.

V boju z Ludovikom so Habsburžani izčrpali svoje finančne moči. Pobotali so se torej z Ludovikom v Hagenavu (1330) in ga priznali za kralja. Odslej se dolgo časa niso potegovali za cesarsko krono, ampak začeli so se pečati z realnejšo, politiko: namerjali so povečati svojo deželnoknežjo oblast razširiti in zaokrožiti svojo posest in si tako pridobiti odločilno moč v južni Nemčiji. Za istin smotrom so težili tudi Wittelsbachovci. Obe rodovini sta hoteli dobiti Henrikove dežele. Toda ker je med Wittelsbachovci in Luksemburžani vladalo veliko nasprotje, so Habsburžani dosegli svojo namero.

Po smrti Friderika Lepega je vladal njegov brat Albreht II. Modri ali Hromi (1330—1358) skupno s svojim najmlajšim bratom Otonom Veselim; ko je pa le-ta umrl (1339), je sam vodil upravo. Vojvoda Oton in kralj Ludovik Bavarski sta sklenila o Henrikovih deželah tajno pogodbo (1330), da bi jih ugrabila Luksemburžanom in jih med seboj razdelila. Ko je umrl vojvoda Henrik, je podelil kralj Ludovik v Linzu Habsburžanom Koroško v fevd (1335). Brez znatnega odpora so priznali Korošci in Kranjci Habsburžane za svoje gospode (II, 171).

1330
do
1358

1335

Vojvoda Albreht II. je znal povsod preudarno varovati koristi svoje rodovine in ohraniti deželam mir.

Za njegove vlade so razne nesreče in uime zadele slovenske dežele. Velike množice kobilic so l. 1338. požrle vsa žetev, le vinogradov se niso dotaknile. — Po desetih letih (1348) se je pojavil močan potres v vseh deželah od Adrije do Donave. Najhujši so bili potresni sunki na Koroškem in Kranjskem. Rušili so se stolpi, gradovi in trdna poslopja. Zelo mnogo ljudi in živine so podsuli padajoči zidovi. Del Dobrača se je utrgal v dolino, zasul 17 vasi in gradov ob vznožju in zajezil reko Ziljo, da je narastla v veliko jezero. Deset vasi je potonilo v valovih. Vsled tega strašnega potresa se je menda odtrgal del gore Košute in zasul pod Ljubeljem na kranjski strani stoječi Ljubeljski trg, ki ga je koroški vojvoda Ulrik III. podaril stiškemu samostanu s pogojem, da v svojem

gostinju brezplačno sprejema revne popotnike. — Eno leto za potresom (1349) je prišla kuga iz Italije v naše kraje in divjala ponekodi s toliko silo, da so izumrle cele vasi. Ljudje so zapuščali bivališča in bežali v gozdove. Trgovina in obrt sta prenehali, veliko zemlje je bilo neobdelane. V mnogih krajih je prestrašeno in brezupno ljudstvo začelo preganjati Žide, češ, da so zastrupili studence in s tem povzročili kugo. Drugod so se pojavili javni spokorniki, bičarji, hoteč z izrednimi pokorili potolažiti božjo jezo in odvrniti strašne šibe (II, 182).

D. Tirolska se združi z Avstrijo.

Za trgovinski promet in v vojnem času je bila Tirolska važna dežela. Da se ne bi nepokorni posvetni plemiči polastili složnih alpskih prelazov, je cesar Konrad II. podaril (1027) tridentinskemu škofu grofije ob Adiži in Eisacku do Klausena, briksenskem škofu pa grofijo, ki se je razprostirala od Klausena čez Brenner po Spodnji Innski dolini do Zillere. Le-temu škofu je cesar Henrik IV. dal (1091) še grofijo v Pustriški dolini. Škofa pa nista obdržala tega obsežnega posestva v svojih rokah, ampak sta je dala razkosano raznim plemičem v fevd. V sredi 12. stol. so posedovali največ duhovskih fevdov Andeški in Tirolski grofje. Energični Tirolski grofje so prejeli po smrti Andechs-Merancev (1248) njih duhovske fevde. Zadnji moški potomec Tirolskih grofov je bil Albert († 1253). Soproj njegove starejše hčere je bil grof Majnhard III. (I.) Goriški. Le-ta in njegov sin Majnhard (IV.) II. sta podedovala vse alode Tirolskih grofov, dobila njih duhovske fevde in tako spretno ter energično nadaljevala delo svojih prednikov. Majnhard II. je delil (1271) s svojim bratom Albertom očetovo dediščino in obdržal izimši Pustriško dolino vso Tirolsko grofijo v svojih rokah. Ko je pridobil še Kranjsko in Koroško, se je prištevala njegova rodovina najvplivnejšim južnonemškimi knežjim rodovinam (II, 170).

Po smrti Majnharda II. (1295) je začela moč goriško-tirolskih grofov propadati. Ker ni imel Majnhardov sin Henrik moških potomcev, so se potegovali Wittelsbachovci in Habsburžani za njegove dežele z namenom, da bi pridobili važne in jako priročne alpske prelaze v svoje roke. Habsburžani bi bili še

posebno radi združili švicarska in švabska posestva z južno-vzhodnonemškimi.

Henrikova hči Marjeta se je ločila od svojega soproga Ivana Henrika Luksemburškega po nasvetu plemičev, ki so imeli odločilen vpliv na deželno upravo, in se poročila s cesarjevim sinom Ludovikom Braniborskim. Vsled tega se je sovraštvo med Wittelsbachovci in Luksemburžani povečalo (II, 171).

Avstrijski vojvoda Albreht II. je pazno zasledoval vse dogodke. Z obema omenjenima rodovinama je prijateljsko občeval; dosegel je, da se je njegov sin Rudolf poročil s Katarino, hčerjo Karla IV. Luksemburškega, in da se je njegova hči Marjeta omožila z Majnhardom III., edinim sinom Ludovika Tirolskega, ki je po smrti svojega očeta (1361) zavladal na Tirolskem. Mirnim potom je hotel združiti Albreht II. to deželo s svojo avstrijsko posestjo. Bil je v tesni zvezi s tirolskimi plemiči in duhovskimi knezi, potegoval se, da je kurija priznala zakon Marjete z Ludovikom Braniborcem. Na svojem dvoru je tudi vzgojeval Majnharda III. Tej politiki je ostal zvest tudi Albrehtov sin Rudolf IV.²³ Ko je ravno prihitel na Tirolsko, da bi se sešel z Majnhardom III., ga iztrgal vplivu Wittelsbachovcev in ga privezal nase, je Majnhard brez otrok umrl. Tedaj je prevzela vlado Majnhardova mati Marjeta, ki pa je bila popolnoma odvisna od nekaterih plemiških rodbin. A kmalu je izročila s privoljenjem deželnih stanov Tirolsko Rudolfu IV. (1363). Tako so močni Habsburžani premagali 1363 slabotne Wittelsbachovce in Goričane (II, 175).

E. Rudolf IV. Ustanovnik (1358 – 1365).

Rudolf IV. (1358—1365), sin Albrehta II., je bil skrbno 1358 vzgojen. Navzlic mladosti ga je oče seznanil z vladarskimi 1365 posli. Ko je bilo Rudolfu 18 let, je prevzel vlado v Avstriji. Ponosen na svojo čast, je hotel ustvariti iz svojih dežel samostojen zaokrožen teritorij, ki bi bil neodvisen od vrhovne državne oblasti. V ta namen je ukazal sestaviti (1358/1359) velike avstrijske rodbinske privilegije (privilegium majus), ki jih pa cesar Karel IV. ni hotel potrditi. To je dalo povod, da je nastala velika napetost med obema vladarjema, spri-

²³ Dedinska pogodba Marjete z Rudolfom IV. je potvorjena.

jaznila sta se šele l. 1364. v Brnu. Tedaj je sklenil vojvoda Rudolf glede čeških dežel dedno pogodbo s cesarjem, najbrže na Karlovo prigovarjanje, ker so bili takrat le trije Habsburžani pri življenju. Slično se je bil dogovoril z ogrskim kraljem (1362). S temi pogodbami je zasadil prvo kal sijajni bodočnosti habsburške vladarske rodovine in avstrijske države (II, 174, 175).

Veliki knežji kongres l. 1360. v Ljubljani se je pečal z drugimi Rudolfovimi načrti, zlasti z združitvijo Goriške z avstrijskimi deželami in razširjenjem avstrijskega vpliva v Furlaniji ter gorenji Italiji. Pri tem stremljenju se je vojvoda sprl z oglejskim patriarhom Ludovikom della Torre. Ker vojvoda ni hotel vrniti patriarhu nekaj oglejskih posestev v Furlaniji, na Koroškem, Štajerskem in Kranjskem, ki so bila že dalj časa v posesti avstrijskih vojvod, je izbruhnila med obema strankama vojna, v kateri je bil patriarh premagan. Le-ta je moral vojvodi podeliti vse oglejske fevde v slovenskih deželah (str. 33; II, 175).

Kranjska dežela je bila Rudolfu važna postojanka za nove pridobitve na jugu; zato jo je oddelil od Koroške in jo povzdignil v samostojno vojvodino (1364). — Od stiškega opata je odkupil Gradec (Novo mesto) z okolico, dal kraju ime Rudolfovo brdo ali Rudolfov otok (Rudolfswert) in mu podelil mestne pravice (1365). Mesto je postalo središče avstrijskih posestev na Dolenjskem in je v gospodarstvu obvladalo vso Slovensko krajino.

Za Rudolfa je vladal mir; zato je rastlo blagostanje; deželni knez se je lahko mirno pečal z notranjimi zadevami in bodril ljudi, da so se naseljevali po mestih. S svojima bratoma se je dogovoril (1364), da naj sicer v vseh avstrijskih deželah vojvode skupno vladajo, vendar ima najstarejši vojvoda pravico, sklepati pogodbe, pobirati carino ter oddajati fevde. — Cveteli sta znanost in umetnost. Na Dunaju je Rudolf začel zidati gotško cerkev sv. Štefana in ustanovil vseučilišče (1365). Umrl je še v istem letu, star 26 let (II, 176).

F. Avstrijske dežele do vlade cesarja Friderika III.

Po Rudolfovi smrti je vladal njegov brat Albreht III. (1365—1395), ki je prepustil upravo Tirolske in Prednje Avstrije svojemu bratu Leopoldu III. Brata sta bila različne

nravi. Nemirni Leopold je izkušal pridobiti si večji vpliv na vladarske posle. Po dolgem upiranju se je vdal miroljubni Albreht in se pogodil s svojim bratom v samostanu Neuberger ob Murici (1379). Obdržal je Gorenjo in Dolenjo Avstrijo, 1379 bratu pa je dal Notranjo Avstrijo (Štajersko, Koroško, Kranjsko, Slovensko marko, Istro), Pordenone, posestva na Furlanskem, Tirolsko in Prednjo Avstrijo (posestva na Švabskem, v Alzaciji in Švici). Vsak brat je bil samostojen vladar v svojem delu. Celokupnost se je varovala z določbo, da, ako izumre ena panoga, ji sledi druga; vsak vojvoda sme obdržati naslove in grbe vseh dežel; ako zapusti kateri brat mladoletne otroke, prevzame drugi varuštvo nad njimi, dokler najstarejši izmed njih ne postane polnoleten. Tako se je razdelila habsburška rodovina v dve panogi, albertinsko in leopoldinsko; avtonomističen sistem je zmagal nad centralističnim (II, 185).

Albrehtovi sosedi so bili poželjivi Wittelsbachovci in dvoje politično zelo nadarjenih knezov: Karel IV. Luksemburški ter Ludovik I. Anjouvinec. Toda ti sosedi so iskali vsak svoje koristi in niso skupno nastopili; zato se je ohranila habsburška oblast. Albreht se je po navadi zvezal s Karlom IV., ki je namerjal sklopiti s češko krono avstrijske in ogrske dežele. Ta zveza je združila Wittelsbachovce in Anjouvince proti Habsburžanom, ki so pa izkušali ohraniti s sosedi mir.

Albreht je mnogo skrbel za gospodarsko povzdigo svojih dežel in pospeševal znanostj ter umetnosti. Izpopolnil je dunajsko vseučilišče in zgradil grad Laksenburg. — Njegovo mirno delovanje je skalila Leopoldova smrt. Leopold je padel v bitki pri Sempachu (1386). Zapustil²⁴ je četvero sinov; najstarejši 1386 Viljem je bil že polnoleten. Ker je pa pretila Avstriji nevarnost, je stric prevzel na prošnjo vojvode Viljema varuštvo nad njegovimi brati. Albreht se je dalje bojeval s Švicarji. Toda Habsburžani so bili premagani pri Näfelsu (1388); tedaj so priznali švicarsko zavezo, se odpovedali odvetništvu nad nekaterimi kantoni in odstopili Švicarjem osvojene kraje (II, 186).

Albreht in Leopold sta razširila habsburško posest. Mesto Freiburg v Breisgavu se je Habsburžanom vdalo (1368), pripadla jim je (1374) Slovenska marka, postojnski okraj s Kra-

²⁴ Leopoldova žena Virida iz milanske rodovine Viscontijev je preživela svoja vdovska leta pri Št. Vidu blizu Stične (gospa s Pristave). Bila je velika dobrotnica stiškega samostana, kjer je pokopana, in revežev v okolici.

som, grofija Pazin in devinska okolica (str. 35; II, 185), pridobili so si grofijo Feldkirch (1375) in Bludenz, kupili posestva na Švabskem med Neckarjem in Donavo (1381).

Njihova najvažnejša pridobitev je bila močna postojanka ob Jadranskem morju, Trst. To mesto je pripadalo od Karla Velikega Furlanski marki. Kralj Lotar II. je podelil (948) tržaškemu škofu vse svoje pravice ter javno sodstvo v tržaškem mestu in bližnji okolici. Dokler je bilo mesto majhno in neznatno, se je rado pokorilo škofovi oblasti. Ko se je pa trgovina povzdignila, so bogati meščani izkušali priboriti mestu avtonomijo. Ravno tedaj so bili škofje v denarnih zadregah in so zato prodajali meščanom svoje vladarske pravice. V sredi 14. stoletja je prenehala posvetna oblast škofov (1352).

Obenem so se Tržačani bojevali z Benečani. Le-ti so hoteli neomejeno gospodovati na Jadranskem morju in si podvreči istrska ter dalmatinska mesta. Prisilili so (1202) Tržačane, da so jim pomagali v vojni s svojimi ladjami. Odslej so tržaške ladje smele pluti po Jadranskem morju le tedaj, ako so dovolili Benečani. Od teh sta bila odvisna promet in trgovina po Adriji. Tako je bil oviran razvoj Trsta. Zaradi tega je mesto podpiralo benečanske nasprotnike. Nasprotno so pa Benečani vedno iskali povoda, da bi si osvojili mesto. Nekoč so začeli isto oblegati. V tej stiski so meščanje ponudili avstrijskima vojvodama Albrehtu in Leopoldu gospodstvo nad mestom. Navzlic avstrijski pomoči so Benečanje zavzeli Trst (1369); vojvodi sta se pa proti večji denarni odškodnini odpovedala vsem pravicam do mesta. A v meščanah je tlelo sovraštvo do republike. Kakor hitro so jo sovražniki napadli, se je osvobodil Trst tujega jarma (1381) in priznal naslednje leto (1382) energičnega vojvoda Leopolda III., prijatelja mest, za svojega gospoda. Vojvoda je potrdil mestu samoupravo in vse pravice, kakršnih ni imelo tedaj nobeno avstrijsko mesto, in se zavezal, da bo nove davke pobiral le z dovoljenjem meščanov.

Po smrti Albrehta III. se je avstrijska posest razcepila. Habsburški vojvode so se med seboj prepirali, bojevali, delili dediščino; s tem so oslabili deželno knežjo moč in ojačili veljavo deželnih stanov. Notranjo onemoglost so povečali še turški napadi in vnanje vojne. Vendar je v teh burnih časih habsburška oblast pokazala izredno žilavost in srečno prestala vse nezgode.

Albreht IV. († 1404), sin Albrehta III., se ni brigal za politiko. Le-temu je sledil njegov sin Albreht V. Vedno prirčnejša je bila zveza med Habsburžani in Luksemburžani. Vsled tega so se morali prvi udeleževati raznih zapletljajev v Nemški državi in bojev s husiti. Cesar Sigismund je podaril svojemu zetu vojvodi Albrehtu V. Moravsko (1423), ker ga je podpiral v husitskih vojnah. Po Sigismundovi smrti so Ogrji ter nekateri Čehi priznali Albrehta V. za svojega kralja in nemški volilniki so ga kot Albrehta II. izvolili za nemškega kralja. Z njim je prešla cesarska krona v roke Habsburžanov, ki so jo obdržali, izvzemši v letih 1742—1745, do razpada Rimsko-nemške države (1806). Videti je bilo, da se bo ideja Rudolfa IV. uresničila, toda prezgodnja smrt (1439) Albrehtova je razrušila vse nade na veliko habsburško moč (II, 201). 1439

Starejša sina Leopolda III., Viljem († 1406) in Leopold IV. († 1411) sta umrla brez moških potomcev. Mlajša sina, Ernest Železni in Friderik IV. sta razdelila upravo dežel leopoldinske panoge tako med seboj, da je prvi dobil Štajersko, Koroško, Kranjsko, Istro in Trst (štajerska panoga), drugi pa Tirolsko in Prednjo Avstrijo (tirolska panoga).

Ernest (1411—1424) je bil zadnji koroški vojvoda, ki je bil na gosposvetskem polju po starem obredu umeščen. Zelo je bil naklonjen Ljubljani (II, 188).

Za Friderika IV. s praznim žepom (1407—1439) je cerkveni razkol razburjal vso zapadno Evropo. Cesar Sigismund je smatral za svojo življensko nalogo, da bi ga odstranil. Na njegovo prigovarjanje je sklical papež Ivan XXIII. cerkveni zbor v Konstanz. Ta je namerjal na vsak način obdržati svojo oblast, toda cerkveni zbor ga je prisilil, da se je odpovedal papeževi časti. Nato je ušel Ivan XXIII. s pomočjo vojvode Friderika iz mesta in pismeno preklical svojo odpoved. Drzni vojvoda je s tem početjem nasprotoval kralju pri njegovem najvišjem smotru. Ves cerkveni zbor je bil razburjen. Cesar je pozval vse vojvodove sosede in sovražnike, naj napadejo vojvodovo posest. V kratkem času je vojvoda izgubil mnogo zemlje. Zato je prosil kralja odpuščanja, mu izročil svojo deželo in postal njegov vjetnik v Konstanzu. Tirolci pa niso marali za kraljevo oblast. Tudi je prišel v deželo vojvodov brat Ernest Železni, ki se je tako priljubil plemičem, da bi ga bili radi

priznali za svojega deželnega kneza. Ujeti Friderik je bil v veliki stiski; zato je ušel iz Konstanza (1416). Toda brat mu ni hotel izročiti vlade. Spor med bratoma so plemiči hoteli izkoristiti, da bi povečali svojo moč. Tedaj je nastal med plemiči in Friderikom boj, v katerem so pomagali vojvodi meščanje in kmeti. Zmagal je Friderik in kralj mu je povrnil Tirolsko (1418). V zahvalo je dovolil Friderik meščanom in kmetom, da so se smeli v ravno tolikem številu kakor plemiči udeleževati deželnih zborov. Tako je zdobil moč oblastnih plemičev in jih prisilil, da so mu vrnili zastavljena deželnoknežja posestva. Svojemu sinu Sigismundu (1439—1490) je zapustil pomirjeno in dobro urejeno deželo (II, 188 in 191).

G. Češka za Luksemburžanov.

Prvi Luksemburžan na češkem prestolu Ivan (1310—1346) je razširil meje češke države; pridobil si je Gorenje Lužice z Budišinom in mesto Heb z okolico; dosegel je, da so šleški vojvode, ki so dotedaj priznavali poljsko nadoblast, sprejemali svoja posestva kot fevde češke krone. — Ko je bila 1344 ustanovljena v Pragi nadškofijska stolica, ni bila Češka v cerkvenem oziru več podrejena Nemški državi. — Ivan se je zelo rad bojeval; udeleževal se je vojn v Italiji, mešal se je v tirolsko sporno zadevo in v boje za francoski prestol; v zadnjih je padel v bitki pri Crécyju (1346).

Na češkem prestolu mu je sledil njegov sin Karel (1346—1378), ki je bil kmalu zatem izvoljen za nemškega cesarja (Karel IV.). Za njegove vlade so dosegli Luksemburžani vrhunec svoje moči. Karel si je pridobil nadaljnje pravice do Šlezije, dalje dele Gorenjega Palatinata in Dolenje Lužice, začasno tudi Braniborsko. Določil je (1348), da smejo češki stanovni le tedaj voliti kralja, ako izumro moški in ženski člani kraljeve rodbine. V zlati buli (1356) je priznal češkemu kralju prvo mesto med svetnimi volilniki.

Zelo se je trudil za ljudsko blagostanje. Skrbel je za dobro upravo, bodril kmete, da bi izboljšali poljedelstvo, ukazal je nasajati vinograde, pospeševal je rudarstvo in obrt. Po njegovi nameri naj bi bila Praga kraljeva prestolica, središče trgovine, sedež umetnosti in znanosti. Tu je ustanovil prvo vseučilišče v Nemški državi (1348) in dal zgraditi krasne stavbe

(Hradčane, cerkev sv. Vida, kamniti most čez Vltavo). V Karlovem Tinu so bile shranjene državne dragocenosti in listine. Svetovno znane so postale toplice Karlovi vari (II, 172 in 173).

Karlov sin Vaclav (1378—1419) je zanemarjal vladarska opravila v Nemški državi in se omejil na Češko; s tem je izgubila ta dežela vodilno vlogo v nemški politiki. Vaclav se je kmalu sprl s plemiči, duhovniki in meščani, samo pri nižjem ljudstvu je bil priljubljen. Ko se je prepiral s praškim nadškofom, je ukazal njegovega generalnega vikarja Ivana Pomuka zapreti in v Vltavo vreči (1393). Češki plemiči so se združili proti nasilnemu kralju, tudi nemški knezi so bili z njim nezadovoljni; zato so ga odstavili in izvolili novega kralja Ruprehta Palatinskega (II, 184 in 186).

Cerkvena nasprotja so poostrila razpor in pomnožila zmede. Nauke oksfordskega profesorja Ivana Wycliffa (II, 183) sta širila po Češkem Ivan Hus in njegov učenec Hieronim Praški (II, 188—194). Takratni cerkveni razkol je vplival tudi na profesorje praškega vseučilišča. Nemci so bili pristaši papeža Gregorja XII., ki ga kralj Vaclav in Čehi niso priznali. Narodnostno nasprotje med učitelji in učenci je vedno bolj naraščalo. Ko se je pa Vaclav zavzel za češke zahteve, so zapustili Nemci Prago (1409) in ustanovili v Lipskem vseučilišče.

Po smrti Ruprehta Palatinskega so izvolili nekateri volilniki Vaclavovega brata Sigismunda, drugi Vaclavovega bratranca Jošta Moravskega (1410). Ker je pa le-ta že v naslednjem letu umrl, je bil Sigismund (1411—1437) edini protikralj, ki ga je priznal tudi njegov brat Vaclav.

Cerkveni očetje so poklicali Ivana Husa v Konstanz, da bi se opravičil. Ker pa ni hotel preklicati svojih nauk, je bil kot krivoverec sežgan na grnadi (1415). V prihodnjem letu je zadela Hieronima Praškega ista usoda.

Husova smrt je razburila Čehe, ki so se delili v zmerne utrakviste in radikalne taborite pod vodstvom Ivana Žižka iz Trocnovega. Za vstaje v Pragi je umrl Vaclav in tedaj so tudi Čehi priznali Sigismunda za kralja.

Sigismund je prejel nevarno dediščino. Fanatični husiti so plenili in morili po Češkem in sosednjih deželah ter porazili vse križarske vojske. Naposled se je vendar Sigismund pobotal z zmernimi življi. V Praških kompaktatih (1433) je bilo husitom dovoljeno, da smejo na Češkem in Moravskem spre-

1378
do
1419

1419
do
1437

jemati sv. obhajilo v obeh podobah. Ker so se taboriti upirali tej pogodbi, so jih morali s silo ugnati. (Bitka pri Lipanu 1434.)

V husitskih vojnah se je povspjel češki živelj do gospodstva. Nemško meščanstvo je bilo oslajljeno. Cvetoča mesta so bila razrušena, mnogo vasi je bilo zapuščenih. Znamenito rudarstvo je bilo zelo oškodovano. Kraljeva moč je bila ponižana. Nasprotno si je pridobilo neomejeno politično moč visoko plemstvo, ki si je prilastilo mnogo kraljevih in cerkvenih posestev ter naredilo iz obubožanih kmetov dedne podložnike.

H. Ogrska do smrti kralja Sigismunda.

Anjouvinci so vladali na Ogrskem do 1382. Prvi kralj iz te rodovine, Karel Robert (1307—1342), je naredil mir v deželi (II, 176). Na Hrvaškem in v Bosni ni imel dosti oblasti, ker tu so mogočni plemiči neomejeno vladali. Njegovega sina Ludovika je določil Pijast Kazimir III. za svojega naslednika.

1342
^{do}
1382 Ludovik I. Veliki (1342—1382) je pospeševal obrt in trgovino, znanost in umetnost. Za njegove vlade je dosegla Ogrska največji teritorialni obseg. Vlaški vojvoda je prisegel ogrskemu kralju zvestobo. Dalmacija in Hrvaška sta se mu pokorili; Moldavija, Srbija in Bolgarija so priznale njegovo nadoblast. Po Kazimirjevi smrti so ga Poljaki izvolili za kralja (1370). Toda Ogrji niso dolgo uživali Sigismundovih uspehov na jugu.

Ludovik je ostavil dve hčeri; starejša Marija se je poročila z Luksemburžanom Sigismundom. Po Ludovikovi smrti so Ogrji priznali Marijo za vladarico in čez nekoliko let njenega soproga Sigismunda za kralja (1387). Sigismund ni posebno uspešno vladal na Ogrskem (II, 184). Od Ogrske se je ločila Poljska; tu je gospodovala mlajša Ludovikova hči Jadviga, ki se je poročila z litevskim velikim knezom Jagjelom. Le-ta je vzel Ogrski Galicijo z Lvovom, ki ju je bil Ludovik začasno združil z Ogrsko.

Od juga so že pritiskali Turki, ko so se bili polastili večjega dela Balkanskega poluotoka (II, 197—200). Sigismund je izkušal zaječiti njih zmagoslavno prodiranje, a Turki so ga porazili pri Nikopolju. Odslej so se začeli za Ogrsko, Hrvaško in notranjeavstrijske dežele hudi časi. Turki so skoraj tri stoletja plenili, morili in požigali po teh deželah ter odvajali mladeniče

in deklice v sužnost. Za obrambo meje, za zidanje novih in vzdrževanje starih utrdb, za stalne posadke ob mejah in za podpore Hrvatom so žrtvovale avstrijske dežele, zlasti Kranjska, v tej dobi ogromne vsote; s tem so varovale zapadno Evropo pred turškim barbarstvom.

I. Doba cesarja Friderika III.

Po smrti Albrehta V. je bil Friderik V. (II, 201—209), sin vojvode Ernesta Železnega, najstarejši član habsburške rodovine. Bil je lep in pobožen mož, pravičen in zelo izobražen vladar. Pri vsem svojem mišljenju in delovanju je zasledoval le praktične namene; zato je cenil vsakega človeka le po njegovih zmožnostih in davčni moči. Čeprav je bil v usodnih trenutkih preveč nebrižen in je med vojevanjem trpel veliko škodo, je vendar v marsikaterih bojih dosegel svoj namen. Sam skrajno pošten, je mislil, da bodo tudi drugi knezi izpolnjevali pogodbe, pa se je mnogokrat varal. Velike načrte, ki so koristili njegovi rodovini, je navadno skrbno in odločno izvedel, toda večkrat mu je nedostajalo teh lastnosti pri vsakdanjih vladarskih poslih.

Cesar se je moral vedno bojevati z zaprekami in nevarnostmi. Vsi njegovi sosedi — nekateri so bili znameniti vladarji — so se zaporedoma proti njemu uprli. Za njegove vlade so se pojavljali novi, veliki načrti. Nemška država je bila v nevarnosti, da razpade v mnogo državic. Napake in verski prepiri so slabili cerkev; Turki so ogrožali krščanstvo in evropsko svobodo. V avstrijskih deželah je vladal razdor. V teh razburkanih časih je vse klicalo cesarja na pomoč, toda ljudje so zamerili, da je cesar tedaj ostal miren, očitali so mu celo, da ne izpolnjuje svojih dolžnosti. Neprestani boji so Frideriku izčrpali vsa denarna sredstva in mu vrhu tega nakopali velike dolgove. Da bi pokrtil primanjkljaj, je ukazal kovati slabši denar. Visoki davki in visoke carine na deželne pridelke so bile vzrok splošni revščini. Posledica je bila velika draginja; trgovina je propadala. Povsod se je širila nezadovoljnost s cesarjevo vlado. Navzlic temu je storil cesar veliko dobrega za svojo rodovino in Avstrijo. Tako je koroški zgodovinar Unrest tolmačil v začetku cesarjeve vlade njegovo geslo: A[ll]er E[rst] I[st] Ö[sterreich] U[er]l[ore]n]. Toda v zadnjih Friderikovih letih so ljudje spoznali, da pomenja

cesarjevo geslo: Austriae est imperare orbi universo, ali A[ller] E[hren] I[st] Ö[sterreich] V[oll] ali Austria erit in orbe ultima.

1435
do
1493 Friderik je vladal na Štajerskem, Koroškem, Kranjskem, v Istri in Trstu (od 1435), kot varuh Ladislava Posthuma, sina Albrehta V., na Češkem, Ogrskem, v Nižji in Gorenji Avstriji, kot varuh Sigismunda na Tirolskem in v Prednji Avstriji. Ko je bil izvoljen še za nemškega cesarja (kot Friderik III.), je bil mogočnejši nego marsikateri njegov prednik. Toda razmere na Ogrskem, Češkem in v Avstriji so bile zanj neugodne. Kajti Ogrji so izvolili po Albrehtovi smrti za protikralja poljskega kralja Jagjelovca Vladislava. Ko pa je le-ta padel v bitki pri Varni (1444), so priznali Ladislava Posthuma za kralja in imenovali hrabrega junaka v turških bojih I v a n a H u n y a d y j a za državnega upravitelja. Isto čast je dosegel na Češkem utrakvist Jurij Poděbradski. Avstrijski stanovci so prisilili cesarja, da jim je izročil mladega Ladislava. V Avstriji je vladal novi Ladislavov varuh, mogočni celjski grof Ulrik II. (1453). Ker je pred nekaterimi leti (1444) tudi Sigismund Tirolski prevzel vlado v svojih deželah, je ostala cesarju tedaj le Notranja Avstrija in še tu je moral vlado deliti s svojim bratom Albrehtom VI. kot sodedičem. Dolgo je bilo omejeno njegovo vladanje le na te dežele.

S papežem je živel cesar v prijateljskih odnošajih. Le-ta mu je dovolil, da sme imenovati škofe v Tridentu, Briksenu, Churu, Krki, Trstu in Pedeni. To pravico so obdržali vsi avstrijski vladarji. — V Rimu je bil cesar kronan; bilo je zadnje cesarsko kronanje. Tu se je poročil s portugalsko princesinjo Eleonoro, ki mu je bila spretna svetovalka pri vseh važnih poslih.

1453 Najbolj se je cesar trudil, da bi ohranil in pomnožil pravice ter posestva svoje rodovine. Pri tem početju se je sicer moral boriti z velikimi težkočami, a je tudi dosegel največ uspehov. S privolitvijo volilnikov je kot nemški cesar potrdil (1453) potvorjene avstrijske privilegije; s tem je oprostil avstrijske dežele vseh dolžnosti nasproti Nemški državi in jih povzdignil v samostojno državo v okvirju Nemške države. Obenem je določil, naj imajo tisti člani habsburške rodovine, ki bodo vladali na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem, naslov n a d v o j v o d e. — Prizadeval si je, da bi ohranil Češko in Ogrsko Ladislavu,

vzgojeval ga je in varoval pred hinavskimi prijatelji. A Ladislav je z nehvaležnostjo povrnil cesarju njegovo dobroto; z Vitovčevo pomočjo je začel proti njemu boj radi celjske dediščine.

Ko je umrl Ivan Hunyady, je imenoval kralj Ladislav Celjana Ulrika II. za upravitelja na Ogrskem. S tem je kruto razžalil Hunyadyjeva sinova; zato je Ladislav Hunyady umoril (1456) v Belgradu zadnjega celjskega grofa. Kmalu nato je umrl kralj Ladislav (1457). Tedaj je cesar dobil večji del celjskih posestev. S tem so Habsburžani postali neomejeni gospodarji na slovenskem jugu; za te kraje je ustanovil cesar škofijo v Ljubljani (1461), hoteč s tem preprečiti, da bi oglejski patriarhi razširjali italijanski vpliv po slovenskih deželah.

Na Češkem in Ogrskem po smrti zadnjega Albertinca niso upoštevali habsburških pravic, kajti ogrski stanovi so izvolili sina Ivana Hunyadyja Matijo Korvina (1458—1490) za kralja in češki dotedanjega upravitelja Jurija Poděbradskega (1458—1471). Cesar se je z žalostjo zavedal, da je izgubil dvoje kraljestev. Ko so ga nekateri nezadovoljni magnati izvolili za ogrskega kralja, je sprejel krono in se začel zanjo bojevati s kraljem Korvinom. Toda kmalu se je z njim pobotal v Ödenburgu (1463), ker mu je nedostajalo sredstev in se prepiral s svojim bratom. V mirovnem sklepu je bilo določeno, da cesar obdrži naslov ogrskega kralja, on in njegovi sinovi nasledujejo kralja Matijo, ako bi le-ta umrl brez moških potomcev.

1463

Tedaj se je cesar prepiral z Nižjeavstrijci, ki so po Ladislavovi smrti prišli pod njegovo oblast, dočim je cesarjev brat Albreht VI. dobil Gorenjo Avstrijo. Nižjeavstrijci so očitali cesarju, da ne prežene iz dežele čeških in ogrskih roparjev in ne skrbi za dobre novce. Ker pritožbe niso pomagale, so sklenili nezadovoljneži, da bodo priznali Albrehtovo nadoblast. Zaman je prišel cesar na Dunaj, da bi pomiril razjarjene meščane. Le-ti so cesarja celo oblegali v gradu (1462); rešili so ga notranjeavstrijski stanovi²⁵. S posredovanjem češkega kralja se je pogodil cesar z Albrehtom in mu prepustil Nižjo Avstrijo. A že naslednje leto je umrl Albreht VI. in Friderik III. je združil omenjeno deželo z Notranjo Avstrijo (1463).

²⁵ V zahvalo za kranjsko pomoč je cesar zboljšal kranjski deželni grb in podelil raznim kranjskim plemičem privilegije in častne službe. Že prej (1460) je potrdil kranjskim stanovom svoboščine, ki jih jim je bil dal vojvoda Albreht II., in jim podelil še nove predpravice (= kranjska zlata bula).

Cesar je v naslednjih letih potreboval večjih sredstev. Češki kralj se je sprl s papežem in svojimi podložniki. Cesar je iz hvaležnosti za prejšnjo podporo večkrat posredoval, da ni izbruhnila vojna. Ko se je pa ista vendar začela (1467), je bil kralj vsled tega nejevoljen na cesarja in vdrl v Nižjo Avstrijo. Cesarju je prišel na pomoč ogrski kralj. Za bojevanja je umrl Jurij Poděbradski (1471). Njegovi pristaši so izvolili Jagjelovca Vladislava II. (1471—1516) za kralja. Z njim se je Matija Korvin še nadalje bojeval in si v Olomuškem miru (1479) priboril Moravsko, Šlezijo ter Lužice.

Kmalu po tem miru se je ogrski kralj sprl s cesarjem, ker mu le-ta ni hotel pripomoči do češkega prestola in nemške krone. Pustošil je po ogrskih deželah in zasedel večji del Notranje Avstrije in Dunaj (1485), kjer je odslej stoloval. Ni se pa ponosnemu Korvinu izpolnila želja, da bi bil izvoljen za nemškega kralja in da bi ogrski kralji trajno obdržali avstrijske dežele. Drugače je pa bil Matija Korvin pri ljudstvu priljubljen, ker ga je branil proti nasilnim plemičem. Slovela je tudi njegova pravicoljubnost.

Istočasno so Turki strašno plenili in morili po notranje-avstrijskih deželah. V teh tužnih časih so se odposlanci omenjenih dežel večkrat shajali k skupnim deželnim zborom, da so se posvetovali o deželni brambi.

Nekoliko let poprej se je cesarjev sin Maksimilijan poročil (1477) z Marijo Burgundsko in pridobil bogate burgundske dežele (sedanjo Belgijo, Nizozemsko, Luksemburško in Svobodno grofijo burgundsko). Ta posest je ležala v zahodni Evropi. Za Habsburžane bi imela vrednost le tedaj, ako bi bila v zvezi z donavskimi deželami. Zato sta se odslej cesar in Maksimilijan trudila, da bi ohranila cesarsko krono Habsburžanom. Šele 1486 je bil izvoljen Maksimilijan za nemškega kralja. Nemška krona je tudi dajala Habsburžanom potrebna sredstva za boje proti Francozom, Turkom in pozneje proti Ogram.

Dalje si je Maksimilijan pridobil (1490) Tirolsko, ki mu jo je odstopil vojvoda Sigismund.

V tem letu je umrl ogrski kralj Matija Korvin. Maksimilijan si je sicer hitro priboril izgubljeno posest, Dunaj in Nižjo Avstrijo, nikakor pa ni mogel uveljaviti svojih dednih pravic do ogrskega prestola. Ogrski stanovi so izvolili češkega kralja Vladislava II. (1490—1516) za vladarja. Z njim se je Maksi-

milijan pogodil v Požunu (1491), kjer so obnovili Ōdenburški (ali 1491 Šopronjski) mir in zagotovili ogrski prestol habsburški rodovini.

Cesar Friderik je preživljal svoja stara leta v Linzu. Vladaške posle je prepustil svojemu sinu Maksimilijanu, sam pa je urejeval svoje zbirke in gojil cvetlice ter sadno drevje. Umrli je l. 1493.

J. Notranje razmere v avstrijskih, čeških in ogrskih deželah.

1. Deželni stanovi.

Že za prvih Habsburžanov ni deželni knez več samostojno vladal. Dovoliti je moral stanovom, da so sodelovali pri vladi. Tudi je vpliv uradnikov vedno bolj naraščal. Moč avstrijskih stanov se je posebno povzdignila za medvladja. Ko je Rudolf Habsburški uredil notranje razmere v avstrijskih deželah in proglasil deželni mir (1276), se prvič omenjajo grofje, svobodni gospodje ter ministeriali in dalje se izrečno poudarja, da je bil deželni mir razglašen tudi po nasvetu kranjskih ministerialov. Tedaj so se shajali na Kranjskem k deželnim zborom in glasovali o deželnih stvareh le posvetni veleposestniki. Le-tem je potrdil stare in podelil nove svoboščine, zlasti glede sodstva, vojvoda Albreht II. (1338), plemičem v Slovenski marki in Metliki pa goriško-istrski grof Albert IV. (1365). Za vojvode Viljema so bili na Kranjskem sprejeti med stanovne duhovski veleposestniki; odslej so bili v posvetnih zadevah podrejeni ljubljanskemu sodišču pod predsedstvom deželnega glavarja (1399). Sestavljanje kranjskih deželnih stanov je bilo dovršeno, ko je cesar Friderik III. tudi deželno-knežjim mestom dovolil, da so pošiljala odposlance na deželne zборе²⁶.

Moč deželnih stanov je bila nestalna. Kajti njih predprave niso bile določene le v deželnih svoboščinah (deželnih ročinih), ampak precej privilegijev so uživali stanovi na podlagi starih nepisanih navad. Če je vladal energičen knez, niso imeli stanovi veliko vpliva; če je bil pa v denarnih zadregah in zapleten v boje, je moral priznati stanovom marsikatero predpravico. Tudi so stanovi večkrat posredovali med vojvo-

²⁶ Prvič so se meščanje udeležili sej deželnega zbora 1462.

dami, ko so le-ti delili dediščino in se med seboj prepirali. Deželnemu knezu so dovoljevali davke, ker jih le-ta ni smel svojevoljno nalagati.

Prvi Habsburžani so bili v denarnem oziru še neodvisni od stanov, posedovali so še mnogo alodov in fevdov, dobivali prejemke iz regalov (rudokopov, mitnic, carine), davke od deželnoknežjih mest in trgov, bojevali se s pomočjo svojih vazalov. Ščasoma so pa Habsburžani izčrpali te denarne vire, ker so se večkrat bojevali in zlasti, ker so regale in posestva prodajali in zastavljali plemičem ter mestom. Tako so bili še pičlejši prejemki deželnega kneza. Nasprotno so pogosti boji proti Turkoin, Ogrom ter drugim sovražnikom in večji stroški za dvor prisilili deželnega kneza, da je naprosil deželne stanovce za pokritje velikih izdatkov. Deželni stanovci so dovoljevali deželnemu knezu nove davke in zahtevali za to uslugo razne predpravice.

Na Ogrskem so se za Sigismunda začeli udeleževati zasedanj državnega zbora zastopniki kraljevih mest. Toda visoko plemstvo se je kmalu ločilo od nižjega plemstva ter meščanstva in se shajalo na posebnih zborih (začetek mag-natske zbornice).

Na Češkem je izgubila duhovščina za husitskih bojev posestva; radi tega se ni smela več udeleževati deželnih zborov. Tudi oslABLJENA mesta niso pošiljala več toliko odposlancev v deželno posvetovalnico kakor prej; tako so se povečini le plemiči shajali k posvetovanju. Ti so imeli vso moč v rokah. Enako je bilo tudi na Ogrskem.

Ko so izumili strelno orožje in je pojemala dotedanja veljava viteštva, je izgubila armada fevdalno podlago. Nič več niso vodili vazali svojih podložnikov v boj za svoje fevdne gospode, ampak plačani najemniki so stopali v službo danes pri prijatelju, jutri pri sovražniku. V bojih ni več odločevala konjenica, ampak pehota.

2. Meščanski stan.

Mesta so v 15. stol. dosegla višek razvoja. Uživala so važne predpravice, ki so škodovala deželi. Tako so imela pravico prvega nakupa sirovin, lastno tržno sodstvo, monopoli na nekatere obrti, nasprotno pa so okoličani morali kupovati vse svoje potrebščine v mestih. Kmetje so se pritoževali nad

temi obsežnimi mestnimi privilegiji, deželni knezi niso potem nič več tako radi podeljevali mestom novih pravic in od druge polovice 16. stol. so jim tudi stare predpravice potrjevali le deloma ali vsaj pogojno. Šele za merkantilizma so zadobila mesta večji vpliv.

Manj pravic so imeli trgi in mesta, ki niso bili deželno-knežja last. Taki meščanje in tržani so morali dajati svojemu gospodu vse davščine in služnosti kakor ostali podložniki, deležni so bili le nekaterih olajšav. Smeli so si vsako leto svobodno voliti sodnika, ki ga je moral deželni knez potrditi. Trški sodnik je imel samo nižjo sodno oblast (*causae minores*) in je razpravljal z občani na trških večah o vseh tržnih zadevah. V znak svojega dostojanstva je smel nositi žezlo. Bil je za vse tržane prva inštanca v civilnih in kriminalnih stvareh. Izvzeto pa je bilo višje ali deželsko sodstvo, kjer je šlo za kri in življenje (*causae majores*). To in prizivno sodstvo je izvrševal trški gospod, če je bil imetnik deželskega sodišča (*iudicium provinciale*). Toda koncem srednjega veka je večji del trgov izgubil celó nižje sodstvo.

Cehi, ki so varovali rokodelce in male trgovce pri njih poklicu, so sicer pospeševali gospodarsko blagostanje obrti, a so ovirali njen tehnični razvoj. Navzlic temu se je na mnogih krajih razvila cvetoča obrt. Tako so na Štajerskem izdelovali izvrstne nože in kose, na Tirolskem bakrene posode, na Moravskem sukno, v Pragi in severnoogrskih mestih zlate umotvore.

Trgovina je napredovala. Cesta čez Brenner je dobivala vedno večjo važnost, ob njej sta se povzpeli mesti Bozen in Sterzing do velikega blagostanja. Za trgovino na sever in vzhod sta bili znaneiti mesti Bratislava in Krakovo. Naraščal je promet po Labi.

Ceste na Kranjskem so bile še vedno v jako slabem stanju. Proti koncu srednjega veka so opuščali staro rimsko cesto iz Italije čez Hrušico v Ljubljano. Najbolj živahno je bilo na cesti iz Ljubljane čez Logatec, Planino, Postojno, Senožeče, Lokvo, Klano, Trst in Devin. Po tej cesti so morali tovoriti fužinarji iz Tržiča, Kroke, Kamne gorice in Železnikov železo v Italijo, ker je bilo ob njej 14 deželnoknežjih mitnic, in ne več po Selški dolini čez Petrovo brdo v Soško dolino. Druga važna pot (deloma steza) je vodila po Soški dolini do

Sv. Lucije, ob Bači, čez Baško sedlo v Bohinjsko Bistrico. Po njej so izvažale fužine v Bohinju in ob Gorenji Savi svoje izdelke v Italijo in dobivale od tu vino, olje in druge pridelke južnih dežel.

Meščanje so se pečali tudi z rudarstvom. Salzburški nadškofje so prepustili kopanje zlata v dolini Rauris posameznim občinam ali družbam meščanov iz Augsburga, Nürnberga in Benetk. Izdatni so bili zlati rudniki na Erdeljskem. Največ srebra so dobivali v Schwazu na Tirolskem in v Jahimovu na Češkem. Najbogatejši podjetnik je bil Jakob Fugger iz Augsburga, ki je nakupil ali v zakup vzel srebrne, svinčene in bakrene rudnike po Tirolskem, Koroškem in Ogrskem. Največ dobička mu je donášala trgovina z bakrom, ki so ga izvažali preko Krakovega na Rusko in k Baltskemu morju in iz Gdanskega ter Stettina v Holandijo. Ogri so iz nevošljivosti delali potomcem Jakoba Fuggerja take ovire, da so isti opustili v 16. stol. ogrske rudokope. Premožni dubrovniški meščanje so najeli nemške rudokope, ki so kopali v Bosni srebro, baker in svinec. Te rude so izvažali v Dubrovnik in Benetke. V sled husitskih vojn so opustili na Češkem več rudokopov.

Največ soli so dobivali v Hallstattu. Sol so tovorili preko Tur na Koroško in Štajersko; po Trauni so jo vozili proti severu. Češka je dobivala sol iz salzburškega Halleina, vozili so jo po Salici in Innu do Pasove, od tu so jo tovorili preko Češkega lesa na Češko.

Štajerski Erzberg se je odlikoval po bogatih zakladih železa. V Leobnu in Steieru so se združili trgovci v družbe, ki so nakupovale grodelj in ga razprodajale. To spečavanje so tako uredili, da so leobensko železo rabili na Štajerskem in ga izvažali na Ogrsko, Tirolsko in v Švico; trgovci iz Steiera so pa prodajali železo po Avstriji in ga vozili do Hamburga in v Holandijo. Koroško železo iz Hüttenberga so tovorili v kraške dežele in Italijo.

Velikega pomena za Avstrijo je bilo, ko so odkrili zaklade živega srebra v Idriji (ok. 1490).

3. Kmetski stan.

Gospodarski položaj kmetov, ki je bil v 13. stoletju še ugoden, se je proti koncu srednjega veka poslabšal. Kmetom po slovenskih krajih so Turki, Ogri, roparski vitezi in pozneje

Benečani grabili imetje in rušili domove. Kmetje so si morali sami graditi tabore in vrhutega tlačaniti pri zidanju in popravljanju mestnih zidov ter jarkov. Svoje pridelke so smeli le v mestu za nizko ceno meščanom prodajati. Cesar Friderik III. je potreboval mnogo denarja za vzdrževanje najemnikov in uradnikov. Naložil je deželam osebno naklado, ki jo je moral vsakdo plačevati. Kmetje so jako neradi dajali to davščino, ker so domnevali, da jo je gosposka samovoljno vpeljala.

Koncem srednjega veka je izgubljalo plemstvo svoje dotedanje gospodnujoče stališče v upravi in vojski; zato je bilo prisiljeno, da se je intenzivneje pečalo z gospodarstvom svojih posestev in kolikor mogoče zvišalo dohodke zemljišč. Seveda so bili pri tem prizadevanju oškodovani podložniki, katerim so graščaki zviševali davščine in služnosti. Tako so zahtevali graščaki razen urbarskih davkov še posebno naklado, ki jo je moral kmet plačevati za uživanje svojega zemljišča in ki so jo zvali prenaklado. Ker je bilo spričo turških napadov in prevelikih davkov mnogo kmetij brez gospodarja in ni bilo lahko dobiti drugega kmeta, so graščaki davke in tlako zapuščene kmetije naložili ostalim podložnikom. Mnogo deželnoknežjih graščin²⁷ je bilo zastavljenih ali danih v zakup, zakupniki so pa radi zviševali podložnikom davščine, da bi tudi sami imeli dobiček.

Od 13. stoletja so imeli podložniki pravico, da so smeli prodati zemljišče ali je zapustiti svojim potomcem. Graščaki so pa proti koncu srednjega veka razveljavljali te pogodbe (kupne pravice) in izdajali nove listine o zakupih in kupih le za denarno odškodnino. Da bi si graščaki pomnožili dohodke, so zvišali umrlino, pristojbino za spisanje prodajne listine, raztegnili davek za stavbinsko dovoljenje na vse podložnike in preoblagali kmete z globami. Vozno in peš-tlako so nalagali po obsežnosti zemljišča podložnikov. Za ono tlako, ki ni bila zaznamovana v urbarjih, so odškodovali kmeta. Kmetje so se mogli z denarjem odkupiti od tlake. V začetku novega veka pa so zahtevali graščaki novo izredno tlako, ne da bi plačali odškodnine, in razen odkupnine (robotnine) še osebno ter nemejeno vozno tlako. Dalje so oteževali kmetom gospodarstvo s tem, da so jim prepovedovali nabirati v graščinskih gozdovih

²⁷ Na Kranjskem je bilo v 16. stoletju 24 deželnoknežjih posestev zastavljenih.

steljo in sekati drva ter les, loviti ribe in divjačino, pasti po planinah, čeprav so plačevali kmetje za te pravice užitnino. Graščaki pa so morali omejiti posameznikom pravico do užitka, ker se je udomačil natančnejši lastninski pojem in ker se je pomnožilo prebivalstvo. Dalje so morali skrbeti za umno gospodarstvo in preprečiti, da jim niso opustošili nerazumni kmetje gozdov. Slednjič so graščaki hoteli neovirano loviti.

Prosta selitev podložnikov se je kolikor možno omejila, da ne bi nedostajalo graščakom delavcev in vojakov; zategadelj je moral plačati odhajajoči kmet včasih celo tretjino vsote, ki jo je bil izkupil za svoj dom. Veliko so pretrpeli kmetje radi vojaščine. Vsak trideseti, dvajseti, deseti ali celo peti mož je moral na vojno, ostali pa so morali prevažati vojaško blago ali dajati vojakom stanovanje in hrano. Sicer deželnemu knezu niso mnogo koristili ti prisiljeni in premalo izurjeni kmetiški vojaki; neradi so šli na vojno, in če je bilo le možno, so ubežali domov ali v gore.

Koncem srednjega veka je vzela zemljiška gosposka kmetom zadnji kosček njih samouprave: nižje sodstvo. Prvotno je namerč imela vsaka vas, oziroma soseska za svoje notranje zadeve, za upravo skupnih občinskih zemljišč in za poravnavo različnih poljskih prestopkov in drugih manjših zločinov ter prestopkov svoje lastno vaško sodišče, večje. Ko so si graščaki prilastili nižje sodstvo, je nastalo patrimonialno sodstvo (nižje, deželsko in prizivno). To je bilo za kmeta hud udarec, ker je bil odslej vedno bolj izročen na milost in nemilost graščaku.

Vsled teh razmer je nastala splošna socialna in gospodarska kriza v deželi. Kmetje so se pritoževali pri graščakih radi novih davščin, ki niso bile zapisane v starih urbarjih, in radi raznih krivic. Toda juristi so dokazovali na podlagi rimskega prava, da je pravica na graščakovi strani. Ko tudi deželni knez kmetom ni mogel povsem ugoditi, so se kmetje uprli, in sicer v Ziljski dolini (1478), po Kranjskem in Spodnjem Štajerskem (1515), po Tirolskem, Salzburškem in Gorenjem Štajerskem (1525) in po Spodnjem Štajerskem ter Dolenjskem (1573). Toda vstaje niso izboljšale slabega kmetskega stanja (II, 276—278).

Proti koncu srednjega veka so župani izgubili nižjo sodno oblast in gosposka si je prilastila pravico, da sme imenovati, oziroma potrditi župane, ki jih je srenja svobodno izvolila za

določen čas. Župani so še nadalje ostali delegati podložnih kmetov, posredovali so med temi ter gosposko in razdeljevali davščine na posamezna zemljišča. Bili pa so tudi zaupniki gosposke. Skrbeli so, da so opravljali podložniki tlako, dajali desetino ter davščine, in nabirali vojake svoje srenje. V odškodnino za te posle so dobivali javna zemljišča (župance), bili deloma oproščeni davščin in tlake, dobivali od kmetov svoje župe naklade v denarju, pridelkih in tlaki.

4. Duševno življenje.

V 15. stoletju so ustanavljali šole po mestih. Vedno več meščanov je znalo pisati in brati. Humanizem se je širil po Avstriji. Na Dunajskem vseučilišču sta učila znamenita matematika Peurbach in Ivan Müller (Regiomontanus).

Na Ogrskem je najbolj podpiral znanost in umetnost kralj Matija Korvin. Vabil je na svoj dvor pesnike, govornike, bogoslovee in zdravnike. Ustanovil je vseučilišče v Požunu, ker sta visoki šoli v Pečuhu in Budi kmalu prenehali. Ukazal je nakupovati knjige in v Floreni prepisovati latinske ter grške klasike. V Budi je zbral krasno knjižnico.

V tej dobi so zabeleževali zgodovinske dogodke v nemščini. Dunajski meščan Jans Enikel je spesnil za Friderika Bojevitega svetovno kroniko in zgodovino avstrijskih ter štajerskih deželnih knezov. Zelo obširno razpravlja štajerski Otokar v začetku 14. stoletja o dogodkih (1246—1309) svojega časa. Najznamenitejše zgodovinsko delo 15. stoletja je avstrijska kronika (1435—1499) koroškega župnika Jakoba Unresta. Pesnik Peter Suehenwirt slavi nekatere odlične može; Mihael Beheim, ki je živel na dvoru kralja Ladislava Posthuma in cesarja Friderika III., opisuje, kako so oblegali sovražniki cesarja v dunajskem dvoru.

V vseh treh deželnih skupinah so zidali cerkve v gotskem slogu, kakor pričajo velike stolnice na Dunaju, v Pragi in Kašovi. V Ostrogonu so zbirali dragoene cerkvene posode in obleke. V gotskem slogu so zidali tudi gradove in hiše bogatih meščanov. Znamenite so stenske slike v Karlovem Tiuu in na tirolskem gradu Runkelstein. V plastiki zavzemata odlično mesto altar v St. Wolfgangu, ki ga je Mihael Pacher iz lesa izrezal, in nagrobni spomenik cesarja Friderika III. v cerkvi Sv. Štefana na Dunaju.

K. Maksimilijan I. (1493—1519).

1493 do 1519 Frideriku III. je sledil v Avstriji in Nemški državi njegov sin Maksimilijan I. (II, 263—267). Dočim kot nemški kralj ni imel ne v notranji, ne v zunanji politiki posebno mnogo uspeha, je sicer avstrijski državi in habsburški dinastiji mnogo koristil. Zelo se je trudil, da bi z znanostjo, umetnostjo in s smotreno politiko povzdignil moč svoje rodovine. Deloma z vojnami, deloma s pogodbami in ženitvami je pomnožil habsburško posest in zapustil svojim naslednikom nado, da se jim posrečijo še sijajneje pridobitve.

Maksimilijan se je kakor marsikateri njegov prednik zelo mnogo pečal s problemom habsburškega nasledstva na Češkem in Ogrskem. Dolgo so se trudili Avstrijci, Ogrri in Hrvati, da bi se združile južnovzhodne evropske dežele vsled vednih turških napadov. Zlasti Ogrri in Hrvati so potrebovali zaslonbe, ker so morali v 15. stol. sami zmagovati stroške za turške vojne. Konečno bi se bili celó potopili v turških valovih, ako bi bili ostali osamljeni. Zato je hotel ustanoviti Matija Korvin veliko državo, ki naj bi obsegala Ogrsko, Češko in avstrijske dežele. Iz istega vzroka je bil naklonjen ožji zvezi s Habsburžani njegov naslednik Vladislav II. Dalekovidni in dobropremišljeni politiki ogrskih kraljev je nasprotovala ogrska narodna stranka, ki je hotela Ogrsko obvarovati tujega vpliva. V ta namen je sklenil (1505) državni zbor, da dobi ogrsko krono le ogrski rojak, ako bi umrl Vladislav brez moških potomcev.

Maksimilijan se je bal, da bi se moral odreči vsaki nadi do ogrske krone. Sklenil je tedaj, da ne utrdi habsburške dedinske pravice do Ogrskega in Češkega samo s pogodbami, nego z medsebojnim svaštvom habsburške in jagjelovske dinastije. Temu projektu so pa nasprotovali poljski Jagjelovci. Zato se je Maksimilijan združil proti tem-le Jagjelovcem z moskovskim velikim knezom, litevskim dednim sovražnikom. Vpričo te zveze so opustili Jagjelovci svojo politiko, predali na znamenitem Dunajskem kongresu (1515) Češko in Ogrsko Habsburžanom in se dogovorili o medsebojnih ženitvah. Najprej se je poročil²⁸ nadvojvoda Ferdinand, Maksimilijanov

²⁸ Po poroki je daroval sv. mašo dunajski škof Jurij pl. Slatkonja, Slovenec iz Ljubljane, izvrsten glasbenik in znamenit kapelnik dvornega pevskega zbora.

vnuk, s kraljičino Ano in nato Vladislavov sin Ludovik z nadvojvodinjo Marijo.

Maksimilijan je po Dunajskem dogovoru prekinil zvezo z Rusijo in bil zvest prijatelj Jagjeloveem. Tudi je izkušal odškodovati dotedanjega zaveznika: začel je posredovati med Poljsko in Rusijo. Poslal je v Moskvo najizbornejšega avstrijskega državnika in diplomata, kranjskega plemiča barona Sigismunda Herbersteina. Le-ta je pregovoril, sicer šele za njegovega vnuka, nadvojvoda Ferdinanda, obadva nasprotnika, da sta sklenila premirje (1526). Ko je Herberstein bival na Ruskem, je pridno nabiral podatke o deželi in prebivalcih. Spisal je znamenito knjigo „Rerum Moseovitarum Commentarii“ ali „Moseovia, die Hauptstadt in Reiben“, kakor se glasi naslov v nemški izdaji. V njej je natanko opisal tedaj na zapadu še nepoznano Rusijo v zemljepisnem oziru, naslikal tamošnje šege in navade, verstvo in pravne razmere, tako da je ta knjiga najdragocenejše poročilo o Rusiji koneem 15. in v začetku 16. stol.

Dalje je Maksimilijan oženil svojega sina Filipa Lepega z Ivano, hčerjo Ferdinanda Aragonskega in Izabele Kastilske. Svojega vnuka Karla je podpiral, da je dobil po njegovi smrti cesarsko krono in ustvaril habsburško svetovno državo.

Dediščina njegove žene, Nizozemska, ni bila nikdar ožje zvezana v državniopravnem oziru z avstrijskimi dednimi deželami. Pač pa je Maksimilijan vpeljal razne upravne reforme po vzgledu tirolskih deželnih in izvrstnih francosko-burgundskih državnih naprav; ki jih je spoznal v Nizozemski. Te so izpremenile srednjeveško fevdalno Avstrijo v moderno uradniško državo s centralizacijo in delitvijo dela.

Maksimilijanu se je posebno priljubila Tirolska. Na tirolskih gorah se je odpočil pri veselem lovu od naporenega političnega delovanja. A tudi v političnem in vojaškem oziru je imela ta dežela zanj veliko vrednost, ker je bila operacijska podlaga za njegove italske vojne. Tirolski stanovi so mu za te vojne dovoljevali ogromne vsote denarja in veliko vojakov. Zato je Maksimilijan izkušal poplačati Tiroleem njih usluge. Neprestano je razširjal in zaokroževal tirolske meje in povzdigoval ugled Tirolske. Z njo je združil večji del novopridobljenih krajev. Po smrti zadnjega goriškega grofa Lenarta (1500) je priklopil Tirolski Puistriško dolino z mestom Lienzom in ji

dal na vzhodu današnji obseg. V bavarski nasledstveni vojni je pridobil gosposčine Rattenberg, Kitzbühel in Kufstein ter del Zillerske doline (1505). Tudi te kraje je združil s Tirolsko in ustvaril na severovzhodu naravno mejo. Slednjič je tudi Tirolska imela sicer le malenkostne koristi od dolgotrajne benečanske vojne. Te pridobitve (vikariati Ala, Avio, Mori in Brentonico ter nekateri kraji v Ampezzu in Val Sugani) so dale Tirolski naravne in v vojaškem oziru trdne meje.

Za Habsburžane je bila pridobitev Goriškega velike važnosti, ker je s tem Avstrija utrdila svojo oblast ob jadranski obali in zaokrožila svoje meje proti jugozahodu. Nova dežela je imela nalogo braniti državno mejo pred napadi Benečanov, s katerimi se je moral Maksimilijan za posest Goriškega deset let bojevati (1508—1518). Cesarske čete pod poveljstvom ljubljanskega škofa Krištofa Ravbarja, modruškega kneza Krištofa Frankopana in Nikolaja Salma so večkrat porazile Benečane, ki so pustošili po Goriškem, Istri in Kranjskem. Definitivni mir je bil sklenjen šele 1521 v Wormsu. Avstrija je dobila Oglej, Gradiško in Bovec.

Tudi umetnost in znanost naj bi slavili habsburško rodovino. Maksimilijan je ukazal pisati zgodovinske knjige (Freydal, Theuerdank, Weißkunig, Triumph), ki so obravnavale njegova dela in ki so jih okrasili znameniti umetniki; naročil je učejnakom, da so po arhivih in knjižnicah zbirali gradivo za zgodovino habsburške rodovine in avstrijskih dežel. Podatke teh knjig ponovi v kratkih potezah delo: die Ehreupforte. V njej je Albrecht Dürer proslavil z veličastnimi lesorezi, najlepšimi v nemški umetnosti, Maksimilijanovo življenje in delovanje ter obenem postavil njegovi rodovini sijajen spomenik.

L. Karel in Ferdinand do Bruseljske pogodbe. Habsburžani dobe Češko in Ogrsko.

Cesar Maksimilijan je pred smrtjo določil, da mu po smrti sledita v Avstriji njegova vnuka, španski kralj Karel in nadvojvoda Ferdinand. Ker je Karel takrat bival na Španskem in Ferdinand na Nizozemskem, sta dediča poverila vlado zaupnikom umrlega cesarja, članom nižjeavstrijskega regimenta. Kmalu je pa Karel izprevidel, da Avstrije radi upornosti stanov in kmetov ni mogoče vladati kot privesek špansko-nizozemske

monarhije. Zato sta se oba brata pogodila na wormskem državnem zbornu (1521) o avstrijski dediščini. Karel je pre- 1521
 pustil Ferdinandu avstrijske dežele, ločil je pa od Koroške in Kranjske Slovensko marko, Istro, Trst, Ortenburško grofijo in Pustriško dolino ter priklopil te kraje svojemu deležu. Ker se pa koroški in kranjski stanovni Ferdinandu niso hoteli pokloniti, je le-ta zahteval novo delitev dediščine. Cesar Karel mu je nato prepustil (1522) v Brnselju omenjene kraje, dalje 1522
 Tirolsko, Predarlško in posestva v Prednji Avstriji ter ob Renu (II, 289). S to pogodbo se je odrekel najstarejši Habsburžan gospodstvu v omenjenih deželah in si obdržal le nadvojvodski naslov. Tedaj se je razdelila tudi doslej enotna habsburška rodovina v dve habsburški dinastiji (špansko in avstrijsko) s samosvojim pravnim stališčem. Vendar ni bila ta delitev stvarna, ker je ena dinastija podedovala dežele po drugi. Čeprav sta bili državi obeh dinastij ločeni in imeli različne politične ter gospodarske koristi, so jima bili vendar glavni smotri vedno skupni, ker so bili osnovani na velikih tradicijah cesarja Karla, njiju slavnega deda.

Ta delitev je usposobila habsburško rodovino, da si je lažje pridobila jagjelovsko dediščino na Ogrskem in Češkem (II, 290 in 291). V teh dveh deželah je vladal po Vladislavovi smrti njegov sin Ludovik II. (1516—1526). V obeh deželah je bil kralj brez moči, vladala sta anarhija in samovolja, versko in politično življenje je bilo pokvarjeno. Vso oblast so imeli plemiči²⁹ v rokah, ki so tlačili brezpravne kmete. Ludovik je padel pri Mohaču v boju proti Turkoin (1526).

Češka in Ogrska sta bili brez vladarja. Po Dunajski pogodbi sta pripadli Habsburžanom. Za češko krono se je takoj oglasil nadvojvoda Ferdinand. Skliceval se je na svoje bližnje sorodstvo s kraljem Ludovikom in naraščajočo turško nevarnost. Češka narodna stranka je podpirala kandidaturo bavarskega vojvode. Toda ko se je pridružil vodja te stranke Ferdinandu, je češki deželni zbor soglasno izvolil nadvojvodo Ferdinanda za češkega kralja, ne ozirajoč se na njegovo sorodstvo z Ludovikom, ne upoštevajoč mnogotere češko-avstrijske dedne pogodbe ter pravne zahteve Ferdinandove

²⁹ Ogrski plemiči so prisilili kralja, da je imenoval palatina le z njili odobrenjem.

1526 soproge Ane (1526). Tudi Moravska, Šlezija in Lužice so priznale Ferdinanda za svojega vladarja.

Drugačne so bile razmere na Ogrskem. Za ogrski prestol se je nadvojvoda Ferdinand potegoval na podlagi Šopronjske, Požunske in Dunajske pogodbe. Ogrska narodna stranka, ki je imela največ privrženecv med plemiči in meščani, ni upoštevala teh pogodb in je izvolila za ogrskega kralja najbogatjšega magnata Ivana Zapoljskega, ki je imel v oblasti Erdeljsko in skoro vso Ogrsko z glavnim mestom Budo (1526). Tudi splošni evropski položaj je bil zanj ugoden: vsi sovražniki Habsburžanov so ga priznali.

Za Ferdinanda je delala njegova sestra; sklicala je državni zbor v Požun, ki je izvolil njenega brata za kralja, ne da bi bil priznal Ferdinandove dedne pravice (1526). Pač pa so uvaževali magnati, da bosta Nemška država in cesar pomagala Ferdinandu proti Turkom. Dočim je slabotni Zapoljski miroval, je delavni Ferdinand pridobival pristaše in zbiral vojsko, s katero je Salm premagal Zapoljskega pri Tokaju (1527). Po tej zmagi so kronali Ferdinanda v Stolnem Belem gradu. Šele tedaj ga je ogrski narod priznal za zakonitega kralja. Kakor Ogri, tako so bili tudi Hrvatje razdeljeni v dva tabora. Hrvaški stanovni so izvolili, čeprav so pripadali k ogrski državi, neodvisno od Ogrov, Ferdinanda za kralja v znak hvaležnosti, ker so jih Habsburžani in notranjeavstrijske dežele podpirale v bojih proti Turkom. Slavonci pa so iz sovrašstva do Nemcev izvolili Ivana Zapoljskega za kralja (1527).

1527 skega za kralja (1527).

Četrty oddelek.

Zgodovina avstrijske velevlasti do smrti zadnjega moškega Habsburžana.

A. Reformacija in protireformacija.

1. Ferdinand I.

Razširjanje protestantizma. Lutrovi nauki so se hitro razširjali v vseh Ferdinandovih³⁰ deželah in med vsemi ljudskimi sloji. Skoro vsi Habsburžani so bili sovražniki protestantizma, ker so bili deželni stanovi po večini protestantje. Kadar so namreč prosili deželne stanove denarne pomoči za turške vojne, so le-ti zahtevali, da jim dovoli deželni knez svobodno veroizpovedanje. Deželni stanovi so izsilili na ta način največ verskih svoboščin. Tako je protestantizem kmalu postal političen faktor in identičen z odporom proti državni oblasti. Tudi na Ogrskem in Češkem so se bojevali narodni življi pod vplivom reformacije proti habsburški vladi.

Augsburški verski mir (1555) je uzakonil, da sme deželni knez določiti veroizpoved svojim podanikom. Na podlagi tega sklepa so prepovedovali Habsburžani v svojih deželah protestantizem. Kakor hitro so imeli več moči, so takoj luteranstvo omejevali, pozneje iztrebljali.

Od druge polovice 16. stoletja je katoliška restavracija z velikim uspehom pričela boj proti novi veri. Tridentinski cerkveni zbor je izvedel potrebne reforme v katoliški cerkvi in natančno opredelil njene nauke. Jezuitje so prišli v avstrijske dežele (1551 na Dunaj, 1555 v Prago, 1572 v Gradec, 1595 v Ljubljano) in z vuemo razširjali katoliško vero.

³⁰ Prim. Zgod. II, 290—294.

Ferdinand je sicer razglasil ostre odredbe proti protestantom, ni pa pri svoji dobrosrčnosti vedno zahteval, da bi se izvedle. Pač pa je strogo nastopil proti prekrščevalcem, ki so se bili razširili po Tirolskem, Avstriji in Moravskem.

1529 **Boji s Turki in z Zapoljskim.** Po bitki pri Mohaču je pretela avstrijskim deželam turška nevarnost. Istočasno se je moral Ferdinand bojevati proti Ivanu Zapoljskemu za ogrski prestol. Ker je bil Zapoljski sam preslab za ta boj, je naprosil za pomoč najmogočnejšega sultana Solimana II., ki je spoznal v Habsburžanih najnevarnejše sovražnike svojih osvojevalnih načrtov. Sultan je vdrl v Avstrijo in oblegal (1529) Dunaj. A maloštevilna posadka pod grofom Nikolajem Salmom je hrabro odbila vse napade. Nedovršeno delo je hotel sultan po treh letih (1532) dokončati. Toda že pri Kiseku ga je zadržal Nikolaj Jurišić. Sultan se je vrnil po brezuspešnem obleganju.

1538 Ferdinand in Zapoljski sta se še dalje bojevala. Ker nista več dobivala tuje pomoči, sta se začela na papeževo in cesarjevo prigovarjanje pogajati. V Velikem Varadinu sta se sporazumela (1538): Ferdinand je priznal Zapoljskemu kraljevski naslov in Erdeljsko; Zapoljski ne sme sklepati zavez s Ferdinandovimi sovražniki; Ferdinand dobi po smrti Zapoljskega vso državo.

Določil tega miru niso nikdar izvršili. Vendar se je s tem mirom končala važna doba boja Habsburžanov za ogrsko posest. Kajti po naziranju Ogrov je šele ta pogodba zagotovila Ferdinandu po smrti Zapoljskega edino zakonito gospodstvo na Ogrskem, seveda brez Erdeljske, ki se je tedaj za dolgo časa odcepila od Ogrske kot samostojna država. Zapoljski je prvi ugovarjal določilom Veliko-Varadinskega miru v prilog svojemu sinu. Na smrtni postelji je pozval svoje pristaše, naj ne priznajo Habsburžana za kralja in naj si raje zagotove sultanovo naklonjenost. In res so po njegovi smrti nekateri magnati izvolili njegovega sina Ivana Sigismunda za ogrskega kralja. Iznova se je vnel boj, ki je povzročil, da so tudi Turki dosegli gospodstvo na Ogrskem. Ko je namreč Ferdinand začel boj z Ivanom Sigismundom Zapoljskim, je le-temu poslal sultan pomoč. Turki so zavzeli glavno mesto Budo (1541). Ogrska je bila odslej razdeljena v tri dele. V Erdeljski in v Potisju so vladali domači knezi kot turški vazali; Habsburžani so imeli v oblasti

majhen kos Gorenje in Zahodne Ogrske ter Hrvaške in so neredno plačevali Turkom vsakoletni davek (od 1547). V srednji Ogrski je pa poldrugo stoletje gospodovala porta.

Delitev Avstrije. Ferdinand I., ki je bil po smrti Karla V. izvoljen za nemškega cesarja in ki je okrepil habsburško moč z novimi deželami ter reorganizacijo deželnoknežjih uradov, je razdelil državo med svoje tri sinove. Najstarejšemu sinu Maksimilijanu je dal Češko, Ogrsko in Avstrijo, drugemu sinu Ferdinandu Gorenjo Avstrijo (Tirolsko ter Prednjo Avstrijo) in tretjemu sinu Karlu Notranjo Avstrijo. Dalje je določil, da obdrži najstarejši član rodovine najvažnejše reprezentacijske in vladarske pravice in da se morajo ž njim posvetovati ostali člani rodovine v vseh važnejših stvareh. Le najstarejši je upravičen, da sklepa zaveze, ki so veljavne za vse člane. Brez njegove vednosti in njegovega privoljenja ne smejo drugi začeti vojne. Ako izumre ena panoga, ji nasledujejo druge panoge.

Ferdinand je s to upravno delitvijo določil, da naj se vladarska moč ločeno izvršuje, dokler bodo živele posamezne panoge. Te tri panoge se niso dolgo obdržale. Zadnji član avstrijske panoge, nadvojvoda Albreht, je prepustil vlado v Avstriji nadvojvodi Ferdinandu iz štajerske panoge. Daljši prepiri so se vneli med štajersko in avstrijsko panogo po smrti nadvojvode Ferdinanda glede nasledstva v Gorenji Avstriji. Naposled sta se dogovorili obe panogi, da vladaj v njiju imenu gubernator v tej deželni skupini. Najprej je nadvojvoda Maksimilijan, brat Rudolfa II., upravljal Gorenjo Avstrijo; za njim je ustvaril nadvojvoda Leopold, brat Ferdinanda II., po dedni pogodbi (1625) s svojim bratom mlajšo tirolsko panogo, ki je izumrla z nadvojvodo Sigismundom Francem (1665). Ko se je omožila njegova nečakinja in dedinja Klavdija s cesarjem Leopoldom I., je le-ta združil vso habsburško posest.

Važne so bile politične in upravne posledice Ferdinandove delitve. Vsled delilne politike se dolgo časa ni mogla razvijati državna ideja, ki bi obsegala vse dežele. Kajti posamezne skupine so iskale le lastno korist. Navzlic delitvi so vendar uvaževali posamezni deli skupne življenske pogoje. Tako so dovoljevali za skupno državno brambo denarne vsote in pazili na svoboden trgovinski promet. Le Avstrija pod in nad Anižo se je udeleževala dogodkov v Nemški državi; Notranja Avstrija se je ponajveč zanimala za dogodke na vzhodu; v Gorenji

Avstriji je pa vladal popolen političen mir. Ljudstvo je najbolj ljubilo ono panogo, ki je vladala v tisti deželni skupini. Ker je deželni knez neposredno občeval z deželnimi stanovni, so bile deželne pravice in ustave očitno zajamčene. Sledujoč so ustanovili za Gorenjo in Notranjo Avstrijo samostojne najvišje upravne urade. Šele za Marije Terezije so se izgubili ti politični in administrativni vplivi Ferdinandove delitve, takrat je premagala državna ideja princip teritorialne delitve.

2. Maksimilijan II. (1564—1576) in njegova brata Ferdinand in Karel.

1564
do
1576

Maksimilijanova osebnost. Žena Ferdinanda I. je skrbno vzgojila svoje otroke in tudi najstarejšega sina Maksimilijana (II, 294). Le-tega princa je poučeval tudi neki vnet protestant, ki ga je seznanil s protestantskimi nauki in bil radi tega kmalu odslovljen. Visokorastli kraljevič je malo govoril in se rad odtegoval tujemu vodstvu. Nekoč je izrazil cesar Karel V. namero, da hoče preskrbeti svojemu sinu Filipu cesarsko krono. Vsled tega je bil jako užaljen Maksimilijan, ker bi se moral umakniti svojemu enako staremu bratrancu. Cesar je pomiril Maksimilijana s tem, da mu je dal svojo hčer Marijo in namestništvo v Španiji. Tu je ostal Maksimilijan le dve leti; sovražil je namreč španske šege in navade, zanimal se zgolj za nemške dogodke in se nagibal k protestantizmu. Vrnivši se, bi bil moral, kakor je bilo dogovorjeno s cesarjem, skupno s svojim očetom pridobiti nemške kneze za Filipovo nasledstvo. Radi tega je bil vedno bolj razburjen, nesrečen, zapuščen, dopisoval in občeval je najraje s protestanti. Oče in papež sta s skrbjo in nevoljo zasledovala Maksimilijanov preobrat v verskih stvareh, zlasti tedaj, ko je cesar po svojem odstopu opustil svojo namero in je bil Maksimilijan določen za rimsko-nemškega cesarja. Žena, oče, sorodniki in papež so se trudili, da bi izpreobrnilo Maksimilijana, a zaman. Šele po dolgotrajnem prigovarjanju je Maksimilijan obljubil, da hoče ostati v katoliški cerkvi, ker bi ga sicer morda ne bili izvolili za nemškega cesarja.

Napredovanje protestantizma. Po očetovi smrti je prevzel Maksimilijan vladno v Nemčiji, Avstriji, na Ogrskem in Češkem. Popolnoma naravno je bilo, da neenergični in omahljivi Maksimilijan tudi kot vladar ni preprečeval, da se ne bi protestan-

tizem hitro razširjal. Dovolil je (1568) avstrijskim protestantskim plemičem in njih podložnikom, da smejo na graščinskih posestvih svobodno izvrševati svojo veroizpoved. Vendar je odklonil vsled pritiska svojih sorodnikov in papeža enake zahteve meščanov, ki se pa niso ozirali na njegovo prepoved. Na Češkem so živeli češki bratje, katoličanje in utrakvisti. Ti so se pa večinoma združili s protestanti. Češki protestantje so ustanovili na podlagi luteranskih in kalvinskih nauk češko konfesijo. Maksimilijan je deputaciji plemičev, privržencev te konfesije, ustno zatrdil (1575), da smejo svobodno izvrševati svojo veroizpoved. Na Ogrskem Augsburgski verski mir ni imel veljave; zato se je razširjala med Ogrji Kalvinova vera in med Nemci Luthrov nauk.

Boji s Turki. Po smrti Ferdinanda I. se Maksimilijan ni več bojeval z Ivanom Sigismundom Zapoljskim, ampak se je z njim pobotal. Zato je takoj vdrl Soliman, ogorčen radi miru, na Ogrsko in brezuspešno oblegal (1566) trdnjavo Siget, ki 1566 jo je junaško branil Nikolaj Zrinjski (II, 296, 297). Solimanov nebojevití sin Selim II. je sklenil s Maksimilijanom v Odrinu mir (1568), v katerem se je Maksimilijan zavezal, porti še nadalje plačevati tribut. Erdeljsko so proglasili za volilno kneževino pod turškimi varstvom.

Kmalu po miru so se zopet pričeli boji med krščanskimi četami in Turki. Ker prve že radi svoje organizacije niso bile kos sovražniku na bojnem polju, so se omejile zgolj na obrambo. V ta namen so zgradile avstrijske dedne dežele od Jadranskega morja do erdeljske meje trdnjave, ki so jih varovale stalne posadke in ki so objemale v velikem loku turško Ogrsko. Ker so Turki kljub miru plenili, so se morale notranjeavstrijske posadke neprestano bojevati. Sicer si niso v teh bojih zaslužile slave pri potomcih, pač pa so preprečile, da niso osvojili Turki avstrijskega ozemlja, čeprav so bili v 16. stol. na višku svoje moči. Sijajna izjema v teh bojih je slavna krščanska zmaga pri Sisku (1593), ki je povzročila nov, trinajstleten boj s Turki. V boju pri Budačkih (1575) je padel Herbard Auersperg.

Izvrstna bramba proti Turkom so bili uskokí. Ko so v 14. stol. Turki vedno pogosteje napadali balkanske države, so si prebivalci ogroženih krajev izkušali rešiti življenje in premoženje s tem, da so se izselili v bližnje krščanske dežele, zlasti pa v južno, srednjo in celo v severno Ogrsko. Po bitki na Mohaškem polju so se izseljevali balkanski kristjani v var-

nejše kraje, na zapadno Hrvatsko in na jadransko obalo. Tudi ob kranjsko-hrvatski meji so se naselili uskoki, včasih pribegi **1526** imenovani. Prvi begunci so prišli l. 1526. v okolico Žumberka, ki je sedaj provizorno Hrvatski podrejen. Glavni kontingent je pribežal l. 1530. in v naslednjih desetletjih na kranjska tla. Pozneje so dovoljevali deželni stanovi in deželni knezi uskokom naselitev le pod pogojem, da so se zavezali, v slučaju turškega navala oditi na boj in pomagati pri popravljanju obmejnih utrdb. Kot odškodnino so dobivali brezplačno zemljišča, ki so bila prosta vseh davščin. V 17. stol. so pa postali uskoki velika nadloga sosednjim krajem. Ker so vzrastli in živeli v vednem boju in ker so njih polja bila izpostavljena neprestanemu pustošenju Turkov, zato jih ni veselilo poljedelstvo, ampak najraje so plenili po bližnjih vaseh in delali gosposki mnogo preglavic³¹.

Po Odrinskem miru se je Maksimilijan pogodil (1570) z Zapoljskim; priznal ga je za samostojnega kneza na Erdeljskem ter v bližnjih komitatih in dovolil Erdeljcem, da si smejo po smrti zapoljske rodovine voliti novega vojvodo. Že naslednje leto so dobili Erdeljci novega kneza, Štefana Báthoryja, ki je pri tekmi za poljski prestol prekosil Habsburžane.

Ferdinand Tirolski. Nadvojvoda Ferdinand (1564—1595) je bil namestnik na Češkem; tu se je poročil z lepo Filipino Welsler iz znamenite augsburške patricijske rodovine (II, 295). Ko je prevzel na Tirolskem vlado, je vneto podpiral cerkveno oblast pri restavracijskem delovanju; zato je kmalu katoliška vera zopet neomejeno vladala. Ker ni hotel stanovati v Innsbrucku, je preuredil in dozidal grad Ambras, ki so ga odlični umetniki okrasili. Posnemajoč vzgled velikih renesanskih knezov je zbiral umetnine, ki jih sedaj hranijo v dunajskem dvornem muzeju. Z veseljem in neprisiljeno je sprejemal na svojem gradu umetnike, pisatelje in lovce. Njegova pobožna žena je izdatno podpirala reveže in tolažila bolnike.

Reformacija in protireformacija v Notranji Avstriji. Ko **1564** je začel nadvojvoda Karel vladati v Notranji Avstriji (1564 ^{do} **1590** do 1590), je bilo skoro vse pleinstvo in meščanstvo luteransko (II, 293, 295, 296, 327). Med Slovenci so razširjali novo vero

³¹ Deloma vsled ropanja Senjskih Uskokov, deloma vsled nasilnosti Benečanov je nastala druga beneška vojna (1615—1617). Končno so Benečani priznali Avstrijcem svobodno trgovino po morju, Uskoki so se pa morali naseliti daleč od morja v notranji Hrvaški.

Trubar, Krelj, Dalmatin, Bohorič, Osterman i. dr. Ko je nadvojvoda Karel radi turške nevarnosti moral štajerskim deželnim stanovom dovoliti (1572) svobodo veroizpovedi, so dobili tudi ostali notranjeavstrijski protestantje večji pogum. Prisilili so Karla na skupnem deželnem zboru v Brucku ob M. (1578), da je priznal vsem notranjeavstrijskim plemičem in mestom svobodno veroizpovedanje (bruška pacifikacija).

Oprti na te dalekosežne pravice so uprizorili stanovi in mesta strastno protestantsko propagando. Zato se je dogovoril Karel na prigovarjanje svoje strogoverne soproge Marije Bavarske na Monakovski konferenci (1579) s Ferdinandom Tirolskim in bavarskim vojvodo Viljemom, kako bi se zajezilo nadaljnje uspešno prodiranje protestantske vere. Izganjal je predikante in protestantske učitelje iz mest in trgov, razen iz Ljubljane, Celovca, Gradca in Judenburga, in pozval protestantske meščane, naj se povrnejo v katoliško cerkev, ali naj pa zapuste deželo. Pozval je jezuite v Gradec in tu ustanovil vseučilišče. Škofje in njih vikarji so pridno vizitirali po deželi, kaznovali slabo duhovščino z globami, odstavljali nevredne in nevesče duhovnike, oznanjevali besedo božjo in delili sv. zakramente.

Po Karlovi smrti je namesto njegovega mladoletnega sina Ferdinanda vladal nadvojvoda Ernest in nato nadvojvoda Maksimilijan. Oba sta nadaljevala Karlovo delo. Ko je pa prevzel vlado (1596) nadvojvoda Ferdinand, ki so ga jezuiti vzgojili na vseučilišču v Ingolstadt u za iskrenega in pogumnega katoličana, je v kratkem času uničil luteranstvo v svojih deželah. Ukazal je (1598) iztirati vse predikante in luteranske učitelje; 1598
zapreti protestantske cerkve in domove predikantov; prepovedal je izvrševati protestantsko liturgijo; meščane je pozval, da se morajo pokatoličaniti ali pa prodati posestvo ter zapustiti domovino v določenem času. Ferdinanda so podpirali pri njegovem prizadevanju škofje (sekovski Martin Brenner, lavantinski Jurij Stobej, ljubljanski Tomaž Hren in koadjutor oglejskega patriarha Franc Barbaro) in razni goreči katoliški duhovniki, osobito kapncini in jezuiti, ki so s poukom, z vzgojo in misijoni dovršili delo reformacijskih komisij med meščani in kmeti. Nazadnje je Ferdinand še protestantovskim plemičem zapovedal (1628), da naj se ali pokatoličanijo ali izselijo. Tako 1628
je zopet zavladata katoliška vera v Notranji Avstriji.

3. Rudolf II. (1576—1612) in Matija (1612—1619).

1576
^{do}
1612 Rudolfova osebnost. Po smrti Maksimilijana je njegov najstarejši sin Rudolf II. (1576—1612) prevzel vladu v svoji deželni skupini in v Nemčiji (II, 328—331). Živel je najraje v miru in mrzil posle, pri katerih je bila odgovornost velika. To njegovo vedenje je povzročila bolezen, na kateri je zbolel kmalu po nastopu vlade. Kolikor bolj je naraščala, toliko bolj je ljubil občutljivi in otožni knez samoto, čeprav je imel najizvrstnejše darove razuma ter srca in najlepše vladarske čednosti. Tudi ni našel nikjer in nikdar potrebne opore. Bil je zelo izobražen vladar. Vabil je na svoj dvor na Hradčanih umetnike in jim dajal mnogovrstna naročila. Podpiral je češko steklarsko obrt. Ustvaril je krasne zbirke umetnin in raritet, ki so pa sedaj raztresene, ker so jih Švedu ugrabili (1648). Podpiral je razne učenjake, kakor astronoma Tycho de Braheja in Ivana Keplerja; zadnji je ohranil v „Tabulae Rudolphinae“ trajen spomin na svojega dobrotnika. Baval se je s kemijo in astronomijo, deloma z alkemijo in astrologijo; ker je delal v zakajenih laboratorijih in ponoči, si je še bolj pokvaril razrovano zdravje.

1606 Napredovanje protestantizma v Nižji Avstriji, na Ogrskem in v Sudetskih deželah. Pri takih razmerah je lahko najmanjši povod povzročil nevarno krizo v Rudolfovi deželni skupini. Ta povod je izšel iz Ogrske. Tu so cesarski namestniki z vnemo razširjali protireformacijo. Radi tega je izbruhnila vstaja pod vodstvom Štefana Bocskaya. Divji ogrski hajduki so morili in pustošili po bližnjih avstrijskih deželah. Isto so delali Turki. Tedaj so nadvojvode proglasili nadvojvodo Matijo za rodbinskega poglavarja. Ta je prepustil Bocskayu v Dunajskem miru (1606) Erdeljsko ter Ogrsko vzhodno od Tise, dovolil kalvinskim stanovom ter mestom svobodno izvrševanje vere in zagotovil varstvo katoliški veri. Ta pravica je zagotovila ogrskim stanovom veliko moč. S Turki se je Matija pobotal (1606) ob izlivu reke Žitve na podlagi takratnega obojnega posestnega stanja; tudi ni več odslej Avstrija plačevala Turkom davka. Po tem miru je dolgo časa mirovala oslABLJENA Turčija.

Te ugodne mirovne sklepe je ogrožala Rudolfova politika, ki je vse zadrževala. Matija se je bal, da bodo s težavo potla-

čene strasti silnejše zopet izbruhnile. V tem opasnem trenutku je prisilil Matija svojega brata Rudolfa, da mu je v Liebenski pogodbi (1608) odstopil Avstrijo, Ogrsko ter Moravsko in mu obljubil nasledstvo na Češkem. Ker so protestantje v imenovanih treh deželah podpirali Matijo pri njegovem prizadevanju, jim je moral dovoliti važne in dalekosežne verske ter politične pravice, ki so oslabile njegovo vladarsko moč. S tem so zadobili stanovi v teh deželah neomejeno vlado. Obenem je bila to zadnja protestantsko-stanovska zmaga.

Rudolf je obdržal le Češko s Šlezijo in Lužicami. Kajti Čehi se niso hoteli pridružiti Matiji, ker se je ravno takrat pojavilo veliko narodnostno in politično nasprotje med Čehi in Nemei. Vedeli so pa tudi, da bodo v oni stiski vse dosegli od svojega miroljubnega kralja. Z grožnjami so izsilili kralju majestat (1609): vsem prebivaleem na Češkem je dovoljeno 1609 svobodno izvrševati češko veroizpoved; gospodje, vitezi in kraljeva inesta smejo zidati cerkve in šole v svojih mestih ter vaseh in voliti defenzorje, ki naj pazijo, da se izvršujejo določbe majestata. Istočasno so se poravnali katoliški in protestantski stanovi in določili v spravni, zakonito veljavni listini, da smejo konfesionisti povsod, celo na kraljevih posestvih, graditi cerkve in pokopališča. Protestanti so razumevali pod kraljevimi posestvi tudi cerkvena zemljišča, ker so bila neposredno podrejena kraljevi komori. Ta razlaga je povzročila usodepolne prepire.

Rudolf je hotel nasledstvo na Češkem preskrbeti pasovskemu škofu, nadvojvodi Leopoldu, bratu Ferdinanda Notranjeavstrijskega. Leopold je prodiral proti Pragi. Tedaj so poklicali češki stanovi Matijo na pomoč, ki je prisilil Rudolfa, da mu je prepustil Češko. Kmalu nato je umrl Rudolf II.

Cesar Matija (1612—1619). — Vstaja čeških protestantskih 1612
plemičev (II, 331, 332). Na cesarskem prestolu je sledil Ru-
dolfu II. Matija (1612—1619). Ker je bil brez otrok, bi mu do
moral slediti v Avstriji Ferdinand Notranjeavstrijski. 1619
Toda Čehi in Ogrji so sovražili gorečega zagovornika katoliške
restavracije in deželnoknežje moči; zato jih je Matija šele po
dolgem trudu pridobil, da so sprejeli Ferdinanda za kralja.

Ferdinand je takoj uporabil na Češkem ista sredstva, s katerimi je strl moč notranjeavstrijskih stanov. Radikalni protestantje so se pritoževali, češ, da je prekršil kralj nekatere

določbe majestatnega pisma. Kralj in kraljevi namestniki so pa zavrnili vse protestantske pritožbe. Nato so vrgli oboroženi protestantje na Hradčanih dva namestnika in tajnika skozi okno. Uporni stanovi so sestavili vlado s 30 direktorji in nabirali vojake za boj proti Habsburžanom (1618).

4. Ferdinand II. (1619—1637). Tridesetletna vojna (1618—1648). Ferdinand III. (1637—1657).

1619
do
1637 Cesar Ferdinand II. premaga uporne češke protestantske plemiče (II, 333—335). Po smrti cesarja Matije je prevzel njegov naslednik Ferdinand II. (1619—1637) težavno dediščino. Povsod je nevarno vrelo. Toda Ferdinand ni nikdar izgubil poguma, vedno ga je izpodbujala neomahljiva vera v moč habsburške rodovine in njenih zaveznikov, trdno zaupanje v božjo pomoč in v zmago pravične stvari.

Ferdinand je sklenil uporne češke stanove takoj brezpogojno ukrotiti, da se ne razširi vstaja na ostale dežele. Toda imel je neznatna denarna sredstva in majhno armado. Potreboval je torej podpore dednih dežel. V to svrhu je sklical nižjeavstrijski deželni zbor. Protestantski stanovi so vabili katoliške, naj se ž njimi vred pridružijo vstaškim Čehom, ki so pod grofom Thurnom oblegali Dunaj. Zahtevali so od Ferdinanda, naj jim potrdi one svoboščine, ki jih jim je dal Matija. Iz tega mučnega položaja so konjeniki rešili Ferdinanda. Ko je Thurn opustil obleganje Dunaja, je hitel Ferdinand v Frankfurt, kjer je bil izvoljen za cesarja (1619).

Istočasno je ustvaril češki deželni zbor po vzgledu Svobodne Nizozemske konfederacije dežel češke krone, v kateri so gospodovali plemiči, in izvolil za kralja nove plemiške republike triindvajsetletnega volilnika Friderika V. Palatinskega. Mladi češki kralj se je zanimal zgolj za veselice, ne pa za vladarske posle, čeprav je bila njegova država v uprav obupnih razmerah.

Friderika V. je podpiral razen nekaterih nemških knezov Bocskayev naslednik, erdeljski knez Gabrijel Bethlen. Le-ta je za Ferdinandove odsotnosti skupno s češkimi četami pustošil po Nižji Avstriji. Toda razni ugodni slučajji (nesporazumljenja med poveljniki, bolezn, slabo vreme) so prisilili Ogre in Čehe, da so se vrnili.

Medtem je pa Ferdinand energično in smotreno zasledoval svoj namen. Pridobil je razne zaveznike, katoliške in protestantske, ki so mu pošiljali denar in vojake. Najlepši vzgled tedanje diplomatske umetnosti je bila pogodba, ki sta jo sklenili liga in unija; zavezali sta se obe stranki, da bosta mirovali in se bojevali edinole proti skupnemu sovražniku, kalvinskemu češkemu kralju. Friderik je obupal, ko je izvedel za to pogodbo. Le armada bi ga mogla rešiti, toda vojaki so bili slabo oboroženi in k uporom nagnjeni. Zato je Maksimilijan Bavarski popolnoma porazil češko vojsko na Beli Gori (8. novembra 1620). Drugi dan je zbežal kralj Friderik s svojo ženo na Nizozemsko. Njegovo deželo, Gorenji Palatinat, je podelil cesar z volilniško častjo Maksimilijanu Bavarskemu, dalje je le-temu zastavil za vojne izdatke Gorenjo Avstrijo. Tudi Bethlen se je pogodil s Ferdinandom v Mikulovem (1621). Ker se je odpovedal kraljevskemu naslovu, mu je cesar do smrti izročil sedem severnoogrskih komitatov in kot dedno last kneževini Opolje in Ratibor; ogrskim stanovom je cesar zagotovil amnestijo in vse svoboščine. 1620

Ferdinand je strogo kaznoval češke upornike, voditeljem konfisciral posestva, vstaškim mestom vzel svoboščine in premoženje, razveljavil majestat, pregnal protestantske predikante, vvedel na Češkem in Moravskem protireformacijo, zatrl v Gorenji in Nižji Avstriji protestantizem in dal Češki novo ustavo, prenovljeni deželni red (1627), s katero je vpeljal absolutistično vladno in okrepljeno svojo moč. Ta deželni red je priznal cerkvenim veleposestnikom, da se smejo kot prvi politični stan zopet udeleževati sej češkega deželnega zbora. Češka je dedna habsburška dežela. Stanovi imajo pravico voliti novega kralja le v tem slučaju, ako bi izumrl habsburški rod v moškem in ženskem kolenu. Le kralj ima pravico izdajati zakone. Pri vsem tem so stanovi obdržali pravico, dovoljevati prej kakor poslej deželnemu knezu davke, ki mu jih pa niso smeli odreči. Najvišji uradniki morajo priseči kralju zvestobo. Nemščina je enakopravna s češčino. 1627

Wallensteinov³² prvi generalat (II, 335–338). Videti je bilo, da bo Ferdinand tudi v Nemčiji začel preganjati protestante in omejevati knežjo

³² Wallensteinovo delovanje je opisano po raznih razpravah najboljšega Wallensteinovega poznavalca Herm. Hallwicha, ki je tudi izdal: *Fünf Bücher Geschichte Wallensteins*, Leipzig 1910.

moč. V ta namen je potreboval stalne armade. Le-to mu je zbral Albrecht Wallenstein, ki je premagal nemške protestante in danskega kralja, tako da je ležala vsa Nemčija cesarju pred nogami. Tedaj je razglasil cesar restitucijski edikt (1629), hoteč v Nemčiji izvesti protireformacijo. To svojo namero bi bil udeležil le z Wallensteinovo pomočjo.

Wallenstein je imel mnogo sovražnikov. Nasprotovali so mu razni nevoščljivi generali, ki bi bili radi sami zavzeli njegovo odlično mesto. Tudi bavarski volilnik Maksimilijan je bil nevoljen radi Wallensteinovega imenovanja. Bal se je, da bo zmagoslavna cesarska armada izpremenila nemško politiko, da odslej namreč ne bo več odločevala bavarska, ampak cesarska politika. Nevoščljivci so obrekovali Wallensteina pri cesarju, ki je pa pri vsaki priliki odlikoval zmagoslavnega generala. Le-ta je bil v verskih stvareh strpen; zato je zelo skeptično sodil o restitucijskem ediktu. To Wallensteinovo naziranje je izkušal izrabit Maksimilijan Bavarski, da bi odstranil svojega nasprotnika. Združeni Wallensteinovi sovražniki so želi sad truda na Regensburškem knežjem zborovanju (1630), kjer je cesar odslovil Wallensteina. Le-ta je mirno odšel na svoja češka posestva.

1630

Wallensteinov drugi generalat (II, 338—342). V tem času so je že izkrcal na Pomorjanskem nov cesarjev nasprotnik, švedski kralj Gustav Adolf, ki je premagal poveljnika lige Tillyja in prodiral proti Bavarskemu, dočim so švedski zavezniki Sasi vdrli na Češko in zasedli Prago. V tem nevarnem času je vprašal cesar Wallensteina večkrat za svét. Vedno je dobival od njega dobro premišljena in bistroumna navodila. Po porazu ligino-cesarske armade pri Breitenfeldu (1631) se je začel cesar dogovarjati z Wallensteinom, naj zopet pridobi nekdanjega cesarjevega zaveznika, saškega volilnika, in naj zopet prevzame poveljstvo cesarske armade. Ko je pa cesar zaznal, da je sklenil poglavar lige, njegov vrhovni poveljnik v Nemčiji, Maksimilijan Bavarski, defenzivno zvezo z dedno habsburško sovražnico, Francosko, in da se poteguje švedski kralj za cesarsko krono, se jo pogodil z Wallensteinom v Göllersdorfu (1632). Sicer še ni znano avtentično besedilo pogodbe, vendar je gotovo, da Wallensteinovi pogoji niso bili ne pretrdi in tudi ne poniževalni za cesarja, ki je z ozirom na izvenredno nevarnost poveril Wallensteinu izredno moč. Kakor je cesar imenoval (1619) Maksimilijana Bavarskega za vojaškega diktatorja, tako sedaj Wallensteina. Le-ta je prevzel vodstvo cesarske armade, ki jo je nabral s svojim denarjem in prehranjeval s kontribucijami; brezpogojno je razpolagal z vojsko, ni pa odločeval o miru in vojni.

1632

Wallenstein bi bil moral 1632 izvršiti isto nalogo kakor 1625: obnoviti imperij s pomočjo armade. Vrhutega mu je cesar poveril še diplomatično delo: moral bi bil osamiti Švedijo. Najprej je Wallenstein prepodil Sase iz Češke; le-tem je hitel Gustav Adolf na pomoč. Tedaj se je združil bavarski volilnik z Wallensteinom, nekdanjim svojim sovražnikom, in ga pozdravil kot svojega prijatelja in rešitelja. Wallenstein je bil na višku.

Po bitki pri Nürnbergu je krenil Wallenstein proti Saški, kamor mu je sledil švedski kralj, ki je padel pri Lützen (1632). Čez zimo je pomnožil Wallenstein svojo armado in z njo zavaroval avstrijsko posest od daljne Alzacije do Šlezije in Gorenje Ogrske. Wallensteinovi prijatelji so pričakovali v l. 1633. odločilnih dejanj. A prešel je mesec za mesecem, ne

da bi slišali o kaki zmagi. Wallenstein ni bil namreč zbral nove vojske samo z namenom, da bi se bojeval, nego da bi izsilil mir. Hotel se je z vsemi pripomočki diplomatske umetnosti pobotati s Švedi in Sasi; zato se je omejil zgolj na defenzivo. A Wallensteinovo prizadevanje so otežkočili razni njegovi neprijatelji, ki so hoteli pri cesarju podkopati zaupanje v Wallensteinovo zvestobo. Bavarski volilnik se je zopet sprl z Wallensteinom, ki se je tudi Špancem zameril. V Wallensteinovem taboru so se zarotili pod vodstvom Oktavija Piccolominija mladi častniki, ki jim mir ni ugajal, češ, da bi po sklenjenem miru ne mogli tako hitro doseči višjih vojaških činov. Le-ti zarotniki so 25. februarja 1634 umorili najzanesljivejšega cesarjevega zaupnika.

1634

Cesar Ferdinand III. (1637—1657). Naslednje leto je cesar dovršil Wallensteinovo delo s tem, da se je pogodil s Sasi v Pragi (1635) in jih odtujil Švedom. Mirovni sklep je določil, da se restitucijski edikt ne sme v nadaljnjih 40 letih vveljaviti in da cesar zastavi saškemu volilniku obojni Lužiei. Navzlic temu je boj še za Ferdinanda III. (1637—1657) dalje trajal, ker so se ga udeleževali Švedi in Francozi. Češke in avstrijske dežele do Donave so bile v tej dobi zelo opustošene.

Westfalski mir (1648). Tridesetletna vojna se je končala z Westfalskim mirom (II, 344—346). Avstrija je odstopila Francoski svoja posestva na levem renskem bregu: deželno grofijo v Alzaciji, Sundgau, deželno oblastvo nad desetimi alzaškimi državnimi mesti, ki so ostala Nemčiji, in trdnjavo Breisach na desnem renskem bregu.

1648

Westfalski mir je bil velikega pomena za Avstrijo. Obveljale so posledice Belogorske bitke, poražen je bil češki in avstrijski protestantizem, končno je bila izvedena protireformacija in absolutna vladarjeva moč je premagala versko-politično stanovsko opozicijo. Najboljša opora absolutni vladi je bila stalna armada, ki jo je ustvaril Wallenstein in ki je postala po njegovi smrti cesarska vojska; kajti Ferdinand III. je določil (1649), da ostane tudi v mirnem času nekoliko polkov v orožju. V političnem oziru so se avstrijske dežele ločile od Nemške države, saj so mirovna določila zakonito udejevala suverenstvo državnih knezov in njih teritorijev. Izključeno je bilo, da bi mogel cesar dobiti večjo moč v Nemčiji; zato je moral utrditi veljavo lastne rodovine, ker ravno v tem je temeljil njegov svetovni ugled. Radi tega so združili Habsburžani tesneje razne dele svoje države in jih pretvorili v državno enoto, ki je bila nerazdelno zvezana z rodovino.

B. Doba knežjega absolutizma.

1. Leopold I. (1657—1705).

1657
od
1705 Leopoldova osebnost. Po Ferdinandu III. je zavladal Leopold I. (III, 42—49). Bil je resnično pobožen vladar. Njegovo strogo nravno življenje je vzbujalo začudenje pri vrstnikih Ludovika XIV. Ker je bil vedno vdan v voljo božjo, je lahko prenašal najbridkejše trenutke svojega življenja in najtežavnejše krize svoje vlade. Bil je odkritosrčen, pošten in dobrohoten z vsemi podaniki. Ljubil je znanstvo, godbo in gledališče. V začetku svoje vlade se je posvetoval o vseh važnejših zadevah z zanesljivimi osebami, pozneje je odločeval po lastni razsodnosti. Proti koncu njegove vlade je opaziti na njem nagnjenje k popustljivosti in neodločnosti.

V težavnih razmerah je prevzel Leopold I. vlado. Tedaj je imela nemška cesarska čast le še bolj idealno veljavo in ni prinašala Habsburžanom nobene gmotne koristi, pač pa jim je nalagala težke dolžnosti. Vsi nemški knezi so zahtevali od cesarja, da varuje državne meje, dasi so sami delali, kar se jim je zljubilo. Ravno takrat so močno ojačeni francoski kralji začeli tekmovati s Habsburžani v Španiji in Nemčiji. Istočasno se je še enkrat vzdignil na vzhodu stari dedni sovražnik Turek. Obadva nevarna sovražnika sta se združila proti Avstriji.

1664 Prva turška vojna (1663—1664). Zarota ogrskih in hrvaških magnatov. Energični veliki vezir Ahmed Köpröli je porabil nasprotje, ki je vedno vladalo med težnjami ogrskega naroda in habsburško vojaško upravo. Prodiral je z veliko armado proti Dunaju. Pot mu je zaprl neustrašeni Montecuccoli in ga premagal pri St. Gotardu (1664). Vendar cesar ni mogel nadaljevati vojne. Na Ogrskem se je namreč že pojavljalo nevarno politično gibanje, na zahodu je ogrožal Avstrijo mladi Bourbonec Ludovik XIV. in avstrijske dežele so bolehale za posledicami tridesetletne vojne. Radi tega se je cesar pogodil s Turki v Vasvarskem miru in jim odstopil važno trdnjavo Nove Zamke v neposredni bližini dednih dežel.

Neugodni Vasvarski mir in absolutistične cesarjeve težnje so vznevoljile Ogre in Hrvate. Nekateri plemiči so se zarotili proti avstrijski vladi. A zarotniki so bili ovajeni in strogo kaznovani (1671).

Vojne z Ludovikom XIV. (III, 8—12). V tem času je francoski kralj Ludovik XIV. nadaljeval Richelieujevo politiko. Z vojnami in v miru je izvršil svojo namero. Razširil je francosko oblast po Alzaciji, Burgundski svobodni grofovini, Lotaringiji, po nekaterih delih Flandrije in si pridobil z mestoma Straßburg in Freiburg važni oporišči ob Renu. Vedno bolj je naraščal francoski vpliv v Nemčiji. Francoski diplomatje so pridobili tudi na Dunaju dva mogočna cesarjeva ministra: kneza Vaclava Lobkowitza in Vajkarda Auersperga, ki sta delovala na zavezo s Francosko. Le malo cesarjevih državnikov, tako Franc baron Lisola, je pravočasno izprevidelo, da so koristi obeh držav nezdržljive.

Druga turška vojna. Avstrijske čete osvoje Ogrsko. Po ponesrečeni zaroti ogrskih in hrvatskih plemičev je avstrijska vlada izkušala na Ogrskem in Hrvaškem kakor na Češkem po Belogorski bitki izvesti protireformacijo in absolutizem. Toda to cesarjevo prizadevanje je povzročilo na Ogrskem vstajo pod vodstvom Emerika Tökölyja. Da bi mogel neomejeno vladati v habsburški Ogrski, se je Tököly zvezal s Turki.

Veliki vezir Kara Mustafa je pripeljal zatem veliko armado pred Dunaj, a krščanska vojska pod poveljstvom poljskega kralja Ivana Sobieskega in vojvode Karla Lotarinškega je zapodila Turke v beg in rešila branik krščanstva (1683).

1683

Ta znamenita zmaga je bila velepomembna za zahodne razmere. Odločilen boj proti barbarskim Turkom in za svobodo zapadne kulture so izvojevali avstrijski narodi brez Ludovika XIV., da celo proti njemu. Čeprav se je Bourbonec nazival „najbolj krščanski kralj“, je vendar želel, da bi Turki uničili Avstrijo, ker bi potem lahko prevzel ulogo njenega rešitelja. A vse njegove nade so se izjalovile. Razen tega je naraščajoča cesarska vojska pod slavnimi poveljniki podila Turke iz Ogrske in priborila Avstriji značaj velevlasti. Cesarjev svak Karel Lotarinški, organizator konjenice, je premagal Turke pri Parkányju (1683), zavzel Ostrogon, Nove Zamke (1685), Budo (1686) in porazil sovražnika pri gori Hársany (1687). Vsled teh zmag so priznali Ogrji in Hrvati na državnem zboru v Požunu (1687), da podedujejo Habsburžani v moškem rodu po pravici prvorojenstva Ogrsko in Hrvaško. Ako pa izumro moški Habsburžani, tedaj lahko Ogrji in Hrvati svobodno izberejo no-

1687

vega kralja. Dalje so razveljavili resurekcijski člen zlate bule Andreja II. Leopold pa je priznal Ogrom stare svoboščine; kralj sme izdajati zakone le s sodelovanjem stanov; stanovi obdrže pravico dovoljevati davke in novince; luteranci in kalvinci smejo svobodno izvrševati svojo veroizpoved. Istočasno so Erdeljci prisegli zvestobo cesarju (1688), ki jim je potrdil (1691) njih pravice in svoboščine, ločil njih deželo od Ogrske in jo podredil avstrijski upravi. V ta namen je ustanovil na Dunaju posebno erdeljsko dvorno pisarno.

Novi poveljnik cesarskih čet, bavarski volilnik Maks Emanuel, je osvojil Belgrad (1688) in vdrl v severno Bosno ter Vlaško. Tedaj je prišel Turkom na pomoč Ludovik XIV. in pričel tretjo osvojevalno vojno (III, 17—19). Istočasno je oborožila Turčija ogromno armado in osvojila Belgrad (1690). V tem opasnem času, ko je pretila Avstriji na zahodu in vzhodu velika nevarnost, je porazil novi poveljnik, mejni grof Ludovik Badenski, Turke pri Slanem Kamnu (1691). A v naslednjih letih se je omejila Avstrija vsled velikih vojnihih stroškov na defenzivo. Šele princ Evgen Savojski je izpopolnil s slavno zmago pri Zenti (1697) vse dotedanje uspehe proti Turkom. Ker je cesarju primanjkovalo denarnih sredstev, je sklenil s porto v Karlovcih mir (1699), v katerem je dobil vso Ogrsko izvzemši Banat, vso Hrvaško in Slavonijo izvzemši Srem.

Španska nasledstvena vojna (III, 21—29). Cesar Leopold ni dolgo počival. Zadnji moški Habsburžan Karel II. je zapustil vso špansko monarhijo mlajšemu Ludovikovemu vnuku Filipu Anjouvinskemu. Ta oporoka je pomenila vojno med Habsburžani in Bourbonci. Čeprav se je francoskemu kralju pridružila vsa romanska Evropa in celo dvoje nemških knezov, je cesar ostal v veliki nevarnosti neustrašen, zaupajoč v božjo pomoč. Na prigovarjanje princa Evgena Savojskega je začel boj za čast svoje rodovine. V začetku boja sta se mu pridružili Angleška in Nizozemska.

2. Jožef I. (1705—1711) in Karel VI. (1711—1740).

Utrehtski mir (1713). Za španske nasledstvene vojne je umrl Leopold I. Sledil mu je njegov energični in nadarjeni sin Jožef I. (1705—1711), ki je nadaljeval vojno. Ko pa je umrl Jožef I., so se izneverili Angleži Avstriji. Niso hoteli namreč

privoliti, da bi edini živi Habsburžan, Jožefov brat cesar Karel VI., združil špansko monarhijo z avstrijskimi deželami. Zato je moral Karel VI. priznati v Rastattu (1714) določbe 1714 Utrechtskega miru, ki mu je prisodil Špansko Nizozemsko, Lombardijo (Milan in Mantovo), Napolj in otok Sardinijo.

Osebnost Karla VI. (III, 50—55). Cesar Karel VI. (1711 1711 do 1740) je bil resen in oprezen, ljubeznjivo je občeval z onimi, do 1740 ki so bili vredni njegovega zaupanja, prčšinjen je bil od strogo nraavnih nazorov, vedno je rad delil dobrote. Z neprestano pridnostjo in delavnostjo si je pridobil veliko znanja; gladko je govoril sedem jezikov. Pospesheval je znanost in umetnost, gojil glasbo.

Prva turška vojna (1716—1718). Ko so Turki vzeli Benečanom Morejo, se je cesar zavzel za stare prijatelje. Nato je Turčija napovedala cesarju vojno. Princ Evgen Savojski je premagal Turke pri Petrovaradiuu, osvojil Temesvar, porazil pri Belgradu turško vojsko, ki je prihitela oblegani trdnjavi na pomoč, in zasedel to važno trdnjavo. V Požarevaškem miru je dovolila Turčija avstrijskim trgovcem po vsej svoji državi svobodno trgovino in odstopila cesarju Banat, zahodno Vlačsko do Olta, ozek rob Bosne ob Savi in severno Srbijo. 1718

Četverozveza. Španski kralj Filip V. je namerjal s savojsko pomočjo izriniti Habsburžanc iz Italije. Toda četverozveza ga je prisilila, da je opustil svoje dalcokosežne načrte. V miru v Haagu (1720) je dobila Avstrija od savojskega vojvode Sicilijo in mu odstopila Sardinijo. Mnogoštevilnim avstrijskim narodom so se po Utrechtskem in Haškem miru pridružili še Italijani in Nizozemci; dežele so bile daleč od središča monarhije oddaljene, naroda sta ostala tuja Avstriji. 1720

Pragmatična sankcija. Cesarja Karla VI. je skrbela usoda države, ker ni imel sinov. Da se uredi v tem oziru nasledstvo, so hrvaški stanovi prostovoljno sklenili, priznati v slučaju, da izumro moški potomci vladarske rodovine, tisto nadvojvodinjo za svojo kraljico, ki bo vladala v Notranji Avstriji in stolovala na Dunaju (1712). Ta korak hrvaških stanov bi bil povzročil cesarju razne nevarne državnopravne zapletljaje. Da bi to preprečil, je uredil cesar zadevo potom rodovinske zakonodaje. V seji državnega sveta dne 19. aprila 1713 je prebral 1713 cesar dotedaj skrivni „Pactum mutuae successionis“,

rodovinski zakon cesarja Leopolda I. (1703), ki je uredil nasledstvo v Avstriji v moškem in ženskem kolenu. Ta določila je natančneje pojasnil, rekoč, da se ne smejo po njegovi smrti avstrijske dežele razdeliti, temveč preidejo nerazdeljive po načelu prvorojenstva in linearnega nasledovanja na sinove in, ako bi teh ne bilo, na hčere po istem načelu. Ako izumre vse Karlovo moško in žensko potomstvo, preide vlada na hčeri cesarja Jožefa I. in njiju zakonske naslednike po pravu prvorojenstva.

Ker je cesarju umrl edini sin (1716) in so živele edino le hčere, je moral cesar dotedanji rodovinski zakon izpremeniti v državni temeljni zakon, ki bi uredil nasledstvo in bi ga morale odobriti dedne dežele. Vse habsburške dežele so (v letih 1720—1724) ugodile tej zahtevi in priznale pragmatično sankcijo. Le ogrski stanovci so nekoliko izpremenili besedilo zakona in si izgovorili svobodno kraljevo volitev za slučaj, da izumro potomci Leopolda I., Jožefa I. in Karla VI. v moškem in ženskem kolenu.

V nadaljnjih letih se je cesar trudil, kako bi pridobil evropske države, da bi mu pripoznale postavo o nasledstvu. Najprej so priznale Španija, Rusija in Pruska to postavo. Nizozemsko in Angleško je pridobil cesar s tem, da je razpustil cve-točo avstrijsko trgovsko družbo v Ostendeju, ki je uspešno konkurirala s trgovino obeh držav. Ko sta še Danska in Nemška država (1732) izvzemši bavarskega in saškega volilnika garantirali sankcijo, so se cesarju izpolnile njegove želje.

A skoro bi bil izgubil cesar vse sadove neizmernega napora. Vojna za poljski prestol (1733—1735) je zrahljala vse zveze in pogodbe; cesarske čete niso mogle v boju s Francosko doseči uspehov. V Dunajskem miru (1738) sta Francoska in Saška priznali pragmatično sankcijo. Cesar je odstopil zahodni del Lombardije sardinskemu kralju, Napolj in Sicilijo pa španskemu infantu don Karlosu; odškodovan je bil s Parmo in Piacenzo. Vojvoda Franc Štefan Lotarinški, ki se je oženil (1736) z nadvojvodinjo Marijo Terezijo, je moral prepustiti Lotaringijo in Bar tastu kralja Ludovika XV., Stanislavu Leszczyńskemu, in bil odškodovan s Toskano.

Večkrat se je očitalo cesarju, da je zapustil svoji hčeri le drago plačane pogodbe, ne pa močne armade. Toda cesar ni mogel radi neugodnih državnih financ ustvariti armade, ki

bi vzbujala spoštovanje. Vendar niso bile brez koristi vse žrtve za pragmatično sankcijo. Avstrijske dedne dežele so priznale sankcijo kot zakon, ki naj bi bil podlaga njih javnih pravnih razmer. Ker so razne države po cesarjevi smrti prelomile dane obljube, je njih verolomstvo precej ugodno učinkovalo stvari Marije Terezije. Kajti veliko mogočnejše bi bili nastopili pretendenti, da niso prelomili slovesnih obljub. Vsak nepristranski opazovalec je izprevidel, da sta jih vodili le samogoltnost in poželenje po novih deželah. Zato so tudi vsi, ki so ohranili čut za pravico, simpatizirali z Marijo Terezijo, ki so jo sovražniki po krivici napadli.

Osebnost princa Evgena Savojskega. L. 1736. je umrl **1736** princ Evgen Savojski, ki je bil izboren vojskovodja in organizator vojaštva. V notranji politiki ni imel mnogo uspeha, ker so mu nasprotovali cesarjevi španski svetovalci. Srečnejši je bil v zunanji politiki, znal je pridobiti države, da so garantirale pragmatično sankcijo, in tako najsijajneje utrdil politično stališče Avstrije. Princ Evgen je bil skromen in skrajno radodaren, ljubeznjiv v občevanju in vsestransko izobražen. Pospeševal je znanost in umetnost.

Druga turška vojna (1737—1739). Spor s Prusijo. Ker Avstrija po smrti princa Evgena ni imela nobenega znamenitega poveljnika, se je nesrečno bojevala v drugi turški vojni in morala odstopiti Turčiji v Belgradskem miru (1739) Belgrad, **1739** Srbijo in Malo Vlaško. Ta vojna in spor s Prusijo sta pospešila smrt sicer zdravega in močnega, šele 54 letnega vladarja. L. 1740. je legel v grob zadnji moški potomec mogočne habsburške rodovine.

C. Kulturne razmere v 16., 17. in v prvi polovici 18. stoletja.

1. Deželni stanovi.

Zgodovina deželnih stanov. Stališče deželnih stanov se je izpremenilo, ko je Maksimilijan I. ustanovil deželnoknežje urade s širšim delokrogom. Stanovi so se bali za svoj velik vpliv, ki so ga imeli v srednjem veku na vlado svojih deželnih knezov. Da bi obdržali in razširili svoj vpliv, so začeli ustanavljati stanovske urade in sprejemati Luthrovo vero. Odslej

so deželni stanovi pri vsaki priliki prosili in zahtevali, da smejo neovirano izvrševati in razširjati Luthrov nauk. V tem boju proti vladi in za versko svobodo so se ločili posvetni veleposestniki od duhovskih. Le-ti in katoliški plemiči so se pridružili deželnemu knezu, ki je na podlagi določeb Augsburskega verskega miru in s pomočjo protireformacije strl stanovsko opozicijo in vzel stanovom ves vpliv. Sicer so tudi po protireformaciji (po l. 1630.) prištevali k stanovom gospode in viteze. Ker so pa ti plemiči bili povečini prisiljeni tujci in v plemiški stan povzdignjeni uradniki, niso imeli take samozavesti in tolike odporne sile, kakor staro deželno plemstvo. Deželnoknežji trgi in mesta so bili obobožali vsled protireformacije in tridesetletne vojne; tako tudi meščani niso imeli odslej veliko vpliva. Od Leopolda I. dalje je opaziti med stanovi utrujenost in ozkosrčnost. Od tega časa dalje niso ustvarili več stanovi nobenih občekoristnih naprav, ampak prepirali so se ponajveč za prazne stvari, zastopali le koristi veleposestva in preskrbovali obubožane stanovske rodbine. Pač pa so ostali nezaupni nasproti vladi, nasprotovali vsaki novi potrebni napravi, ki jo je nasvetovala vlada; vsled tega niso bili priljubljeni pri ljudstvu. Navzlic temu so znali vzdržati svoje gospodstvo tudi za absolutizma, ker je bila vlada večkrat v denarnih zadregah in so stanovi dajali redno vsako leto cesarjevim svetovalcem znatna darila.

Stanovi so vse bolj izprevidevali, da država potrehuje davkov. Nikdar niso resno mislili, da bi ji odrekli davke. Vlada je predlagala svoje propozicije, ki so jih stanovi sprejemali. Že od Ferdinanda I. je stremila, da bi si davke za daljšo dobo zagotovila, a šele za Karla VI. je sklepala s stanovi pogodbe (recese), ki so ji dovoljevale, da sme določeno vsoto več let pobirati.

Organizacija stanov. Stanove so delili v štiri vrste: v prelatsko kurijo, gospode, viteze in mesta. K prelatski kuriji so prištevali duhovske veleposestnike: škofe in nadškofe, predstojnike stolnega kapitlja in bogatih samostanov, na Kranjskem ljubljanske kanonike, koimturje nemškega in ivanjskega reda, duhovske stanove Nemške države za avstrijska posestva (na Kranjskem briksenškega in freisinškega škofa). Zastopani niso bili beraški redovi, jezuiti in župniki, izvzemši nekatere župnike na Goriškem.

Drugo mesto je zavzemalo plemstvo, ki je na Tirolskem tvorilo le eno skupino, v drugih deželah se je pa delilo v kurijo gospodov in vitezov. Izmed plemičev so oni smeli priti v deželni zbor, ki so imeli določeno veliko posestvo.³² Pozneje se ni več zahtevalo, da bi imeli plemiči nepremično premoženje, ampak na Štajerskem in Koroškem je lahko plemič, ki je bil član deželnega zbora, pripeljal v deželno zbornico svoje sinove, ki so postali člani deželnega zbora (inkolat)³², ako so prisostovali slovesnemu sprejemu (introdukciji). Na Kranjskem so deželni stanovi po listkih in z absolutno večino volili nove plemiške člane deželnega zbora, ki so zapustili stanovsko dostojanstvo moškim potomcem. Od tega časa so posestva, vpisana v deželno desko, izgubila politično veljavo in prehajala v meščanske roke.

Zadnji stan je bil meščanski stan. Le na Tirolskem je zadobil v zvezi s kmetskim stanom večji vpliv, ker je imel v odboru enako število članov kakor prva dva stanova. V ostalih avstrijskih deželah so upoštevali višji stanovi mesta le toliko časa, dokler so se bojevali z vlado za svoje svoboščine. Po protireformaciji so pustili mesta na cedilu in jih izrivali iz zbornice. V nekaterih deželah so bili zastopniki mest le takrat navzoči v zbornici, ko je vladni komisar naznanil vladne propozicije ali postulate, niso se pa smeli udeleževati nadaljnjih posvetovanj in glasovanj. Število deželnoknežjih mest in trgov, ki so smeli pošiljati svoje zastopnike — navadno župane — se je menjavalo kakor tudi število zastopnikov. Na Kranjskem je sedelo na meščanski klopi 9 poslancev, in sicer dva za Ljubljano, po eden za Metliko, Črnomelj, Novo mesto, Višnjo goro, Lož, Kamnik in Kranj.

V novem veku so se shajali stanovi, ko jih je vladar pozval k zborovanju. Zasedanje je otvoril najvišji deželnoknežji uradnik in predložil vladni postulat, o katerem so se v nadaljnjih sejalih posvetovali.

V začetku so imeli tisti sklepi deželnega zbora zakonsko veljavo, ki so bili enoglasno sprejeti. Od Friderika III. dalje je zadostovala absolutna večina. V Notranji Avstriji so vsi navzoči stanovi skupno glasovali; v Gorenji in Nižji Avstriji pa so se po kurijah posvetovali in glasovali.

Sklepi deželnega zbora so bili veljavni le za dotično deželo. V vsej dobi stanovske ustave ni bilo nobenega skupnega zastopstva za razne habsburške dežele. Cesar Friderik III. si je pomagal z generalnimi deželnimi zbori. Skliceval je sedaj tu, sedaj drugod istočasno vse notranjeavstrijske

³² Inkolat so podeljevali stanovi tudi visokim državnim dostojanstvenikom in za deželo zaslužnim možem.

deželne stanove, ki so ločeno obravnavali skupne stvari. Večkrat se je sklicalo odbore deželnih zborov; najprej so to storili za Friderika III., pogosteje v naslednji dobi. Toda ti odbori so jako počasi delovali. Šele ko je zbral Maksimilijan I. v Innsbrucku zastopnike vseh svojih avstrijskih dežel (1518), je bilo videti, da se bo razvilo skupno zastopstvo. Kajti ti odposlanci so se shajali večkrat k skupnim sejam in sklepi zborovanj so bili enako formulirani za vse dežele. V istem zmislu je delal Ferdinand I. Ko je dobil Češko in Ogrsko, je vabil k skupnemu zasedanju z avstrijskimi deželami tudi Čehe in Ogre. A na teh zborovanjih niso mogli ničesar skleniti, ker so se sedaj ti, sedaj drugi zastopniki odtegnili skupnim sejam. Vsled tega ni več skliceval Ferdinand I. v zadnjem času svoje vlade teh odborov in tudi njegovi nasledniki ne. Pač so stanovi v 17. stoletju sami sklicevali skupna zborovanja, ki jih je pa vlada od Ferdinanda II. dalje prepovedovala.

Delokrog deželnih stanov in deželna uprava. Delokrog deželnih stanov je bil nedoločen in različen v raznih deželah in dobah. Če je vladal slaboten vladar, je bil obsežen, stanovi so celo zahtevali od takega vladarja, da jim dovoli sovlado. Kakor hitro se je pa deželnoknežja moč ojačila, se je področje omejilo. Sicer so sodelovali pri vladi, da so dovoljevali davke in izredne naklade, ki so jih morali sami ali kmetje plačevati. Stanovom je bilo veliko do tega, da so ljudje mislili, da dovoljujejo davke iz dobre volje in da jih knez ne izsili; zato so zahtevali od kneza, da jih za to uslugo odškoduje z raznimi koneesijami. Toda stališče stanov se je oslabilo, ko se je od 16. stoletja razširilo naziranje, da ne smejo odreči tistih zahtevanih podpor, od katerih je odvisna korist dežele. Ker so bili stanovi zastopniki dežele, so poudarjali, da so upravičeni delati za deželo. Posredovali so pri prepirih v vladarski rodovini, zahtevali delež pri varuštvo, ž njih pomočjo je izdal knez razne odredbe o deželni varnosti. Po protireformaciji se je pa zelo zmanjšal stanovski vpliv. Stanovi so dajali vladi nasvete, vlagali prošnje in ugovore v stvareh, ki so zadevale občno deželsko ali stanovsko blaginjo. Izgubili so pravico postavodaje in obdačevanja. Vlada je edinole naznanjala stanovom določeni zemljiški davek, stanovi so se o njem posvetovali in sprejemali zahtevane vsote, ki so jih morali razdeliti na podlagi katastra po čistem dohodku zemljišč in liš.

Stanovska uprava je nastala šele v 16. stoletju. V srednjem veku je imel najvišji deželnoknežji uradnik v deželi (deželni glavar, deželni maršal) dolžnost, da je ščitil deželne pravice. Samo v izrednih slučajih so stanovi sestavili odbor, ki je izvrševal deželske posle med zasedanjem dveh deželnih zborov; drugače pa so se posvetovali o tekočih zadevah in jih oskrbovali na rednih sestankih stanovskih sodišč. V tej dobi stanovi še niso potrebovali lastnega doma, arhiva in uradnikov. Le Kranjci so l. 1467. kupili hišo v Ljubljani, ki so jo pretvorili v deželni dvorec; Štajerci so zgradili deželno hišo l. 1494., ostale dežele šele v 16. stoletju. Korošcem je podaril (1514) cesar Maksimilijan I. upepeljeno mesto Celovec, kamor so se preselili iz Št. Vida.

Deželni stanovi so izpopolnili svojo upravo, ko je zahtevala vlada vedno večjih prispevkov za vojaštvo. Ker niso hoteli več nositi težkih vazalnih dolžnosti, so dovoljevali, da je vlada višje obdačevala njih zemljišča

in njih podložnike. Razumljivo je pa bilo, da so stanovi razdeljevali in pobirali davščine. Tako sta nastali najvažnejši stroki stanovske uprave: davkarstvo in vojaštvo. V Notranji Avstriji so razdeljevali zemljiške dohodke graščakov v stopnje in predpisavali po njih davke. Seveda so morali paziti na vse posestne izpremembe.

Organ, ki je imel v razpregledu kataster in pobiral davke, je bil v Notranji Avstriji od Maksimilijana I. dalje deželni odbor. Število odborovih članov se je menjevalo in tudi doba službovanja je bila različna, navadno je obsegala tri do štiri leta. Odborove člane so vzeli iz višjih stanov, meščane so sprejemali na Kranjskem v deželni odbor od l. 1575. Od tega časa je sedel v odboru 1 meščan poleg 1 dukovnika, dveh gospodov in dveh vitezov. Ta odbor, ki je bil podoben sedanjim deželnim odborom, je skrbel za gospodarstvo dežele, izvrševal sklepe stanov in varoval njih svoboščine; samostojno pa ni smel razpolagati z deželnim premoženjem. Njegovi člani so stanovali v glavnem mestu in prejemale plačo.

Toda dežele niso mogle s temi odbori zmagovati vseh opravil, morale so vsled naraščajočih poslov nastavitviti deželne uradnike. Prejemke in izdatke je oskrboval s pomočjo uradnikov davkar, ki je bil voljen iz stanov. Juristi so bili načelniki pisarn, častniki so poveljevali deželnim vojakom, v protestantovski dobi so deželni predikanti oskrbovali bogoslužje in protestantski učitelji poučevali na deželnih šolah, za zdravstvo so skrbeli zdravniki.

Velik vpliv so imeli stanovi v vojaštvu. Od dobe najemnikov do tridesetletne vojne so bili deželnoknežji vojaki le oni, ki jih je vladar iz lastnih sredstev najel in vzdrževal. Največ vojakov so najemale dežele, ki so jih oboroževale in plačevale. Pod poveljstvom deželnih častnikov so jih dajale deželnemu knezu za en ali več mesecev na razpolago. Vrhovnega poveljnika teli čet je imenoval vladar. Zadnjič se omenjajo stanovske čete l. 1683., poslali so jih kranjski stanovi pod poveljstvom barona Ivana Vajkarda Valvasorja Štajercem na pomoč. — Dolenjeavstrijske dežele so plačevale tudi posadke in vzdrževale trdnjave na mejah proti Turkom. Nižja Avstrija je branila mejo pri Rabu, Gorenja Avstrija je pošiljala živila, Štajerska je skrbel za Varaždinsko mejo, Koroška in Kranjska sta pošiljali hrano in plačo za hrvaško mejo in trdnjave v Hrvaškem Primorju. Te razmere so trajale do reforme vojaške granice (1746).

Ta obsežna stanovska uprava so je v 19. stoletju zelo zmanjšala. Tedaj so stanovi skrbeli za pravilnost davčnega katastra, nadzorovali deželno desko, na Tirolskem, v Gorenji in Nižji Avstriji, na Štajerskem in Koroškem pobirali zemljiški davek, volili odbor, imenovali stanovske uradnike, vodili stanovske zavode, podeljevali stanovske nadarbine in ustanove.

2. Postanek centralizma in absolutizma v Avstriji.

Maksimilijan je započel in Ferdinand I. je izpreminjal nadalje Avstrijo v uradniško državo. Habsburžani so ustvarili centralne urade za različne deželne skupine: za Nemško državo, avstrijske dedne dežele, Češko in Ogrsko. Dvorni svèt (der Hofrat) se je posvetoval o upravnih zadevah dednih dežel in

Nemčije; obenem je bil revizijsko sodišče v kazenskih stvareh. Od sredine 17. stol. je uradoval le za Nemčijo. V tajnem svetu (der Geheime Rat) so pretresovali vse važne zadeve, zlasti one zunanje politike. Ker je število članov tajnega sveta vedno naraščalo, so sčasoma vabili k sejam le najodličnejše može; tako je nastala tajna konferenca (die Geheime Konferenz) cesarja Leopolda (1669), ki se je v začetku 18. stol. razdelila v širšo in ožjo. Ukrepe dvornega in tajnega sveta je izvrševala dvorna pisarna (die Hofkanzlei), ki so jo delili (1620) v dvorno pisarno za Nemško državo in avstrijsko dvorno pisarno. Odkar je dvorni svet edinole za Nemčijo posloval, je bila avstrijska dvorna pisarna najvišja upravna in pravosodna oblast. Od avstrijske dvorne pisarne so odcepili češko, ogrsko, erdeljsko, italijansko in nizozemsko pisarno. Te pisarne s sedežem na Dunaju so vodile vrhovno upravo dotičnih dežel. Načelnik avstrijske dvorne pisarne, dvorni kancelar (der Hofkanzler), je vodil diplomatične posle in posredoval med deželnoknežjimi uradi v posameznih deželah in vladarjem.

Finančne posle v avstrijskih, čeških in ogrskih deželah je upravljala dvorna komora (die Hofkammer). Vsled dolgotrajnih vojn so morali večkrat zvišati kontribucijo, ki so jo porabili ponajveč za armado. Ker pa kontribucija ni zadostovala za pokritje vojnih stroškov, so včasih pobirali užitnino od raznih živil³³. Tudi so vpeljali koleke (1686) in tobačni monopol (1723).

Državne finance so bile skoro vedno v neredu. Ker je za španske nasledstvene vojne zelo primanjkovalo denarja in so si ga morali izposojevati, so ustanovili (1703) na Dunaju po vzgledu angleške banke giro-bancko, ki naj bi izvedla potrebne finančne operacije. V ta namen so ji odkazali del kontribucije, skrbeti je morala za obrestovanje državnega dolga; dalje je posojala denar in obrestovala vloge.

Dvorni vojni svet (der Hofkriegsrat), ustanovljen 1556, je vodil vojne operacije, nabiral vojake ter jih z živežem pre-

³³ Radi novih davkov na vino in meso, ki so jih pobirali oduški zakupniki, so se uprli (1713) tolminski kmetje. Pridrli so v Gorico, zasedli mesto in prisilili glavarjevega namestnika, da je izpustil imovite Tolmince. Le-te je bil ukazal glavarjev namestnik ujeti, ko so prišli v Gorico na semenj, in jih je obdržal v ječi za talce, da bodo drugi kmetje redno plačevali nove davščine. Upor se je nato razširil po vsem Goriškem in Tržaškem, ker so se kmetje uprli tudi graščakom. Šele vojaštvo je upor zadušilo. Enajst glavnih upornikov so v Gorici obglavili in njih mrtva trupla razčetravili.

skrboval in vzdrževal trdnjave. Tudi je upravljal one pokrajine, ki so jih Turkom ugrabili.

Vsi ti centralni uradi so poslovali na Dunaju. Ko so 1564 delili dedne dežele, so ustanovili v Gradcu in Innsbrucku tudi centralne urade za upravo, finance in vojaške stvari (str. 79). Graški dvorni vojni svèt je upravljal vojaške zadeve v Notranji Avstriji, v Slovenski in Hrvaški granici. Slovenska ali Varaždinska granica se je razprostirala med Dravo in Savo, Hrvaška ali Karlovška pa med Savo in morjem. Vrhovno poveljstvo v obeh granicah je poveril cesar Rudolf II. nadvojvodi Karlu Notranjeavstrijskemu. V njegovem imenu so tu vodili obrambo generali in njim podrejeni stotniki. Ko so za Leopolda I. in Karla VI. zopet pridobili južne obmejne kraje, so ustanovili Petrinjsko, Slavonsko in Banatsko granico. V teh obmejnih krajih so se naselili Srbi, ki so za Leopolda I. pod vodstvom patriarha Arzenija Crnojevića iz Peći in grofa Jurija Brankovića ubežali (1691) s Kosovega polja, in se zavezali, da bodo branili državno mejo.

Habsburške dežele navzlic tem centralnim uradom še niso tvorile enotne države. Alpske in sudetske dežele so pripadale Nemški državi, Ogrska je bila samostojna država. Nasledstvena določila niso bila povsod ista: alpske dežele so podedovali Habsburžani, v sudetskih in ogrskih deželah so stanovi imeli pravico voliti kralja. Šele pragmatska sankcija je združila vse habsburške dežele v celoto.

V avstrijskih deželah so uveljavili Habsburžani absolutno moč, ko so strli stanovsko opozicijo.

Na Češkem je že Ferdinand I. utrdil absolutno vladarjevo moč in s tem poizkušal spojiti češke dežele z avstrijskimi. To se je zgodilo tedaj, ko je Ferdinand kaznoval Čehe, ker so se pridružili schmalkaldenski zavezi. Pri tej priliki je bilo določeno, da Habsburžani podedujejo Češko; stanovi imajo pravico, da volijo Habsburžane za kralje. Mesta so izgubila nekaj svoboščin in omejila se jim je avtonomija. Za Rudolfa II. so se češki stanovi uprli toliki kraljevi oblasti in si lastili pravico, da smejo oni prvi predlagati zakonske načrte. A kmalu so Habsburžani popolnoma porazili češke stanove in dali Češki novo ustavo (str. 87).

Na Ogrskem niso imeli Habsburžani nasproti avtonomiščinin stanovom veliko uspeha. Ogrji so pri vsaki priliki poudarjali, da jim ni potreba prispevati k potrebščinam tujih

dežel. Naglašali so, da Ogrska ni avstrijska provincija, čeprav so jo vladali Habsburžani. Radi tega so se Ogrji najtrdovratneje in najuspešneje upirali avstrijskemu centralizmu. Z Avstrijo jih je vezala edinole oseba kralja. Tudi so si izvojevali in ohranili
 1711 versko svobodo. Šele v Szathmarskem miru (1711) so se ogrski vstaši pod vodstvom Franca Rákóczyja po skoro dvestoletnem boju podvrgli Habsburžanom, ko je Jožef I. vstašem zagotovil amnestijo.

3. Gospodarske razmere.

Kmetom se je čimdalje huje godilo. Težko so opravljali večjo tlako in plačevali raznovrstne ter vedno naraščajoče davščine. Država ni imela nobenega vpliva na graščinske podložnike.

Tudi meščanstvo je nazadovalo. Čehi so ovirali tehnični razvoj obrti. Verski boji so zelo škodovali vsemu javnemu življenju. Meščani so se potegovali za uradniške službe in častniška mesta.

Verski boji v avstrijskih deželah, vstaja na Češkem, izselitev bogatih trgovcev, obrtnikov in plemičev vsled protireformacije, pustošenje v tridesetletni vojni, splošna revščina, ki je tej vojni sledila, in turške vojne na Ogrskem so zadrževale gospodarsko procvitanje v Avstriji. Obrt se ni mogla razvijati, nazadovala je trgovina po Donavi in z Benetkami.

Vsled teh zaprek je najbolj trpelo rudarstvo, ki je v nekaterih krajih popolnoma zastalo, ker so se rudarji izseljevali, ki so bili povečini protestantje. Mnogi rudniki na Tirolskem, Salzburškem in Koroškem so že pred protireformacijo pešali. Rudokope v Krušnih gorah, Krkonoših in Izarskem gorovju so v 17. stol. začasno opuščali, ker je koncem tridesetletne vojne zelo primanjkovalo delavnih moči. Dragih kovin so nekoliko manj proizvajali, ker so jih v veliki množini in ceneje uvažali iz novo odkritih dežel. Ljudje so iskali drugod zaslужka. Steklarska obrt se je razvila v 16. stol. na Tirolskem, a se je kmalu tudi na Češkem udomačila. Na južnem Tirolskem so izdelovali baržun in svilo. V neprestanih vojnah te dobe so potrebovali orožje, ki so ga izdelovali na Štajerskem in v Borovljah; na Češkem je Wallenstein tkal za svoje čete sukno in platno na svojih posestvih. V drugi polovici 16. stol. je Barbara Wittmann iz Annaberga v Krušnih gorah izumila nov

način kljeckljanja čipek, katero je ustvarilo dobičkanosno domačo obrt v Krušnih gorah. Drugi obrati so se obdržali in se razcvitali, n. pr. pridobivanje soli v Gorenji Avstriji in pridobivanje bakra v Ogrski. Država je začela svoje velike zaklade bakra in živega srebra sama pridobivati, a ni imela veliko dobička. Idrija je preskrbovala z živim srebrom skoro vso Evropo; največ se je prodalo te rude v Benetke in v Amsterdam. Teorije o narodnem gospodarstvu so razvijali Ivan Becher, Viljem pl. Schröder, Filip Viljem pl. Hornigk in pripravljali tla merkantilizmu v Avstriji. Zadnji je opozarjal v znameniti knjigi „Österreich über Alles, wenn es nur will“ (1684), kako bogata je Avstrija na raznih prirodninah, a ljudje se vse premalo trudijo, da bi jih izkoristili z obrtjo in trgovino.

Že Leopold I. je začel pospeševati obrt in trgovino v zmislu merkantilizma. Na Dunaju je ustanovil osrednji urad za te dve stroki narodnega gospodarstva, komercialski kolegij, prepovedal uvažati tuje obrtniške izdelke in izpodbujal ljudi, naj bi take predmete doma izdelovali. Jožef I. in Karel VI. sta nadaljevala v smeri, ki jo je bil začrtal Leopold. Vlada je dovoljevala zasebnikom, da so gradili tovarne, dajala jim je denarno podporo, določevala, da smejo ljudje v nekaterih krajih samo njim prodajati potrebne sirovine, oproščala obrtnike in trgovce davka in drugih bremen. Vabila je tuje trgovce, tovarnarje, bankirje, in umetnike brez ozira na njih veroizpovedanje, naj se naselijo v Avstriji. Tako so izpopolnili več starih obrtniških strok, vvedli nove obrti in varovali domače izdelke z visoko zaščitno carino pred tujo konkurenco. Na Češkem in Moravskem se je zelo razširilo izdelovanje sukna, bombaževine, platna, stekla in godal, v Nižji Avstriji izdelovanje bombaževine, na Dunaju izdelovanje svile, baržuna in raznih predmetov iz zlata ter srebra; tu so zgradili znamenito tovarno za porcelan.

Ko je Karel VI. dobil špansko posest v Italiji, so morali Benečani dovoliti njegovim podložnikom neovirano brodarstvo in svobodno trgovino po Jadranskem morju. Cesar je sklenil s Turki v Požarevskem miru ugodno trgovinsko pogodbo, ki je priznala avstrijskim trgovcem svobodno trgovino v turškem cesarstvu. Ker sta se sedaj odprli Avstriji dve znameniti trgovski poti v orient, je cesar razglasil Trst in Reko za svobodni pristanišči in ustanovil Orientalsko akcijsko trgovsko

družbo; le-ta je smela trgovati z orientom in graditi tovarne. Cesar je upal, da bo vodila trgovska pot iz orienta preko Trsta na Dunaj. Zato je z ogromnimi težkočami popravljaj stare in gradil nove ceste po Istri, Hrvaški, Koroški in Tirolskem; tudi je zvezal Dunaj s Trstom preko Semernika. V prid trgovine je odkupil od grofa Paara pošto in jo podržavil. Da bi se Belgijci mogli udeleževati svetovne trgovine, je ustanovil (1722) v Ostendeju trgovsko družbo, ki je trgovala z Vzhodno in Zahodno Indijo. Ta družba si je pridobila posestva v Bengaliji in na Koromandelskem obrežju, ki jih je cesar po razpustu družbe zaman prodajal. V obrambo pomorske trgovine je hotel Karel VI. ustvariti vojno mornarico; ukazal je pregledati gozdove na Hrvaškem, Kranjskem ter v Istri in preiskati luke, če bi bile pripravne za vojno pristanišče. Na cesarjevo naročilo je zbral Genovčan Pallavicini v tržaškem pristanišču majhno brodovje, sestavljeno iz malorabnih napoljskih ladij; a ker cesarja ti brodi niso zadovoljili, so jih prodali Benečanom.

Tudi poljedelstvo se je od Leopolda I. dalje povzdignilo. Na mnogih pustih krajih so se naseljevali nemški kmetje, v Banatu nemški vojaki, ki so z umnim kmetijstvom izpremenili te kraje v rodoviten svet. V južnih krajih so začeli saditi tobak in turščico, na Češkem hmelj in krompir.

4. Duševno življenje.

V 16. stol. so protestantski meščani pospeševali ljudsko šolstvo. Stanovi so ustanavljali tudi višje šole, gimnazije združene s konvikti, v katere so sprejemali tudi meščanske in kmetske sinove in nastavljali učitelje iz Nemške države. Tako je poučeval na graški stanovski šoli znameniti astronom Ivan Kepler, v Celovcu Hieronim Megiser, pisatelj koroške kronike, v Ljubljani filolog Nikodem Frischlin. Mnogo avstrijskih dijakov je obiskovalo nemška vseučilišča, zlasti v Tübingenu, Wittenbergu in Rostocku. Protestanti na Češkem, Moravskem in Ogrskem so ustanavljali latinske šole. Tudi katoličani so se zanimali za šolstvo, skoro na vseh visokih³⁴ in srednjih šolah so po protireformaciji poučevali jezuiti. Novo ustanovljeni red piaristov je prevzel pouk na ljudskih šolah

³⁴ Nova vseučilišča so ustanovili v Olomucu (1573), Innsbrucku (1677) in Salzburgu.

in šele pozneje je razširil svoje delovanje na gimnazije. Poleg verouka je bila latinščina glavni predmet, katerega so poučevali in se ga učili kot živega jezika. Z materinskim jezikom in prirodoznanstvom se niso ukvarjali. Z dekliško vzgojo so se pečali ženski redovi.

Kot pedagog slovi Jan Amos Komenský, ki je zapustil svojo moravsko domovino, poučeval po Angleški, Švediji, Nemčiji ter Ogrski in umrl (1671) v Amsterdamu. Njegovo glavno delo je šolska knjiga *Orbis pictus*, prva nazorna učna knjiga. — Zelo so gojili zgodovino: v Melku sta živela benediktinca Hieronim in Bernard Petz, na Štajerskem je deloval Caesar, na Goriškem Coronini, kranjsko zgodovino sta preiskovala Schönleben in Valvasor. Princ Evgen Savojski je občeval s filozofom Leibnitzem, ki je predlagal, naj bi ustanovili na Dunaju akademijo znanosti. Tudi za prirodoznanstvo so se začeli zanimati.

Habsburžani so zelo ljubili glazbo, vabili so italijanske glazbenike in pevce na Dunaj, gojili italijansko opero; dunajska dvorna kapela je bila najznamenitejša v vsej Evropi. Visoki plemiči so po vzgledu dvora gradili na svojih gradovih gledališča in vzdrževali gledališke družbe. V samostanih so negovali cerkveno glazbo.

Italijanski stavbeniki so seznanili Avstrijce z renesanso. V tem slogu so zgradili tridentsko cerkev St. Maria Maggiore, samostanski poslopji v Stični in Mekinjah, grad v Spitalu na Koroškem, deželna dvorca v Gradcu in Ljubljani, Belvedere na Hradčanih in še več drugih gradov po Češkem in Moravskem. Na Kranjskem so gradili plemiči gradove v ravnini (Turjak, Fužine, Soteska itd.), ker je minula turška nevarnost. Tudi v 17. stoletju so še delovali v Avstriji italijanski umetniki, ki so ustvarili krasno Wallensteinovo palačo v Pragi in mavzolej Ferdinanda II. v Gradcu.

Ko so se po tridesetletni vojni pomnožili državni dohodki in se je sploh začelo širiti blagostanje, je umetnost zelo napredovala. Zelo mnogo cerkva so zidali po vzorcu jezuitske cerkve Il Gesù v Rimu in imenovali ta slog jezuitski. Sicer je bil takrat razširjen baročni slog. V Ljubljani in na Kranjskem so zgradili v tem slogu pod vplivom „Akademije Operosorum“ stolnico, uršulinsko, šentpetersko in šentjakobsko cerkev, dalje cerkve v Kamniku, Mekinjah, Postojni itd. V tej dobi je ustvaril

stavbenik Fischer von Erlach, rojen v Gradcu in izučen v Italiji, v Salzburgu, na Češkem, Moravskem in na Dunaju mnogo krasnih del. Tu je zgradil Karlovo in šentpetersko cerkev, za princa Evgena Savojskega in pa kneza Schwarzenberga ter Batthianija krasne palače in izdelal načrte za cesarski dvor. Najlepše delo Luke Hildebranda je palača Belvedere po naročilu princa Savojskega. Bogati samostani so zidali lepe cerkve in krasna samostanska poslopja (Klosterneuburg, Melk, St. Florian).

Za kiparstvo in slikarstvo si je pridobila mnogo zaslug akademija upodablajočih umetnosti na Dunaju, ki jo je ustanovil Jožef I. (1705). Najznamenitejši grobni spomenik je ustvaril (1564) Aleksander Collin iz Mechelna v spomin Maksimilijana I. za dvorno cerkev v Innsbrucku. Kiparja Rafaela Donnerja, doma iz Eßlinga na Moravskem polju, je podpiral ogrski primas knez Emerik Esterhazy. Deloval je v Požunu, kjer je vlil kipe za vodnjak na dunajskem Novem trgu. Ginljiv vtis naredi na gledalca Pietà, ki jo je vlil iz svinca in krasi stolno cerkev v Krki. Odlično mesto med kiparji zavzema Fr. Robba, ki je izklesal vodnjak pred ljubljanskim rotovžem, kerubina za stolnico in razna kiparska dela v šentjakovski cerkvi. Slikar Daniel Gran je okrasil z zelo občudovanimi freskami razstavno dvorano v dunajski dvorni knjižnici in cesarski grad v Hetzendorfu. Lepe so freske Julija Qualija v ljubljanski stolnici in knjižnici duhovskega semenišča. Zanimivo in originalno je slikal Valentin Mencinger. Znamenit je samouk Martin Schmidt (Kremser Schmid), ki je v mnogih nižjeavstrijskih cerkvah in na Kranjskem za Velesovo ter Pungert v Kranju naslikal oltarne slike. Proizvodi njegovega učenca Leopolda Lajerja so raztreseni skoro po vseh gorenjskih cerkvah in med nekaterimi zasebniki. Po gradovih plemičev, v samostanih in palačah odličnih duhovskih knezov so nastale galerije slik.

Peti oddelek.

Zgodovina avstrijske vevlasti za habsburško-lotarinške rodovine.

A. Doba prosvetljenega absolutizma.

1. Marija Terezija (1740—1780).

Marija Terezija se bojuje za svojo dediščino. Po smrti cesarja Karla VI. je prevzela vladu njegova najstarejša hči Marija Terezija (III, 117—124). Mlada vladarica je upala, da bodo tuje države izpolnile obljube glede pragmatične sankcije, toda takoj so iztegnile svoje grabežljive roke po bogati habsburški dediščini. Prvi se je oglasil bavarski volilnik Karel Albert in ni hotel priznati Marije Terezije za dedinjo in naslednico. Marijo Terezijo je skrbelo, kaj bo ukrenil sardinski kralj, ker je zvedela, da turinski dvor komaj čaka ugodne prilike, da bi planil na Milan. Od Španske vladarica ni pričakovala mnogo dobrega. Španski vzgled bi gotovo posnemal napoljski kralj kot sorodnik španske vladarske rodovine. Saški volilnik, poljski kralj Avgust III., je ugovarjal, ker je imenovala Marija Terezija svojega soproga za sovladarja, misleč, da so s tem oškodovane dedne pravice njegove soproge, najstarejše hčere cesarja Jožefa I. Odločilno je bilo, kakšno stališče napram dunajskemu dvoru bo zavzela Francoska, tedaj še vedno prva država v Evropi. Ker se je takrat Marija Terezija trudila pri volilnikih, da bi izvolili njenega soproga za nemškega cesarja, je prišla navzkriž s koristmi francoske vlade, ki je želela, da bi bil izvoljen odvisen volilnik.

1740
do
1780

Povsem nepričakovano je zahteval pruski kralj Friderik II. na podlagi dozdevnih pravic svoje rodovine štiri šleške voj-

vodine. V obeh šleških vojnah (1740—1742 in 1744—1745) je premagal Friderik II. Avstrijce; zato mu je Marija Terezija **1742** odstopila v Berolinskem (1742) in Draždanskem (1745) **1745** miru vojvodini Dolenje ter Gorenje Šleško razen Opave, Tešina in Krnovega in grofovino Glatz.

Friderikov uspeh je izpodbodel avstrijske sovražnike. Francija je pregovorila Bavarsko, Španijo, Prusko, Saško, Napolj, Sardinijo, palatinskega in kölnskega volilnika, da so se borili pod njenim vodstvom v avstrijski nasledstveni vojni (1741—1748) proti Avstriji. Najprej sta Mariji Tereziji pomagali le Angleška in Holandija, pozneje so se ji še pridružile Sardinija, Saška in **1748** Ruska. V Aachenskem miru (1748) je odstopila Avstrija španskemu infantu don Filipu vojvodine Parmo, Piacenzo in Guastallo.

Po smrti cesarja Karla VII. (1742—1745) je bil soproj Marije Terezije, veliki vojvoda Franc Štefan, izvoljen kot Franc I. (1745—1765) za cesarja.

Sedemletna vojna (1756—1763). Ko je bil imenovan grof Kaunitz za državnega kancelarja, se je izpremenila avstrijska zunanja politika. Z ozirom na močno politično stališče Pruske in malenkostni dobiček, ki ga je doslej nudila Avstriji zveza z Angleško, je priporočal Kaunitz, naj bi se zblížali Avstrija in Francija navzlic dolgotrajnemu medsebojnemu sovraštvu. Cesarica je odobravalala te ministrove nazore. Odslej si je prizadevala avstrijska politika, da bi osamila Prusko. O dogovorih glede protipruske zveze je izvedel Friderik II., ki je prehitel svoje nasprotnike in branil v sedemletni vojni Šlezijo. Čeprav so Avstrijci večkrat sijajno porazili pruskega kralja, vendar niso mogli iztrgati Prusom Šlezije. Vsled tega je Marija Terezija **1763** jamčila Frideriku II. v miru v Hubertusburgu (1763) posest vseh njegovih dežel.

Marija Terezija pridobi nove dežele (III, 131—133). Izguba Šlezije je pomenila za Avstrijo nevarnost, da preneha biti velevlast. Cesarica je morala zbirati in pomnoževati sredstva in moči svojih dežel, da obdrži svoje odlično mesto v evropski družbi. Ker Marija Terezija ni mogla z reformami zbuditi vseh moči, ki so spale med narodi, in jih porabiti v korist skupne države vsled sebičnosti in samočutja Ogrov, je morala svojo moč pomnožiti z novimi pokrajinami. V tem vprašanju pa niso bili edini voditelji avstrijske politike. Cesarica, vneta pri-

štašinja božjega prava, ni mogla seči po tujem blagu. Dru-
gačne cilje je imel njen sin Jožef. Delal je na vse kriplje, da
bi zlonil odpor svoje energične matere, ki se je branila raz-
širiti svojo posest, kadar bi bila ugodna prilika. Med sinom in
materjo je posređoval kancelar Kaunitz, presodni, mnogoizkušeni
državnik, ki je izkušal doseči pri teh nasprotujočih si nazorih
složno delovanje.

Avstrija se je nadejala, da dobi nove pokrajine edinole
v orientu. Tu sta propadali dve državi: Poljska in Turčija.
Korist in tradicija Avstrije sta zahtevali, da ohrani ter varuje
Poljsko in si na račun Turčije izkuša pomnožiti svojo posest.
Toda Pruska in Rusija nista privolili, da bi se Poljska pomladila.
Z njima se je udeležila Avstrija prve delitve (1772) Poljske, **1772**
ker ni mogla začeti vojne za obstoj Poljske in dopustiti, da bi
se ravnotežje na korist sosedom premaknilo. Dobila je Spiške
kraje, ki so jih združili z Ogrsko, in današnjo kraljevino Galicijo
ter Vladimirižo izvzemši Krakovsko ozemlje.

Cesar Jožef in Kaunitz sta ukazala zasesti Bukovino,
trdeč, da je pripadala nekđaj k avstrijsko-poljskemu ozemlju.
Turčija je odstopila to deželo Avstriji (1775). **1775**

Kmalu zatem je avstrijska politika upala, da se ji uresniči
na zahodu težnje za novimi pridobitvami po smrti zadnjega
bavarskega Wittelsbacha. A mogočni avstrijski sovražnik
Friderik II. je vdrl na Češko, Avstrija je odnehala in diplomati
so ji priznali v Tešinskem miru (1779) Innsko okrožje ob **1779**
Donavi, Innu in Salici.

Reforme (III, 126—131). Marija Terezija je upravo avstrijskih
in sudetskih dežel še intenzivneje centralizirala. Najprej je
ločila (1749) pravosodje od politične uprave in finančnih zadev.
Za pravosodje je ustvarila kot centralo najvišje sodno
oblastvo, za upravo in finance je ustanovila centralni urad
„Directorium in publicis et cameralibus“. Pozneje
je pa ločila (1763) upravne zadeve od finančnih poslov; prve
je poverila združeni češko-avstrijski dvorni pisarni
(v provincijah gubernijam), zadnje dvorni komori. Tudi za
pravosodje in finance je uredila v provincijah potrebne srednje
instance. Kronovine je razdelila na okrožne urade ali kresije,
ki so morale ščititi kmete pred graščaki. V kresijskih glavarjih
so opazili podložni kmetje, ki so dotedaj poznali le graščakovo
moč, nov faktor, to je državo, ki je pokazala dobro voljo, da hoče

skrbeti za graščinske podložnike. Kresijski glavarji so najbolj razširjali prosvetljeni absolutizem. Živeč med ljudstvom so omogočili, da so reforme prodirale med ljudstvo in vplivali nanje.

Zunanje zadeve je vodila (1742) tajna hišna, dvorna in državna pisarna; kot najvišjo instanco za vse vladne posle je ustanovila (1760) cesarica državni svet.

Tudi gospodarske zadeve in zadeve duha so izročili novim uradom. Glavna blagajna je izplačevala denar in sprejemala denarne vsote, glavna računsko komora je vodila kontrolo nad vsemi finančnimi uradi; združeni dvorni pisarni sta bili podrejeni studijska dvorna komisija in urad za cerkvene zadeve.

Pravo so začeli kodificirati. Objavili so (1769) terezijanski krvosodni zakonik in zbirali gradivo za občni državljanski zakonik, ki je bil vpeljan šele l. 1811. Odpravili so mučenje.

Marija Terezija je omejila stanovski vpliv. Po prizadevanju grofa Haugwitza so zvišale (1748) alpske dežele kontribucijo od 9 na 12 1/2 milijonov in dovolile to vsoto za deset let. Ko so recese obnovili (1758), so zvišali deželne prispevke, vzeli deželam nekatere davke in jih odkazali državi. Cesarica je le zanesljivim osebam poverila vodstvo stanovske uprave. V slučaju, da so se ji stanovi upirali, je nastavila deželnoknežje komisarje ali pa zasegla deželne prejeme. To je pomagalo. Drugače je Marija Terezija obdržala stanovsko ustavo; deželni zbori so se še vedno redno shajali.

Cesarica je vvedla (1771) splošno vojaško dolžnost; seveda so se mogli sinovi imovitejših slojev odkupiti. Armado so reorganizirali Daun, Lacy, Liechtenstein in cesar Jožef II.

Zemljiški davki so reformirali, obdačili so tudi plemiška in duhovniška zemljišča. Z napovedmi in merjenjem so dognali dohodek od vseh zemljišč, poslopij, obrti in davščin podložnikov. Seveda so kmetska posestva višje cenili kakor graščinska.

Cesarica je izkušala zboljšati bedno stanje kmetov z robotnim patentom (1775). Omejila je graščakovo sodno oblast nad podložniki in določila višino tlake. Prepovedala je zasegati kmetije in zapovedala graščakom, da morajo vrniti zarubljena zemljišča. Dovolil je, da sme vsak kmet odkupiti zemljišče, ki je potem njegova last in je sme zapustiti svojim pravnim naslednikom.

Vlada je pospeševala trgovino in obrt. Ublažila je stroga cehovska določila, podpirala gradbo tvornic z denarnimi

prispevki, omilila prohibitivni carinski sistem, odpravila pre-mnoge mitnice, vpeljala v alpskih in sudetskih deželah skupni tarif in skupno carino, izboljševala stare in gradila nove ceste, izčiščevala struge raznih rek in ustanovljala trgovske družbe.

Po pustih krajih, zlasti po Banatu, je vlada naseljevala nemške kmete, oglejsko okolico in Ljubljansko barje je začela izsuševati.

Terezijanske cerkvene reforme hočejo deloma dokazati, da vlada gospoduje v državi (škofje ne smejo niti papeževih bul brez vladnega dovoljenja objavljati, niti občevati neposredno z Rimom, ampak potom državne pisarne; duhovsko sodstvo se omeji; davčna prostost duhovnikov se odpravi), deloma izvirajo iz gospodarsko-finančnih ozirov (odpravili so več praznikov in dolgotrajna romanja, n. pr. ona, ki so se prirejela v inozemstvo; redovniki ne smejo denarja pošiljati v tujino in ga tam nalagati; duhovnikom je prepovedano brez vladnega dovoljenja nakupovati kmetiska posestva). Iz inetja razpuščenega jezuitskega reda je vlada ustanovila študijski fond. Cesarica je ustanovila nadškofijo v Gorici (1751)³⁵.

Marijo Terezijo po pravici nazivajo „ustanoviteljico ljudske šole“. Po „splošnem šolskem redu“, ki ga je sestavil opat Ignacij Felbiger, so začeli ustanovljati trivialke, glavne šole in normalke. Reformirali so vseučilišča in gimnazije. Za diplomatsko službo so se pripravljali gojenci v orientalski (sedaj konzularni) akademiji, uradniške sinove so vzgojevali v Terezijanišću, za častnike so se izobraževali sinovi odličnih družin v Dunajsko-novomeški akademiji in v inženirski šoli na Dunaju.

Ogrska je olirnila svoje samostojne urade, cesarica ji je zajamčila stare svoboščine; duhovniki in plemiči so bili oproščeni davkov.

Dvor in ministri Marije Terezije. Cesarica je živela v srečnem zakonu. Njen soprog Franc Štefan je bil izvrsten

³⁵ Avstrijska vlada se je že od reformacije dalje trudila, da bi še ostale avstrijske kraje iztrgala benečanskemu vplivu in ustanovila škofijo v Gorici. Toda Benečani so znali vsa ta prizadevanja preprečiti. Šele Mariji Tereziji se je to posrečilo. V Rimu je izposlovala vizitacijo za vse avstrijsko ozemlje, ki je pripadalo oglejskemu patriarhatu. Na podlagi vizitacijskega poročila je papež Benedikt XIV. odpravil (1751) oglejski patriarhat in razdelil njegovo cerkveno provincijo v dva dela: avstrijski in benečanski. Za prvega je nato ustanovil nadškofijo v Gorici, za drugega nadškofijo v Vidmu.

gospodar, pridobil si je veliko premoženje in spretno vodil državne finance.

Po soprogovu smrti je poverila cesarica svojemu najstarejšemu sinu Jožefu vodstvo vojaških stvari, tudi mu je dovolila, da je dajal pri justičnih reformah nasvete, ki jih je cesarica navadno tudi upoštevala.

Njena mlajša sina, Leopold in Ferdinand, sta ustanovila toskansko in modensko stransko panogo. — Marija Terezija je izmed hčera najraje imela visoko izobraženo Marijo Kristino, ki se je omožila z vojvodom Albertom Saško-Tešinskim, ustanoviteljem zbirke „Albertina“, in ž njim živela v najsrečnejši slogi. Ko ju je smrt ločila, je izdelala Canove mojstrska roka genljivo alegorično grobno skupino, ki krasi dunajsko avguštinsko cerkev. — Zelo je ljubila cesarica nesrečno Karolino, napoljsko kraljico. — Da bi se utrdila sprava in prijateljstvo med Bourbonci in Habsburžani, se je omožila Marija Antonija s kraljevičem Ludovikom in postala žrtev revolucije.

Ko je Marija Terezija nastopila vlado, so stali na krmilu države stari možje. Vse je obdržala v službi. Najmlajši med njimi je bil 51letni Bartenstein iz Straßburga. Cesarica ga je čislala, ker je bil neumorno priden in je odločno nastopal. Za njim je prevzel vodstvo zunanje politike grof Vaclav Kaunitz-Rietberg. Bil je sijajnega nastopa, vpljuden diplomat in oprezen politik; služil je štirim vladarjem; umrl je 1794. Njegovi učenci, kakor Cobenzl, Thugut, so bili sposobni diplomati. Notranjo upravo je najbolje poznal grof Friderik Haugwitz, ki je ustvaril nove reforme, izvedel decenalni reces in tako zagotovil cesarici močno armado. Ker je upravo centraliziral, so mu zelo nasprotovali pristaši federalizma.

2. Jožef II. (1780—1790).

1780 **Reforme (III, 133—137).** Jožef II. je hotel preobraziti
do državo po zahtevah merkantilizma; pozneje se je navzel idej
1790 fiziokratov. Pri reformah, ki naj bi povzdignile moč ter veljavo Avstrije in srečo narodov, se ni oziral na zgodovinsko pravo; zato bi morale izginiti predpravice raznih družabnih slojev.

Stremeč po enotnosti države je Jožef II. centraliziral upravo. Nič več ni skliceval deželnih zborov. Razpustil je

deželne odbore in poveril njih posle gubernijam. Vzel je stanovom pravico dovoljevati davke, ker je davčni patent (1789) trajno določil davek za zemljišča. Odslej stanovi niso smeli razpolagati z deželnimi zakladi. Na Dunaju je ustanovil glavno cenurno komisijo, v deželnih mestih policijska ravnateljstva in premeščal polke v razne provincije. Združil je deželne vlade manjših dežel in spojil češko-avstrijsko pisarno z osrednjim finančnim uradom. Vse osrednje urade je nadzoroval cesarjev kabinet, sestavljen iz ministrov in državnih svetnikov.

Odpravil je stare občinske ustave po mestih in trgih, sodstvo je odkazal sodnikom, ki jih je plačevala država, upravo prava veščim uradnikom, ki jih je država poljubno potrjevala in plačevala.

Tudi sodstvo je uredil cesar v centralistiškem zmislu. Strogo ga je ločil od uprave. Vpeljal je enotno pravdno postopanje po sodnih instancah. Pravosodje so izvrševali v vseh instancah, razen pri krajevnih sodiščih, sodniki, ki jih je imenoval cesar in plačevala država. Vlada je razglasila sodni red, uredila zakonsko pravo, izdala popravljeni kazenski zakonik in kazenski sodni red.

Pri cerkvenih reformah so vodili cesarja edinole državni oziri. Ponajveč iz gospodarskih ozirov je cesar razglasil tolerančni patent, naklonil Židom več državljanskih pravic in ukazal zapreti več samostanov. Ustanovil je generalna semenišča in duhovsko dvorno komisijo, ustvaril verski zaklad, zaokrožil cerkvene okoliše, izkušal strniti cerkveno razdelitev s politično in pomnožil župnije.

Jožef je zelo varčeval pri državnem gospodarstvu; sam je dajal narodom najlepši vzgled, ker je živel preprosto in meščansko. Velikodušno darežljivost je pa pokazal, ko je bilo treba graditi zavode, ki naj bi pospeševali državno blaginjo, človekoljubje in izobrazbo. Odpravil je cenzuro, oprostil kmeta nadležnega dednega podložništva, omilil tlako, pospeševal trgovino in obrt v zmislu merkantilizma, naseljeval po Galiciji in Banatu nemške kmete.

Morda bi bile cesarjeve centralistične ideje obveljale v alpskih in sudetskih deželah, ker jim je že Marija Terezija pot pripravila. Toda cesar je hotel iste nazore vveljaviti tudi v Belgiji in na Ogrskem. Tu so se proti njemu vzdignili še

neuklonjeni stanovi, ki so jih podpirali tuji sovražniki. Ta upor je strl Jožefov sistem.

Zunanja politika. (III, 137—139; III, 108). V zunanji politiki Jožef ni imel uspeha. Pri bavarskem in belgijskem vprašanju kakor v rusko-turški vojni mu je nasprotoval stari avstrijski sovražnik Friderik II. Pri obleganju Belgrada si je Jožef nakopal bolezen, kateri je podlegel (1790). Malo pred smrtjo je vsled splošne nezadovoljnosti preklical svoje naredbe, razen onih o toleranci, odpravi samostanov, uravnavi far in razmerju podložnikov do gosposke.

3. Leopold II. (1790—1792).

Leopold pomiri razburjene stanove. (III, 139). Ob Jožefovi smrti je nastala v Avstriji ravno tako nevarna kriza kakor je bila za češke stanovske revolucije ali pozneje v vihnem letu 1848. Stanovi so se uprli proti absolutnemu vladnemu sistemu in hoteli priboriti fevdalizmu novo veljavo. To gibanje je bilo tudi vzor poznejšim pojavom. Kajti že tedaj so se pokazala vsa načela, ki so pozneje vplivala na politično življenje v državi, in sicer: centralistično in liberalno, partikularistično in cerkveno-konservativno, fevdalno in narodno.

Bistroumni in odločni Leopold II. je že v Toskani (od 1765) vvedel razne koristne reforme. Bil je pristaš Montesquieujevih konstitucionalnih nauk. Zaradi tega je želel, ko je prevzel po bratovi smrti vlado v Avstriji, da bi stanovi sodelovali pri vladi, sklical je ogrski državni zbor in avstrijske deželne zборе.

Ogrski plemiči so zahtevali na državnem zboru veliko predpravil, celó, da naj se ustanovi ogrska vojska z ogrskim armadnim jezikom. Ker jih pa Prusi po Reichenbaški konvenciji niso več podpirali, so odnehali. Pač pa jim je Leopold priznal, da ima Ogrska svojo lastno ustavo in da kralj izvršuje postavodajno oblast skupno z državnim zborom.

V avstrijskih deželah je Leopold vsled stanovskega protesta odpravil davčni patent iz l. 1789 in provizorično vvedel iste davščine, tlako in zemljiški davek, kakor je bilo v navadi za Marije Terezije. Ko so se zbrali deželni zbori, jim je vlada predložila času primerne reforme, ni pa hotela obnoviti starih razmer. Toda stanovi niso imeli zmisla za pravične reforme in niso bili toliko politično izobraženi, da bi sodelovali pri sestavi

moderne državne in deželne ustave. V svoji brezmejni sebičnosti so povsod zahtevali, da se obnove vse plemiške pravice, meščanom in kinetom se pa ne sme dovoliti nobene ugodnosti in nobenega zastopstva na deželnih zborih. Toda vlada ni smatrala stanov za zastopnike ljudske volje; zato se ni ozirala na njih želje ter pritožbe in se ravnala po načelu: Enaka pravica za vse. Obnovila je stanovsko ustavo, kakršna je bila 1764, in preklicala poznejše odredbe³⁶. Tako je ostala v navadi absolutna vladarjeva moč in centralizacija državnih uradov. — Čehom je priznal Leopold češko stolico na praškem vseučilišču in pouk v češčini na nekaterih gimnazijah. — Pomiril je Belgijo.

Zunanja politika. Avstrija se je v zvezi z Rusijo nadalje bojevala proti Turkom. S temi se je pa zvezala Pruska in oborožila armado, ki naj bi vdrla v Avstrijo, ako bi le-ta zahtevala pri mirovnih pogajanjih s Turki dele Balkanskega poluotoka, kakor je bilo dogovorjeno med Avstrijo in Rusijo. Proti Kaunitzovi volji, ki bi bil rad z rusko pomočjo ponižal Prusko, se je sprijaznil Leopold v Reichenbachu s Prusko in se moral radi takrat sklenjenega dogovora pobotati s Turki na podlagi status quo. V miru v Svistovem (1791) je vrnil Turčiji zasedene kraje, nasprotno mu je pa Turčija odstopila Staro Ršavo in ozemlje med Glino, Korano in Uno. — Glede vzajemnega postopanja proti francoski revoluciji se je dogovoril Leopold s pruskim kraljem v saškem gradu Pillnitzu.

Duševno življenje v dobi prosvete. Na vse duševno življenje je vplivala prosveta. Njeni nauki so se hitro razširjali, ker cenzura za Jožefa II. ni bila posebno stroga. Najbolj vnet pristaš prosvete je bil Jožef Sonnenfels. Vsled prosvete se je povzdignilo prirodoznanstvo, Jacquin je ustanovil botanični vrt na Dunaju, župnik Diviš je pred Franklinom iznašel strelvod, Gerhart van Swieten je povzdignil medicinsko vedo, vvedli so cepljenje proti kozam, jezuiti in benediktinci so vzdrževali zvezdarne v Gradeu, Kremsmünstru in na Dunaju, Kranjec Jurij baron Vega je zaslovel po svojih logaritamskih

³⁶ Ta stanovska ustava v avstrijskih deželah se je ohranila do francoske dobe. Tedaj so jo odpravili na Tirolskem, Kranjskem, Salzburškem in Goriškem. Avstrijska vlada jo je pozneje zopet vrnila tem deželam, razen Goriški (n. pr. Kranjcem 1818). Državna ustava iz 1849 je odpravila stanove, le stari stanovski odbori so vodili deželne posle do 1861.

tabelah, kodifikacija prava je ustvarila znamenite juriste, kakor Sonnenfelsa, Schrötterja, Martinija itd. Jožef II. je pospeševal gledališče, ki je začelo vzgojno vplivati na ljudstvo. V večjih mestih so ustanovljali gledališča. Domači pesniki so se posvetili tej novi literarni stroki.

Glazbo so zelo gojili v Avstriji. Gluck je ustvaril nemško opero, Jožef Haydn veličastne oratorije in simfonije, Mozart opere.

V stavbarstvu se je ponekodi udomačil rokoko (Schönbrunn, palača dunajske akademije znanosti). A večinoma so uporabljali pri javnih zgradbah suhoparne oblike. Isti značaj imata tudi kiparstvo in slikarstvo.

B. Doba francoskih vojn (1792—1815).

Politično presodnemu Leopoldu II. je sledil njegov štiriindvajsetletni sin Franc (1792—1835), ki se kot nemški cesar imenuje Franc II. (1792—1806). V prvi polovici svoje vlade se je bojeval proti Francoski.

Najprej se je udeležila (1795) Avstrija tretje delitve Poljske (III, 84) in dobila Zahodno Galicijo (ozemlje med Bugom, Vislo in Pilico s Krakovom).

Prva koalicijska vojna (III, 168—173) se je končala z mirom v gradu Campo Formio (1797); Avstrija je izgubila Belgijo in Lombardijo, dobila je pa Benečijo in k tej republiki pripadajočo zahodno Istro od Kopra do Pulja z otoki vred in Dalmacijo. V tej vojni je izgubila habsburška terciogenitura Modeno in Avstrija jo je odškodovala z Breisgavom.

V drugi koalicijski vojni (III, 175, 176, 178, 179) se je proslavil cesarjev brat nadvojvoda Karel. V miru v Lunéville-u (1801) je Avstrija prepustila Helvetski republiki svoja zadnja švicarska posestva. Za to izgubo ji je prisodila država deputacija v Regensburgu (1803) sekularizirano biskupsko in tridentinsko škofijsko ozemlje. Toskanski veliki vojvoda je izgubil svojo deželo, dali so mu pa Salzburg in Berchtesgaden.

Sklepi državne deputacije so vzeli teritorije duhovskim volilnikom, ki so večkrat pripomogli Habsburžanom do nemške cesarske krone; zato je bilo negotovo, bo li pri prihodnji

volitvi izvoljen Habsburžan. Dalje je ustanovil zmagoslavni Napoleon Bonaparte, v očeh Francozov naslednik Karla Velikega, „Empire des Gaules“, čigar obseg je ostal neomejen. S tem je izgubil Franc II. cesarsko čast. Da ne bi izgubil sijaj visokega veličanstva, ki je vezal dežele habsburške rodovine, je razglasil cesar Franc v pragmatikalnem patentu z 11. avg. 1804, da se bodo odslej nazivali vladarji iz rodovine habsburško-lotarinške avstrijski cesarji. Sicer ta patent ni ustvaril enotne države, pač pa je močno povzdignil domovinski čut pri vseh narodih.

Tretja koalicijska vojna (III, 181, 182) se je končala s Požunskim mirom (1805). Avstrija je odstopila Italijanskemu kraljestvu vse pokrajine, pridobljene v Campoformijskem miru (Benečijo, zahodno Istro in Dalmacijo), Bavarski Tirolsko in Predarlško, Bavarski, Württemberški in Badenski posestva v Prednji Avstriji. Za odškodnino je dobila Salzburško in Berchtesgaden. Pod Napoleonovim protektoratom ustanovljena Renska zveza je povzročila, da je cesar Franc II. odložil 6. avgusta 1806 nemško krono in se odslej nazival le Franc I., cesar avstrijski.

Po Požunskem miru se je pripravljala Avstrija za novo vojno proti Napoleonu (III, 187—189). V ta namen je vpeljal domoljubni grof Filip Stadion več reform v upravi in skrbel za občno blaginjo. Nadvojvoda Karel je poživil armado s svežim duhom. Odpravil je kito in lasuljo, prepovedal kupovati častniške službe, nadomestil zastareli konskripcijski sistem, po katerem so morali vojaki vse življenje služiti, z dvanajstletno službo, ustvaril deželno branbo, ustanovil geografski zavod in vojni arhiv, spisoval nove reglemente in se trudil, da bi poživil pri častnikih stanovsko čast in veselje do službe. Premagal je Napoleona pri Aspernu in Eblingu (21. in 22. maja 1809). A tej slavni zmagi je sledila bitka pri Wagramu in premirje v Znojmu. Istočasno so se uprli junaški Tirolci pod Andrejem Hoferjem proti bavarski vladi, toda Francozi in Bavarci so razpršili tirolske domobrance. V Schönbrunnskem miru (1809) je odstopila Avstrija Bavarski Salzburg in Innsko okrožje, Varšavski veliki vojvodini Zahodno Galicijo, Rusiji Tarnopolsko okrožje. Gorenje Koroško, Goriško, Trst, Kranjsko in Hrvaško južno od Save je dobil Napoleon, ki je tem deželam pridružil še Istro, Dalmacijo, Dubrovnik in Pustrsko dolino ter tako

ustvaril novo državo „Kraljestvo ilirskih provincij“ s prestolnico Ljubljano. Razen tega je morala Avstrija plačati 85 milijonov frankov vojne odškodnine in se zavezati, da bo imela pod orožjem le 150.000 vojakov. Tirolska je ostala pri Bavarski, ki pa je prepustila južne kraje Italiji. S tem mirom je zadobila Avstrija najmanjši teritorialni obseg v novem veku in je bila popolnoma ločena od morja.

Po Napoleonovi poroki z nadvojvodinjo Marijo Lujizo so upali avstrijski narodi, da bodo vprihodnje varni pred njegovimi nasilstvi. Na čelu vlade je stal Westfalec Klement Lotar grof (od 1813 knez) Metternich, ki je bil v avstrijski službi že od 1794 in je kmalu zatem zastopal avstrijsko vlado na draždanskem, berolinskem in pariškem dvoru. Bil je kot pravi vrstnik 18. stoletja nasproten vsaki romantiki. Napoleona je sovražil, ker je motil politično ravnotežje in bil novinec. Po njegovih mislih Avstrija ne bi smela biti prva nemška država in nositeljica državne misli, ampak samostojna država, ki bi se morala le nase naslanjati.

Po Napoleonovem porazu na Ruskem si je prizadeval Metternich, da bi francoski cesar mirnim potom ostavil Nemčijo in povrnil Avstriji Ilirijo (III, 193—195). Toda brezmejno vladodrželjni Napoleon ni hotel skleniti miru, v katerem bi odstopil le majhen kos zemlje. Ko so se razbili dogovori v Pragi, je napovedala Avstrija Napoleonu vojno. S tem je bila njegova usoda zapečatenjena. Avstrija je z velikim navdušenjem oborožila dve armadi. Številnejšo je priklopila glavni armadi, ki jo je vodil knez Karel Schwarzenberg s pomočjo bistrounega šefa generalnega štaba grofa Radetzkega. Z manjšo armado je osvobodil Hiller Koroško in Kranjsko, na Hrvaškem je zavzel Radivojević Karlovec in pregovoril graničarje, da so se izneverili Napoleonovi vladi. Nugent je zasedel Reko in organiziral ljudsko vstajo v Istri proti Francozom. Z angleško pomočjo je prešel v kratkem Trst zopet v avstrijske roke. Tudi Tirolska se je otrsela tujega jarma.

Dunajski kongres (III, 195—197). Na Dunaju so se zbrali zastopniki skoro vseh evropskih držav, da bi uredili evropske zadeve (19. sept. 1814 do 9. junija 1815). Toda delegati so se sprli, ker je zahteval pruski kralj vso Saško kraljevino, ruski car pa Varšavsko veliko vojvodino. Tej zahtevi je ugovarjal Metternich v strahu, da postaneta avstrijska soseda premo-

gočna in sklieevaje se ob vseh teritorialnih in rodbinskih zadevah na načelo legitimnosti. Ruski car Aleksander je odnehal in tako je bila odpravljena vojna nevarnost. Kongres je povrnil Avstriji Lombardijo, Beneško, Tirolsko, Salzburško, Innsko okrožje, Ilirijo, Dubrovnik in Tarnopolsko okrožje. Avstrijski nadvojvodi so dobili dedne dežele v Italiji: Toskano in Modeno. Napoleonova soproga, cesarica Marija Lujiza, je sinela do svoje smrti (1847) vladati v Parmii, Piacenzi in Guastalli. Njen sin, rimski kralj, ki se je za dobo enega dneva eeló nazival Napoleon II., je dobil (1818) naslov „vojvoda Zakupski“ (Herzog von Reiehstadt). Vzgojevali so ga na dvoru njegovega deda Franca I. v patriotičnem avstrijskem zmislu. Toda mladi princ se je navduševal za slavna početja svojega očeta in je jedva čakal trenutka, ko mu bo mogoče nadaljevati njegovo delo. To neutešljivo koprnenje po slavnihi činih, neprestani boj z lastno usodo in jetika so pospešili smrt splošno priljubljenega princea³⁷ (1832).

Dunajski kongres je uredil nemške zadeve. Nemške države so se združile v „Nemško zvezo“; izmed avstrijskih dežel so izvzeli Ogrsko, Hrvaško, Galicijo, Bukovino, Beneško. Istro in Dalmaeijo. Zveznemu zboru v Frankfurtu je predsedoval avstrijski poslanik. A Pruska si je vedno prizadevala, da bi izpodrinila avstrijski vpliv v Nemčiji.

Avstrijske finance so bile radi vojne jako neugodne; rasti so državni dolgovi; od zasebnikov, cerkva in samostanov se je zahtevalo, da naj svoje dragocenosti zamenjajo za državne obligacije. Ker se je v stiski izdalo preveč bankovcev, je padala njih vrednost. Slednjič je morala država vsled splošnega pomanjkanja denarja znižati vrednost bankoveev za petino (20. febr. 1811) in izdala v zameno odkupne bankovce (dunajska veljava).

Ta odredba je mnogo škodovala državnemu kreditu in ugonobila precej imovitih rodbin. Vendar so franeoske vojne deloma koristile narodnemu gospodarstvu. Ker vsled celinskega zaprtja niso dobivali ljudje kolonialnega blaga, so se morali zadovoljiti s surogati. Spoznali so, da je pesa jako prikladna za pridelovanje sladkorja, in ustvarili so zlasti na Češkem znamenito sladkorno obrt.

³⁷ Večina zgodovinarjev, tudi pesnik Rostand v „L' Aiglon“, napačno popisuje življenje Zakupskega vojvode.

C. Mirovna leta (1815—1848).

Na Dunajskem kongresu je zmagal princip legitimnosti, starim vladarskim rodom so vrnilo dežele in obnovili prejšnje razmere. V „Sveti zavezi“, ki so jo sklenili vladarji Avstrije, Pruske in Ruske, so se pobratili krščanski vladarji; zato so smatrali za svojo dolžnost, da skupno zaduše nemire, ki bi nastali v Evropi (III, 198, 200—201).

Na podlagi teh nazorov je Metternich deloval na mnogih kongresih za ohranitev miru; včasih je tudi interveniral, n. pr. v Italiji 1821 (III, 204) in 1830 (III, 210). Avstrija je imela v Evropi mnogo vpliva. Udeležila se je demonstracije evropskega brodovja v Egiptu (1840), zadušila poljsko vstajo (1846) in priklopila krakovsko republiko Galiciji.

Avstrijsko stališče se je v Italiji in Nemčiji utrdilo. V obeh imenovanih deželah in tudi v Avstriji je Metternich pridno zatiral svobodoljubna in narodna stremljenja — posledica bojev za svobodo — da ne bi rušila miru.

Avstrijski narodi so zelo ljubili cesarja Franca, kajti pretekli usodepolni dogodki so še trdneje navezali narode na svojega vladarja, ki jim je bil blag, skrben oče.

Njegov sin Ferdinand I. (1835—1848) je vladal po istih načelih (III, 210—212). Ker je bil bolan, se ni mogel povsem posvetiti državnim poslom. Namesto njega je vladala tajna državna konferenca (ustan. 1836), v kateri so bili najvplivnejši možje: cesarjev brat nadvojvoda Franc Karel in ministra knez Metternich ter grof Franc Kolowrat.

Državno upravo so večkrat, a neznatno izpreminjali; obdržali so najvišje osrednje urade. Deželni stanovi so se redno shajali k zasedanjem deželnih zborov. Tudi v novoprioblikovanih deželah, kakor v Galiciji, so vpeljali brezpomembne stanovske zastope. Javno življenje je zaspalo. Vedno bolj so zahtevali razni možje, da je treba stanovsko ustavo demokratizirati in dovoliti meščanom ter kmetom več pravic; toda državna konferenca je bila gluha za vse take glasove.

Samo na Ogrskem si je znal državni zbor ohraniti svojo veljavo. Sicer so ga poredko sklicevali, vendar je varoval svoje pravice in izpolnjeval svoje namene. Živi ogrski jezik je izpodrinil v razpravah mrtvo latinščino.

Med avstrijskimi narodi — Ogrji, Italijani, Čehi, Slovaki, Slovenci in Hrvati — se je probudila takrat ideja narodne individualnosti, kažoč se pred vsem v starinoslovsko-filološkem raziskavanju in literarnem delovanju.

L. 1816 so ustanovili narodno banko, ki naj bi uredila slabo avstrijsko denarno gospodarstvo; hranilnice naj bi nava-jale ljudi k varčnosti, prve zavarovalne družbe so začele delovati. V tej dobi niso mnogo tvornic zgradili. Pri obrtih se je začel udomačevati stroj; šele tedaj so mogli uspešneje izko-riščati sirovine, ki so jih z novimi prometnimi sredstvi veliko laže in hitreje dobavljali kakor doslej. Kajti promet se je vršil po železnicah in parobrodih. Prva železnica je bila konjska železnica med Linzem in Budejevicami, prva parna železnica je bila cesarja Ferdinanda Severna železnica; kmalu so se pojavili še drugi projekti. Ustanovili so Avstrijski Lloyd in Donavsko parobrodno družbo, na Ogrskem in v Nižji Avstriji so zgradili prekope. Važne gorske ceste, kakor ona čez Stilsfer Joch, so izboljšale promet.

Vsled napredujoče obrti je neprestano rastlo število delavcev, ki so zahtevali izboljšanje življenskih razmer; država se je morala odslej pečati z novimi — socialnimi problemi.

Avstrijci so iznašli marsikatero dragoceno novost: Ressel je izumil vijak za ladje, Madersperger šivalni stroj s čolničkom. Plinova razsvetljava in nova konstrukcija kurjave v pečeh sta izboljšali udobnost domačega življenja.

Ljudska blaginja je rastla, a država je ostala revna; morala je nalagati nove davščine, na pr. užitniške, ki so trle zlasti revnejše sloje. Država ni znala uporabljati svežih ljudskih moči; vedno se je morala zadolževati, da je mogla vršiti naj-važnejše kulturne naloge. Navzlic temu, da je vladal mir in se je narodno gospodarstvo povzdignilo, se vendar državno živ-ljenje v Avstriji ni tako ugodno razvijalo, kakor bi bilo splošno pričakovati.

Zelo je napredovala g'l a z b a. Schubert, Beethoven, Strauß in Lanner so razširjali slavo avstrijske glazbe. — S tem, da so empirni slog preobrazili, je nastal v avstrijski umetnosti in obrti nov slog, imenovan domači slog (Biedermeierstil). — Znamenita slikarja sta bila Waldmüller in Krafft.

Znanost so pospeševale akademije (dunajska, ogrska, češka), ustanavljali so politehnične inštitute (v Pragi 1806, na

Dunaju 1815) in strokovne šole (gozdarsko akademijo, navtiško šolo, živinozdravniški zavod). Toda niti v znanosti, niti v literaturi se niso mogle razvijati duševne sile, ker sta Metternichov sistem in cenzura strogo nadzorovala vsak duševni pojav in zadušila vsako misel, ki bi se zavzela za narodno svobodo. Vladi pa je bilo prav povšeči, da se je ljudstvo razveseljevalo po gledališčih, plesiščih in drugih zabaviščih. Domači časopisi so smeli omenjati le manj važne dogodke. Pač pa so inozemski časopisi kritizirali avstrijske odnose, mnogo avstrijskih pisateljev je radi teh razmer zapustilo domovino. Jasnó je bilo, da se morajo vsled stagnacije javnega življenja izpremeniti avstrijske razmere. Toda ker se tedanji avstrijski državniki niso mogli odločiti za to izpremembo, jo je morala izsiliti revolucija l. 1848.

D. Doba cesarja Franca Jožefa I.

1. Notranji razvoj Avstrije do februarskega patenta.

Avstrijski narodi so vedno glasneje zahtevali konstitucije, hoteli so sodelovati pri zakonodajstvu, radi bi dosegli obsežnejšo samoupravo in večjo duševno svobodo, skrbele so jih slabe finančne razmere, nenemški narodi so želeli pridobiti svoji narodnosti ugleda in veljave, delavci so živeli v veliki stiski in revščini; vse te razmere so povzročile marčevó revolucijo l. 1848. na Dunaju (III, 217—220). Uprizorili so jo meščanje, katerim se je pridružilo delavstvo. Metternich se je unaknil v inozemstvo, cenzuro so odpravili, ustvarili narodno gardo in ustanovili odgovorno ministrstvo.

Dne 25. aprila je razglasila vlada prvo ustavo, imenovano *aprilsko ali Pillersdorfsko* po ministru, ki jo je sestavil. Ta ustava je določila, da dobi Avstrija razen Ogrske in Lombardsko-benečanskega kraljestva državno zastopstvo, sestavljeno iz senata in državne zbornice. V zadnjo bi bili voljeni poslanci po posrednjih volitvah.

Ta ustava ni pomirila razburjenih duhov. Vstaški voditelji so hoteli doseči, da bi obveljalo načelo ljudskega suverenstva in da bi voljlo ljudstvo ustavodajni državni zbor. Ko je nato v maju zopet izbruhnila vstaja, je odstopilo ministrstvo Pillersdorf, sledeče ministrstvo pa je bilo naklonjeno demokratičnim idejam.

Dne 22. julija se je sešel na Dunaju ustavodajni državni zbor, sestavljen iz ene zbornice. Preden so se poslanci lotili glavne naloge, da sestavijo ustavo, so uredili 7. sept. 1848 drugo jako nujno zadevo: odpravili so tlako, desetino, podložnost kmetov in sodnijsko oblast gosposke nad kmeti.

Ogrski državni zbor je sklenil v zasedanju 1847/48 več zakonov, ki so izpremenili staro ogrsko stanovsko ustavo v moderno zastopstveno ustavo. Le ti zakoni, sankcionirani 11. aprila 1848, so dovolili Ogrom važne politične pravice, odgovorne ministre, lastne finance, lastno armado, niso pa dovolj uvaževali zgodovinskega razmerja Ogrske do skupne monarhije.

Avstrijska vlada je sklenila, da zatre nevarno vstaško gibanje na Ogrskem z vojaško silo. Ker se je dunajska demokracija bala, da bo poražena, ako bi bila zadušena ogrska vstaja, se je uprla na Dunaju in umorila vojnega ministra grofa Latourja (6. oktobra). Dvor in vlada sta se preselila v Olomuc, državni poslanci so se nastanili v moravskem mestecu Kromerizu.

Dne 2. decembra 1848 se je odpovedal cesar Ferdinand I. prestolu in zasedel ga je njegov nečak Franc Jožef I., ki izmed vseh Habsburžanov najdalje vlada.

Malo prej je novo ministrstvo pod knezom Feliksom Schwarzenbergom prevzelo vlado. Njena najznamenitejša člana sta bila: minister za notranje stvari grof Franc Stadion in pravosodni minister dr. Aleksander Bach, ki je bil član prejšnjega demokratičnega ministrstva. Ministrstvo Schwarzenberg je vladalo v odločno konservativni smeri. Državni zbor je zboroval še nekoliko časa v Kromerizu. Njegov ustavni odsek je izdelal pozimi 1848/49 načrt ustave za one dežele, ki so danes zastopane v avstrijskem državnem zboru. Hotel je torej razdeliti Avstrijo v dve državi. Tedaj so v Avstriji prvič poizkusili izravnati nasprotje med centralizmom in federalizmom. Absolutistična vlada je zahtevala centralizem, konstitucionalizem je dal duška separatističnemu stremljenju dežel in narodov. Odslej je izkušala vsaka nova ustava ti dve nasprotujoči si politični načeli izenačiti. Vobče je bil kromeriški načrt sestavljen po takratnih radikalno-demokratičnih naukih.

Toda nade privržencev teh naukov se niso izpolnile. Ker vladi niso ugajali demokratični nazori poslancev, je cesarski

manifest s 4. marcem 1849 razpustil kromeriški državni zbor in razglasil novo ustavo, ki je sprejela nekoliko idej kromeriškega načrta. To ustavo je podelil cesar po svoji neomejeni oblasti; zato so jo imenovali zagovorniki ljudskega suverenstva oktroirano ustavo (III, 222). Ker so mislili, da je bila takrat ogrska vstaja že zadušena, je bila namenjena marčeva ustava kot skupna ustava za vso Avstrijo. Ta ustava je namerjala preroditi enotno Avstrijo. Proglasila je vse kronovine za dele svobodne, nerazdelne in nerazločljive ustavne avstrijske monarhije, združila je vso državo v enotno carinsko in trgovsko ozemlje in podelila vsem državljanom le splošno avstrijsko državljanstvo. Cesar izvršuje zakonodajno oblast v zvezi z državnim zborom in z deželnimi zbori; določile so se meje zakonodajne oblasti obeh korporacij. Državni zbor sestoji iz dveh zbornic. V zgornji zbornici sede poslanci, ki jih izvoli vsaka kronovina iz deželnih zborov. Za ljudsko zbornico so vvedli direktne volitve. O državnih zadevah se je posvetoval cesar z državnim svetom (od 1850), čigar članje je sam imenoval. Razen tega je ta ustava podelila državljanom temeljne pravice.

Toda vstaje na Ogrskem ni bilo inogoče tako kmalu zatreti, kakor so upali; aprila 1849 so odstavili vstaši habsburško dinastijo in imenovali Ludovika Kossutha za diktatorja (III, 223). Šele avgusta 1849 so bili vstaški Ogrri z rusko pomočjo poraženi (kapitulacija pri Villágosu). Avstrijska vlada je nato izjavila, da so Ogrri radi vstaje izgubili svojo ustavo, in je odslej postopala z Ogrsko kakor z avstrijsko kronovino. Od Ogrske je odtrgala Erdeljsko, Hrvaško in Slavonijo, vvedla absolutizem in izkušala spojiti s pomočjo šole in uradov ogrske dežele z ostalimi avstrijskimi kronovinani. Toda Ogrri so se strastno upirali nameram avstrijske vlade (III, 226).

Schwarzenbergovo ministrstvo je na podlagi marčeve ustave ustvarilo več važnih zakonov (občinska uprava, tiskovna postava, ureditev sodstva) in vvedlo nekatere organizacije (trgovske zbornice). Toda državni zbor, ki ga je obljubila marčeva ustava, se ni nikdar sešel, le državni svet je deloval. Ko je pa vlada izprevidela, da z ustavnimi napravami in s sodelovanjem narodov ne more centralizirati Avstrije, se je od sredine leta 1851 začela nagibati k absolutizmu. Odrejeno je bilo, da so ministri izključno vladarju odgovorni,

in državni svèt je bil pozvan, naj razmotriva, kako bi se ohranila marčeva ustava in kako bi bilo mogoče, da bi se izvajala. Zato je „Silvestrov patent“ z 31. decembrom 1851 preklical marčevo ustavo, ker po mislih državnega sveta ni bila prikladna razmeram avstrijskega cesarstva in ker je ni bilo mogoče izvesti. Obenem so bila razglašena „načela za organske naprave v kronovinah avstrijskega cesarstva.“ Po njih so nanovo uredili občine in organizirali politično upravo ter sodstvo. Po Schwarzenbergovi (1852) in Stadionovi smrti je minister Aleksander baron Bach izvršil te naredbe; zato se je zval čas absolutizma „Bachova doba“.

V teh letih se je izpremenila avstrijska cerkvena politika. Do tedaj je država sama urejevala svoje razmerje do cerkve, v nekaterih zadevah se ji je morala cerkev celo pokoriti. Da bi cerkev podpirala absolutizem, je vlada izpremenila svoje stališče in sklenila (18. avg. 1855) s papežem pogodbo (konkordat). Škofje morejo občevati v cerkvenih stvareh neposredno s papežem, odpravljen je bil placetum regium; cerkev sme vzgajati mladeniče za duhovski stan, urejevati službo božjo, nadzorovati pouk in vzgojo katoliške mladine, sprejemati posestva in drugo imetje; zakonske stvari urejujejo škofje (III, 226).

Bach je moral odstopiti vsled nesrečne italijanske vojne 1859, vsled slabega državnega gospodarstva in nezadovoljnosti narodov s centralizacijo in germanizacijo. Omajan državni kredit so hoteli okrepiti z ustavnimi napravami. Cesarski patent s 5. marcem 1860 je zvišal število članov državnega sveta; ta svèt je dovoljeval nove davke, večal stare in najemal nova posojila.

Državni svèt se je posvetoval o bodoči obliki državne ustave. Federalisti so tirjali za dežele in narodnosti veliko pravic in samostojnosti, ker se morajo ohraniti njih zgodovinsko-politične individualnosti; državna osrednja oblast pa naj bi obdržala le toliko pravic, da bi mogla zado- stovati skupnim potrebam vse države. Centralisti so pa zahtevali ravno nasprotno: malo pravic deželam, kar največ državi. Zmagali so federalisti. Ko je nato odstopil baron Bach, je poveril cesar grofu Agenorju Goluchowskemu, da izvrši predloge federalistov (III, 229).

Po federalističnih načelih je bil sestavljen oktobrski diplom, ki je bil objavljen 20. oktobra 1860. Slovesno je

proglasil, da sodelujejo državljani pri zakonodaji in upravi. Postave dajati, prenamejati in preklicevati sme vladar le s sodelovanjem postavno sklicanih deželnih zborov in državnega zbora. Ker je imel oktobrski diplom federalističen značaj, je prepustil razen državnega gospodarstva, carine, trgovine, železnic, brzojavov, pošt, vojaškega nabora vse druge zadeve deželnim zborom.

Oktobrski diplom je obenem naznanil, da se bo z Ogrsko drugače ravnalo; razglasil je, da se bodo k ogrski kroni spadajoča kraljestva in dežele ločile od ostalih kraljestev in dežel. Zakonodajne zadeve se bodo v prvi skupini ustavno obravnavale po prejšnji ustavi, v drugi skupini po deželnih redih, ki se bodo kmalu objavili. Istočasno je bilo omenjeno, da se bo državni zbor delil v ožji in širši (to je brez Ogrov in z Ogri), kar se je pozneje zgodilo.

Po teh načelih so pozneje uredili dualistični ustroj monarhije.

Z novo ustavo so bili zadovoljni Slovani, ker jim je obetala narodno ravnopravnost in državnopravno samostojnost dežel. Le deželni redi jim niso bili po volji, ker bi v deželnih zborih ineli odločilno besedo zopet isti stanovi, ki so ondi gospodovali do l. 1848. Oktobrskemu diplomu sta nasprotovali nemška centralistično-liberalna stranka v Avstriji in liberalna na Ogrskem, ki je zahtevala, da se vrne Ogrska ustava iz l. 1848 in se razveljavi po njenem nazoru oktroirani oktobrski diplom. Ogri so kar samolastno oživili ustavo iz l. 1848. Ker Goluchowski ni zmagal upora, se je unaknil in centralist Anton Schmerling je bil imenovan za državnega ministra. Predsednik novemu ministrstvu je postal nadvojvoda Rainer. Zmaga centralističnih načel se zreali v februarškem patentu (26. februarja 1861), v prvi ustavi, ki je zadobila veljavo (III, 230).

2. Februarska ustava in nagodba z Ogrsko.

Februarski patent je ustvaril državni zbor z dvema zbornicama, gosposko in poslansko, in je razglasil za dežele deželne rede in deželnozborske rede. Če bi državni zbor obravnaval zadeve, ki so skupne vsej monarhiji, bi se morali udeleževati sej širšega državnega zbora poslanci vse države, ako bi pa sklepali o zadevah, ki so skupne edinole avstrijskim deželam,

bi ne smeli prisostvati sejan ožjega državnega zbora poslanci iz Ogrske, Erdeljske in Hrvatske. Deželni zbori so se smeli posvetovati edinole o njih deželnih zadevah, ki so izrečno navedene v deželnih redih. Februarski patent je pustil deželnim zborom manj pravic nego oktobrski diplom. Skoro vse zakonodajstvo je imel v rokah državni zbor.

Člane poslanske zbornice izvolijo deželni zbori. Le-ti niso bili sestavljeni po stanovskih skupinah, ampak za podlago so vzeli skupine po interesnih zastopstvih, češ da pridejo na ta način vpoštev vse velike skupine prebivalstva. Volilci so bili razvrščeni v štiri volilne razrede (kuriije): v veleposestnike, mesta, trgovske zbornice in kmetske občine. Kmalu zatem, ko je bil razglašen februarski patent, so se zbrali deželni zbori, ki so izvolili poslance v poslansko zbornico. Ker so imeli deželni zbori večinoma nemške in liberalne večine, je bil tudi državni zbor po svoji večini nemško-centralističen in liberalen. V manjšini so bile federalistične nenemške stranke, katerim so se večkrat, zlasti v cerkvenopolitičnih vprašanjih, pridružili konservativni Nemci.

Državni zbor je bil le „ožji“ zbor, ker se teh zasedanj niso udeleževali ne ogrski, ne hrvaški, ne erdeljski in ne beneški poslanci. Navzlic temu si je državni zbor lastil pravico „širšega“ zbora; zato so zapustili Čehi in Poljaki Dunaj.

Ogri so bili s februarskim patentom veliko bolj nezadovoljni kakor z oktobrskim diplomom. Hrvatje so zahtevali, da se jih politično loči od Ogrske. V ogrski poslanski zbornici so se prepirali zmerni elementi z radikalnimi. Zadnji so zahtevali, da naj velja na Ogrskem ustava iz l. 1848 in naj veže Ogrsko z Avstrijo samo cesarjeva oseba. Ker pa cesar ni mogel dovoliti personalne unije, je razpustil ogrski deželni zbor, odpravil župane in jih namestil s kraljevimi komisarji. Toda z ozirom, na bližajočo se vojno s Prusijo, je odnehala avstrijska vlada in se začela pogajati z ogrskimi voditelji (Francem Deakom, grofom Julijem Andrassyjem). Da bi se mogli neovirano dogovarjati, je cesar sistiral 20. septembra 1865 februarsko ustavo in centralistični dunajski državni zbor, ki je bil glavna ovira ogrski spravi (III, 243). Schmerling je odstopil in cesar je imenoval za državnega ministra češkega namestnika grofa Riharda Belcredija, ki je bil privrženec federalistov. Avstrijski Slovani so se veselili septembrskega manifesta, ker

so vedeli, da je centralizem kot ustavna oblika vse države pokopan.

Pogajanja z Ogrri so radi vojne l. 1866 pretrgali, po miru so jih pa nadaljevali. Pospešil jih je novi minister za zunanje zadeve, bivši saški minister baron — pozneje grof — Beust, ki je moral paziti, da niso notranji prepiri države preveč oslabili. Kot tujec ni poznal zgodovinskega razvoja Avstrije in dejanskih razmer, vendar je prodril z ogrskim načrtom dualizma.

Tako je bila nagodba z Ogrsko l. 1867 gotova in z njo vred tudi dualistični ustroj države. Avstrijsko cesarstvo se je izpremenilo v avstrijsko-ogrsko monarhijo. Cesar Franc Jožef I. je bil 8. junija 1867 kronan v Budi za ogrskega kralja in se spraval z ogrskim narodom. Kmalu za tem je izgubila Erdeljska svojo državnopravno samostojnost in se združila z Ogrsko. Naslednje leto (1868) so se pogodili Ogrri s Hrvati.

Avstrijski deželni zbori so na podlagi februarskega patenta izvolili poslance v ožji državni zbor, ki je odobril nagodbo z Ogrsko in izpremenil v centralističnem zmislu nekatere točke februarske ustave.

3. Ustavno življenje v Avstriji od decembrske ustave.

Dne 21. decembra 1867 je cesar potrdil nagodbo z Ogrsko in pet državnih temeljnih postav, ki jih je sklenil avstrijski državni zbor (decembrska ustava). Člani novega ministrstva (meščanskega ministrstva) so pripadali ustavoverni stranki, ki je bila sestavljena iz nemških liberalnih centralistov in bila do 1879 v parlamentu v večini (III, 244—246).

V tem času je sklenil parlament več važnih zakonov: popravil je srenjsko postavo, oživil porote, ki jih je odpravil Bach, uredil določbe o tisku, društvih in shodih, pospeševal kmetijstvo, določil nova načela za osnovo ljudskih šol, organiziral nanovo urade in ločil sodstvo od uprave, vvedel splošno vojaško dolžnost in triletno vojaško službo.

Tudi decembrska ustava ni izravnala nasprotja med centralizmom in federalizmom. Slovani vobče niso bili z njo zadovoljni, češ, da je preveč centralistična; zahtevali so, da naj spravi z Ogrri sledi sprava z nenemškimi narodi na podlagi najširše samouprave dežel. Najprej je vlada zadovoljila Poljake, ko je proglasila poljščino v Galiciji za uradni jezik. Ker pa ni ugodila češkim zahtevam, niso hoteli priti češki poslanci v

državni zbor. Meščansko ministrstvo je odstopilo in vlado je prevzel bivši koroški deželni predsednik Karel grof Hohenwart (1871). Namerjal je dati deželnim zborom več pravic, izpremeniti deželne volilne rede in omogočiti naravnejšo sestavo deželnih zborov. Proti tem federalističnim nameram so se vzdignili Ogrji, ki so se bali za svojo ustavo, in ustavoverni centralistični Nemci, ki so se bali za svojo premoč. Tem nasprotnikom se je moral umakniti Hohenwart (1871). Na njegovo mesto je stopil liberalni minister knez Adolf Auersperg (doktorsko ministrstvo). Okrepil je centralizem z državnozbornsko volilno reformo (1873). Odslej volijo dežele svoje poslance neposredno v državni zbor. Deželna avtonomija je izgubila s to postavo jedno najvažnejših pravic, deželni zbori pa ves vpliv na državni zbor.

V državnem zboru si niso nasprotovali le centralisti in federalisti, ampak tudi liberalci in konservativci: spori, ki so se pojavili osobito pri cerkveno-političnih vprašanjih. Liberalna struja je že 1868 zmagala, ko je prodrla s tremi cerkvenopolitičnimi postavami; odslej je bil dovoljen civilni zakon v sili, država je vodila šolstvo in dovoljeno je bilo, da si sine vsakdo, ki je dovršil 14. leto, voliti veroizpovedanje. L. 1871 je odpovedala vlada diplomatičnim potom konkordat. Državni zbor je nato uredil odnošaje med cerkvijo ter državo in odobril (1874) nove cerkvenopolitične postave. Le-te so uredile zunanje pravne odnošaje katoliške cerkve in določile, koliko inajo prispevati uživalci cerkvenega inetja verskemu zakladu za potrebščine katoliškega bogočastja in pod katerimi pogoji priznava država nove verske družbe.

Auerspergu je jela nagajati lastna stranka, ker vlada ni mogla ugoditi vsem njenim zahtevam. Vlada je bila v parlamentu brez večine. Zato je cesar izročil (1879) krmilo grofu Edvardu Taaffeju, ki si je zapisal na svojo zastavo „spravo med narodi“. V državnem zboru ga je pod vodstvom grofa Hohentwarta podpirala večina, ki je bila sestavljena iz nemških konservativcev in Slovanov („Železni obroč“). Po vstopu v vladno večino so Slovenci odločneje zahtevali, da se dejansko udejestvi narodna ravnopravnost in uredi raba uradnega jezika. Minister Stremayr je izdal (1880) jezikovne naredbe za Češko, Moravsko in Šlezijo, ki pa niso zadovoljile nobene stranke. Nič boljšega uspeha niso imeli poznejši enaki poizkusi.

Vlada je odslej poizkušala izvesti narodno enakopravnost sporazumno z narodnimi strankami v posameznih deželah. Na Moravskem in v Bukovini se ji je to posrečilo s tem, da je izpremenila deželne rede. Na Češkem so se 1890 samo v nekaterih točkah zedinili. Ena najvažnejših nalog prihodnosti je, da se narodnostni prepiri doeela poravnajo.

V začetku osmega desetletja sta se začeli avstrijska notranja politika in zakonodaja zanimati za socialna vprašanja. Kajti obrt se je vedno bolj razvijala in množilo se je število delaveev, ki so se združevali v organizacijah, vsled tega je v 19. stoletju vedno bolj naraščalo socialno gibanje, ki je polagoma demokratiziralo državnozbornsko volilno pravico. Ko so dali 1882 volilno pravico za državni zbor onim, ki so plačevali najmanj pet goldinarjev davka, je začelo malo meščanstvo v veliko večji meri vplivati na zakonodajo in nastale so nove stranke (krščansko-socialna in pozneje socialnodemokratska). Sedaj se je morala izpremeniti obrtna politika.

Ko je grof Taaffe hotel vvesti v kurijah mest in kmetskih občin splošno volilno pravico, so se uprle meščanske stranke in prisilile Taffeja, da je odstopil. Toda vprašanja o splošni volilni pravici ni bilo mogoče več puščati v nemar. Minister grof Kazimir Badeni je pridejal (1896) tedanjim štirim kurijam še peto splošno volilno kurijo, v kateri so volili vsi 24letni avstrijski državljani, ki so prebivali 6 mesecev v volilnem okraju, in znižal eensus za mesta in kmetske občine od 5 na 4 goldinarje. Slednjič je državnozbornska volilna reforma (1907) ministra barona Becka odstranila staro interesno zastopstvo, vvedla splošno ter enako volilno pravico in nanovo razdelila volilne okraje.

4. Avstrijska zunanja politika od 1848 do najnovejšega časa.

V tej dobi je avstrijska zunanja politika imela tri smeri. Prizadevala si je, da bi obdržala stališče v Italiji ter vodilo vlogo v Nemčiji in izvršila misijo, ki jo nalaga geografična lega naši državi: razširjati po orientu kulturo.

Sardinsko kraljestvo se je, odkar je bilo ustanovljeno (1714), neprestano trudilo, da bi pomnožilo svojo posest. Pri tej nameri je prišlo ponovno v dotiko z avstrijsko posestjo. V 19. stoletju se je narodnostna ideja pri Italijanih vedno močneje razvijala, hoteli so ustvariti enotno italijansko kraljestvo, ki

bi mu vladala savojsko-sardinska rodovina. Hoteli so to doseči za revolucije 1848, pa se jim ni posrečilo; v dveh vojnah (1848/49) je hrabri maršal Radetzky ohranil avstrijsko posest v Italiji (III, 219, 221, 222). A sardinski minister grof Cavour je znal pridobiti franeoskega eesarja Napoleona III. za svoje narodnostne smotre (III, 227). V vojni 1859 sta se bojevali Sardinija in Francoska proti Avstriji, ki je premagana odstopila v Züriškem miru Lombardijo Sardiniji. Po tem miru so prepodili Italijani dotedanje legitimne rodovine iz Napolja, Modene, Toskane in Parme in ustanovili Italijansko kraljestvo, s katerim so združili (1866) Beneško (Dunajski mir; III, 236).

Ko je postal Oton pl. Bismarck pruski minister (1862), je nanovo stopilo v ospredje vprašanje glede prevlade v Nemčiji (III, 229). Prizadeval si je, da bi tudi politično okrepil prusko premoč najprej v Severni Nemčiji radi geografične lege svoje domovine. Avstrija bi bila rada na knežjem zboru v Frankfurtu (1863) to namero preprečila in lastno moč ojačila, kar se ji ni posrečilo (III, 231). V istem letu je poizkusila Danska, da bi Schleswig in Holstein trajno združila z ostalo državo (III, 231—236). To njeno namero sta preprečili Avstrija in Pruska, skupno sta ji napovedali vojno, v kateri so se Avstrijei na kopnem in na morju odlikovali. V Dunajskem miru (1864) je odstopila Danska omenjeni deželi zaveznikoma, ki sta se sprla radi nadaljnje usode obeh vojvodin. V Gasteinski konvenciji (1865) sta se zaveznika pobotala na ta način, da postaneta deželi skupna last, a da ju ločeno upravljata: Avstrija Holstein, Pruska Schleswig. Toda zaveznika sta imela glede obeh dežel različne namene. Pruska je hotela trajno zasesti Schleswig, Avstrija pa v Holsteinu le pripravljati pot za zakonitega dediča Augustenburžana.

Radi tega nasprotja se je vnela vojna med Avstrijo in Prusko, ki se je zvezala tudi z Italijo. Avstrija se je morala na dveh straneh bojevati. V Italiji so Avstrijei zmagali pri Custozii in Visu, a pri Kraljevem gradu so jih Prusi premagali. V Praškem miru (1866) je priznala Avstrija teritorialne izpremembe v Nemčiji in dovolila, da se osnuje Severonemška zveza pod pruskim vodstvom. „Nemško zvezo“ so razdrli. Tako je bila pretrgana stoletna zveza avstrijskih in sudetskih dežel z Nemčijo.

Z novo ustanovljeno Nemško državo je Avstrija prijateljsko občevala. Najprej se je zvezala z Nemčijo in Rusijo (trocarska zveza 1872). Ker bi pa po Sanštefanskem miru morala dobiti Rusija večji del evropske Turčije, so bile s tem ogrožene avstrijske koristi. Avstrija se je približala zahodnoevropskim državam in sklenila 1879 z Nemčijo defenzivno zvezo, kateri se je pridružila 1883 še Italija. Trozveza si je pridobila mnogo zaslug, da se je ohranil evropski mir.

Avstrija si je tudi prizadevala, da bi rešila balkansko vprašanje. Sicer se ni dejansko udeležila krimske vojne, a jo je izkušala za svoje politične namene izrabiti (III, 225). Preprečila je, da se Rusi niso polastili donavskih kneževin Moldavije in Vlaškega, ki ju je po odhodu Rusov sama zasedla. Toda Pariški mir (1856) je določil, da mora Avstrija kneževini ostaviti. Radi te vojne si je Avstrija za dalj časa odtujila Rusijo, šele s posredovanjem Nemčije se je z njo sprijaznila (trocarska zveza). Vsled vednih nemirov na Balkanskem poluotoku se je Rusija nanovo začela bojevati s Turčijo (1877 do 1878; III, 253—256). Ker sultan ni mogel napraviti miru v Bosni in Hercegovini, je naročil Berolinski kongres (1878) Avstriji, naj okupira in upravlja omenjeni deželi. Avstrijske čete so zasedle Bosno, Hercegovino, sandžak Novibazar in Špič. Naša država je v teh bogatih deželah izboljšala blagostanje prebivalcev in vvedla kulturne naprave. Po tridesetletni okupaciji je naš cesar razširil svoje suverenske pravice tudi na Bosno in Hercegovino; s tem je naša država anektirala ti dve deželi, obenem pa so zapustili avstrijski vojaki Novibazar. Tako izpolnuje Avstrija svojo zgodovinsko misijo na vzhodu. Obdržala in razširjala bo svoje gospodarske koristi na Balkanskem poluotoku z mirnim tekmovanjem in ne z osvojitvijo novih pokrajin.

5. Kulturne razmere za cesarja Franca Jožefa I.

a) Verske stvari.

Za cesarja Franca Jožefa so se mogle razvijati vse državne moči v prid skupnemu delovanju, ki je koristilo vsej državi in njenim posameznim delom.

Protestantom in Židom so priznali enakost pred postavo. Nič več nista bili ti dve veroizpovedanji tolerirani, ampak

vveljavljena je bila enakopravnost vseh priznanih veroizpovedanj za vse odnošaje meščanskega in državnega življenja.

b) Kmetški stan.

Razni družabni sloji so bili oproščeni nadležnih spon, da so si mogli opomoči. Že prvi državni zbor je odpravil podložnost kmetov, desetino in tlako. Cesar Franc Jožef je določil (1849), katere služnosti nehajo brezplačno in za katere je plačati zmerno odškodnino. Brez odškodnine so vzeli gosposkam vse dohodke za taka opravila, ki jih je država sprejela v svojo oskrb (nižje sodstvo, javna varnost, pobiranje davkov); brez odškodnine so izgubile gosposke dohodke iz ribiške, lovske ter sodne tlake, mostnine, brodnine in propinacije. Za druge pravice so dobile gosposke odškodnino. To so bile urbarialne služnosti in pravice, ki so izvirale iz pojma lastnine, kajti podložni kmet je bil le užitkar zemljišča, lastnica pa je bila gosposka. Na Kranjskem so kmetje plačevali 59 različnih davščin v gotovini, 93 vrst davščin v pridelkih, 17 vrst tlake in 12 vrst raznih drugih odkupljivih služnosti. Kot odškodnino za te služnosti so dobile graščine 9,352.647 gl. En del te odškodnine je prevzel kmet, drugi del dežela; Kranjska bo še do l. 1928 odplačevala dolg za zemljiško odvezo.

Vlada je uredila na to druge važne zadeve: vodno, ribiško in propinacijsko pravo, lovske pravice, gozdne servitute. Toda tudi v naši državi je obveljala agrarna politika popolne svobode, da sme storiti kmet s svojim posestvom, kar mu drago. To načelo je imelo za kmetški stan slabe posledice. Zato pomaga vlada kmetu, da ga reši pogina, na različne načine. Uredila je zemljiški davek in pravičneje razdelila ostale davke; deli izdatne denarne podpore krajem, ki so jih zadele uime, pospešuje planšarstvo in živinorejo z melioracijo planin in pašnikov, podpira pogozdovanje pustega in golega Krasa, pospešuje sadjarstvo, razdeljuje med vinogradnike žlahtne trte, pomaga deželnemu zastopstvu urejevati in krotiti reke ter ludournike, odvajati poplavne vode, očiščevati in zastraževati ponore, osuševati močvirna zemljišča, namakati suha zemljišča, dobavljati dobro pitno vodo, prelagati strmo izpeljane stare in graditi nove ceste ter mostove. Sploh se vlada od Taaffejevih časov trudi, da bi s socialnim zakono-

dajstvom zacelila rane kmetijstvu; postava zoper oderuhe, znižanje davkov za posojilnice, izprememba postav glede nasledstva pri kmetijskih posestvih in glede razkosavanja zemljišč, prikladncjše odredbe glede razdelbe in uredbe zemljiških skupščin potom agrarskih operacij, zlaganja ali komasacije zemljišč, rentnih in dednih domov, razbremenitev kmetijskih posestev z novimi obligacijami, starostno preskrbovanje itd., vse to bo kinetom zopet pomagalo do blagostanja. — Razen tega skrbita deželno zastopstvo in kmetijska družba za strokovno izobrazbo kmeta; ustanavljata kmetijske in gospodinske šole, prirejata poučne tečaje. — Tudi kmet je izprevidel, da je le v združevanju moč, začel je snovati za druge. Tako se je potlačilo oderuštvo z ustanovitvijo hranilnic ter posojilnic-rajfajznovk in konsumnih društev, omejila se je eksekutivna razprodaja kmetijskih zemljišč, delavske razmere po deželi se izboljšujejo, ker se poslužujejo kmetje strojev, ki si jih z umetnimi gnojili in s semeni vred nabavljajo po kmetijskih zadrugah, produktivne zadruge pa razpečavajo svoje pridelke v druge dežele.

c) Meščanski stan.

Meščanstvo se more svobodno razvijati, ker so padle vse ovire predmarčeve dobe. Vsled ustavnega življenja sodelujejo vsi državljani pri zakonodaji, pomagajo pri mestni in srenjski upravi, dajejo vladi nasvete in se udeležujejo splošnega javnega delovanja (pri kmetijskih, obrtnih in carinskih svetih, komisiji za upravno reformo). Tudi pri pravosodju lajiki v obilni meri sodelujejo (porotniki, sodniki-lajiki, razsodišča). Zastopniki raznih koristi pomagajo pri šolskem nadzorstvu (deželnem, okrajnem in krajnem šolskem svetu).

d) Obrt, trgovina in prometna sredstva.

V začetku vlade našega cesarja srečujemo dvoje vrst rokodelcev in obrtnikov: eni so bili združeni v cehe, drugi so imeli patente. Že koncem 18. stoletja je namreč vlada sama dovoljevala rokodelstvo kot prosto obrt, dajala je rokodelcem dovoljenje ali patent. Ker se mojstri za izobrazbo vajencev niso brigali, jim je primanjkovalo dobro izvežbanih domačih delavcev; zato se inala obrt ni mogla ugodno razvijati. Še slabije je bilo za obrt, ko je vlada vvedla (1859) splošno

obrtno svobodo; vsakdo je mogel začeti obrt, kdor je zanjo imel veselje, čeprav ni imel sposobnosti in denarja. Hitro so se množili obrtniki. Ko so odprli (1852) meje naše države z znižanjem carine tujemu blagu, je nastala velika nevarnost, da podležejo v konkurenčnem boju tujcu domači obrtniki, ki niso imeli niti spretnosti, niti strokovnega znanja in kapitala. Sedaj se je morala domača obrt seznaniti in prilagoditi novejšim načinom izdelovanja. Obrti je pa pretil še večji sovražnik, naglo rastoči kapitalizem; le-ta je z ogromnimi denarnimi sredstvi ustvarjal velike tovarne, ki so deloma uničile domačo obrt.

Navzlic vsem neprilikam pa še živi mala obrt. Brani jo vlada z unestnim zakonodajstvom, zlasti z novim obrtnim redom (1907), ki temelji deloma na načelih obrtne svobode, deloma na eehovnem sistemu, zahteva, da mora pokazati izpričevalo sposobnosti, kdor hoče začeti obrt, podpira z denarnimi vsotami po posredovanju obrtnopospeševalnega urada obrtnike, ustanavlja obrtne šole in obrtne muzeje, prireja poučne tečaje in razstave.

Čeprav izdatno podpirajo javni faktorji obrtnika, ga vendar tare huda skrb za kredit-denar, ki ga potrebuje za uspešno napredovanje svoje obrti. Zatekel se je k zadržam. Le-te mu dajo ugodnosti velikega produceenta pri nakupovanju sirovin, pri uporabi strojev, pri razpečevanju izdelkov; nudijo mu priliko, da stopa s konsumentom naravnost v zvezo, izključujejo predrago ter nerealno delujoče prekupčevanje in pridobivajo mu spoznavanje trga in tržnih razmer.

Nekatere obrti so si pridobile svetovni sloves in se morejo kosati s tujimi izdelki, n. pr. tekstilna in kemična obrt, izdelovanje stekla, sladkorja, piva, železa in jekla. Znameniti so tudi naslednji avstrijski izdelki: papir, petrolej, premog, stroji, orožje, bicikli in avtomobili. Ogrska vlada jako izdatno podpira pridne in marljive obrtnike, vvaja nove obrti in je tako izpremenila prej izključno agrarno deželo v obrtno.

V tej dobi so zgradili veliko novih cest in popravili stare. Vso državo so prepregli z gostim železniškim omrežjem; velike zgradbe, ki se jim moramo čuditi, kakor n. pr. Semerniška, Brennerska, Arlberška, Karavanška, Turska železnica, posredujejo svetovni promet v krajih, do katerih se je dotedaj jako težko prišlo, oznanujejo pa tudi sloves avstrijskih inženirjev in omogočujejo dostop do najzanimivejših naravnih krasot naše

domovine. Radi izboljšanih prometnih zvez so pričeli hirati semnji in v mestih pojema velika trgovina, nasprotno se je širila trgovina na drobno in padel je zaslužek, ker so se naselili trgovci tudi v oddaljenih krajih.

Pospeševali so tudi plovitvo, Avstrijski Lloyd in druge parobrodne družbe nosijo našo zastavo v daljna morja. Uredili so reke. Za plovitvo po Donavi je važna regulacija „Železnih vrat“, kjer so odstranili vse nevarne ovire. Izdelali so važne projekte za prekope, ki naj bi vezali največje reke v državi. Lokalnemu prometu služijo krajši prekopi, lokalne in komercialne železnice in avtomobilne zveze. — Promet pospešujejo pošte, telegrafi in telefoni.

Avstrija je sklenila z več državami trgovinske zveze, ki jih večkrat obnavlja in izpreminja, da more domače obrtniške izdelke na svetovnem trgu uspešneje razpečavati. Najbolj se pa trudi, da bi si avstrijski trgovci kar največ mogoče osvojili orientski trg. V ta namen služi c. kr. eksportna akademija na Dunaju.

Vsestransko delujejo banke, hranilnice in zavarovalnice. Zlasti je treba omeniti c. kr. poštno hranilnico; po njenem ustroju so uredili v drugih državah enake zavode.

e) Delavski stan.

Mogočno napredujoča obrt in trgovina sta ustvarili nov družabni sloj, delavski. Ker dajo stroji cenejšo moč, nego je delavska, si nabavljajo podjetniki vedno več strojev in nastavljajo večinoma strokovno izobražene delavce. Razmerje med delavcem in podjetnikom je dobilo znak razrednega boja. Država se trudi, da to razmerje uredi, in izkuša izposlovati delavcem pravico, da bi sodelovali po svojem odboru pri izvrševanju pogodbe s podjetnikom. Dalje je vlada namestila nadzornike za tovarne in delavnice, da se prepričajo, ali se tam godi vse v redu in se varujejo pravice delavcev. Omejila je čas dnevnega dela pri obrtih na 11 ur, prepovedala otroško delo, primorala delodajalce, da plačujejo za delavske bolniške blagajne, katerim tudi delavec z manjšim zneskom prispeva; delavec je tako preskrbljen, če zbolí ali ga zadene nesreča. Uredila je starostno preskrbo zasebnih nastavljenecv. V obrambo svojih koristi se druží delavstvo v strokovna društva, ki imajo namen, ojačiti delavčevo moč nasproti delodajalcu, dajati delavstvu pouk v

pravnil vprašanjih in podporo v času stavke, ki večinoma namerava doseči trajno pogodbo, skrbeti za delavsko zavarovanje in podpore ob bolezni, starosti in pohabljenosti.

f) Duševno življenje.

Kakor hitro se je zrušila predmarčeva Avstrija, se je vzbudila duševna kultura. Da bi jo mogla vlada podpirati, je ustvarila naučno ministrstvo. Njegov prvi predstojnik, grof Leon Thun, je začel skupno z izvrstnimi strokovnjaki (n. pr. Exnerjem, Bonitzem itd.) preobraževati temelje srednjih in visokih šol. Izdelali so „načrt za organizacijo gimnazij in realk“ (1849). S tem pa še ni bila zaključena reorganizacija srednje šole, ki se izpopolnjuje do današnjih dni. — Ljudsko šolo so izpremenili v narodno šolo, podaljšali dobo šolanja, prisilili vse otroke, da pohajajo šolo, in razširili število učnih predmetov. Radi tega je vedno bolj napredovala naobrazba ter omika in padalo število analfabetov. — Ustanavljali so meščanske šole in strokovne šole za razne obrate. Obrtne šole skrbe za višjo izobrazbo obrtnikov, trgovske akademije trgovcev. Ustvarili so visoko šolo za zemljedelstvo. — Vlada skrbi za vseučilišča in tehnične visoke šole. Nastalo je vseučilišče v Černovicah (1875), vseučilišči v Innsbrucku in Lvovu so razširili, praško vseučilišče so razdelili v nemško in češko (1882). Vlada je prevzela tehnične visoke šole iz deželne uprave in ustanovila nove v Lvovu, Gradcu, Pragi in Brnu. Na visokih šolah pospešujejo praktično učenje seminarji in ekskurzije. Za zgodovinsko izobrazbo skrbi najbolj inštitut za raziskovanje avstrijske zgodovine na Dunaju. Naposled omenimo vojaške znanstvene zavode in navtiške šole. V najnovejšem času posvečajo veliko pozornosti ženski izobrazbi.

Učene družbe so svoje delovanje zelo razširile; ustanovilo se jih je tudi več novih, kakor v Krakovu, Pragi in v Zagrebu. Nastali so veliki znanstveni inštituti, n. pr. geološki državni zavod, meteorološki osrednji zavod itd.

Stavbarstvo posnema starejše motive in ustvarja nove tipe. Ko so odstranili na Dunaju nepotrebne mestne utrdbe, so dobili prostor za prelepo cesto, ki jo krasi monumentalne stavbe v raznih slogih: renesansno vseučilišče, gotična mestna hiša, grški parlament. Kot stavbeniki so se proslavili Hansen, Hasen-

auer, Schmidt in Ferstel. Tudi cerkveno umetnost so gojili stavbeniki, kakor pričajo cerkve: altlerchenfeldska in votivna na Dunaju, stolna v Pragi, stolna v Linzu, Srea Jezusovega v Gradcu. Da je mogoče združiti praktične namene z umetniškim okusom, dokazuje novi kolodvor v Salzburgu in razne druge moderne stavbe. Država pa ne podpira le novih zgradb, ampak pazi tudi na stare; to nalogo izvršuje „centralna komisija za preiskovanje in ohranitev umetnosti in zgodovinskih spomenikov“.

V slikarstvu so se odlikovali Führich, Rahl, Blaas, katerim so se pozneje pridružili umetniki, kakor Canon, ki je posnemal vzgled starih mojstrov, Makart, ki ni le s krasnimi barvami slikal, ampak je tudi s sijajnimi slavnostnimi izprevidi, intimnimi prireditvami pospeševal umetniško razumevanje svojih vrstnikov, Angeli, mojster v portretu, Alt, najboljši arhitekturni slikar svojega časa, možje, ki so slikali zgodovinske dogodke in podobe iz vsakdanjega življenja (Oger Munkácsy, Poljak Matejko, Čeh Brožik, Slovenci Janez Wolf, brata Janez in Juri Šubic). Tudi najnovejši slikarji (n. pr. Rumpler, Segantini, Uprka) ne zaostajajo za prejšnjimi. Enako goje v Avstriji grafične umetnosti (Unger).

Umetnost je tudi v Avstriji blagodejno vplivala na umetno obrt. Največjo zaslonbo je dobila umetna obrt v muzeju za umetnost in obrt, ki ga je ustanovil Eitelberger. Tu negujejo secesijo in moderno. Več mož je šlo v tujino (n. pr. Olbrich in Orlik), da kažejo tam, kaj premore ta naša umetnost.

Da se med občinstvom širi umetniško naziranje in praktična izomika, uprizarjajo razstave. Le-te prirejajo v velikem obsegu in nalašč v določene namene (dunajska svetovna razstava 1873, prva električna razstava na Dunaju 1883, razstavi v Pragi 1891 in 1908, milenijska razstava v Budapešti 1895, lovska razstava na Dunaju 1908; razne umetniške razstave). Vzgojevalnega pomena so stalne, sistematično urejene zbirke v muzejih (n. pr. v zgodovinsko-umetniškem, prirodopisnem in tehnološkem muzeju na Dunaju, v ogrskem narodnem muzeju in v drugih muzejih, ki so v vseh večjih in manjših mestih).

Med kiparji slovó Fernkorn, Gasser, Kundmann, Tilgner, Zumbusch, Metzner, Slovenca Zajec in Berneker, Hrvat Meštrović. Najodličnejše mesto v tej umetnosti zavzema Dunaj s premnogimi spomeniki.

V drugi polovici 19. stol. so delovali v Avstriji znameniti klasični glazbeniki, n. pr. Hugon Wolf, Bruckner, Liszt, Brahms, Dvořák, Smetana.

Gledališče, ki je najbolj процvitalo v mirni predmarčevi dobi, ni izgubilo svoje privlačnosti; tozadevna literatura se je vsestransko obogatila, n. pr. dramo so gojili Hebbel, Anzengruber, Morre, Nissel, Keim, opero Goldmark, Kienzl, opereto Ivan Strauß sin.

V literaturi in pesništvu zavzemajo odlično mesto med Nemci Hamerling, Saar, Rosegger, Ebner-Eschenbach, Schönherr, med Čehi Neruda, Svatopluk Čeh, Vrhlický, med Oгри Petöfy, Jokai, Madacl, med Poljaki Kraszewski in Sienkiewicz.

Ustavna doba je pri vseh narodih jako pospeševala prosvetno življenje. Književna društva razširjajo poučne knjige med ljudstvom, politični časopisi probujajo narod, leposlovni mu nudijo razvedrilo, ljudske knjižnice ga preskrbujejo s potrebnim čtivom, politična društva ga napeljujejo k samostojnemu mišljenju, izobraževalna društva ga razvedrujejo z gledališkimi igrami in izobrazujejo s predavanji. — Za bolnike so sezidali bolnišnice, hiralnice, ubožnice, blaznice; ubožni zakladi, Vincencijeve družbe in ustanove za reveže podpirajo uboge ljudi. Po deželi so pomnožili število zdravnikov, rešilna društva nudijo ponesrečenim prvo pomoč, gasilna društva varujejo ljudstvo ognja. — Milosrčni ljudje tudi mladine niso pozabili, ustanovili so sirotišnice in otroške bolnice, za izprijene in zanemarjene otroke skrbe društva detoljubov in društva za otroško varstvo. Ubožni dijaki dobivajo v konviktilih ceneno ali brezplačno preskrbo, dijaške kuhinje dele ubožnim in pridnim dijakom brezplačno ali za nezatno odškodnino tečno in zdravo hrano; dijaška podporna društva in dijaške ustanove izboljšujejo gmotno stanje dijakov.

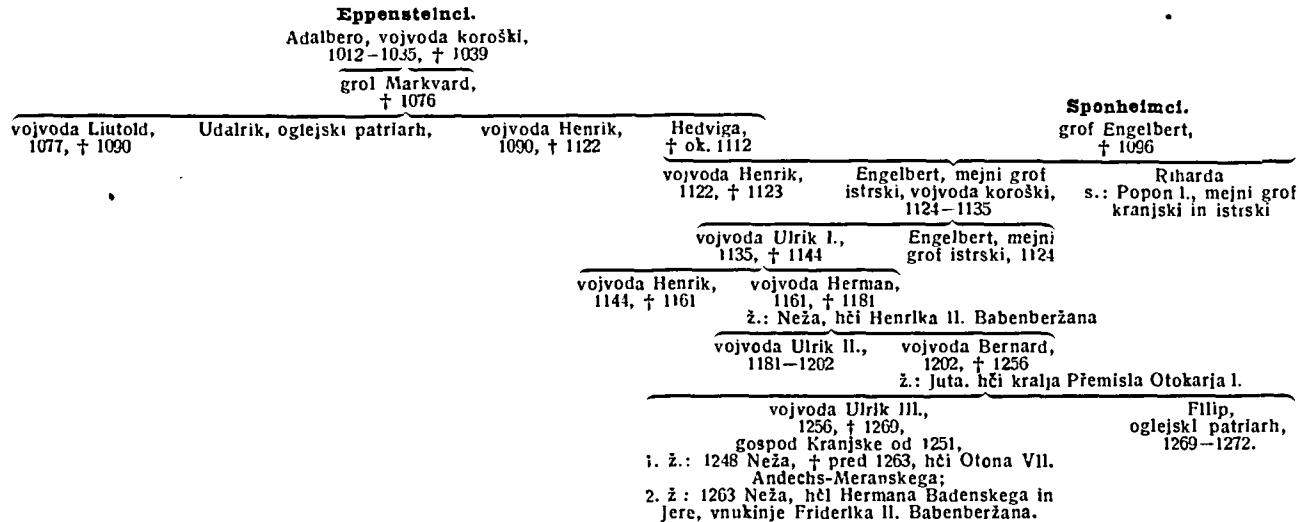
Tako so vsi narodi vršili in vrše navzlic zunanjin bojem in notranjim preprirom za cesarja Franca Jožefa I. velikansko kulturno delo.

Popravki.

- Stran 21., vrsta 9.: beri: 1018, namesto: 1017.
- „ 52., „ 14.: „ zložnih, namesto: složnih.
- „ 60., „ 22.: „ Ludovikovih, namesto: Sigismundovih.
- „ 61., „ 22.: „ vojskovali, namesto: uprli.
- „ 62., „ 13. od spodaj: vstavi za: „bilo je zadnje cesarsko kronanje“ : „v Rimu“.
- „ 63., vrsta 12.: beri: benečanski, namesto: italijanski.
- „ 71., „ 33.: „ Košicali, namesto: Kašovi.
- „ 73., „ 23.: „ Maksimilijanove, namesto: njegove.
- „ 75., „ 19.: „ Maksa, namesto: Karla.
- „ 75., „ 22.: „ državah, namesto: deželah.
- „ 75., „ 23.: „ državah, namesto: deželah.
- „ 93., „ 18.: „ Požarevskem, namesto: Požarevaškem.
- „ 101., vrsta 8. od spodaj: beri: sprejmejo, namesto: volijo.
- „ 101., „ 8., od spodaj: vstavi za: „za“: „svoje“.
- „ 103., „ 7.: beri: kovine, namesto: rude.
- „ 103., „ 4. od spodaj: vstavi za: „svobodno trgovino“: „po Donavi do njenega izliva ter po Črnem morju in dovolila, da sme cesar ustanavljati avstrijske konzulate v Turčiji“.

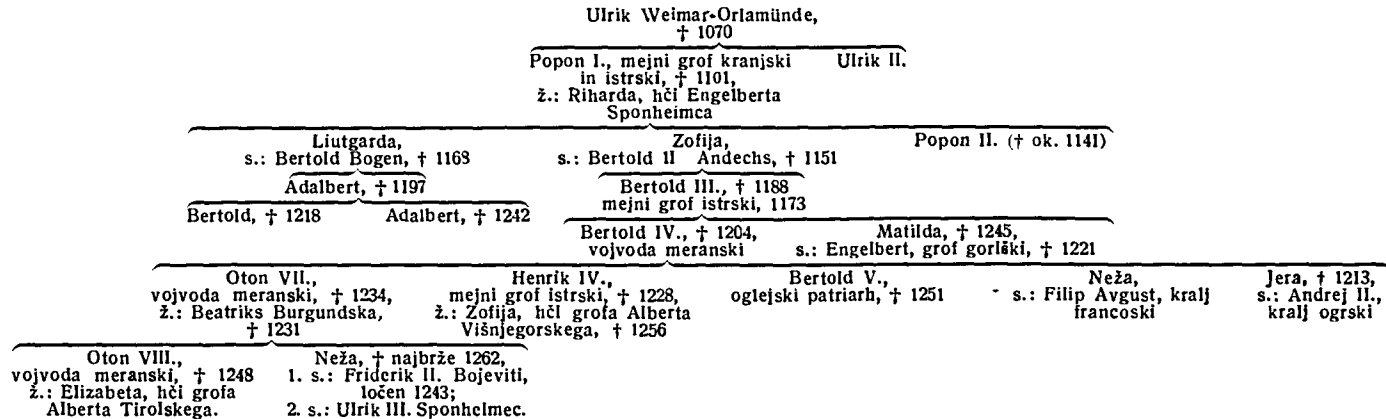
Rodovniki.

Eppensteinci in Sponheimci.

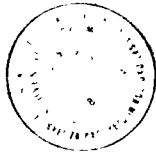

Rodovina Weimar-Orlamünde in Andechs-Meranska.

Rodovina Goriško-tirolskih grofov.

Engelbert I., grof v Pustriški dolini in Lurngavu, 1022–1039		
Engelbert II., grof v Lurngavu, † 1075	Majnhard, grof v Lurngavu	Henrik I., † pred 1090, posestnik Gorice
koroški palatinski grof, odvetnik oglejski, 1107– ok. 1145	Majnhard I., prvi goriški grof, 1102– ok. 1146	
Henrik II., grof goriški, odvetnik oglejski, 1102–1147	Engelbert IV., odvetnik oglejski, grof goriški, 1149–1186	
Majnhard II., grof goriški, 1160–1230, ž.: Adelheida, hči tirolskega grofa Alberta I.	Engelbert V., grof goriški, odvetnik oglejski, 1178–1217, ž.: Matilda Andechs	
	Majnhard III. (I.), grof goriški in tirolski, 1206–1258, ž.: Adelheida, hči tirolskega grofa Alberta II., † 1253	
Majnhard IV. (II.), † 1295, koroški vojvoda, grof tirolski in goriški, odvetnik oglejski, tridentinski in briksenški	Elizabetha, † 1313 s.: Albreht I. Habsburški	Albert I., † 1304 Henrik II., † 1323
Henrik, † 1335, češki in poljski kralj, koroški vojvoda, ž.: Ana, hči Vaclava II. Piemslida	Majnhard VI., † 1318.	Ivan Henrik, † 1338.
Marjeta, † 1369, 1. s.: Ivan Henrik Luksemburški, 2. s.: Ludovik Braniborski	Albert IV., † 1374, ž.: Katarina Celjska.	Albert III., † 1327 Majnhard VII., † 1385
Majnhard III., † 1363, ž.: Marjeta, hči Albrehta II. Habsburškega.		Henrik IV., † 1454, 1. ž.: Elizabetha Celjska, 2. ž.: Katarina Gara Lenart, † 1500.

- Geografija -
Avstro - Ogrske.

Splošni pregled.

Imenovali so našo državo deželo geografskih nasprotij; v drugem smislu jo imenujejo podonavsko monarhijo. Oboje je opravičeno.

Nobena država evropska nima tako raznoliko oblikovanih pokrajin, polnih kontrastov, kakor ravno Avstro-Ogrska. Njen relief je vse preje nego enoten, nikakih osnovnih črt ni tukaj kakor recimo na Nemškem, v Rusiji, Franciji ali Italiji. Nepregledna pusta nas spominja na Južno Rusko, Gozdni Karpati na Srednjenemško ali Srednjefrancosko gorovje, Visoka Tatra, dvigajoča se neposredno iz globokih dolin, je tuja svoji okolici, najbogatejša žitna polja se razprostirajo onstran Karpatov po stari Podolski Planoti, kotel, obrobljen od nalahno ali strmo se vzpenjajočih vrst, vidimo v Češki, pridno ljudstvo je tam, industrija cvete; čisto drug svet zopet se nam odpre na jugu in zapadu, v Alpah, dolge vrste in mogočne gmote zapirajo kolikortoliko dohod do juga, čez ločnico večnega snega molé njih vršaci, gledajo pa tudi naprej proti jugu na goli Kras, zopet drugo obliko v mnogovrstnem mozaiku monarhije, gledajo na morje, element, ki nas veže z ostalim svetom in nam vodi pogled iz malenkostnih razmer v daljavo. Raznobarvna je torej slika v morfološkem smislu, raznobarvna pa tudi sicer.

Štiri stopnje pod ničlo stoji živo srebro meseca januarja v Lvovu, nižje kot pet stopenj v Černovicah: mrzli dih Sudetov in Karpatov, vpliv vzhodnoevropskega kontinentalnega podnebja čutijo prebivalci Galicije, Bukovine in Šlezije, dočim hitijo v istem času bolniki v solnčni Meran, v Opatijo, v pokrajine ob Gardskem Jezeru, kjer jih srednja januarska temperatura 3° C in čisti zrak spominja na Italijo, deželo svetlobe in luči, na Riviero tam ob Sredozemskem Morju; dočim je januar v Zadru toplejši nego v Florenci, na Hvaru, Visu in v Dubrovniku še nekoliko milejši nego v Neapolju in še približuje onemu v

Palermu in v Sirakuzah. Na severu megla, led in sneg — na jugu svetloba in toplota: težko je najti večje nasprotje! In vendar se Avstrija razprostira samo čez devet stopenj geografske širine. Skozi Avstrijo namreč — na to se bomo še povrnili — gre severna meja mediteranskega podnebja, Istrija, Južna Tirolska in Dalmacija mu pripadajo, na severozahodu je klima oceaničen, na jugovzhodu in severovzhodu kontinentalen.

Klima ob Sredozemskem morju se odlikuje po suhem poletju, kontinentalni v Srednji Evropi je moker, oni proti vzhodu zopet bolj suh: zato tudi prehaja v naši monarhiji gozdna baltiška flora v pontsko stepno floro, zato jima odvzame na jugu kos Avstrije mediteranska flora, dočim kraljuje sama zase, ločena od drugih, alpinska: svojo eksistenco ima zahvaliti prejšnjim časom, umaknila se je pred mogočnimi ledeniki v nižavju visoko v gore in se deloma pomaknila za odhajajočim ledom ob pobočju gora, zdi se nam relikv starih dob, sorodnice njene so na daljnem jugu in severu.

Klima vpliva na gospodarski razvoj: dočim proučira sever v višjih stopnjah oves, krompir in ječmen, nižje doli pšenico in cukrovo peso, dočim opazimo polja pšenice in koruze na jugu in vzhodu — izginejo v deželah mediteranskega podnebja široke njive, razveseljuje nas pogled na vinograde in vrtove, zasajene z oljkami, murbami, oranžami in citronami.

Kakor opazimo kontrast v morfološki podobi, klimatskih in gospodarskih razmerah, ga opazimo tudi pri človeku; drugačen je Rusin ali Čeh na severu, drugačen je prebivalec puste, svoj značaj ima sin gora, ne more se zatajiti vročehrvni Roman ob obali. Tudi tu taka nasprotstva. A ne samo različne narodnosti prebivajo v Avstriji, loči jih deloma tudi vera. Vsi ti narodi in te konfesije imajo stik z glavnimi skupinami izven monarhije, tako Nemci, Slovani in Italijani, katoliki, protestantje, grško-pravoslavni in mohamedani. Omenimo naj še Madjare kot narodnost in žide kot konfesijo. Različne so kulturne oblike narodnostnih in verskih skupin, a medsebojni vpliv je velik. — Zdi se nam, kakor bi se v Avstriji vse križalo in bi imeli mi težko nalogo, razne like zblížati in spopolniti v celoto.

Avstro-Ogrska je torej prehodna država — tudi zgodovina nas jako dobro pouči o tem —, država, kjer si podajo roke sever, jug, vzhod in zahod. Deloma gre skozi njo velika svetovna razvodnica med morji na severu in severo-

zahodu in onimi na jugu; a pri nas je ta razvodnica bolj sekundarnega pomena, kajti skoro vsa monarhija se naklanja proti mogočni cesti, ki veže severozapad z jugovzhodom, proti Donavi, jedini veliki vodni poti iz Srednje Evrope proti orientu. Globoko deželo imamo med Alpami in Sudeti, od nekdanj so se pomikale tu narodnosti od vzhoda do zahoda in obratno, svetovni promet je našel tu svojo pot, več vdratih kotlin je dobilo zvezo po glavni naši reki — sedem desetih vsega avstro-ogrskega porečja je obrnjenih proti njej —, domalega vse vodne in druge ceste vodijo do glavne žile cesarstva: trdnjše in naravnejše je združila obširne in tako raznolike enote naše države v celoto kakor bi bilo kdaj mogoče državnim naredbam in postavam. Na avstrijska tla stopi in jih zapusti v ozkih soteskah, zato imamo po njej sicer zvezo s sosednimi državami, a v soteskah tudi naravne trdnjave in zapomnimo si, da soteske večkrat bolj ločijo nego višine in grebeni — prim. Adižo nad Verono, Lungau, In pri Finstermünzu, Labo niže Dččina, Aluto pri izstopu iz monarhije, Belo pri Pontablju, tudi našo Bohinjko niže Bohinja itd. — Naravnejša zveza z balkanskim poluotokom kakor po Donavi se nam odpre po črti Morava-Isker-Marica ali Morava-Vardar. Seveda pa v gospodarsko-geografskem oziru kot kulturna reka nima Donava takega pomena kakor n. pr. za Nemčijo Ren, ki je že od časov Rimljanov spajal kot tranzitna črta sever Evrope z visoko stoječim jugom, ki ga spaja tudi sedaj s kulturno Švico in deželami ob Mediteraneji. Vzrokov je več: kleči in pečine pri Greinu, Kremisu, v soteski Klisura in v Železnih Vratih — šele novejši čas je prinesel zboljšanje —; pomanjkanje podjetnosti in interesa; nejednakomerna množina vode, najmanj jo je v jeseni, torej tedaj, ko jo je najbolj treba, recimo za prevažanje žita v Nemčijo; vrhu tega je Donava dolgo časa zamrznjena, celo pri Galacu blizu izliva do 39 dni; izliv reke ni v naših rokah, izliva se pa poleg tega v oddaljeno Črno Morje, ki je zaprto po Bosporu in po Dardanelah.

Okoli osrednjega kotla ob Donavi, panonske ravnine, se razvrstijo ostale naravne jednote naše monarhije. — Češki masiv je malo bolj oddaljen. — Razlikovali bomo:

I. Panonski kotel, zaprto, naravno pokrajino velike enakomernosti.

II. Češki masiv; Češka sama je ravnoliko kot panonska kotlina zbirališče in stekališče rek, obe imata en sam izhod,

če bi ga zaprli, sta takoj poplavljeni, rob je najvišji tam, kjer je izhod in zato je pri obeh tudi zveza s središčem monarhije veliko lažja nego ona z drugimi državami. — Panonsko kotlino oklepajo na zahodu

III. Alpe; v Avstriji imamo samo Vzhodne Alpe in ravno v naši državi imajo največjo širino. Kakor pahljača se nam zdijo, odpirajo se in razširjajo proti vzhodu. Strogo moramo ločiti Zahodne in Vzhodne Alpe, v prvih imamo kratke reke, ki teko ven iz gorovja in ga prodero, v slednjih vse polno podolžnic, ki teko v gorovju in ga zapustijo navadno šele po dolgem teku: Aniša-Salica-In prodro sicer iz Alp ven na sever, a imajo ugodne zveze med seboj, jako lahko pridemo od ene reke do druge, lažje nego ob isti reki ven v tujo državo — — geografski moment, zakaj so alpske dežele naravno bolj zvezane z Avstrijo nego z Nemčijo —, imamo torej vrsto podolžnic z lahkimi prehodi shoji cele Severne Alpe, peljejo nas tja proti Muri in dalje čez Semmering proti Donavi. Ravno tako vrsto imamo na jugu, zvezano s severno vrsto po Muri: iz doline Drave nas pelje prehod čez Toblaško Polje in dalje brez posebnih težkoč do Adiže, nato čez ugodni Reschenscheideck ali ob Eisacki gori čez Brenner do Ina, torej zopet do prve vrste. Vcdno moramo imeti pred očmi dejstvo, da je prehod od Drave do Adiže, torej tudi do Južne Tirolske ali Trentina, lažji nego oni od juga skozi ozko sotesko nad Verono: zopet geografski moment, da je Južna Tirolska avstrijska in ne italijanska.

Podolžnice gredo torej proti vzhodu in so po soteskah ločene od severa in juga. Zato so alpske dežele odprte proti osrednji kotlini oziroma manjšim kotlinam zahodno od nje, a zvezanim z njo po Donavi. — V polukrogu obdajajo panonsko kotlino Karpati; če priklopimo k njim še dežele severno odtod, ki jih potrebuje Avstrija kot glacis in ki jih je pri razdelitvi Poljske morala zasesti, vidimo zopet veliko skupino, ki jo tvorijo

IV. Karpati s pred-deželami. Sicer imamo pa tudi tu naravno mejo vsaj proti severovzhodu, močvirje ob reki Pripjat. — Na poti od kotline do morja imamo zadnjo skupino kot obrobek središča,

V. Kras in Ozemlje ob morju. Kras je večinoma visok, narava jako enolična, zato je Kras tudi enota zase.

Pravokotno skoro na črto in cesto donavsko nas privede od severa cesta ob Moravi med Sudeti in Karpati, a ne zadene

ob staro pot v panonski kotlini — to imenujejo Madjari pravo Srednjo Evropo, srce kontinenta —, temveč v manjšem kotlu zahodno Ogrske, tam kjer pošljejo Alpe zadnje odrastke proti nižini in proti reki. Čez razvodje pri Hranicah potegne ta cesta nase tudi prometna pota iz Galicije in Šlezije, jih strne s poti iz Češke ter pelje vse skupaj do Donave. Češki masiv ali bojična masa pripada hidrografično sicer večinoma severu, a videli smo, da si mora žila odvodnica ravno v tej smeri priboriti pot skozi gorovje in da ga prodere v ozki soteski, da se dviguje gorovje tu kot zid in da je zato zveza z Nemčijo kolikortoliko oteškočena — dokazov zopet vse polno v zgodovini —; proti jugovzhodu pa vodijo ceste čez gorske hrbte velike širine, prehod je lahek in zložen, v tem oziru je torej Češka obrnjena proti središču monarhije, kjer se strnejo imenovana pota. Ta pota stretnijo proti morju, najbolj direktna pot pelje tja čez Semmering; Semmering zopet združi, kakor smo že videli, dohode iz severoalpskih in jugoalpskih podolžnic ter jih odvede dalje proti Donavi. — Da ta prelaz ne loči, temveč — kakor tudi veliko drugih prehodov — bolj druži, vidimo iz dejstva, da je Štajerska dolgo časa gospodovala tudi nad južnim delom današnje Dolnje Avstrije —. Če hočemo priti od Donave do morja po najlažjem dohodu, moramo uporabiti naravno črto Semmering-Pontabelj-Videm ali pa Semmering-Gradec-Ljubljana-Trst, črto, ki se nikjer ne dvigne nad 1000 m; ugodnost, ki je sicer ne nahajamo drugje, seveda če hočemo direktno, najkrajšo, torej najhitrejšo zvezo. Križišče vseh teh cest je v dunajski kotlini, tja pridejo tudi pota iz bližnje panonske nižine, zato je ta kotlina, oziroma Dunaj, naravno središče monarhije, točka, ki posreduje promet, trgovino, izmenjavanje kulturnih dobrin i. dr. med vzhodom in zapadom, jugozapadom in severovzhodom. Sekundarni središči sta Budimpešta in Praga.

Fizikalčno-geografično je torej Avstro-Ogrska vrsta pokrajin Srednje Evrope,¹ ki so odprte druga proti drugi; prometno-geografično je pa naša monarhija skupina dežel, ki so zrastle v celoto okoli križišča velepomembnih naravnih cest; isto velja v zgodovinskem oziru.

Proti severu segajo meje države še čez 51° N², v dveh odrastkih, najsevernejša točka je: 51° 3' 25''; blizu tako daleč

¹ K Srednji Evropi računijo: Nizozemsko, Belgijo, Nemčijo, Dansko, Švico, Avstro-Ogrsko, Rumunijo, pa tudi še Črno Goro, Srbijo in Bolgarijo.

² N = sever, S = jug, E = vzhod, W = zahod.

kot tukaj na Češkem se razprostira avstrijsko ozemlje tudi v Galiciji, tam kjer se izliva reka San v Vislo. Isto širino kot najsevernejše točke Avstrije imajo približno: Erfurt, Kolin ob Renu, Anvers, Southampton, najsevernejša točka Francije, polotok Labrador v južnem delu, zaliv James-ov, severni del Sahalina, Irkutsk, Kijev. Južno točko imamo iskati pri mestu Spužu v Južni Dalmaciji, skoro 42° N, nekako toliko kot Plovdiv, Tiflis, Mukden (Peking n. pr. leži južneje, 40°), Hakodate, Chicago, jezero Erie, Boston, severna meja Portugalske, Rim. Srednji paralel, $46^{\circ} 30'$, gre približno v isti širini kakor leži naš Maribor, Rateče na Gorenjskem, Pontabelj ali pa Bozen. Devet stopenj je torej razdalja med severno in južno točko, 1000 km, 10 ur za vlak s hitrostjo 100 km. Najdaljši dan na severu je dolg 16 ur in 18 minut, na jugu samo 15 ur in 3 minute.

Na Predarlskem ob izlivu reke Ill gre naša monarhija do $9^{\circ} 31' 55''$ E Gr., na vzhodu v bližini prelaza Ojtoz pa do $26^{\circ} 30' 35''$ E Gr.: razlika je 17° , z drugimi besedami, 1 uro in 8 minut vzhaja sonce na vzhodu preje nego ob Bodenskem Jezeru.³ Računimo pa po srednjeevropskem času, 15° E Gr., kakor Novo Mesto ali Zader.

Vidimo tudi, da leži Avstro-Ogrska nekako v sredi med ekvatorjem in tečajem, popolnoma v sredi n. pr. mesto Senj. Antipode bi imeli iskati vzhodno Nove Zelandije.

O označenem okviru meri monarhija 675.887 km^2 (Avstrija 300.008, Ogrska s Hrvaško 324.851, Bosna in Hercegovina [Zahumlje] 51.028), torej skoro 7% (6.76) evropske površine in je sedaj po velikosti druga država v Evropi (Rusija s Kavkazijo ima nad 58%); na teh km^2 živi nekaj nad 51 milijonov prebivalcev (51,314.000, Avstrija 28,568.000, Ogrska s Hrvaško 20,851.000, Bosna in Hercegovina 1,895.000), na km^2 v Avstriji 95, na Ogrskem s Hrvaško 64, v Bosni in Hercegovini 37, v monarhiji 76. Glede prebivalstva smo tretji v Evropi (11.4%), prva je Rusija z 31.6% , druga pa Nemčija s 14.4% .

Meje. Avstro-Ogrska je celinska država, že samo proti Donavi je naklonjenih 71.5% vse površine. Le petina (2200 km) meje je morska obala, središča cesarstva so oddaljena od morja veliko bolj kakor vobče ona drugih držav, n. pr. Paris, London, Berolin, Petrograd.

³ Če hočemo meriti razdaljo v kilometrih, moramo vedeti, da meri dolžinska stopnja ob 42° N 82.84 km , ob 45° 78.84 , ob 46° 76.05 , ob 49° 73.16 , ob 51° pa samo še 70.19 km .

Naša obala ima sicer izvrstna pristanišča, pridno prebivalstvo, a Alpe in Kras branijo takoj za njo, brez obrežne nižine, kot velikansk zid dohod do nje; strma je, kjer je nizka, je pa močvirna, nobena velika in globoka reka se ne izliva v Adrijo; ki bi nam omogočila cen izvoz in dovoz, pristanišča nimajo rodovitnega in bogatega zaledja, to dobimo šele daleč zadaj za zidom, — kako drugačen n. pr. je Hamburg, ki ima zaledje po celi osrednji severni Nemčiji doli na Češko —; morje ima še vedno premalo zvez z notranjimi deli države, in kar jih je, vse so morali napraviti z ogromnimi stroški in to se zopet pozna pri tarifih; veliko ceneje dovažamo n. pr. švedsko železo okoli Gibraltarja in skozi Otrantsko Cesto preko Trsta na Kranjsko kakor pa od Stettina ali Hamburga sem, četudi uporabimo do severne Češke vodno cesto: kajti železnica od Češke do Kranjske je dražja nego prevažanje po ladiji okoli cele Evrope. In ravno radi tega pošiljajo sudetske dežele svoje blago in uvažajo tuje blago raje po Labi in Odri do svetovnih pristanišč ali od njih kakor pa bi se poslužile naših mest ob Adriji. In ker je glavno torišče današnjega svetovnega prometa Atlantik, morajo gledati na to, kako pridejo hitreje in že s tem ceneje do njega: odvodnica Laba n. pr. jim kar sama pokaže pot, akoravno je sicer Češka, kakor smo že omenili, naravno zvezana z Avstrijo, a ta zveza ni vodna, temveč gre po suhem. Zato tudi umevamo skrb vlade za vodno zvezo med karpatskimi in alpskimi pokrajinami, da, projektirali so celo prekop od Donave do Adrije.

Vrlutega pa naše železnice tudi niso vedno ravno avstrijskim pristaniščem v korist, ona čez sedlo Naborjet in dalje ob Beli koristi več Benetkam nego Trstu, drugače bi bilo, če bi šla čez Predel. Zveze zadnjih let med morjem in notranjo Avstrijo so boljše in zato se je meja med zaledjem Adrije na jedni, Nemškega ter Baltskega Morja na drugi strani pomaknila že nekoliko dalje proti severu, tako da so dežele ob Donavi doli do Ogrskega in Alpe razun Tirolske — kjer pride v poštev zlasti tranzitni promet med Italijo in Južno Nemčijo in kjer nam delata konkurenco Genua in Benetke — neomejeno ozemlje Trsta, Ogrska pa ozemlje Reke, kar si ne poišče izhoda preko prelaza Jablonka itd. ter skozi Železna Vrata na sever in vzhod. Nova karavauska in turska železnica — turska železnica je potegnula proti Trstu jugovzhodni del Bavarske — je našemu morju

koristila v obilni meri; zelo veliko dobička bo prinesla tudi projektirana železnica od Chura v Graubündenu v Vintschgau in njene nadaljne zveze proti najbližji točki Adrije, to je proti severni obali, ker bi Benetke ne mogle vsprejeti vsega prometa, Genua ga ima pa za svoje razmere že itak preveč in mora čakati blago cele mesece, predno ga oddajo; manjka prostora. Nekako šestina vsega blagovnega prometa v Avstro-Ogrski — 1909: 14·5 milijona register-ton — pride sedaj na morje, na Nemškem pa sedem desetim.

Omenili smo, da je glavno torišče svetovne trgovine Atlantik, mi smo pa s svojo obalo navezani zlasti na bližnji orient; od leta 1869 nadalje — Sueški prekop — so se razvile pa tudi kupčijske zveze z deželami Južne in Vzhodne Azije in od tega leta naprej se je očitno dvignil tudi promet Trsta. Nekterim pristanom, tako ravno Trstu in Reki, škoduje tudi burja, vrhu tega so morali ravno pri teh dveh mestih naravi veliko pomagati, ker ni bila radodarna, morali so razširiti pristanišče z velikimi stroški itd. Slabo vpliva nadalje okolnost, da je trgovina čimdalje bolj tranzitna, promet narašča, dobička je pa manj. Tudi to ni dobro, da je n. pr. v Trstu prebivalstvo še vedno izvečine italijansko, bližnja okolica slovenska, daljna pa nemška.

Kljub vsem neugodnostim je pa naša obala edina točka, kjer lahko prosto dihamo, kjer smo v direktni zvezi s svetom, brez posredovalcev. Z izboljšanjem in izpopolnjenjem zvez bo dobila še večji pomen; če bi jo izgubili, bi bila prerezana državi nit življenja, ker potem ni misliti, da bi bil dovoz iz Nemčije, izvoz do Nemškega Morja in drugam tako poceni kot je sedaj, nastale bi ovire gospodarskega značaja, carina bi se vpeljala oziroma zvišala, parobrodni družbam iz Češke bi delali težave. Zato mora monarhija vselej in z vsemi sredstvi skrbeti za svojo obalo, mora gledati na ojačenje mornarice, na utrdbe in zato je breg Adrije kakor nalašč: polno otokov, med njimi in celino globoke in varne vodne ceste, na njih in ob celini pristani, ki jih je lahko braniti. Seveda ne sme država dovoliti nobene politične izpremembe ob Adriji, ki bi bila v škodo našim interesom, naši trgovini. Da so obrežne dežele popolnoma navezane na morje, nam kaže tudi zgodovina, saj so imeli večinoma Benečani prvo besedo tu, z Benetkami se je vršil promet — Dubrovnik je bil sicer samostojen, a tudi namorska republika in zvezan z vsem svetom bolj kakor z deželami za seboj. —

Tudi danes si iščejo prebivalci zaslužka na morju, bodisi kot ribiči bodisi kot navadni mornarji, krmarji ali pa kapitani na tu- in inozemskih ladijah, dobimo jih po celem svetu.

Meja proti Črni Gori je politična, prometne zveze zelo oteškočene. Na široko odprta je pa monarhija proti Srbiji, ktere porečje pripada izvečine Donavi in ki je zato zlasti v gospodarskem oziru navezana na bližnji avstrijski trg; hoinatije zadnjih let so nam to državo odtujile, to je pa protinaravno, in zato mora priti izboljšanje samoobsebi. Skozi Srbijo gre tudi velepomembna orientaska pot Belgrad—Niš; tu se cepi, ena proga gre v Carigrad in nadalje proti Bagdadu in Perzijskemu Zalivu, druga v Solun, Smirno in se potem zedini s prvo. Po tej zvezi, skozi našo monarhijo in Srbijo, gredo tudi koristi Nemčije v bližnji orient.

Z Rumunijo smo združeni po Donavi, po Seretu in Prutu, druge reke ne pridejo vpoštev; pet železnic pelje tja in poinaga prodreti naravno oviro Transsilvanskih Alp in drugih delov Karpatov, najznamenitejša je ona po črti Temes — Lugos — porta orientalis — Mehadia — Ršava. Donava sama ima več prometa kakor vsi prelazi Transsilvanskih Alp.

Karpati so dolgi okoli 2500 *km*; razun od Rumunije nas ločijo pravzaprav tudi od Rusije. Železniško zvezo čez sedlo Jablonka prištevamo lahko potom v Nemčijo in Rusijo, s to samo nas spaja pa še šest drugih železnic — u po nobeni ne vozijo brzovlaki — čez Karpate, ki se združijo s podolžnima črtama skozi Galicijo; a vse te zveze nam Rusije ne približajo, tuja nam je, le mal del prometa ogromne te države gre v monarhijo ali pa skozi njo. Vzrokov imamo iskati v gospodarsko-političnih in prometno-političnih naredbah Rusije, le malo ruskih zvez je speljanih do meje, govorili so o „unetnih prometnih puščavah“, praznem prostoru med železnicami; širina proge je druga⁴, gospodarsko se mora Rusija zapreti proti vsaki agrikulturni državi. Splošno sta pa Galicija in Bukovina v dosti ožji gospodarski zvezi z Rusijo in Rumunijo nego z monarhijo; saj tudi narava tako hoče.

Druga velika država, na katero meji naše cesarstvo, je Nemčija. Najživahnejši promet nas družu z njo, 42 železnic vodi iz Avstrije na Nemško, dve petini našega uvoza pride od tam,

⁴ Ozkotirne železnice imajo razdaljo 760 *mm*, normalna širina je 1435, Rusija onostran Varšave ima 1525 *mm*.

skoro polovico izvoza gre tja, v trgovini Nemčije smo večinoma na drugem mestu. Že zgodovinski razvoj kaže vpliv Nemčije na našo monarhijo, vedno smo bili v zvezi z njo. Ločijo nas sicer Alpe, Češki Les, Rudne Gore in Sudeti od sosedne države, a veliko je odprtin in tudi gorovje ni moglo staviti modernemu prometu posebnih ovir; največja ovira so še Alpe med Bodenskim Jezerom in Kufsteinom ob Inu, a tudi ta „železniška pustinja“ je izginila z novo Karvendelsko progo. Največji odprtini sta oni čez razvodje pri Hranicah in ob Donavi, pota ob Inu in ob Labi nam je ustvaril šele moderni čas — Labo že poznamo —. — Ob mejah obeh držav stanuje ljudstvo, ki se je v poljedelstvu, obrti in industriji povspelo na najvišjo stopnjo in kojega potrebe zahtevajo najozjjo zvezo. Dve od najznamenitejših rek Srednje Evrope sta skupni obeh državama; Donava in Laba. Po Donavi prepeljejo med obema državama vsako leto blaga za 250.000 ton, od teh 200.000 iz Avstrije v Nemčijo; promet po Labi je tolikega pomena, da so Hamburg imenovali tudi „avstrijsko“ pristanišče. Kakor smo videli že preje, mora iti naše blago že zaraditega večinoma v Nemčijo ali skozi njo, ker gre skozi to državo najkrajša pot do evropskega zahoda na eni strani in do Novega Sveta na drugi strani Atlantika. Ravnotako je pa Nemčija že raditega navezana na monarhijo, ker tvori le-tá posredovateljico med njo in „bližnjim orientom“.

Proti zahodu in deloma proti jugu meji Avstro-Ogrska na Švico in Italijo. Arlberška proga nas pelje v prvo državo, razvila se je v svetovno cesto. Iz Tirolske vodi več prelazov v Italijo, a promet se osredotoči na globoko zarezo ob Adiži, ki se razcepi pri Tridentu v dve cesti: ono skozi dolino Sugana proti Benetkam in podaljšanje prve proge proti jugu; pri Roveretu zopet odpošlje druga cesta stransko pot proti Gardskemu Jezeru. Ostale zveze nimajo tolikega pomena; velike važnosti je ob koncu Karnskih Alp šele ona znana zareza pri Žabnicah, Naborjetu in Pontablju, ki veže Trbiž in Videm, oziroma Dunaj in Rim. Po tej cesti in dvema drugima skozi odprto Furlansko Nižino — tu ni naravne meje — se vrši promet med trupom Avstrije in Italije — trgovina skozi Tirolsko je večinoma le tranzitna —. Trgovina in promet z Italijo bi bila lahko večja nego sta, apeninsko kraljestvo bi moralo biti na drugem mestu, ne na tretjem; na drugem je Velika Britanija. Tudi tranzit skozi Tirolsko ni tak kakor bi ga pričakovali.

Literatura in Karte. Dr. Fr. Umlauft: Österreich-Ungarn 1897; v tem obširnem delu je zbranega mnogo materiala, a ni dobili splošnega pregleda. Marsikomu je znano delo prestolonaslednika Rudolfa: „Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild“, 24 zvezkov, Dunaj 1886—1902; nuditi bi nam moralo sliko cele monarhije, a bilo je preveč pisateljev, nobene zveze ni in kakor sploh opažamo pri podobnih podjetjih, vidimo tudi tu, da je nekaj slabega, nekaj pa zelo dobrega, kakoršen je bil pač dotični pisatelj. Slik je veliko, a niso vse take, kakor bi si jih želeli. Najboljši so vobče odstavki etnografične vsebine. Na znanstveni podlagi temelji spis geografa A. Supana v Kirchhoffovi „Länderkunde von Europa“, I. 2., Lipsko in Praga 1889. Zelo vestno delo je, pokaže nam, kako vpliva en geografski moment na drugega. Škoda le, da je že nekoliko zastarelo.

Dalje imajo vse večje geografije odstavke o monarhiji, tako Sievers v „Allgemeine Länderkunde“, Dunaj in Lipsko 1906, odstavek o Evropi je spisal Philippson; Scobel: Handbuch zu Andrees Handatlas; Hettner: Grundzüge der Länderkunde, I. Bd.: Europa, Lipsko 1907; Ratzel: Die Erde und das Leben, 2 Bde, Dunaj in Lipsko 1901. Omenimo tudi iz Göschenove zbirke Grund: Landeskunde von Österreich-Ungarn, št. 244; Sieger: Die Alpen, šte. 129; v zbirki „Aus Natur und Geisteswelt“ nam je podal H. Reishauer lepo podobo o Alpah, št. 276, istotako Mahaček v zbirki „Wissenschaft und Bildung“. Od francoskih avtorjev je najboljši še vedno Reclus v svoji Géographie universelle; zelo veliko etnografskega dobimo pri Auerbachu: Autriche-Hongrie.

Najznamenitejše geološko delo je „Bau und Bild Österreichs“, Dunaj in Lipsko 1903; bojično maso je popisal Sueß, Alpe in Kras Diener, Karpate Uhlig, nižine pa Hoernes. Včasih se pa še kljub temu poslužimo sicer zastarane, a splošno še vedno izvrstne knjige Fr. Hauer-ja: Die Geologie und ihre Anwendung auf die Kenntnis der Bodenbeschaffenheit der österreichisch-ungarischen Monarchie, Dunaj 1878. O ledeni dobi sta izdala profesorja Penck in Brückner krasno delo: Die Alpen im Eiszeitalter, 3 zvezki, Lipsko 1901—1909. Najboljše geološko delo v slovenskem jeziku so Kamniške Alpe profesorja Ferd. Seidla. Spis ni samo geološk, ampak nam poda splošno podobo lepe te skupine v vseh ozirih.

Glede klimatologije nam še vedno dobro služi Hann: Temperaturverhältnisse der österreichischen Alpenländer, Dunaj, 1885, sedaj se opirajo pa vsi na Traberta: Isothermen von Österreich, Denkschrift der kaiserl. Akademie der Wissenschaften, math.-naturwiss. Klasse, 73. Bd. in pa Klimatographie von Österreich, herausgegeben von der Direktion der k. k. Zentralanstalt für Meteorologie und Geodynamik, Dunaj; začelo se je 1904, a izšlo je šele malo odstavkov. Glede slovenskih knjig opozarjamo na spise Rutarja, Orožna, Potočnika itd., ki se tičejo pa le ožje naše domovine. Vse polno odstavkov je pa v raznih časopisih, zlasti gospodarskega značaja. Geografskega časopisa nimamo, nadomeščata ga delovna „Plan. Vestnik“ in „Carniola“. Za terminologijo razprava Tumova v Planinskem Vestniku 1909 in 1910.

O napredku znanosti poročča „Geographisches Jahrbuch“ H. Wagner-ja, o Avstriji sami „Geographischer Jahresbericht über Österreich“; geologija

ima svoje „letopiso“, klimatologija istotako. Jo pa še vso polno drugih geografskih časopisov.

Za narodopisjo nam je ustvaril pred dobrim polstoletjem monumentalno delo K. pl. Czoernig: *Ethnographie der österr. ung. Monarchie*, Dunaj 1855—57; leta 1881 so izšle knjižice „Die Völker Österreich-Ungarns“, 12 zvezkov, Slovence je opisal Šuman. Sedaj izdaja Haberlandt: *Zeitschrift für österreichische Volkskunde*. Tudi o hiši so začeli pisati, prim.: *Das Bauernhaus in Österreich-Ungarn und in seinen Grenzgebieten*, Dunaj in Draždane (izlaja).

Statističnega materiala dobimo dosti v uradnih izvestjih.

Enake ali podobne letopise imajo Ogri, Hrvatje, Čehi, Poljaki, tudi Italijani. O raziskovanju Adrije nas pouči list „Adria“, imamo liste o železnicah, poročila o trgovini, prometu itd.

Vse polno geografskega materiala je seveda razkropljenega tudi po drugih knjigah, ki so ne pečajo ravno z monarhijo.

V kartografiji deluje zlasti vojaško-geografski zavod; izdaja karto 1:25.000. Do leta 1866 nismo imeli še tako natančnih kart; leta 1869 so začeli z mapiranjem in dovršili delo v 17 letih, izdali so 715 listov. Izolipse⁵ gredo od 20 do 20 *m*, v gričevju celo od 10 do 10 *m*. Dobimo lahko fotografije razun obmejnih listov in onih, na katerih so trdnjave.

Na podlagi novih teh kart 1:25.000 in katastralnih kart 1:2880, ali pa 1:5760 so izdelali avstrijsko specialno karto 1:75.000, 736 listov, temeljno delo za geografijo. Osem listov tvori trapez, visok 1°, širok 1°; listi, ki ležijo horizontalno drug poleg drugega, tvorijo pasove, zone, štejemo jih od zahoda proti vzhodu, vertikalno drug nad drugim stoječi listi tvorijo kolone; zono zaznamujemo z arabskimi številkami, kolone z rimskimi (Ljubljana n. pr. zona 21, kolona X.). Škoda, da je meridian Ferro — razlika od Greenwicha je: 17° 39' 45". — Vsebina je zelo bogata; uporabili so šrafe, izohipso gredo od 100 do 100 *m*. Ceste in železnice so širje nego pove merilo, pri večjih rekah se pa karta in merilo vjemata. Pri morju razlikujemo, ali je dno blatno ali iz peska itd.

Špecialna karta zopet je podlaga drugim kartam; v omenjenem zavodu so izdelali „Novo generalno karto Srednje Evrope“ 1:200.000, ki popolnoma nadomešča staro generalno karto 1:300.000. Kakor pri specialki imamo tudi tu razdelitev po stopnjah, 1° višine, 1° širine, trapez. Znana je tudi „Pregledna karta Srednje Evrope“ 1:750.000. Za vzhodne Alpe služi zelo dobro Ravensteinova karta 1:250.000, 9 listov.

Leta 1850 so ustanovili državni geološki zavod, delal je petindvajset let in izdal leta 1876 (Hauer) pregledno geološko karto monarhije v merilu 1:576.000; je že precej zastarela. Sedaj izdaja geološki zavod kolorirano specialne karte 1:75.000, prvo leta 1898 (341 listov in 63 obmejnih listov). Pregledno pa geološko razčlenbo najlažje zasledujemo na krasni „internacionalni geološki karti Evrope“ 1:1.500.000 (Berolin). Posamezne dežele imajo same svoje karte; Češka n. pr. geološko karto Severne Češke v merilu 1:200.000, v Krakovu izhaja geološki atlant Galicije. Tudi na Ogrskem so

⁵ Črte, ki vežejo točke ene višine; imenujemo jih s slovenskim izrazom „višinske črte“.

napravili geologične karte 1:75.000. Dobra karta za Alpe je F. Nošova 1:1.000.000.

Vsako leto dobimo nove statistične karte, diagrame, železniške karte (Artaria, Freytag) itd.

Od atlantov omenimo Stielerja in Andreeja. Za šolske atlante v geografiji monarhije nam služijo Kozenn, Rothaug, Richter-Müllner im Sydow-Wagner.

Relief Avstro-Ogrske.

Na severu Srednje Evrope svet ni visok, morje ne globoko, na jugu je pa ravno obratno. Na severnem podnožju Alp lahko potegnemo mejo med ravno in neravno Evropo, slednjo imenujemo alpinsko; na jugu te črte vidimo dolge gorske vrste, na severu gorske gmote; na jugu opažamo v zadnjih geoloških dobah vodoravno in vertikalno gibanje⁶ zemeljske skorje, na severu samo vertikalno, v starih geoloških dobah pa tudi horizontalno. Dežela, nastala vsled pregibe v vertikalni smeri, se imenuje grudasta (Schollenland). Na jugu pa opažamo naježenje skorje (Zusammenstauung), bodisi, da so se plasti stisnile druga ob drugo — Zusammenpressung — ali pa se nagubale — Faltung —. Ker je zadnji pojav bolj pogost, govorijo o nagubanem gorovju (Faltengebirge). Naježeni zemlji pripada večina naše monarhije: Alpe, Karpati s Transsilvanskimi Alpami, Biharsko Gorovje, Kras. Razlikovali bomo te-le skupine:

I. Alpske dežele; menjava med visokim in nizkim svetom je zelo izrazita, srednja višina splošno precejšnja: zelo se razlikujejo od sosednih krajin, tudi glede sestave, ker imamo arhaično kamenje, apnenec, peščenec itd.

II. Bojična Gmota, obstoječa samo iz arhaičnega kamenja in starejših plastenin ali usednin, mlajše so le redke in tudi

⁶ To gibanje nastane po takozvani kontrakcijski teoriji — ki pa ne velja več splošno — vsled ohlajenja zemlje, ki se začne torej manjšati, notranjščina se hitreje krči kakor skorja, ki je postala že toga, različne tvorbe nimajo več dosti prostora in izpremenijo svojo lego bodisi v vertikalni smeri — pri težjih grudah — bodisi v horizontalni — na mestih manjšega odpora —. (Prim.: pečeno jabolko, ki se ohladi: gube dobi; poglej, kako se vdere ledena plast ribnjaka, če izpustimo vodo: led se pretrga ali zverži.)

Vsled vpadanja posameznih delov ali pa gubanja zemeljske skorje nastali pritisk moti ravnotežje v notranjščini, nastane reakcija, ki se javlja v potresih, večkrat nastanejo cele dislokacijske črte, ki so pogosto v zvezi z vulkaničnimi pojavi te ali one vrste. Je pa vse polno razlag.

drugačno oblikovane. Menjava ni tako očitvidna kakor v Alpah, dolge, široko raztegnjene hrbte vidimo, vse je precej izjednačeno, znamenje visoke starosti. — Med obema velikima skupinama je svet nizek, globoka zarezna pelje od vzhoda do zahoda, v sredi zareze teče Donava; ta svet bomo imenovali deželo pred Alpami; tvarina je vobče mehkejša nego ona v Alpah, srednja višina ni posebna, a razvoj, rastlinstvo in prebivalci jo tesno združijo z gorovjem na jugu in zato jo računamo k Alpam.

III. Podolska Planota. Plasti ležijo ali popolnoma ali pa skoro vodoravno, nobena sila jih ni motila, reke se zajedajo v zelo stare tvorbe, kambrijske in silurske, večjidel so vijugaste, ilovica pokriva površino. Dočim so na Češkem zlasti v starih geoloških dobah, v Alpah, na Krasu in v Karpatih v starih in novih dobah vedno se porajale izpremembe vsled delovanja notranjih sil, imamo tu pred seboj miren del Evrope, ki se razteza še dalje globoko doli v Rusijo: Podolska Planota se je od vseh delov monarhije najmanje izpremenila, kakoršna je bila prej, taka je sedaj. Morje jo je pozneje večkrat poplavelo. Endogene sile so javljale kakor pozneje pri Bojični Gmoti svoje delovanje s tem, da se je planota deloma raztrgala v grude.

Južno te planote imamo plastenine, jednake onim pred Alpami, lapor, skladišča ilovice, peska, kršja, ki so začetkoma vodoravna, a se začno kmalu dvigati, bolj ko se pomikamo proti jugu. Ozek je ta pas in ga bomo kakor onega pred Alpami prišteli gorovju dvigajočemu se za njim in nad njim:

IV. Karpati. Najsakrajnejši lok Karpatov tvori takozvani fliš (Flysch), peščenec iz krede in terciara; ta lok je kakor sploh Karpati podaljšek najsevernejše alpske vrste; fliš dobimo tudi v Alpah, a pas ni tako širok. Proti zahodu in severu so ločeni od drugih delov po zarezi Morava-Visla-San-Dnjester. Kakor so Karpati podaljšek severne vrste Alp, tako je

V. Kras ali Dinarsko Gorovje podaljšek južne vrste. Kakor gredo v Južnih Alpah zadnje vrste in različne črte, kjer se je zemlja vdrla, proti jugovzhodu, se nadaljujejo v isti smeri v Dinarskem Gorovju. Nekoliko mlajše je to gorovje nego Alpe, rob proti Adriji se je pozneje še malo usedel, zato je obala strma, zato toliko otokov, ker je morje zalilo doline, ki se nam kažejo sedaj kot zalivi⁷ ali pa morske ceste.

⁷ Te zalive so primerjali s fjordi, a je napačno. Pri fjordih vidimo v najzadnjem koncu globoko morje, proti izhodu postane plitvo in šele zunaj-

V geološko pozni dobi, terciaru, tedaj ko so nastale Alpe, Kras in Karpati, so se vdrle — že proti koncu gubanja — ob notranjih straneh novega gorovja razsežne krajine, nastale so velike kotline: dunajski kotel, gornjeogrška in dolnjeogrška nižina. Vdrtine so se napolnile z morji, nastale so v njih kamenine, mlajše od onih v gorovju, morje se je nazadnje unaknilo, ostanke vidimo še v jezerih in močvirjih, delo rek in vetra se prične. V istem času nekako nastanejo manjše kotline pri Celovcu, Ljubljani itd. Zato bomo poleg imenovanih peterih skupin zaznamovali še

VI. Osrednje kotline, najmlajši del Avstro-Ogrske, zvezane med seboj po Donavi.

Ko se je zemlja ohladila, se je pojavila voda na površju in začela delovati nanjo. Najstarejše kamenine imenujemo arhaične, pa tudi acoične, ker dosedaj še niso dobili zadostnih znakov življenja iz te dobe, akoravno je bilo najbrže že takrat kolikortoliko razvito. Z razkrajanjem, glodanjem, odnašanjem, nanašanjem itd. so nastale nove tvorbe, plastenine ali usednine (Schicht- oder Sedimentgesteine), pri čemer so starejše plasti dajale tvarino za mlajše. Morje je svojo lego vedno menjavalo, nove plasti so izginile večkrat tudi v njem, se zopet dvignile in proces se prične iznova. Imamo plasti, nastale v morju, v jezerih, na suhem; od slednjih bi bile nekatere popolnoma izginile, če bi ne bile našle o pravein času zavetja v morju; nekatere dobimo samo še v ostankih.

Navadno je plast tem starejša čim globlje leži, večkrat je pa tudi obratno; zlasti pri intenzivnem gubanju, pri pretrganih grudah itd. vidimo kamenje starejših plastij na mlajših. Zato moramo dobiti drugi pomoček pri določevanju starosti: dobimo ga v flori in favni vsake posamezne tvorbe, vsaka ima svoj tip, svoje okamenine (fosilije). Ne smemo pa misliti, da prehaja jedna tvorba neposredno v drugo, počasi se je izvršila izprememba; le redkokedaj so lokalno omejene katastrofe prekinile mirni razvoj. Nekaj značilnega ima pa vsaka doba vendar-le.⁸

na prostem se zopet poglubi (vpliv ledenikov); v zalivih dalmatinskih in istrskih je pa morje tem globočje, čim dalje gremo proti izhodu; Nemei imenujejo take doline: Ertrunkene Täler, torej doline, ki so „utonile“.

⁸ Saj je celo v kratkem našem historičnem času marsikaka dežela izpremenila svoje lice (Italija, Egipet, Mezopotamija), nekatere živali so izginile, o kojih nam stari še poročajo, a hitre izpremembe ne opazimo nikake.

Tele tvorbe razlikujemo (samo v splošnem obrisu):

I. Arhaična tvorba ali doba.

II. Paleocoična doba⁹ in sicer;

1. Kambrium. 2. Silur. 3. Devon. 4. Karbon. 5. Perm.

Med I. in II. ustavijo Prekambrium; 4. ima dva pododdelka: apnec in čas premoga.

III. Mezocoična doba.

1. Trias s 3 pododdelki, 2. Jura s štirimi in 3. Kreda s 7 pododdelki.

IV. Kenocoična ali neocoična tvorba.

1. Tercier in sicer:

2. Kvarterner ali Kvarter:

a) Eogen { Eocen
Oligocen

a) Diluvij (takrat tudi ledeniška doba)

b) Neogen { Miocen
Pliocen

b) Aluvij (čas naplavin)

Kakor v zgodovini moramo upoštevati tudi tu, da je vsaka doba tem krajša, čim bližja je sedanjosti. Vzemimo za čas od začetka arhaika do danes en dan; na arhaično dobo pride 12 ur in 40 minut, na paleocoiikum 10 ur, mezocoiikum samo jedna, neocoiikum pa komaj dvajset minut. Izmed posameznih oddelkov pride na karbon 1 ura in 30 minut, na kvarter pa od celega dneva samo štiri minute.

V različnih dobah je privrelo na dan ali vsaj v skorjo vulkanično kamenje, prodorine — tega izraza ne smemo rabiti vselej dobesedno — in sicer v arhaični in paleocoični granit, sienit, diorit, diabaz, v permu tudi porfir, melafir itd.; v mezocoični mej drugimi porfir, v kenocoični pa zlasti trahit, andezit in bazalt. Skoro vse te vrste bomo videli v deželah monarhije.

Paleocoične plasti so zelo raztrgane, v njih dobimo rastline in živali nižjih vrst; za dobe trias nastopijo sesavci, v dobi krede rastline s cvetovi; v kenocoiiku delujejo vulkani po celi zemlji, takrat nastanejo Alpe, Karpati, Kras, Apenini, Kavkaz, Himalaja, Andi, pokažejo se obrisi današnjih celin, proti koncu dobe — v diluviju — nastopi človek, velik del zemlje je pokrit z ledenimi plastmi, tako tudi naše Alpe.

⁹ V slov. pravopisu se izvor besede težje uvidi; Nemci pišejo: paliozoisch, mesozoisch, kaenozoisch, dalje Eozän, Alluvium, Quartär, Tertiär, Praekambrium itd.

Govorili smo o globokem svetu med Alpami in Karpati na jedni, Bojični Gmoti na drugi strani. Dobro vidimo na geologični karti,¹⁰ da je drugačen nego bližnja okolica: tvarina sestoji iz odkladnin miocena, torej mlajšega terciara, morje se je v oni dobi zajedalo med imenovane skupine. Južno so Alpe, na robu vidimo malo starejšega terciara, potem pa plasti mezozoika: kredo, malo jura, trias, nadalje nekaj paleozoika, zlasti pa arhaik in nato zopet mezozoik, vmes pa prodorine (porfir); iz tega sklepamo, da so se Alpe za miocena že dvigale kot gorovje. V Karpatih nahajamo ravno take plasti kot ob robu Alp, samo da sta terciar in kreda veliko razsežnejša: skupno tvorita že imenovani fliš. Ob notranjem robu Karpatov opazimo arhaik (rulo, granit), paleozoik, triadne sklade: to je samostojna skupina, Gornjeogrška Gorátina (Bergland). Dalje proti jugu pa se je zopet razprostiralo miocensko morje, njegove odkladnine tvorijo tla ogrske nižine in pa robove njene, isto opazimo na Hrvaškem in v Slavoniji: nižine in planjave monarhije so plana morska tla miocenske dobe. Kakor nam kaže karta, je imelo to morje zvezo z onim pred Alpami in Karpati in se je razprostiralo kot morska cesta tja do reke Rodana, pa tudi na vzhodu do Ponta, najbrže ob današnjih Železnih Vratih; ni pa bilo v zvezi z Adrijo.

Na severu se je potem svet dvignil, morje je odteklo, na jugu, v panonski kotlini, je pa voda še vedno valovala, a postala je polagoma sladka, široka zveza z zunanjim morjem se je prekinila, Donava je pričela odvajati; tudi panonsko jezero je izginilo, ostanke vidimo pa še sedaj: današnja panonska jezera in močvirja.

Starejši terciar smo že videli ob robu Alp, posebno pa v Karpatih, a nahajamo ga semtertja tudi v gornjeogrski nižini, opazimo ga ob robu dolnjeogrške nižine, tam kjer tvori most med Karpati in gorovjem Bihar, kjer stopi reka Szamos iz Erdeljske. Na različnih krajih gredo te plasti tudi globoko notri v Alpe, opazimo jih ob Dravi, ob Savinji, Adiži, na široko se raztegnejo v Istri, Dalmaciji in deloma v Hercegovini, v severni Bosni. Značilno je, da ležijo odkladnine neogena ob vzhodu Alp in Karpatov, dočim so odkladnine eogena že del Alp in Karpatov samih; plasti neogena so plane, one eogena v Alpah in Karpatih nagubane, stisnjene, ta proces se je izvršil torej

¹⁰ Prim. Kozenn karta 45.

med starejšim in mlajšim tercirom, isto velja o gorovju ob obali: zadnje dviganje avstro-ogrskih gorskih vrst se je izvršilo med eogenom in neogenom. V istem času nastanejo znane kotline.

Mlajše plasti krede so ozko spojene z eogenom — fliš poznamo; — kjer je sedaj gorovje, sestavljeno iz teh plasti, je bilo takrat morje, ki izgine po eogenu; nadaljni razvoj nam je znan. V tej dobi se je dvigalo na jugu eogensko-kredastega morja že gorovje, Alpe, tudi v severni Ogrski je bila takrat že večja gorska skupina: spoznali so po platenju, da je v glavnih potezah nastalo gorovje Alp in ono na severnem Ogrskem med starejšo in mlajšo kredo, pozneje med eogenom in neogenom se je ježenje še enkrat poživilo.

Juradnih skladov je pri nas malo; mogočno so razvite pa triadne plasti; morje te dobe je zapustilo skladišča apnenca v debelosti 1000 do 2000 *m* in še več. V triadnem morju se je nahajal v sredi otok ali pa plitvina — tam namreč nimamo več ostankov tega morja in iz tega sklepamo, da ga ali sploh ni bilo tukaj ali pa da so bile plasti preslabe ustavljati se dolgo časa eksogenim¹¹ silam; a ker vidimo to morje v rokavih — tako čez Brenner — spajati se preko sredine, moramo govoriti o več otokih ali plitvinah. Morje je bilo polno koral — večina Kranjske je iz teh plastij, sredina se je udrila v terciaru, kakor smo že omenili. Jednake triadne sklade nam pokaže atlant na severni Ogrski; v Biharskem Gorovju in v Transsilvanskih Alpah pa opazimo na njih mestu jura, precej seveda pokrit z mlajšimi plastmi. Trias zopet gre preko Kranjske v Visoko Hrvaško, Bosno in Hercegovino, tvori os med Adrijo in notranjostjo, poleg nje pa zavzema mnogo prostora apnenec iz dobe krede. Tudi v Bakonjskem Lesu nam kaže atlant triadne plasti kot nekak steber razrušenega mosta med Alpami, Krasom in Karpati. Za triadne dobe je bil torej velik del krajin morje, kjer je sedaj visoko gorovje.

Proti zahodu se pa to morje ni raztezalo posebno daleč, zadnje ostanke dobimo ob Lago Maggiore, in poleg že uvodoma označene razlike med Vzhodnimi in Zahodnimi Alpami je tudi

¹¹ Moči, ki delujejo v notranjosti zemlje in nam ustvarijo like v splošnih potezah, imenujemo endogene; zunanje moči pa, ki like preobrazujejo, eksogene moči. Izvor imajo zunanje v solncu, najsi je taka moč veter ali padavina ali kar že.

v tem veliko nasprotje: meja med vzhodom in zahodom je črta Splügen — Lago di Como — Lago Maggiore. Visoko gorovje naše monarhije je nastalo iz usednin starega morja, od časa do časa so to gorovje stisnile naravne sile ali pa so ga celò premaknile.¹²

V Bojični Gmoti ne nahajamo nikakih terciernih morskih odkladnin, pač pa se je raztezal zaliv miocenskega morja precej globoko notri v gmoto ob reki Svitavi, ravno tako od Olomuca gori. Vse drugo iz terciara v tej skupini so odkladnine sladke vode. Karpatate spremlja neogen ob robu proti vzhodu, vidimo ga na široko razprostirati se tudi po Podolski Planoti in pokrivati prastare plasti. Zanimiv pojav iz dobe gornje krede nam pokaže karta na severnem Češkem: morje se je razlilo čez starejše plasti nekako do vzporednika mesta Prage, glavna os je NW-SE, odkladnine sestojajo iz peščenca, kremenskega peščenca (Polabsko Peščeno Gorovje), laporja, tudi apnenca itd. Pljuskalo je to morje tudi še čez današnjo češko-moravsko mejo, plasti te dobe nahajamo v obrečju Svitave; zaliv morja vidimo v severovzhodni Češki, tam so znana „kamena mesta“ pri Adersbachu in Toplicah (Weckelsdorf). Ko se je morje umaknilo, so nastala na severozahodnem Češkem skladišča rjavega premoga. Istotako je zapustilo morje gornje krede ostanke v Galiciji. Vidimo torej za časa krede morje na severu in ono že znano morje na jugu, zveze dosedaj še niso mogli dokazati. Razloček kamenin v obeh morjih je velik; južno morje je ingresija, severno transgresija.¹³ Takrat je bilo v Avstro-Ogrski veliko otokov, tako južni del Bojične Gmote, Osrednje Alpe, velik del Gornje Ogrske, posamezni deli Erdeljske.

Nimamo pa na Češkem ostankov jura-dobe razun male krpice v Lužicah, triadnih odkladnin tudi ni: skozi celi mezozoik do gornje krede je Češka kontinentalna. Pač pa opazimo

¹² V novejšem času so dokazali, da so ogromne sile v Zahodnih Alpah premestile cela gorovja od juga na sever in dvignile starejše plasti na mlajše, pozneje šele je nastalo lokalno gibanje (Deckschollen- oder Überfaltungstheorie). Mnogi dokazujejo jednake pojave v naših Alpah; Severne Apneniške in celó Arhaične Alpe bi bile po tej teoriji tujo svoji okolici, doma daleč na jugu, torej brez pravega temelja. Večinoma pa so geologi še vedno za staro teorijo lokalnega gibanja itd.

¹³ Ingresijo nastanejo pri vdrtju zemeljskih plasti ali grud in so globoko; transgresijo poplavijo stari svet in so plitve. Prim. jug in sever Evrope.

juradne in triadne sklade okoli Krakova, juradne še daleč naprej na Poljskem, ostanke iz jura so dobili tudi pri Passauu na Bavarskem, severno Stockeraua v Nižji Avstriji, pri Mikulovem v Polavskih Gorah, iz juradnih in triadnih skladov sestoji svet zahodno Bojične Gmote in se je naježil ob njej kakor na jugu Alpe: vse to nam kaže, da je bila cela češka gmota v starejšem mezocoiku velikansk otok.

Severni deli monarhije so torej za kenocoika in mezo-coika mirne krajine, samo polagoma se dvigajoče in zopet padajoče, morja so transgresije. Samo na nekterih mestih se kažejo močnejši pojavi notranjega delovanja zemlje, zlasti na severnem Češkem. Velike grude so se tu vdrle, druge zopet dvignile, spremljale so to gibanje skorje vulkanične erupcije; vulkanično je Češko Sredogorje, vulkanične so Dupovske Gore, črni in teški bazalt je privrel na dan za časa miocena in pliocena ter se razlil po globoki vdrtini ob rekah Ogra in Biela; niso to vulkani, kakoršne si navadno predstavljamo, homogeni so, obstoječ iz jedne same tvarine.

Istodobno nekako so nastale velike kotline, tudi v teh so se ob robu pojavile vulkanske erupcije; kakor ogromen venec oklepajo Veliko Ogrsko Nižino trahiti na severu, nadaljujejo se proti jugovzhodnemu kotu Erdeljske, Biharsko Gorovje sestoji deloma iz njih, segajo še čez Donavo doli na Balkan, tudi sicer jih je videti na Ogrskem. Na jugu pred Alpami, že izven monarhije, nahajamo pri Vicenzi zopet bazalte, v Evganejskih gričih pa trahite.

Koncem paleocoika je Avstro-Ogrska v glavnih obrisih celina, ker so dobili samo na jugu morske odkladnine iz perma. Tudi za časa karbona je slika ista; ta doba je velike gospodarske važnosti, imamo pole premoga na Češkem, v Šleziji in v Galiciji, kontinentalne odkladnine, ostanke rastlin, ki so rastle tam in niso bile naplavljene od drugod. Morske plasti iz karbona nahajamo zopet samo na jugu, na Koroškem, v Dalmaciji. V permu se je pojavilo močno vulkanično delovanje po celi Srednji Evropi, tozadevno kamenje (porfir, melafir itd.) dobimo zlasti na Češkem in v južni Tirolski.

Morje se je razprostiralo za časa silura in devona po srednji Češki in zapustilo odkladnine v takozvani „silurski kadunji“, dobili so pa tukaj tudi morske ostanke še iz prvih časov kambrija. Paleocoični skladi se razprostirajo nadalje v Sudetih

ob Hani. Tudi v Alpah vidimo v posameznih delih silur in devon kot morske usednine, silur večinoma na severu, tako v Pongau-u itd., devon pa na jugu. Paleocoični skladi so razširjeni zlasti po Koroškem, v naših Karavankah, v gorovju zahodno Škofje Loke, na zahodu in vzhodu Ljubljane, okoli Zidanega Mosta, med Kamnikom in Motnikom itd. Vidimo jih po Gornji Ogrski, a splošno le malo; bolj razširjeni so na Podolski Planoti, raztezajo se dalje na Rusko. Paleocoične tvorbe nam kaže karta v malih krpah v Banatu — tu kopljejo tudi črni premog, ravnoutako pri Pečuhu —, na široko pa gredo ti skladi v Bosni, v takozvanih paleocoičnih odprtinah ali oknih (palläozoisehe Aufbrüche) — voda je odnesla plasti raz paleocoično podlago in jo odkrila. — Lahko rečemo, da so bila tla monarhije v starejem paleocoiiku na široko pokrita z morjem, meje njegove pa še niso znane. Pomisliti moramo namreč, da so bile razne krajine milijone let izročene eksogenim močem, te so površine zelo predrugačile in odnesle marsikako plast, ki se jo moremo sedaj samo predstavljati.

Dočim so ostale plasti Podolske Planote skoro v vodoravni legi, tako kakor so ležale že takrat v morju, in moremo opaziti samo neznatno premikanje v vertikalni smeri, so drugje paleocoični skladi zelo izpremenili svojo prvotno lego, tako zlasti v češki „silurski kadunji“, Devon že ne kaže več vodoravnih plasti, tudi silur ne, karbonske plasti so pa le malo nagnjene in niso tako stisnjene; zato bomo rekli, da imamo iskati tvoritev gorovja — tako tudi v ostali Srednji Evropi — v karbonu.

V Srednji Evropi imamo ostanke velikanskega gorovja v smeri NE in nekako od Češke naprej SE (tako Lisa Hora v kolenu Visle); to je takozvani variseiški lok, ki se razprostira od Srednje Franeije (Centralni Platô) tja na Rusko. Ob njegovem severnem podnožju so se nahajali oni velikanski gozdi, ki so kot premog danes takega pomena za Francijo, Belgijo, Nemčijo, Avstrijo in Rusijo. Ostanke tega loka so Rudne Gore in pa Sudeti, prištevati mu moramo pa tudi južno Češko. To gorovje je bilo zelo visoko, a mnogo mnogo časa je preteklo od takrat, morje ga je pri nas le na severu enkrat (kreda) varovalo destrukeije pred eksogenimi silami; zato je sedaj na jugu Češke skoro popolnoma izravnani svet. Isto bi se bilo zgodilo tudi severnim robovom, da se niso pojavile pozneje vsaj deloma zopet endogene moči. Bojična Gmota je trup paleocoičnega gorovja.

Alpe so pa mlado gorovje, eksogene moči še ne delujejo dosti časa, od terciara sem, zato je gorovje še visoko; kljub temu so izgubile na visokosti že tretjino. A tudi o Alpah smemo reči, da so se dvigale že ob času odkladanja mezocoičnih plasti, kot paleocoično gorovje, reke z njih so tekle v mezocoično morje. Skupno s paleocoičnimi plastmi je nagubano in naježeno tudi arhaično kamenje — govorijo pa celo o nekem prekambričnem tvorjenju, torej arhaik sam zase in potem še enkrat skupaj s paleocoiikom. — Arhaik nam kaže karta v trupu Bojične Gmote, v Osrednjih Alpah, na Gornjem Ogrskem, v Vzhodnih Karpatih, Transsilvanskih Alpah, Biharskem Gorovju. Poleg rule (Gneis) opazimo zlasti mnogo granita, ki je vulkaničnega izvora in večinoma vbrizgan v skorjo, odkrile so ga šele eksogene moči.

Material iz vseh teh skupin zbira večinoma Donava in ga odklada v ogrski kotlini, najmlajši krajini monarhije, ki se morebiti še danes vdira.

Poleg vode so vplivale v novejši geologični prèteklosti na površje naše monarhije tudi še druge eksogene moči,¹⁴ zlasti ledeniki v diluvialni dobi in ravnokrat tudi razširjenje prha ali puhlice — Löß — po Ogrskem in drugod. Prh je izredne rodovitnosti, če je le dosti moče. Celinski led od severa je segal samo do roba Avstrije, do Sudetov, deloma se je razprostiral po vzhodni Šleziji in zahodni Galiciji blizu do Karpatov. V Nemškem Sredogorju, Karpatih in Dinarskih Alpah so se dvigali samo najvišji deli čez ločnico večnega snega;¹⁵ zato so tam ledeniki le v manjšem obsegu vplivali na izklesanje reliefa, pozna se pa vendarle. Zlasti v Karpatih, kjer so „morska oka“ v Tatri najlepša priča ledeniškega delovanja. Veliko večjega pomena je bila pa ledeniška doba za relief Alp. Bolj hladno je bilo takrat¹⁶ in več je bilo padavine nego sedaj. Nakopičile so

¹⁴ Sicer je eksogena moč ena sama: solnce. Govorimo pa o več eksogenih silah, ker se moč solncea različno javlja. Različno žarenje povzroča vetrove t. j. izmenjavo zraka, razliko v temperaturi, padavino — dež, sneg, led — itd.

¹⁵ Ločnica večnega snega je različna, orografična, klimatična itd. Mi mislimo vedno le na klimatično; predstavljamo si vodoravno ploskev, na kateri sneg ravno še skopni.

¹⁶ Brückner je izračunil, da bi zadostovalo znižanje srednje temperature samo za 3° C in zopet imamo ledeno dobo. Sicer pa itak ne vemo, ali smo sedaj v interglacialni dobi ali ne.

se ogromne množine ledu, vse doline so se napolnile z njim, samo najvišji vršaci so moleli iz njega. Led je valoval ven iz Alp, včasih tudi čez prelaze — prim. Reschenscheideck —, pred Alpami so se posamezni deli večkrat združili in odložili tam velikanske množine materiala, nabranega in iztrganega v Alpah — groblje. Potoki pa, ki so neprestano zapuščali ledenike, so ta material odnesli deloma seboj in ga razširili daleč na jug in na sever kot gruh in brebir — Schotter.

V glavnih dolinah je pritiskal led z veliko silo na dno in na strani, odnesel svet in izpremenil dolino s podobo črke V v dolino s podobo črke U, nastalo je široko dno in strmo pobočje — prim. Vrata, Bohinjsko Jezero —; v stranskih dolinah ni bilo toliko ledu, zato led ni mogel s tako silo delovati in jih tako izglobiti kakor glavne. Ko je izginil, so morali odtoki iskati stika z vodo v glavni dolini v vodopadih. Prelaze je led razširil in jih znižal, za grobljami in tudi sicer na dnu „jezika“ nekdanjega ledenika so nastala jezera — Bohinjsko, Klanški itd. — Med grobljami in gruhom vidimo večkrat še večja in manjša jezera in močvirja.

Splošno opazimo, da so se vsled delovanja ledenikov Alpe in druga gorovja z isto zgodovino relativno zvišala, ker so se doline poglobile. Voda sama ima pa drugo nalogo: vse hoče izenačiti. Gore naj se znižajo, ravnine zvišajo. V obili meri se je to že izvršilo v starih delih monarhije, n. pr. na Bojični Gmoti. Alpe pa kot relativno mlado gorovje z velikimi nasprotstvi, povečanimi še za časa diluvija, nudijo še sedaj vodi izredno ugodno torišče za uspešno delovanje, ki se včasih izraža še preveč silovito — prim. Oetzache, Višarski potok itd. — Sedanje delovanje eksogenih sil gre torej na to, da se nasprotstva omilijo, da se gorski material nakopiči v dolinah in ravninah in deloma v morju. Pod morsko gladino pa ni mogoče zemlje poglobiti, če teko reke v morje. — To napravijo samo endogene moči ali pa veter v notranjosti celin. — Endogene moči nasprotujejo ksogenim, ustvarjajo vedno nove like — bodisi kot gorske vrste, gmote ali kot vulkanične prodorine itd. —, na katerih naj eksogene poskusijo svojo silo. Če bi teh moči ne bilo, bi voda odnesla ves svet blizu do morskega nivôja.¹⁷ Kljub visokim

¹⁷ Izračunili so, če bi bilo mogoče ločiti vodo in kamenje oziroma prst ter slednje oblitati z vodo, da bi bilo morje še vedno globoko 2400 m, pri isti velikosti zemlje kot je sedaj. Srednja višina suhe zemlje je 635—650 m, globina morja nad 3500 m. Razmerje površine zemlje in morja nekako 3:7.

delom monarhije leži vendar še 85 % vse površine niže od 1000 m; to višino smatrajo splošno kot gornjo mejo trajnih naselbin, obdelovanja tal in velikega prometa.

Relativne višine so torej pri nas vedno manjše. Ravnine in doline, deloma tudi pobočja, so pokrite kolikortoliko z odkladninami ledeniške dobe in novega časa, kojih kakovost je velikega pomena za rodovitnost dotičnega kraja. Kamenine, ki sestavljajo gornje plasti naše monarhije, so večinoma rodovitne, tako glina, ilovica, zlasti pa prh, posebno če je dosti vode. Manj rodovitna sta grup in pesek, razun če sta zelo preperela. Na nekterih krajih, zlasti na Ogrskem, je dosti peska, ki ga veter prenaša semintja — Flugsand —, a v novjšem času so mu z akacijami, borovci in vinsko trto napovedali po francoskem zgledu hudo vojsko, in sicer z velikim uspehom; tega škodljivca je vedno manj. Ponekod je še dosti močvirja, tako na Ogrskem, v Galiciji, pri Ljubljani, v nekterih alpskih dolinah — Aniža, Salica —, v Češkem Lesu itd.; koristi nam malo, deloma kot paša, deloma za dobivanje šote i. dr. Zelo pogosto pa podlaga novjših naplavin in odkladnin ni pokrita, na široko se včasih pokaže. Prst, nastala iz teh kamenin, je različne kakovosti, različne vrednosti za gospodarstvo. Najbolj sovražen rastlinstvu je apnenec, ki pokriva približno 9 1/2 % vse monarhije.

Če primerjamo nerodovitna tla monarhije z drugimi državami, vidimo šele, kako na dobrem smo. V Avstro-Ogrski je neproduktivnega sveta — seveda zelo optimistično, a to je tudi drugod — samo 6 % vse površine, na Francoskem 14 %, v Italiji 13, na Nemškem 9, v Veliki Britaniji 18, na Ruskem 19, Švedskem 39, Norveškem 71, Španskem 20 itd., splošno v Evropi 21 %.

Kamenine skrivajo pa v sebi tudi druge zaklade — rudnine. Arhaično kamenje ima precej rudnin najrazličnejših vrst, a skladišča navadno niso bogata. Dobimo tudi grafit, porcelan, marmor in razno kamenje za zidavo. Zemlja ni ravno posebno rodovitna, a v najslabšem slučaju uspeva vsaj gozd.

Izmed plastenin so prikladni za gospodarstvo prhli škrilj, peščenec in opoka, neprikladni pa trdi peščenec in večinoma tudi apnenec, ker vsrkavata vodo; zlasti nerodoviten je apnenec mezocoične dobe v Alpah in na Krasu. Paleocoične tvorbe vsebujejo velika skladišča železa — na Češkem, Štajerskem, Ogrskem, v Bosni; doba karbona nam je priredila sklade pre-

moga, tako na meji proti Pruski in Ruski, na Češkem, zlasti v silurski kadunji, v Banatu itd. Mezocoična tvorba v Avstriji ni bogata premoga, dosti ga je pa na Ogrskem; v isto dobo spadajo živo srebro v Idriji in svinec na Koroškem. Veliko pa imajo triadni skladi v sebi soli, zlasti v Severnih Alpah in ob njihovem robu. Vrhutega nas zalaga mezocoik z raznim kamenjem za zidavo, marmorjem itd.

Fliš je pokrit z gozdi in pokriva večkrat tla rodovitnih kraških kadunj. Tercierove odkladnine so ugodne za poljedelstvo, daje nam dosti glin za opeko in opoke za cement. V tej dobi so nastala tudi skladišča rjavega premoga na severnem Češkem, v Alpah, na severnem Ogrskem, Erdeljskem, Hrvaškem, v Galiciji in na Krasu; ravnotako skladišča soli na obeh straneh Karpatov,¹⁸ zaloge petroleja na zunanji strani Karpatov — Borislav.

Prodorine tvorijo večinoma rodovitna tla, večkrat vsebujejo rudnine, tako na Ogrskem in Erdeljskem zlató.

Dočim je produkcija notranjih zakladov zemlje neodvisna od klimatičnih razmer — vsaj v splošnem —, nam pa najrodovitnejša tla nič ne koristijo, če klima ni ugoden.

Klima.

Gospodarsko-geografično ločimo v okviru monarhije tri klimatične pasove. Pas južnih sadežev s srednjo letno temperaturo¹⁹ 16—11° C, malo snega in ledu po zimi, obsega velik del južne Tirolske, Istro, južno Kranjsko, Dalmacijo, Bosno in Hercegovino, Hrvaško-Slavonijo in Banat. Pogosto se vzpenja v tem pasu vinska trta po črešnjah in murbah, poleg žita vseh vrst uspeva kostanj in melona, včasih tudi oljka in riž — vse to seveda do gotove višine.

Pas vina in koruze ima daljšo in hujšo zimo, srednja temperatura leta je 11—9° C. Razprostira se do 49° N, pripadajo mu severna Tirolska, Koroška, Gorenjska, Štajerska, Solnograška, Gornja in Dolnja Avstrija, južna Moravska, Ogrska, Erdeljska

¹⁸ Na severni strani od Vieličke do Bukovine — 400 km —, na južni od gornjega Hernada notri na Erdeljsko — nad 300 km.

¹⁹ Srednja temperatura dneva se določi navadno takole: $\frac{7h + 2h + 9h}{3}$, bolj natančno pa $\frac{7h + 2h + 2 \cdot 9}{4}$; za silo pa $\frac{8h + 8h}{2}$. 7 je zjutraj, 2 popoldne, 9 zvečer, pri 8 h + 8 h enkrat zjutraj, enkrat zvečer. Za mesec in leto delimo z dnevi ozir. meseci.

in Bukovina. Tudi tu uspevajo vse vrste žita, koruza, ponekod pa večinoma vinska trta in izvrstno sadje.

Zadnji pas imenujemo pas žita. Srednja letna temperatura je $9-7^{\circ}\text{C}$, zime so dolge in hude. Pripadajo mu Češka, severna Moravska, Šlezija in Galicija. Vina ni skoro nič več, poleg žita in krompirja pa pridelujejo lan in konopljo.

Če gremo na goro, se temperatura veliko hitreje zniža, kakor če gremo od ekvatorja na sever ali jug, več kot tisočkrat hitreje. Če gremo n. pr. pri gori Kilimandžaro na vrh, vidimo zgoraj ravno take klimatične razmere kakor visoko gori na severu. Navadno se zniža temperatura za 0.6°C na 100 m, za isto svoto pa tudi na širinski stopnji, torej na 111 km. To velja splošno za letno temperaturo, posamezni meseci se pa zelo razlikujejo.

Januarske izoterme. Najbolj topel ni jug, ampak jugozahod, najbolj mrzel ni sever, temveč severovzhod. Od Tarnopola do Černovic gre precej širok pas s poprečno januarsko temperaturo -4°C . Skoro vsa Galicija, Bukovina, severovzhodna Ogrska in Erdeljska imajo srednje temperature od -2 do -4°C . V večjem delu monarhije je pa januarska temperatura nekoliko nižja nego 0° , od 0 do -2°C . Izoterme imajo vedno bolj smer NW—SE. To vidimo zlasti, če pogledamo karto Evrope.

0°C izoterma gre zahodno Lofotov proti jugu, celó proti jugozapadu ob norveški obali, skozi Nemčijo od severa proti jugu, prestopi avstrijsko mejo južno Monakova in gre v splošnem proti jugovzhodu, monarhijo zapusti ob 44°N ; nazadnje je smer že bolj W—E. Je pa sila veliko izjem, saj imamo tu Alpe; zlasti mnogo je „otokov mraza“ — Kälteinsel; — tako posebno Koroška. Ljubljana leži januarja že vzhodno 0°C , torej manj nego 0° . Zanimivo je gledati, kako hitro se kopičijo izoterme na Krasu, kar brž smo pri 2°C , hitro pri 4° , istrski otoki že nad 6° , Lošinj in južni del Čresa celó 7, Korčula, Vis in Lastovo pa nad 10°C , v januarju! Izredno bolj topla je vzhodna obala Adrije kakor pa zahodna, tudi v tem smo na boljšem kakor Italija. Zelo ugodno podnebje imajo tudi nekteri deli Tirolske, okoli Gardskega Jezera gre izoterma $+3^{\circ}\text{C}$.

V celoti je pa januar v Avstriji neugoden, saj ima večina monarhije, tudi mi v Ljubljani, nižjo januarsko temperaturo

kakor obala Norveške; v januarju gredo izoterme vse drugače kakor bi pričakovali, vse prej nego W—E.

Najbolj neredne so črte jednake temperature v Alpah, kjer imamo vse polno „otokov ali jezer mraza“. Težki in mrzli januarski zrak se nakopiči v dolinah in kotlih in ne gre vun, zato je temperatura v takih krajih ob pobočju višja nego v dolinah, hišo si bomo pogosto zidali na gorovju in sicer na onem pobočju, ki gleda proti jugu, ne pa v mrzli dolini — prim. dolino Salice, Aniče itd. — To posebnost, ki se javlja zlasti v Alpah in večkrat tudi v Karpatih, imenujejo „obrat temperature“ — *Temperaturumkehrung mit der Höhe.* —

Par primerov:

	Gratsch pri Toblachu	Toblach	Innichen- Sexten	Inner- Villgrathen	Kalkstein
Višina	1175 <i>m</i>	1252 <i>m</i>	1240 <i>m</i>	1380 <i>m</i>	1670 <i>m</i>
Januar	—9·4°	—7·3°	—7·9°	—6·9°	—6·0°
Zima	—7·8°	—6·1°	—6·5°	—5·9°	—5·1°

Na Koroškem vidimo to-le vrsto:

	Celovec	Hüttenberg	Löllinška dolina	Rudarska hiša Lölling	Stelzing
Višina	440 <i>m</i>	780 <i>m</i>	840 <i>m</i>	1100 <i>m</i>	1410 <i>m</i>
Januar	—6·4°	—3·1°	—2·5°	—1·9°	—3·7°
Zima	—4·6°	—2·3°	—1·6°	—1·3°	—3·2°

Najbolj ugodno je v tem slučaju podnebje nekaj nad 1000 *m*, potem šele začne tudi višina kazati svoj vpliv. V novjšem času iščejo pogosto take pripravne kraje za zimske sanatorije.

Dolina Aniče se niže Admonta zelo zoži, zrak ne more odtekati, ravno tako ne v dolinah Mure, Murice, v Lungauu, Pongauu itd. Zato je temperatura v anižki dolini —5° do —6° C, 1100 *m* visoko ležeča Ramsau ima pa —2·8°; v dolini Mure je januar —4°, v Pongauu —6 do —7°, v Lurgauu pa celó —7 do —8° C. Inska dolina je pa bolj odprta, zato ima Inomost samo —3·3° C, Meran, odprt proti jugu, 0·6° C, Riva pa +2·8°.

Julijske izoterme. Smer teh izoterm v Evropi je čisto drugačna, kakor ona januarskih, gre skoro naravnost W—E, celo malo proti severu, zaradi gorovja in pa celine. Obrobna gorovja Češke Gmote, Karpati in nektare alpske pokrajine izkažejo temperature od 16—20° C; notranja Češka,

večina Galicije in Bukovine, Erdeljska, severna in zahodna Ogrska, večina Alpskih dežel, večji del Hrvaške in severne Bosne imajo temperaturo 20 do 22° C; srednji deli južne Tirolske, večina Primorske, nekaj Hrvaške in Bosne in notranja Ogrska 22—24° C; južni konec Istre, obala Like, skoro vsa Dalmacija in nekaj Bosne-Hercegovine 24—26°; večji del Hercegovine nad 26° C.

Poleti so pa gorovja premrzla in ravnine ozir. doline prevroče, a razlika ni tolika kot pozimi.

Letne izoterme. Za smer letnih izoterm je merodajen januar, zato bo smer povečini taka kakor pozimi, z malimi razlikami. Na severu nahajamo letne temperature s poprečno 8° C; bolj kakor gremo proti jugozapadu in jugu, toplejše je. Na južnem Tirolskem in v pasu od Trsta do Sarajeva 12—14, od Reke do Splita in Mostara 14—16, jugovzhodno Mostara in na nekterih dalmatinskih otokih nad 16° C, prav v kotu doli celo nad 17°.

Amplitude. Videli smo v Galiciji in Bukovini na skrajnem robu januar s temperaturami pod —4° C, a tam gori stopi mēseca julija živo srebro do 20—22° C, razlika med najtoplejšim in najmrzlejšim mesecem — amplituda — je 24—26°, torej izredno visoko število. Klima z veliko razliko med zimo in poletjem imenujemo kontinentalen ali celinski. Pozimi je zelo mraz, poleti zelo vroče. V Černovicah n. pr. stoji januarja živo srebro 5·1° C pod ničlo, julija pa 20·1° nad ničlo, razlika 25·2, letna temperatura znaša samo 7·9°. Ekstremi na vzhodu dosežejo včasih 60 do 65 stopenj.

Tudi Ogrska ima veliko amplitudo, ker je kotel. Celo nižino bi lahko imenovali pozimi veliko „jezero mraza“, ki se pa poleti izgubi in izpremeni v jezero toplote. Budimpešta ima mrzel januar, —2·1°, in topel julij, 21·3, amplituda 23·4, leto 9·1. Mediaš v zaprti Erdeljski izkaže —4·1, 20·9, amplituda 25°. Južna Ogrska ima od pokrajin kontinentalnega podnebja najvišjo srednjo letno temperaturo, 10 do 12°.

Koroška ima iz istih vzrokov izrazito celinsko podnebje, Celovec n. pr. kljub bližini morja in južni legi tako amplitudo kot Černovice, januarja —6·4, julija 18·8, razlika torej 25·2! Leto samo 9.

Tudi Kranjski se pozna njena kotlasta narava, klima je kontinentalen in vendar je morje tako blizu. Ljubljana januar —2·5, julij 19·6° C, amplituda 22·1.

Če bi odprli kotle in pustili prost vstop vplivu morja, bi se celinski značaj hitro izpremenil. Gorica n. pr. ima približno isto zemljepisno širino kakor Ljubljana, a januar $3\cdot2^{\circ}$; ta je torej skoro za 6° toplejši nego v Ljubljani, pri razdalji 70ih kilometrov. Julij se dvigne sicer na $23\cdot1$, a vsled januarja amplituda ni več taka kot na Kranjskem, niti 20, $19\cdot9^{\circ}$. Zopet vidimo, da vplivajo ravno januarske temperature najbolj na izoterme. Leto v Ljubljani $9\cdot0^{\circ}$, v Gorici pa $12\cdot9^{\circ}$. — Bolcan na Tirolskem ima skoro isto širino kakor Celovec, a januar samo $0\cdot0$, julij $21\cdot4$, amplituda $21\cdot4$, kljub temu, da je globoko notri v deželi.²⁰

Bolj kakor se pomikamo proti jugozapadu in jugu, manjše so amplitude. Sicer se pri Tirolski in Goriški to še ne opazi tako zelo, a dalje doli čimdalje bolj; prišli smo v pas drugega podnebja, v pas vročega poletja in tople zime, pas mediteranskega klime.²¹ Reka n. pr. ima zelo ugoden januar, $+5\cdot3^{\circ}$ C, julij $22\cdot9$, amplituda samo $17\cdot6$, Zader $6\cdot7$, 25, $18\cdot3$, Budva čisto doli na jugu $8\cdot9$!, $26\cdot1$. $17\cdot2$, Vis pa celó $9\cdot8$, $25\cdot1$, amplituda samo še $15\cdot3$. — Kakor hitro pa prekoračimo prve gorske vrste, smo že zopet v pasu kontinentalnega podnebja, Sarajevo n. pr. ima amplitudo $22\cdot5$, večjo kot Ljubljana, Gospić $21\cdot4$. Mediteransko podnebje je omejeno torej na prav ozek pas blizu morja, onostran gorskih hrbtov so že čisto drugačne razmere. Razlika napram kontinentalnemu podnebju je zelo velika, zlasti če vzamemo ekstreme, recimo Celovec in Vis, amplituda na Visu je za celih 10° manjša nego ona v Celovcu. Da so vsled tople zime in vročega poletja tudi srednje letne temperature visoke, je očitno, Zader n. pr. $15\cdot3$, Budva $17\cdot1$, torej skoro toliko, kakor pri nas julij.

Pravega namorskega podnebja — mila zima in ne vroče poletje — (torej majhna amplituda) pri nas ni, smo preveč oddaljeni. Malo se pa vendar že pokaže in to vsled tega, ker je splošna smer Alp W—E in inajo vetrovi od Atlantika precej prost dostop. Dunaj n. pr. ima zelo ugodno januarsko temperaturo, kljub visoki širini ugodnejšo kot Ljubljana, $-1\cdot7^{\circ}$, julij $19\cdot6$, amplituda $21\cdot3$, manj kakor pri nas. Bregenz $-1\cdot3$, $17\cdot6$!, $18\cdot9$. Seveda vplivajo na Predarlskem poleg zahodnih tudi južni vetrovi.

²⁰ Da lahko primerjamo, so vse temperature reducirane na morsko gladino.

²¹ Od namorskega se poleg drugega — padavina, vetrovi itd. — razlikuje zlasti v tem, da je poletje zelo vroče.

Opozorili bi še, da je tudi v deželah kontinentalnega podnebja amplituda tem manjša, čim višje stopamo, da ima torej kljub nizki temperaturi nekaj oceaničnega. Sonnblick januar -13° , julij $+1.3$, amplituda samo 14.3 , manj kakor kje drugje v monarhiji. Višina aparata 3105 m .

Alpe kot celota tvorijo mejo med mediteranskim in kontinentalnim podnebjem nekako v tej-le črti: Reschen-Scheideck — greben Osrednjih Alp — Rienca — Karnske Alpe — Julijske Alpe — Kras. Posamezni deli imajo pa seveda tudi na jugu in jugozahodu te črte kontinentalen klima, kakor so pač visoki, zaprti itd. — prim. Ortlersko skupino, severno Goriško —.

V skupinah visokih mas — Massenerhebungen — se izoterme dvignejo veliko višje nego na posameznih gorah ali pa na manjših skupinah. Z izotermami se dvignejo tudi pasovi žita, gozda, meje selišč in bivališč, dvigne so ločnica večnega snega. Zato pasejo živino v Oetztalski skupini veliko višje nego v Turah, tu višje nego pri nas, na Tatri višje nego na sosednjih Karpatih. Vpliva pa tudi veter in padavina. Vedno bodo izoterme višje na solnčni strani nego na severni, zato se tudi na južnem pobočju pomakne vsa kultura visoko v gorovje.

Vetrovi.

Vsled premikanja raznih maksimov in minimumov zračnega pritiska nad kontinentom in nad Atlantikom²² in vsled lokalnih razmer so vetrovi pri nas kaj različni. Kakor omenjeno, so posledica pregrevanja zraka po solncu in poznejšega izmenjavanja. Zato so izoterme nekak glasnik izobar: v krajih velikega mraza imamo velik zračni pritisk in narobe. Predvsem je važno, od katere strani vetrovi prihajajo, ker je zlasti od tega odvisna padavina; vedno seveda vpoštevamo tudi lokalne razmere. Vetrovi od morja sem prineso na pr. dosti močče, a je vse drugače, če se jim postavi na pot kaka ovira ali ne.

Postavimo se v središče monarhije, na Dunaj. Od vseh strani prihajajo tja vetrovi, 38% N-SE, 62% S-NW; prevladujejo torej oni od zahoda,²³ skoro dve tretjini jih je. Direktno

²² Neki tak minimum, prihajajoč od zahoda, gre tudi skozi monarhijo in sicer proti Črnemu Morju ali pa čez Dunaj ozir. Ogrsko na Rusko.

²³ Če pogledamo votivno cerkev, vidimo, da je zahodna stran vsa bela, vzhodna pa črna; prva je oprana od zahodnih vetrov, ki prinašajo vlago od oceana, maloštevilni vzhodni vetrovi so pa suhi.

od zahoda 25⁰/₀, od severozahoda 20⁰/₀, od jugozahoda pa 17⁰/₀.

Za Dunaj na pr. velja tole: SE vetrovi prihajajo iz celine, so torej suhi, — včasih topli, včasih mrzli, kakor je pač letni čas.²⁴ SW vetrovi so topli in vlažni; W vetrovi vedno vlažni — Atlantik —, ne ravno topli in tudi ne mrzli; NW vetrovi suhi in mrzli; izgubili so vlago po potu ob Bojični Gmoti, zato suhi, pot je bila dolga, zato mrzli. NE-N vetrovi suhi in mrzli, razlaga je lahka.

Poglejmo še par drugih krajev.

Praga 36⁰/₀ N-SE, 64⁰/₀ S-NW, od teh celih 40⁰/₀ SW in W.

Lvov približno tako kakor Praga, samo da so severni vetrovi močnejši.

Černovice 39⁰ NW, 31⁰/₀ SE, drugo se porazdeli; pri teh dveh glavnih smereh vidimo jasno vpliv Karpatov, ki vetrove zabrnejo.

Kremsmünster 32⁰/₀ N-SE, 68⁰/₀ S-NW, od teh 54⁰/₀ direktno od zahoda. Nekaj bi jih sicer itak prišlo od zahoda, a ne toliko: vpliv Alp, ki zabrnejo vetrove od SW. 80⁰/₀ vseh vetrov veje ob Alpah, bodisi od vzhoda (26⁰/₀) ali od zahoda (54⁰/₀).

Budimpešta 49⁰/₀ N-SE, 51⁰/₀ S-NW; severni in vzhodni vetrovi se malo bolj razvijajo; direktno od zahoda samo še 4⁰/₀.

Pančevo 44·5⁰/₀ N-SE, 55·5⁰/₀ S-NW; 48⁰/₀ naravnost od NW, 39 pa od SE, velja isto kakor o Lvovu.

Trst 69⁰/₀ N-SE, 31⁰/₀ S-NW; prevladuje čisto vzhodni veter z 41⁰/₀.

Dubrovnik 73⁰/₀ N-SE, 27⁰/₀ S-NW; direktno SE 31⁰/₀.

Očividna je razlika zadnjih dveh krajev napram prej imenovanim, več kot dve tretjini vetrov prihaja od severa, severovzhoda, vzhoda in jugovzhoda: vidimo, da se v naši monarhiji izpremeni evropski vetrovni sistem. Torej tudi v tem oziru je naša država prehodna država.²⁵

²⁴ Saj vemo, da je Ogrska pozimi nekako „jezero mraza“, poleti pa da je tam zelo vroče.

²⁵ Če bi razmotrivali stvar še od druge strani, bi videli, da ima zahodna polovica monarhije zelo nestanovitno vreme, vzhodna pa mirno vreme.

Zelo ugodni za monarhijo so značilni zahodni in jugo-zahodni vetrovi, prinašajo dež in toploto, zato so največje važnosti za gospodarski razvoj.

Burja. Pozimi je nad Sredozemskim Morjem majhen zračni pritisk, severno Adrije pa velik: veter piha v svrhu izenačenja od severa proti jugu, minus na jugu potegne severni plus nase. V naših krajih ni smer ravno NS, temveč bolj od severovzhoda proti jugozapadu, celó od vzhoda proti zahodu, tako burja med Tržaškim Krasom in pa onim za Reko; 43% tega za Adrijo značilnega vetra ima smer EW. Izredno mrzli zrak pride od celine do morja; ko pade s Krasa v sunkih na Adrijo, se sicer nekoliko segreje, a ne dosti. Zato je burja suh in relativno mrzel veter, ki včasih hitro uniči bolj občutljive nasade.

Široko. Široko veje burji nasproti, je južni ali pa jugo-vzhodni veter. Pride od toplega juga, gre čez Sredozemsko Morje, se napoji: zato prinaša dosti vlage in je topel, zrak mil in uspavajoč. V Trstu itd. se burja in široko križata. Vzroki niso lokalni, temveč potovanja minimov itd.

Föhn. Če je na eni strani kakega gorovja minus, na drugi plus, se vrši isto kar smo videli pri burji: minus potegne plus nase. Recimo, da je na severu Alp minus, na jugu plus, tedaj vejejo vetrovi čez gorovje, se ohladijo in zgostijo, na južni strani Alp dežuje; ko pridejo na severno stran, padejo v doline in se zelo segrejejo: prinašajo torej dolinam na severu toploto, a so suhi. Ta zelo razširjeni gorski veter je pomladi izredno nevaren, ker se sneg in led prehitro stopi in nastanejo poplave, večkrat tudi požari, ker zeló suši; plazovi drčijo v dolino, z njimi drevje in prst. Včasih piha neprenehoma dva do tri dni. Splošno je pa za alpske doline večje koristi kakor škode, zviša temperaturo — v Inski dolini na pr. uspeva koruza —, dvigne izoterme, odkrije večje dele gorovja, pri-krajša zimo in podaljša poletje, torej dobo vegetacije. Prvi pogoj tega vetra je velika vlaga in toplota in pa prehod čez visoke grebene — v tem se ravno razlikuje od burje, ki sicer tudi pade v sunkih na nasprotno stran, a je suha, mrzla, ni prekoračila visokega gorovja —. Večkrat veje od juga na sever kakor obratno in je vsled toplote seveda za severno stran Alp tudi večjega pomena kakor za južno. — Tudi čez

Karpate prihaja itd., a ni nikjer tako pogost in važen kakor v Alpah.

Vetrovi od morja prinašajo vlago; če pridejo do zapreke, do gorovja, morajo čez in tedaj dežuje. Navadno dobi v Srednji Evropi pri gorovju, ki gre od severa proti jugu, ena stran dosti dežja, druga je suha, ker vejejo večinoma zahodni vetrovi; prim. Češki Les. Jugoahodna stran dobi dosti dežja, notranja stran malo, srednja Češka ga tudi nima dosti. Ko gre veter skozi Češko, se pomalem nanovo navzame vlage in Sudeti inajo zopet dosti padavine. Pri Alpah so pa večje važnosti vetrovi od severa proti jugu in obratno, ker je glavna smer Alp zahodno-vzhodna; a ker se Alpe v Avstriji zavijejo polagoma proti severovzhodu, pride tudi tukaj do veljave zahodni veter, zlasti še, če je malo modificiran, če pride bolj od severozapada.

Padavina.

Kakor smo videli, so vetrovi suhi ali mokri. Slednji nam prinašajo padavino. Pride vpoštev gorovje, letni čas i. dr. Lahko rečemo, da ima monarhija dosti dežja, toliko kolikor ga potrebuje za svoje gospodarstvo, izjem je le malo: tako v nekterih delih notranje Ogrske, jugovzhodna Moravska in severozahodna Doljna Avstrija, a v teh dveh deželah pade ono malo dežja ravno o pravem času.

Alpe se ustavijo kot zid vetrovom, prinašujočim vlago. Veter zadene ob zid, dvigne se, se zgosti, dežuje. Južne Alpe so v tem zelo na dobrem; tudi Severne imajo dosti dežja, prineso ga zahodni vetrovi. Najmanj padavine imajo vkljub največji višini Osrednje Alpe, ker so vetrovi oddali vlago na severu in jugu; zlasti malo dežuje v dolinah, a vendar še vedno veliko več kakor kje drugje v monarhiji — izvzemši Kras —.

V nekterih skupinah doseže padavina višino 2 *m* in več, tako v Julijskih Alpah, semintja na Predarlškem in Gornjem Avstrijskem, enkrat tudi v Dolomitih. Prav visoki kraji inajo sicer tudi v Osrednjih Alpah padavine od 120—160 *cm*, a nižji deli med njimi samo še 70—110 *cm*, in tudi vzhodna stran, proti Ogrski, nima več kot 70—100 *cm*.

Nekteri primeri. Severne Alpe: Bludenz 120 *cm*, Salzburg 116, Ischl 163, Aussee 197; Dunaj samo 60, ker ne leži na oni

strani, kjer se deževni vetrovi ustavljajo — Luv-Seite —, temveč v senci dežja — Lee-Seite —. Osrednje Alpe: Gradec 90, Inomost 87, Celovec 96, lahko prištejemo še Bolcan 74. Južne Alpe: Trident 97 — ker je v senci —, Ljubljana 142, Rabelj 218, skoro ravnolotiko Bohinjska Bistrica in Tolmin.

Ponehavanje padavine proti notranjosti povzroči dviganje ločnice večnega snega, ki je v Osrednjih Alpah višja kakor na jugu in severu, na severu zopet višja kakor na jugu, ker je tukaj še več dežja. Po temperaturi soditi bi pričakovali obratno. Zato imamo na severu in jugu ledenike že v višinah, ki so v sredi popolnoma proste ledu.

Kras. Tudi na Krasu zelo dežuje, v nekterih krajih pade še več dežja kakor v Alpah — Cerkevce pri Kotoru nad 410 *cm* —, a dežuje o nepravem času; bolj ko gremo proti jugu, bolj je klima sredozemski, bolj dežuje v pozni jeseni in pozimi. Ker pride k temu še kraški apnenec, ki vodo vsrka, ni čuda, da ljudje od izredno velike padavine nimajo dosti; ploha jim včasih več škoduje kakor koristi. Otoki in predstraže celine — tako jugozahodna Istra, deli Dalmacije — niso posebno oblagodarjeni — Pulj 85, Hvar 79. — Nato pride omenjeni pas močnega deževja — Biokovo okoli 400, Krivošije semtertja nad 400, naš Snežnik nad 300, Gorica na meji med Alpami in Krasom 164, Kočevje 155, Trst 110, Reka 153, Dubrovnik 162, Mostar tudi še 110. — Ker so vetrovi večino vlage oddali tukaj, zato v pokrajinah onostran Dinarskega Gorovja ali pa v njem ne dežuje dosti — Sarajevo samo 80, Zagreb 90 itd., nazadnje samo 75 —, a ker dežuje o pravem času, ima ta padavina veliko večjo vrednost nego ona velika na prvih pobočjih.

Karpati in nižine. V karpatskih deželah dežuje manj kakor v alpskih, saj so tudi veliko bolj oddaljene od morja. Severozahodni vetrovi so v Bojični Gmoti že dvakrat prekorčili precej visoke grebene in oddali vlago, predno pridejo do Karpatov; šele višji deli zahodnih Karpatov dobijo letno nad meter dežja. Videli smo, da vejejo ob severovzhodnih Karpatih vetrovi večinoma od severozapada ali pa obratno, torej ob Karpatih, ne pa čez Karpate, zato presega padavina le redkokje višino enega metra. Jugovzhodnim Karpatom prinašajo dež vetrovi od zahoda, zato ima Banatsko Gorovje, Biharska Gmota in gorovje severno nje nad 1 *m* padavine; notranja Erdeljska

dobi seveda zelo malo moče, saj je od vseh strani obrobljena, padavina se zniža celo pod 50 cm, a pravi čas; po potu čez Erdeljsko so se pa vetrovi kolikortoliko zopet navzeli vlage, ob gorovju Hargita dežuje že močnejše, zelo malo pa v kotlih za njim — Gyergyó, Csik itd., ti kotli so tudi „otoki mraza“ —, bolj zopet doli na skrajnem delu Karpatov. Transsilvanske Alpe imajo dosti dežja, večinoma nad 1 *m*.

Vemo že, da ob zahodnem robu Alp dosti dežuje, ob vzhodnem pa ne — prim. Salzburg in Dunaj —; Dunajski Kotel in pa pokrajine pred zahodnimi Karpati — torej tudi velik del Moravske — imajo zelo malo moče, ker sta potegnili nase vlago alpsko gorovje in pa Bojična Gmota; semintja pade padavina pod 40 *cm* in ta del monarhije bi bil skoro puščava, če ne bi deževalo ravno poleti. Mala in Velika Ogrska Nižina izkazujeta seveda zelo malo dežja, 50 do 80 *cm*, pa tudi manj; kakor hitro pa se dvigne kaka gorska skupina, najsibo še tako nizka, hitro se dvigne tudi padavina. Nižina pred Karpati in pa Podolska Planota tudi nimata veliko padavine, 50—85 *cm*, a zopet pravi čas. Za primer nekatere kraje: Krakov 63, Lvov 68, Tarnopol 57, Černovice 65; Šopronj samo 40, res nima od nikjer kaj dobiti, Budimpešta 53, Debrecin 63, Pančevo 67; Sibirij 66; Kežinarek v dolini vzhodno Visoke Tatere 58.

Bojična Gmota. Govorili smo že o njej. Vetrovi so večinoma zahodni, prinašajo dosti vlage! Češki Les, Krušne Gore večinoma nad 1 *m*. Ker so vetrovi oddali vlago ob gorovju in na njem, pridejo v notranjo Češko suhi, vlaga hitro pojema, nazadnje samo še 40 do 60 *cm*. Da notranjost ni stepa, se ina zahvaliti zopet le razdelitvi padavine: vedno po malem, a največ poleti. Ko gredo vetrovi čez deželo, se navzamejo nanovo vlage — prim. Erdeljsko —, Sudeti inajo zopet dosti dežja, zopet nad 1 *m*; celó hrbet med Češko in Moravsko, ki ni ravno visok, prisili vetrove k oddaji vlage, 60 do 85 *cm*. Prvi deli Moravske inajo še nekaj dežja, a nizki deli — pred Karpati — zelo malo. To že vemo.

Flora in favna.

Zaključek dosedaj omenjenih faktorjev se kaže v rastlinstvu in živalstvu. Glede zadnjega ni dosti reči, je isto kakor sploh v Srednji Evropi, a v pokrajinah mediteranskega klima

vendar že nekoliko drugačno nego dalje gori na severu in v notranjosti — osel in mezeg.

Pri rastlinstvu opazimo kakor povsod ravno v Avstriji prehod; omenimo štiri tipe, ki smo jih že uvodoma označili. Alpske dežele in Bojična Gmota imajo takozvano baltiško floro, koje glavni predstavitelj je naš gozd — jelka, smreka, bukev i. dr. — V ogrskih nižinah, pa tudi v Dunajskem Kotlu in na Moravskem Polju prevladuje pontska flora, ki je doma tudi onostran Karpatov na Podolski Planoti: vidimo že znake stepe. Nekatere tipične njene rastline se nahajajo tudi v notranji Češki. Razvita je torej povsod tam, kjer ni dosti padavine. Ogromne pokrajine pa zavzema dalje proti vzhodu, v jugovzhodni Ruski; med Volgo in Uralom preide stepa v puščavo.

Po gorovju pa je razširjena tudi tukaj baltiška flora, izvzemši najvišje točke, ki so teritorij alpske flore. Že v Češkem Sredogorju vlada po najvišjih delih alpska flora, večji prostori so ji odkazani v Karpatih in na Dinarskem Gorovju, kraljestvo njeno so pa seveda Alpe.

Tam kjer je meja med kontinentalnim in sredozemskim podnebjem, je tudi meja med baltiško ozir. pontsko floro in pa med mediteransko. Značilno za njo je južno sadje, vedno zeleni listovci, razno vedno zeleno grmičje i. dr.; drugo rastlinstvo se pa v njenem teritoriju pomakne primeroma višje. Meje rastlinstva so odvisne od podnebja in sicer je razlika ta, da vpliva januarska temperatura bolj na mejo sredozemske flore, julijska pa na mejo srednjeevropske ali baltiške. Mediteranski tipi gredo nekako do višine januarske izoterme 5°C , drevje sploh pa do julijske izoterme 10°C . — Ta julijska izoterma znači tudi polarno mejo drevja —. Seveda pa vplivajo tudi tukaj velike mase na razvoj rastlinstva.

Človek je naravo kolikortoliko predrugačil, vendar ji večinoma ni mogel vzeti tipičnih znakov. Sestava kamenja, klima, padavina i. dr. mu stavita meje, na ktere se mora ozirati. V geografiji je sploh vse nepretrgana veriga; videli smo, da zemlja skupaj s podnebjem vplivata na naravno rastlinstvo in človek se je tem razmeram prilagodil. Poglejmo le na svet v monarhiji, kako ga je uporabil.

V alpskih deželah je poljedelec, kjer je svet bolj nizek in podnebje še kolikortoliko ugodno; ali pa goji gozd,

če je podnebje že bolj osorno in tudi sestava tal drugačna; veliko prostora zavzemajo gorski pašniki. V Doljni Avstriji so na prvem mestu njive, na drugem gozd, daleč zadaj so travniki i. dr., v Gornji Avstriji je poljedelstvo gozd že izpodrinilo, travnikov in pašnikov je relativno več kakor v prvi deželi.²⁶ Na Solnograškem pa ni niti desetina dežele pokrita z njivami, na prvem mestu je gozd, takoj za njim planinski pašniki, skoro tretjina cele kronovine; 16% pa ne rodi ničesar, oziroma je davka prostih. Štajerska se ne imenuje zastonj zelena, skoro polovica je pokrita z gozdi, daleč zadaj so njive — niti petina — in travniki — osmina —; Koroška kaže povsod svoje alpske znake, 44% gozda, 17% planinskih pašnikov, samo 14% njiv in samo 10% travnikov. Ni čuda, da sta na Tirolskem skoro dve petini pokriti z gozdom in več kot četrtnina s planinami. Travniki v dolinah in pa poljedelstvo ne pride dosti v poštev, poljedelstvo samo 5%; zelo veliko je nerodovitnega²⁷ sveta, skoro petina. Tudi na Kranjskem je še zelo veliko gozda, 44%, potem travniki 17%, skoro jednak areal je odmerjen pašnikom v dolinah in v ravnini ter njivam, vsakemu okoli 15%.

Precej drugačno že je lice na Primorskem, ki tvori s Kranjsko prehod na Kras. Gozda ni niti 30%, še ta je večinoma na alpskem severu, vse polno je pa pašnikov — ne planinskih —, 28%; travnikov in njiv samo po 13%. Dalmacija kot izključno kraška dežela izkazuje na prvem mestu pašnike, skoro polovico — štejejo pa zelo optimistično, skoro vse je pašnik, če le more kaka koza dobiti tam svojo hrano, zato ima „nerodovitni“ svet tako malo odstotkov, samo 2·2, na Primorskem 6·5—. Na drugem mestu je „gozd“, a štejejo kot gozd tudi ono grmičje, ki mu Italijani pravijo macchia, vsega skupaj 30%. Njiv ni dosti, samo desetina. V Bosni in Hercegovini je vsled rodovitnega severovzhoda dobra polovica tal pokrita z gozdi, slaba četrtnina z njivami; skoro petina je pašnikov in travnikov.

²⁶ Povsod seveda opazimo, da skuša človek gojiti to, kar mu največ koristi. Zato bo skušal izriniti gozd in ga nadomestiti z njivami, včasih s planinskimi pašniki; včasih pa tudi obratno.

²⁷ A ravno ta „nerodovitni“ svet, Alpe z ledeniki in snežniki, je v sedanji dobi tujškega prometa največji vir dohodkov, ki se bo še vedno množil. V Švici na pr. je tujski promet ena prvih „industrij“, kakor pravijo.

Hrvaška in Slavonija tvorita prehod proti Ogrski. To se kaže tudi v razdelitvi sveta. Na prvem mestu se komaj še vzdrži gozd, tik za njim so njive in vrtovi, oboje nekako dve tretjini; četrtna dežele je pokrita s travniki in pašniki. Na Ogrskem so pa na prvem mestu njive in vrtovi, 44 %, daleč za njimi gozd, 27 %, potem travniki in pašniki, 23 %. Vidimo, da je na Ogrskem poljedelstvo doma.

Prehajajoč v dežele onostran Karpatov pridemo v Bukovino. Bukev je dala deželi ime, še danes je gozd na prvem mestu, nad dve petini sveta je pokritega z njim; na drugem mestu so njive. Soseba Bukovine je Galicija. Tla so ravna in rodovitna, gozd se je umaknil v gorovje — 26 % — in prepuštil prvo mesto poljedelstvu, njive pokrivajo skoro polovico prostrane pokrajine; pašniki in travniki 20 %.

Šlezija tvori prehod k deželam Bojične Gmote. Polovico dežele pokrivajo njive, dobro tretjino gozdi. Na Moravskem je pa odmerjenega poljedelstvu relativno največ prostora v celi monarhiji, 55 %; 28 % pokriva gozd. Na Češkem je razmerje skoro isto, 51 % njiv, 29 % gozda. Da bodo na ostalem prostoru travniki pred pašniki, je umevno, zlasti na Češkem, razmerje tam je 10 % : 5 %.

V avstrijski polovici monarhije je nad 35 % sveta pokritega z njivami, okoli 33 % z gozdom²⁸, 10 % s travniki, 9 % s pašniki, 6 % je nerodovitnih oziroma prostih davka, 5 % pokrivajo planinski pašniki, dober odstotek vrtovi, skoro odstotek vinogradi, nekaj je jezer in močvirja.

Povsod ne uspevajo isti sadeži; sestava tal, višina nad morjem, podnebje, padavina, vse to upliva. V alpskih deželah je skoro povsod na prvem mestu — glede areala — rž, na drugem oves, na tretjem pšenica, potem krompir ter ječmen, deloma kuzuza. Na Kranjskem stopi pšenica v ospredje, sledi krompir, kuzuza, rž, oves, ječmen. Na Primorskem je daleko pred drugimi sadeži kuzuza, potem pšenica i. t. d., v Dalmaciji ravnotako. V Bosni in Hercegovini vidimo tole vrsto: pšenica, ječmen, oves; v ogrskih deželah: pšenica, kuzuza, ječmen, oves, rž. V Bukovini kuzuza in oves, v Galiciji oves, rž, pšenica, v čeških deželah rž in oves, potem ječmen, krompir, pšenica.

²⁸ Pripomniti moramo, da so te številke iz l. 1897, poznejših še nimamo; od takrat se je marsikaj izpremenilo v prilog njivam in travnikom oziroma planinskim pašnikom, a v celoti je ostala slika ista. Številke za Bosno iz l. 1904., za Ogrsko in Hrvaško l. 1908.

Ni pa merodajno samo število arov ali hektarov, obdelanih s tem ali onim sadežem, v prvi vrsti pride poleg podnebja glede produkcije vpoštev kakovost tal, potem pa tudi, kako obdelujemo. Na prvem mestu so sudetske dežele, tam pridelajo namreč na *ha* največ žita; sledi Dolnja Avstrija itd., najslabše je na Primorskem in v Dalmaciji. Na Nemškem n. pr. pridelajo na *ha* 19 stotov pšenice, v Avstriji samo 11·4, na Ogrskem 10·8, izmed avstrijskih kronovin Češka in Moravska nad 14 do 15, Primorska in Dalmacija pa samo 5·5 stotov.

Prebivalstvo.

Vsi omenjeni faktorji vplivajo na razvoj onega, ki zemljo preobrazuje, na razvoj človeka. Kakor v vseh ozirih kaže tudi tukaj monarhija najinnogovrstnejše like, najsibo glede na stanovne, na izobrazbo, narodnost, značaj itd. V pretečenem stoletju se je prebivalstvo naše države pomnožilo od 22,230.000 l. 1800 na 45,405.000 l. 1900 — brez Bosne in Hercegovine —, torej za 104·24 %. Prirastek pa ni bil v obeh polovicah stoletja isti, od 1800—1850 samo 38·21 %, 1850—1900 pa 47·77 %. Splošno pa prirastek ni tako velik kakor oni cele Evrope, 123·8 % od 1800 do 1900; zato tudi monarhija ne šteje več toliko odstotkov evropskega prebivalstva kot pred sto leti: leta 1800 še 12·50 %, leta 1900 samo še 11·41 %; tudi če prištejamo tega leta še Bosno in Hercegovino, se dvignejo odstotki samo na 11·85. Kakor smo videli uvodoma, smo v primeri z Evropo nazadovali tudi v desetletju 1900—1910, sedaj namreč tvori monarhija z Bosno vred samo še 11·4 % vsega prebivalstva evropskega.

Obe polovici pa kažeta precejšno razliko. Tole vidimo:

	Prebivalstvo		Prirastek	
	v tisočih	% Evrope	v tisočih	v %
Avstrija:	1800:	12.913 7·26	1800—1850:	4622 35·80
	1850:	17.535 6·68	1850—1900:	8616 49·14
	1900:	26.151 6·57	1800—1900:	13238 102·50
Ogrska:	1800:	9.319 5·24	1800—1850:	3873 41·56
	1850:	13.192 5·02	1850—1900:	6062 45·90
	1900:	19.254 4·84	1800—1900:	9935 106·61

V prvi polovici je ogrska polovica veliko na boljsem, v drugi naša, v celem stoletju tudi naša, zaradi prirastka v drugi. Vendar pa niti v prvi polovici niti v drugi niti Avstrija niti

Ogrska ne doseže Evrope, ki izkaže 47·6 oziroma 51·6 % prirastka. To se pozna tudi pri % glede evropskega prebivalstva.

Tudi v zadnjem desetletju smo zaostali za Evropo in sicer zopet obe polovici: V Avstriji živi še 6·35 %, na Ogrskem pa 4·63 % vseh Evropevc.

Drugačno je razmerje pri Bosni in Hercegovini: v tridesetih letih — 1879 do 1910 — je narastlo prebivalstvo za 63 %, glede celotne Evrope od 0·35 na 0·42 %. Vendar pa tudi tu v zadnjem času opazamo neko stabilnost. Od 1000 ljudi v monarhiji je bilo l. 1880 29 Bošnjakov in Hercegovcev, l. 1910 pa 35.

Ker je pa prirastek v splošnem v celi državi vendar zelo velik — pomislimo: nad 100 % v 100 letih —, se to javlja seveda v veliki meri pri gostoti prebivalstva. Na *km*² je živelo v Avstriji l. 1800 samo 43 ljudi, leta 1850 že 59, 1857 60, 1869²⁹ 67, 1890 74, 1890 80, 1900 87 in 1910 že 95.

Na Ogrskem prebivalstvo iz mnogih vzrokov ni bilo in tudi sedaj še ni tako gosto kot pri nas. Nekatere vzroke že poznamo, na druge se še povrnemo. Dočim je živelo leta 1800 na *km*² samo 29 ljudi, je narastlo število leta 1850 že na 41, 1900 na 59, 1910 na 64 — vselej tudi Hrvaška zraven —. Bosna-H. je hitro poskočila, od 23 leta 1879·na 34 leta 1900 in na 37 leta 1910. Cela monarhija — brez B. H. — l. 1800 skoro 36 ljudi na *km*², 1850 49, 1900 72·6, 1910 79·1; z Bosno in Hercegovino pa l. 1900 skoro 70, 1910 pa 76, smo prekosili torej Francijo.³⁰

Ne smemo pa misliti, da naravni prirastek v Avstro-Ogrski ni tolik kakor v drugih državah. Res se je n. pr. drugje prebivalstvo veliko bolj pomnožilo nego pri nas, a vpoštevati moramo predvsem neki moderni faktor — izseljevanje, ki čimdalje bolj narašča. V desetletju 1891—1900 se je prebivalstvo v Avstriji pomnožilo za 2,654.000 oziroma za 11·11 %, v desetletju 1901—10 za 3,105.000 ali 11·87; a dočim se je 1891 do 1900 izselilo 398.000 ljudi — 1·67 % —, je dotični znesek

²⁹ Leta 1869 se je izvršilo prvo natančno ljudsko štetje.

³⁰ Primerjaje gostoto prebivalstva z drugimi večjimi državami v l. 1900 in 1910 vidimo tole sliko: Nemčija 104·2 in 120, Velika Britanija z Irsko 131·7 in 143·6, Francija 71·7 in 73·8, Italija 113·3 in 121, Španska 36·9 in 38·7, Rusija l. 1897 20, l. 1908 pa 24·3. Izmej manjših vidimo Švico z 80·2 in 90·6, Švedsko 11·5 in 12·3, Norveško 6·9 in 7·4, Dansko 62·8 in 70·8, Nizozemsko 154·3 in 176·9, Belgijo 227·2 in 252, Srbijo 51·6 in 55·6, Rumunijo 45·3 in 52·3, Bolgarijo 38·9 in 44·5.

skočil v desetletju 1901—1910 na 683.000 — 2·61 % —; izguba je tedaj relativno mnogo večja nego dobiček. Še bolj spoznamo izgubo, če pri merjamo obe nasprotni tendenci še nekoliko nazaj: leta 1869 do 1880 n. pr. naravni prirastek 1,818.000, izguba³¹ pa samo 69.000. Nektera leta nas morajo naravnost ustrašiti: l. 1907 se je samo iz Avstrije izselilo 177.000 ljudi, leta 1910 150.000. Številke za Ogrsko so včasih še večje.³² Skupno število za monarhijo je sledeče: 1881—1890 428.600, 1891—1900 650.000, 1901—1910 2,444.000; torej v tridesetih letih je izgubila monarhija 3,522.600 ljudi, od katerih so se samo nekteri vrnili.³³

Drug moderni pojav je preseljevanje ljudstva z dežele v mesta in zato marsikaka pokrajina, kjer so velika mesta, ne kaže tako žalostnega lica kot bi ga sieer. Prim. Dunaj, Prago, Budimpešto, Trst — koncentracijske točke prebivalstva!

Glede posameznih pokrajin primerjaj tabeli I. in II. — velikost pokrajin, število prebivalstva, gostota, prirastek, izseljevanje —.³⁴

Najgostejše je prebivalstvo seveda tam, kjer se osredotoči industrija — na severnem Češkem in severovzhodnem Moravskem živi n. pr. v okrajih Rumburg, Jablonec, Toplice, Moravska Ostrava 400—900 ljudi na km^2 —, v nekterih alpskih pokrajinah jih pa ni niti 20, da eeló manj kot 15— n. pr. na severnem in vzhodnem Tirolskem in deloma na Salzburškem —. A tudi nekteri poljedelski okraji imajo gosto prebivalstvo, ljudstvo je skromno, Galiejca n. pr. ima dosti glavarstev z gostoto nad

³¹ Izguba tukaj seveda samo izseljevanje.

³² N. pr.:	L. 1906 iz Avstrije	136.000	iz Ogrske	177.000
" 1907 "	" "	177.000	" "	209.000
" 1908 "	" "	56.000	" "	45.000
" 1909 "	" "	144.000	" "	129.000
" 1910 "	" "	149.000	" "	130.000
" 1911 "	" "	90.000	" "	161.000
" 1912 "	" "	131.000	" "	246.000

Leta 1908 neugodne razmere v Ameriki.

³³ Še slabše se godi Angliji in Italiji. Prva je izgubila 1881—1910 4,639.000 ljudi, a izguba je precej enakomerno razdeljena na posamna desetletja; Italija pa 6,430.000, od teh samo 1901—1910 3,512.000, torej toliko kakor mi v 30 letih. Naša letna izguba v zadnjih desetih letih znaša 0·55% prebivalstva, na Irskem 1·06, v Italiji pa 1·19.

³⁴ Številke so semintja nekoliko drugačne nego smo jih zgoraj zapisali, a bistvene razlike ni. Glede km^2 n. pr. se dva avtorja ne vjemata.

120 na km^2 . Tako tudi Gradiška, goriški Tržič, Pulj (okraji). Srednjegosto je prebivalstvo na Ogrskem, pod normalom na Krasu. Splošno ima sever mnogo gostejše prebivalstvo nego jug.

Glede razmerja moških in ženskih glej tabelo I. Splošno opazimo, da je število ženskih kakor tudi sicer v Evropi večje nego ono moških, izvzemši južne pokrajine in Bukovino. Orient je imel in ima še zmiraj več moških nego ženskih. Dosti žensk bo zlasti tam, kjer je izseljevanje veliko, ker iztira to zlasti moške. Omenimo naj še, da je v deželah ogrske krone ženskih le malo več nego moških, 1009 na 1000; v Bosni samo 908, v Hercegovini pa 1010.

Narodnosti.

Poleg Rusije ima Avstro-Ogrska glede narodnosti najbujnejšo sliko. A dočim na Ruskem prevladuje en sam narod — Rusi s skoro 80 % vsega prebivalstva —, pri nas ni tako. Od vseh strani so se zajedle glavne evropske narodnosti v monarhijo, Slovani, Germani in Romani. A da je mozaik še bolj raznoličen, imamo tudi vse polno raztresenih Semitov in pa vedno naraščujoče število Mongolov, vsaj na papirju.

V naši polovici štejejo po občevalnem jeziku,³⁵ na Ogrskem pa po materinem jeziku; v Bosni ni treba vprašati po narodnosti, ker biva tam en sam narod, razliko dela pri tem narodu samo veroizpovedanje.

Narodnostne in tudi kulturne razmere v Avstro-Ogrski so posledica zgodovinskega razvoja. Drugače se je lahko razvijal Nemec kakor Hrvat, drugače Čeh kakor Rumun.

Slovane delimo v severne in južne. Severni so posedli notranje dele Češke, večino Moravske, del Šlezije — Čehi —, kot Slovaki pa severozahodni del Ogrske; dobiino pa Slovake v jezikovnih otokih raztresene po celi Ogrski. V vzhodni Šleziji in zahodni Galiciji stanujejo Poljaki; bivajo tudi v vzhodni Galiciji in Bukovini — zgodovina in današnje politične razmere —. Tudi Čehov je dosti drugje, zlasti na Dolnjem Avstrijskem.

³⁵ Ker smatra večina vprašanje po „občevalnem jeziku“ kot vprašanje po „narodnosti“ in kor je ta nekaj ključ za razne zahteve, je očitno, da so vplivi raznovrstni in da rezultati niso povsem zanesljivi. To priznajo tudi uradne publikacije. Prim.: Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. 12. 1910, bearbeitet vom Bureau der k. k. Stat. Zentralkommission.

Vzhodno Poljakov stanujejo v Galiciji Rusi oziroma Rusini, segajo v Bukovino in pa čez Karpate na Ogrsko.

Jugoslovani smo mi Slovenci, Hrvatje in Srbi. Naša domovina je južna Koroška, južna Štajerska, Kranjska, Goriška skoro vsa, tržaška okolica in deloma Trst sam in del Istre. Hrvatje stanujejo v vzhodni Istri, na Hrvaškem in v Slavoniji, v Dalmaciji in Bosni. Da prave razlike med njimi in Srbi ni, že vemo, loči jih vera, deloma kultura. Srbi torej bivajo v Slavoniji, južni Ogrski, deloma v Dalmaciji in imajo relativno večino v Bosni; tam vidimo še mohamedanske Srbe ali Hrvate.

Nemci so posedli večino alpskih dežel, robove Bojične Gmote, v otokih tudi druge dele Češke in Moravske, ravnotako kot „Sasi“ in pozneje kot „Švabi“ itd. prostrane pokrajine na Ogrskem, kamor segajo tudi od Alp tja proti vzhodu. Tudi pri nas imajo svoj jezikovni otok, Kočevje; v mestih jih dobimo pa povsod.

Romani so kakor Slovani razcepljeni na dva dela. Na zahodu bivajo Italijani: na južnem Tirolskem, v zahodni Goriški in ob robu Istre, semintja tudi v Dalmaciji. Na vzhodu monarhije vidimo Rumune: na Erdeljskem, vzhodnem Ogrskem in v Bukovini.

V sredi med temi glavnimi evropskimi plemeni je bivališče Madjarov: ogrske nižine in pa njihov podaljšek po dolinah v gorovje.

Židje govorijo v karpatskih deželah sicer svoje narečje, mešanico hebrejščine in nemščine, vendar jih uradna statistika ne šteje kot narodnost, akoravno to želijo. Ker pa morajo uvesti ta ali oni občevalni jezik, se prištevajo tistemu narodu, kjer imajo več koristi. Včasih so bili vsi Židje Nemci; sedaj so v Galiciji večinoma Poljaki,³⁶ na Češkem že deloma Čehi, pri nas Nemci, na Ogrskem Madjari.

Poleg teh narodnosti živi v monarhiji še nekaj Grkov in Armencev — večinoma kot trgovci —, Bolgarov — kot vrtnarji —, Albancev in pa zelo veliko ciganov itd.

Kakor nam kaže tabela III., nima nobena narodnost v Avstriji absolutne premoči, razen če štejemo Slovane skupaj. Ti štejejo približno tri petine vsega prebivalstva (l. 1890 60·14 ‰, l. 1900 60·44, l. 1910 60·65 ‰.) Dočim so Čehi precej enako-

³⁶ Zato gre nemštvo v Galiciji navidezno tako nazaj. V resnici pa že prej ni bilo dosti Nemecev tam, temveč le nemško govoreči Židje.

merni, vidimo ogromno napredovanje pri Poljaki — Židje in pa politična premoč nad Rusini, poleg naravnega prirastka —. Rusinov je relativno manj nego pred dvajsetimi ali desetimi leti, tako tudi Slovencev — izseljevanje —, Hrvatje so stalni.

Nemci štejejo dobro tretjino, sedaj relativno manj nego preje — Židje v Galiciji, slab prirastek v alpskih deželah, tudi v sudetskih —.

Italijani nazadujejo, Rumuni napredujejo.

Posamne dežele seveda kažejo velike razlike.

Poglejmo razmerje: Nemcev na Niževavstrijskem l. 1900 95%, l. 1910 96%, ostali so večinoma Čehi. Gornja Avstrija in Saleburška sta skoro popolnoma nemški. Na Štajerskem Nemcev 68·7 in 70·5%, Slovencev 31·18 in 29·73%. Na Koroškem Nemcev 74·8 in 78·6%, Slovencev 25·1 in 21·24%. Na Kranjskem Slovencev 94·24 in 94·36, Nemcev 5·59 in 5·37. Trst: Slovenci 16·34 in 29·81, Italijani 77·36 in 62·31, Hrvatje 0·30 in 1·26, Nemci 5·88 in 6·21. Goriška in Gradiška: Slovenci 62·37 in 61·85, Italijani 36 in 36·06, Nemci 1·55 in 1·8%. Istra: Slovenci 14·2 in 14·3, Hrvatje 42·58 in 43·52, Italijani 40·54 in 38·15, Nemci 2·1 in 3·3 (kakor povsod na Primorskem tudi tukaj uradništvo). Primorsko skupno: Slovenci 29·90 in 32·23, Hrvatje 20·16 in 20·64, Italijani 46·91 in 43·09, Nemci 2·73 in 3·5. Tirolsko in Predarlško: Nemci 60·36 in 62·13, Italijani in Ladinci 39·37 in 37·32. Češko: Čehi 62·67 in 63·19, Nemci 37·27 in 36·76. Moravsko: Čehi 71·35 in 71·75, Nemci 27·91 in 27·62. Šlezija: Nemci 44·68 in 43·90, Čehi 22·04 in 24·33, Poljaki 33·22 in 31·73. Galicija: Nemci 2·91 in 1·13, Poljaki 54·75 in 58·55, Rusini 42·20 in 40·20. Bukovina: Nemci 22·04 in 21·24, Poljaki 3·71 in 4·56, Rusini 41·16 in 38·38, Rumuni 31·65 in 34·38, Madjari 1·31 in 1·31. Dalmacija: Srbohrvatje 96·66 in 96·19, Italijani 2·61 in 2·84, Nemci 0·4 in 0·5 itd.

Na Ogrskem so si v zadnjih desetletjih priborili Madjari — vsaj navidezno — absolutno premoč nad drugimi narodnostmi. Dočim jih je bilo l. 1880 samo 6,404.000 oziroma 46·6%, je poskočilo njihovo število leta 1890 na 48·6, l. 1900 na 51·4 in l. 1910 celo na 54·4%. Na Hrvaškem imajo veliko večino Hrvatje in Srbi — 87% —. Ker je Madjarov na Ogrskem sedaj toliko več kot prej, se ne čudimo, če se pozna to tudi v številu za celo kraljestvo. L. 1900 so jih šteli 45·4%, l. 1910 pa 48·1%. Dosti je na Ogrskem še sedaj Nemcev, 10·4%, na Hrvaškem 5·1%, skupno 9·7%. Srbov in Hrvatov štejemo na Ogrskem sicer samo 3·6%, a vsled Hrvaške naraste razmerje v skupnem kraljestvu na 14·1. Isto število imajo Rumuni, v Ogrski sami pa 16·1. Slovakov je na Ogrskem še vedno skoro 11%, kljub pritisku in izseljevanju, Rusinov 2·5%, Slovencev nad 90.000 = 0·5%. So pa še drugi: Italijani na Reki, nekaj Poljakov,

veliko ciganov, precej Bolgarov kot vrtnarjev³⁷ itd. Prim. tabelo IV.

Absolutne številke leta 1910 (za celo kraljestvo): Madjarov 10,051.000, Slovakov (tudi nekaj Čehov) 2,032.000, Hrvatov in Srbov 2,940.000, Slovencev 93.174, Rusinov 473.000, Nemcev 2,037.000, Rumunov 2,949.000, Poljakov 41.000, Italijanov 33.000 itd.

Vseh Slovanov so našteli na Ogrskem l. 1900 nad 18% prebivalstva, l. 1910 skoro 17%. V vsem kraljestvu pa l. 1900 27%, leta 1910 dobrih 26%. Slovence štejejo v zadnjem času kar med „druge“, vendar jih podrobna statistika navede.

V Bosni in Hercegovini je prebivalstvo skoro popolnoma slovansko, le malo je drugih, ki kar izginejo.³⁸

Če pregledamo številke za celo monarhijo, naštejemo nekaj nad 12 milijonov Nemcev oziroma 24% vsega prebivalstva. Čehov in Slovakov je osem milijonov in pol = skoro 17%, Poljakov nad pet milijonov = skoro 10%, Rusinov 4 milijone = 7·8%, severnih Slovanov torej 17·5 milijona = 34·5%; Madjarov je — po štetju — nad 10 milijonov = 20%; Hrvatov in Srbov so našteli nad 5 in pol milijona = 11%, Slovencev 1,350.000 = 2·6%, južnih Slovanov torej 13·6% = skoro 7 milijonov. Vseh Slovanov v monarhiji je tedaj okoli 24·5 milijona = približno 48% vsega prebivalstva, ravno še enkrat toliko kot Nemcev. Rumunov je 3¹/₄ milijona, Italijanov nad 800.000, prvih nad 6%, drugih 1·6% Romanov torej skoro 8%.

Tri glavne evropske skupine tvorijo 48+24+8 = skoro 80%; približno petina je Madjarov, potem še nekaj drugih.

Verske razmere.

Glede verskih razmer v Avstriji primerjajmo tabelo V., Devet desetih je katolikov, nad 2% pravoslavnih, 2% protestantov, 5% židov, vrhtega nekaj drugih. Velike konfesije rastejo — glej % pri tabeli — precej enako, kakor država; umevno, ker ravno one tvorijo večino; pri manjših skupinah opazimo skoke.

³⁷ Pred balkansko vojsko so jih poklicali domov, a so se zopet vrnili.

³⁸ Leta 1910 so našteli poleg Hrvatov in Srbov še 23.000 Nemcev, 11.000 Poljakov, 8000 Španiolov (Židov), nad 7000 Rusinov, 7000 Čehov, nad 6000 Madjarov, nad 5000 ciganov, 3108 Slovencev itd.

Glede posameznih dežel omenimo sledeče:

Na Niževavstrijskem je nad 5% Židov, samo na Dunaju nad 175.000; 92% je katolikov. Gornja Avstrija: 97·3% katolikov. Saleburška: 98·5% katolikov. Štajerska: 98% katolikov, 1·5% protestantov. Koroška: 94% katolikov, 6% protestantov. Kranjska: 99·69% katolikov, 0·12% prot. itd., 146 je židov. Trst 95% katolikov, 1% pravoslavni, 1% protestantov, 2·5% židov. Goriška in Istra sta obe nad 99% katoliški, Tirolsko in Predarlško 99·1 in 98·5. Češka: Katolikov 95·7%, protestantov 2·6, židov 1·3. Moravska: Katolikov 95·41%, protestantov 2·84, židov 1·6. Šlezija: Katolikov 84·43%, protestantov 13·58, židov 1·78; tu je relativno največ protestantov. Galicija: Katolikov 88·6%, od teh 42·1% grških katolikov (Rusini); 11% židov = 872.0001, občevalni jezik uradno večinoma poljski. Bukovina: Katolikov 16%, pravoslavni 68·5% (Rumuni in tudi Rusini), protestantov 2·5, židov 12·861 = 103.000, relativno največ v Avstriji. Židje v Bukovini so navedli večinoma nemščino kot občevalni jezik, zato tam toliko Nemcev. Dalmacija: Katolikov 83·34, pravoslavni 16·31 (Srbi).

Nemci so torej večinoma katoliki — izjema zlasti Šlezija, deloma Koroška —, Čehi katoliki, Poljaki tudi, Rusini grški katoliki, pa tudi pravoslavni; Slovenci, Hrvatje in Italijani so katoliki, Rumuni in Srbi pravoslavni. Židov je poleg Dunaja zlasti veliko v Galiciji in Bukovini — skoro milijon —, pokrajinah nekdanjega poljskega kraljestva.

Na Ogrskem je večina katoliška (62%), 14% je pravoslavni, 19% protestantov, 4·5% židov in nekaj drugih. V Ogrski sami naštejemo 60% katolikov, 13% pravoslavni, nad 21% protestantov, 5% židov itd. V banovini štejemo katolikov nad 72%, pravoslavni 25, protestantov 2, židov 1%. Glej tabelo VI. Pravoslavni so Rumuni in Srbi, protestantom se prišteva poleg Nemcev nekaj Slovakov in Madjarov, zadnji zlasti h helvetski konfesiji.

V Bosni in Hercegovini je pravoslavni 43·4% (825 tisoč), mohamedanov 32·2% (612.000), katolikov 22·8% (442 tisoč) itd. L. 1895 je bilo razmerje treh velikih skupin sledeče: 43, 35 in 21·3.

V celi monarhiji je katolikov — rimskih 65·9%, grških 10·6% — nad tri četrtine, pravoslavni je 8·7%, protestantov skoro ravnolotiko — 5·38 helvetske in 3·48 avgsburške veroizpovedi —; mohamedanov je dober odstotek — 1·2 —, židov pa 4·4%.

Rimski katoliki imajo v Avstriji sedem nadškofij (Dunaj, Salzburg, Gorica, Zader, Praga, Olomuc in Lvov), na Ogrskem štiri (Ostrogon, Kaloča, Eger — v naših atlantih Erlau — in Zagreb), v Bosni eno (Sarajevo). Grški

katoliki imajo nadškofiji v Lvovu in Fogarasu, sedež le-te je v Blažu, armenski katoliki pa v Lvovu. Pravoslavni patriarh za Srbe je v Karloveih, pravoslavne nadškofije so Sibinj, Černovice in Sarajevo.

Protestantske zadeve vodijo „evangeljski cerkveni nadsvet“ na Dunaju in pa generalni sinodi obeh konfesij; za njimi pridejo superintendenti. Na Ogrskem je uredba ista, superintendenti imajo naslov škof. Židje imajo svoje „verske občine“ in rabine, mohamedani pa „cerkveni svet“ v Sarajevu.

Bolj ko se pomikamo v naši državi proti jugu in vzhodu, večje je število analfabetov:³⁹ zopet posledica zgodovinskega razvoja. Dočim jih je na Predarliskem komaj dobra dva odstotka, se zviša njih število v Bukovini na 64 in v Dalmaciji na 73⁰/₀. Najugodnejše — glede narodnosti — je razmerje pri Čehih in Nemcih, ki štejejo komaj 4—6⁰/₀ analfabetov, Italijani jih imajo še okoli 15⁰/₀, Slovenci okoli 20, Poljaki 40, Rumuni v Bukovini 70, Rusini 75, Hrvatje in Srbi v Dalmaciji tudi nad 70⁴⁰. Če pa pogledamo število otrok, ki hodijo v šolo, vidimo, da se bo razmerje nenavadno hitro izpremenilo na boljše. Prim. na pr. Kranjsko, kjer hodi v šolo 95 otrok od sto. Glej tabelo VII. Ta tabela nam pove tudi, na koliko učencev pride en učitelj.⁴¹ V Avstriji je sedaj okoli 25.000 ljudskih in meščanskih šol. Na Ogrskem je bilo leta 1910 12.894 madjarskih in 3561 nemadjarskih ljudskih šol (72·4:27·6⁰/₀). Analfabetov⁴² so našeli med Madjari 20·2⁰/₀,⁴³ Nemci 13·5, Slovaki 27·7, Hrvati 28·8, Srbi 45, Rusini 53·3, Rumuni 59·1⁰/₀. Od madjarskih otrok jih ni hodilo v šolo 38·2⁰/₀, od rumunskih 35·4, slovaških 9 in nemških 4⁰/₀.

V Bosni in Hercegovini je bilo analfabetov l. 1910 87·8⁰/₀! V zadnjem času opažamo pa tudi tu izpremembo na boljše, zlasti odkar so mohamedani opustili odpor proti šoli.

Alpske dežele.

Geologični pregled nam je pokazal sestavo Alp. Razdelimo jih lahko na več načinov, kakor se nam pač to ali ono zdi bolj

³⁹ Analfabete štejejo od šestega leta dalje, v Bosni in Hercegovini pa od sedmega.

⁴⁰ Te številke so iz leta 1900, novejših še ni.

⁴¹ Pri drugih državah so razmere deloma boljše, deloma slabše; Avstrija tvori zopet prehod. Dočim n. pr. v zadnjih letih od 100 vojaških novineev pri nas ne zna čitati in pisati 22, se zviša odstotna mera v Rusiji nad 60, tudi v Italiji še 30, zniža se pa na Franeoskem na 3·3, na Angleškem na 1, na Danskem 0·2, na Nemškem na 0·01⁰/₀ itd.

⁴² Šteli so samo moške; pri ženskah so odstotki dosti večji.

⁴³ Bilo bi jih več, a Madjarom se prištevajo tudi židje.

važno. Navadno pravimo takole: Alpe vzhodno od črte Bodensko Jezero - Ren - Splügen - Lago di Como - Lago Maggiore so povsem drugačne nego one zahodno od tod, tvorijo torej posebno skupino: Vzhodne Alpe. Splošno smo jih že opisali.

Če pa kdo potuje pri nas od juga na sever, vidi zopet druge pasove: na jugu triadni in drugi apnenec, potem arhaik, včasih škriklj, zopet apnenec, fliš itd. Zato bomo v tem oziru razlikovali več pasov; glavni so trije, med njimi pa večje in manjše drugovrstne krpe. Prav na jugu se razprostirajo Južne apneniške Alpe (prvi glavni pas); nadalje mnogolično Dravsko pogorje (Drauzug), zelo zamotano, na Tirolskem pa porfir; sledi drugi glavni pas: prvotvorne Alpe. Dalje proti severu vidimo ostanke paleocoičnega škriklja, nato Severne apneniške Alpe (tretji glavni pas) in nazadnje pas peščenca ali fliša. Deloma se razni pasovi nadaljujejo v Karpatih in na Krasu — primerjaj geologični pregled —, srednji pas se je pa pogreznil in ga vidimo zopet šele v notranji Ogrski. Kjer prehajajo Alpe v Kras in Karpate, so se zelo razširile, od Dunaja do Kanala na Goriškem n. pr. je 320 km, do Gorjancev 370 km. Dalje proti zahodu so ožje, na 13° E Gr manj nego 200 km; a tam, kjer prihajajo v Avstrijo, zopet zelo široke, 260 km.

Pas peščenca je jako težko ločiti od Severnih apneniških Alp, ker je prehod večinoma neposreden in je oboje semintja skupno nagubano. Lažje jočimo apneniške od prvotvornih Alp. Na prvi pogled opazimo kot mejo zelo izrazite podolžnice Ina, Salice in Aniže, na jugu pa Pustriško dolino. Orografična meja prvotvornih Alp proti severu je tale: reka Ill, prelaz Arlberg, In, Ziller, dolina in prelaz Gerlos, Salica, Wagreinska višina, Aniža, potok Palten, prelaz Wald ali Schober, potok Liesing, Mura, Murica, Semmering, Schwarzau, Litva; proti Južnim Alpam sledimo od jezera Idro do Merana takozvani judikarijski črti — reke Chiese, Sarea, Noce —, potem Adiži, Eisacki, Rieni in deloma Dravi. Vidimo pa, da se vrinejo severno Salice in Aniže prvotvorne Alpe in pa pas škriklja notri gori do črte Wörgl-Saalfelden-Bischofshofen-Schladming, in nadalje severno Mure in Murice do črte Admont-Eisenerz-Aflenz-Reichenau. Da moramo biti previdni tudi na jugu, opazimo pri porfirju, pri Dolomitih (Cima d' Asta je iz arhaika), v Karnskih Alpah in Karavankah, ki vsebujejo najmnogovrstnejše formacije, pri Pohorju (arhaik) itd.

Zunanja slika. Fliš se nam kaže kot valovito pogorje, popolnoma pokrito z gozdi (večjidel listovei), travniki in njivami, le redkokje vidimo peščenčevo podlago. Na meji proti pravim Alpam je višji in višji, odeja se večkrat raztrga, pokaže se skala. Prelajamo v pokrajine apnenca. Delovanje endogenih sil je te Alpe zelo raztrgalo, na zahodu opazimo precej dolge vrste, na vzhodu pa mogočne gromadaste skupinc. Zelo so ostre in razrite, kamenjc

se kruši in leži globoko doli ob pobočju kot mel, višje gori je mel mehkejša in iz drobnejše snovi. Višino so na najmnogovrstnejšor načine razorano, polno je brazd, zarez, lukenj, grebenov, ostrin itd. Nemei pravijo taki površini „Karrenfelder“, mi pa škraplje. Flora najde le malo ugodne zemlje, semintja vidimo gorske cvetlice, pritlikavce itd. Da je površina vse preje nego prijazna, vidimo po raznih oznamenovanjih: Steinernes Meer, Totes Gebirge, Höllengebirge itd.

Ker je v kamenju vse polno luknjic in razpok, ki vodo vsrkajo, zato navadno na apneniških gorah ne vidimo strudencev gori na gorah; voda pada do neprodorne plasti, ki tvori podlago apnenca, in prihaja šele tam na dan kot studenec. Manjkajo torej tem Alpam oni pašniki in travniki, ki se nahajajo v sosednji skupini, v prvotvornih Alpah.⁴⁴

Kamenje srednjega pasu — granit, rula, škrlj — ni posebno prodorno, voda se razlija po pobočju in ustvarja zeleni prt pašnikov, travnikov in gozda, doline so razvite v najfinejše žilice. Gore niso tako strme: ker je kamenje pokrito z rastlinstvom, ne drči tako v dolino in pobočje ostane bolj položno. Seveda so najvišji vršaci tudi tu strmi, mogočni stolpi, strahovite piramide.⁴⁵ Visoki deli so tudi bolj pokriti z ledeniki kakor v apneniških Alpah, oblika platōja je tukaj veliko bolj izrazita, skupna višina večja. Oetz-talske Alpe n. pr. imajo same 480 km² ledenikov — ves sedanji ledeniški svet v Avstriji meri 1460 km² —. Glede naravne krasote jih navadno višje cenimo nego apneniške, akoravno nam tudi te ustvarjajo velikanske prizore.

Da so strmine v apneniških Alpah večje nego one v prvotvornih, vidimo iz teh-le primerov: Presanella najstrmejše pobočje 25° 30', Wiesbachhorn 31° = sploh najstrmejša stena osrednjih Alp. V Severnih apneniških Alpah: Hochschwab 26° 30', Schafberg nad Mondsee 27° 30', Hochtor nad Gesäuse 33°, Traunstein 35°, Planspitz v skupini Hochtora 41°; v Južnih apneniških Alpah: Mangart nad Klanškimi jezeri 25°, Dobrač 25° 30', Monte Baldo nad Gardskim jezerom 26°, Kočna nad Kokro 26° 30', M. Cristallo nad Ampezzo 33°, Špik nad Policami (Montaž) 36° 30', Triglav nad Vrati 50°.

Severne apneniške Alpe.

Alp iz peščenca ne moremo odtrgati od apneniških, kakor smo že omenili, tako ozko sta obe skupini spojeni. Poleg peščenca opazimo pri pasu fliša tudi glinasti škrlj in opoko.

Od zahoda proti vzhodu se apneniške Alpe zelo znižajo, za nekako tisoč metrov — Parseier 3038 m, Schneeberg 2075 m —.

⁴⁴ Seveda s tem ne mislimo, da jih v apneniških Alpah sploh ni; misel je ta, da tu niso tako izraženi kot v prvotvornih, da torej ne dajo pokrajini onega ljubkega zelenega lica. Zlasti ob pobočju jih ni toliko, tako tudi gozda ne, vse to se razvije na široko šele nižje doli.

⁴⁵ Da so ravno najvišji deli strmi, si lahko razlagamo tudi iz ledeniške dobe: v tej višini led še ni imel one moči kakor v nižini, večkrat so se pa vršaci dvigali neposredno iz ledu in niso bili zaradi strmine čisto nič pokriti z njimi.

Nekako do tirolskega sv. Ivana sestojijo iz gorskih vrst, dalje proti vzhodu pa so razsekane v mogočne gromade. Med Renom in prelazom Fern 1210 *m* — ta vodi od Ina do rek Lech in Loisach — se razprostirajo **Allgäuske Alpe**, več vzporednih vrst okoli gornjega Lecha. Parseier 3038 *m*, obenem najvišji vrh Severnih apneniških Alp. Tudi **Raetikon** je večinoma še apneniški; Scesaplana 2969 *m*. Proti Bodenskemu Jezeru se naslanja na Allgäuske Alpe Bregenški Les, sestojč večinoma iz peščenca. Na jugu nas pelje prelaz Arlberg 1802 *m* iz notranje Avstrije do Bodenskega Jezera, kjer se križajo različne ceste. Z železnico pod prelazom so odprli Tirolsko svetovnemu prometu v smeri EW.

Od prehoda Fern (sedaj železnica) do Velike Ache se raztezajo **Severotirolske Alpe**. Na severu zopet fliš s svojimi mehkiimi oblikami in močno vegetacijo, na jugu pa apnenec. Štiri skupine vidimo, razdeljene po teh-le presekah: prelaz Seefeld 1185 *m* in podaljšek proti severu ob Isari — ta preseka uporabljena sedaj večinoma po Karwendelski železnici —; prehod Eben 963 *m* do Achenskega Jezera 920 *m* in dalje čez Achenpaß 871 *m* do Isare ali Tegernskega Jezera; preseka Ina. Skupine: Wettersteinsko Gorovje z mogočnim Žugspitz 2968 *m* (observatorij, že nemški); Karwendelsko Gorovje, malo nižje, zelo znan je Solstein nad Inomostom 2641 *m*; skupina Sonnwend do 2260 *m* in pa mogočno gorovje Kaiser z Elmauer Spitze 2344 *m*.

Salcburško — Gornjeavstrijske Alpe med Veliko Acho in prelazom Pyhrn 945 *m*; poleg prelaza železnica. Več skupin, oblika platôjev. Mej prvimi platôji železnica po globoki vdrtini Wörgl-Kitzbühl-Saalfelden-dolina Salice. Nekatere skupine (meje po karti): Berchtesgadenske Alpe okoli Kraljevega Jezera (Königssee), pododdelki n. pr. Steinernes Meer, Übergossene Alm s Hochkönigom 2938 *m*, Hagen; le pet *km* je od vrhnega roba Hagena čez sotesko Lueg do skupine Tennen. Dachsteinsko Gorovje z Dachsteinom 2996 *m*, ledenik Karls-Eisfeld, Totes Gebirge, Höllengebirge. Posebno divje je „mrtvo gorovje“. Posamne gore: Traunstein 1691 *m* in Schafberg 1780 *m*, naš Rigi. Jezera, delo ledenikov: Ausseer-, Grundl-, Hallstätter-, Traun-, Atter-, St. Wolfgang-, Mond-, Fuschl-, Irr-See; iz zadnjega teče voda notri v Alpe. Pokrajina tu okoli se imenuje zaradi bogatih solin **Salzkammergut**.

Štajersko-Dolnjeavstrijske Alpe do vzhodne meje (Semmering in Dunajski Kotel, oziroma Donava pri Dunaju). Zelo razmetane gromade. Prvem delu pravijo Ennstalske Alpe, okoli divje soteske Gesäuse, 1600 m visoke stene (Pyhrgas 2244 m, Hochtor 2372 m). Sledi Hochschwab 2278 m, nadalje Schneecalpe, Raxalpe 2009 m, Schneeberg 2075 m. Dolina med zadnjima dvema se imenuje Höllental, prvi vodovod na Dunaj; severno Hochschwaba dolina Štajerske Salice, drugi vodovod na Dunaj. V predgorju vidimo gorovje Sengsen, gromadi Dürrenstein, Oetscher 1892 m itd.

Pasu peščenca prištevamo **Dunajski Les** (Wiener Wald), dosti gozda; Schöpfl 893 m. Zaključujeta Kahlenberg 483 m in Leopoldsberg 423 m.

Med apneniškim in prvotvornimi Alpami od doline Wipp do gorenje Aniže nam kaže karta (Kozenn k. 45) Alpe iz škriplja, mehke oblike, dosti rude, travnikov in gozdov. Ker na meji med dvema glavnima pasovoma, lep razgled: n. pr. Hohe Salve 1824 m, Schmittenhöhe 1968 m.

Škrilj in paleocoični apnenec nam pokaže geol. karta tudi v trikotniku Admont-Aflenz-Reichenau-Semmering-Murica-Mura-Liesing-Palten. Skupno ime: Eisenerzer-Schieferalpen. Zelo veliko železne rude, znameniti Erzberg 1534 m. Prehod Prebichl 1227 m (karta!). Tudi Semmering 980 m je iz plasti škriplja.

Pokrajina pred Alpami.

Miocensko morje pred Alpami je poplavilo tudi južni del Bojične Gmote. Ko se je umikalo proti vzhodu, mu je Donava sledila in se zajedala v njegove odkladnine. Nastala je široka dolina. Ko je pa Donava pri svojem delu zajedanja na nekterih krajih prišla do trde podlage Bojične Gmote, seveda ni mogla tako na široko kopati kakor v miocenskih odkladninah, šla je samo v globino.⁴⁶ Zato ne teče vedno ob robu Gmote, temveč večkrat v Gmoti sami (karta 45!) in tvori v tej ozke romantične doline, tako med Passauom in Aschbachom, pri Lincu, pri Greinu in v znani soteski Wachan — epigenetične doline. Vidimo torej

⁴⁶ Sploh vsaka voda deluje najprvo v globino, dokler padnina (Gefällslinie) ni izgotovljena; potem gre v širino, izpodkopa, odlaga, zasipa jezera itd. Pri menjavi mehkega in trdega kamnja deluje pri prvem lahko že v širino, dočim se mora pri drugem zadovoljiti samo z globino. Prim. razne tesni.

lepo menjavo med ozkimi dolinami in širokimi kotli; slednji zlasti pri Lincu in Tullnu.

Veliko odkladnin miocenskega morja je odnesla Donava s svojimi dotoki seboj; v zameno zato so pa zlasti na zahodu v obrečju Salice in Traune ledeniki nasuli velikanske groblje, njihovi odtoki pa nanegli obsežne terase in sklade grušča (Schotterflächen, Schotterterrassen); danes je seveda vse zopet razdeljeno v posamne kose, delo rek in potokov. Velik del tega sveta je pokrit s prhom ali puhlico, tvorbo bolj suhega podnebja v interglacialnih dobah.

Ta pokrajina pred Alpami vstopi v širokem pasu na Avstrijsko in se proti vzhodu polagoma zoži na par kilometrov. Svet je valovit, poprečna višina v Gornji Avstriji 400—500 *m*, posamni deli celó 600 do 800 *m*, n. pr. Göbelsberg v Hausrucku 800 *m*; v Dolnji Avstriji redkokje do 400 *m*.

Vzhodno Aniže ni več teras in grobelj, ledeniki tukaj niso bili več tako obširni in močni; vidimo samo še odkladnine morja v kotlih, takó Moravsko Polje (severni del Dunajskega Kotla) in polje pri Tullnu, deloma pa poznejše naplavine rek (Steinfeld pri Dunajskem Novem Mestu v južnem delu Dun. Kotla). Dunajski Kotel — nam že znano — se je ugreznil, prenehala je zveza Alp s Karpati. Ob robu Alp so privreli ob vdrtni na dan topli vreli (Vöslau, Baden); severno Donave je ostalo še par stebrov, ki značijo nekdanjo zvezo s Karpati (Bisamberg 360 *m*, Palavske gore pri Mikulovem 550 *m*, Brdo 587 *m* v Hribih ob Moravi).⁴⁷ Vzhodni rob Dunajskega Kotla tvorijo Litvanske Gore, do 480 *m*, in pa Mali Karpati (Visoka 754 *m*), oboje že prvotvorno.

Prvotvorne Alpe.

Med arlberško železnico, Inom, Brennerjem, Eisacko, Adižo in judicarijsko črto se vrivajo od Švice in Italije sem v Avstrijo **Retijske Alpe**. Rätikon je še apneniški, Silvretta že prvotvorna, Piz Buin 3312 *m*, višji Linard 3414 *m* je že v Švici. V trikotniku dolin Kloster, Stanzer, Paznaun in Montavon skupina Fervall. Že Silvretta je pokrita z mogočnimi ledeniki, še veliko bolj pa naslednje skupine: Ötztalske Alpe, Ortlerske in pa Adamello. Meja Ötztalskih Alp: In, Brenner 1370 *m*, Eisacka

⁴⁷ Na naših kartah: Palavske gore — Pollauer Berge, Mikulov — Nikolsburg, Hribi — Mars-Gebirge.

do Klausena, črta do Merana,⁴⁸ Adiža (Vintschgau), Reschenscheideck 1513 *m*, In.⁴⁹ Glavni greben gre blizu Adiže v smeri WE, zato južna stran zelo strma; stranski grebeni proti severu, vmes prečnice (Kaunser, Pitz, Ötz, Stubai). Stranski grebeni so višji kot glavni; Wildspitze 3774 *m*, Weißkugel 3746 *m*, a lepši razgled, Similaun 3607 *m*. Velikanski ledeniki, Gepatsch-Ferner⁵⁰ 11 *km* dolg, najdaljši v Avstriji; vsega skupaj nad 300 ledenikov, 480 *km*² sveta je pokritega z njimi, največ v Avstriji.⁵¹ Tudi glede poprečne višine ni glavni skupini nobena druga v Avstriji kos⁵², prelazi so zelo visoki, „nizki“ Hochjoch n. pr. 2885 *m*. Ötz—Timmel 2509 *m* — Paßer loči glavno skupino od dveh vzhodno odtod: Stubajske Alpe severno prelaza Jaufen 2090 *m* (sedaj avtomobilna cesta) in Sarntalske južno Jaufena. Dočim so pa Stubajske Alpe še vedno zelo visoke — Zuckerhütl 3511 *m* — in pokrite z velikimi ledeniki, Sarntalskih ne diči več ledeniška odeja in globoko se ponižajo pred sosedi, najvišji vrh Hirzer n. pr. meri samo še 2785 *m*. Vrhovi južnega dela te zadnje skupine so iz porfirja — glej zgoraj.

Južno Ötztalskih Alp kipijo proti nebu krasne višine Ortlerske skupine. Tudi tukaj je vse polno ledenikov. Včasih so jih kleli, sedaj jih blagrujejo, ker so velik vir dohodkov. Posamni vrhovi so še višji kakor Wildspitze, Ortler⁵³ se dviga do 3902 *m*, je najvišja naša gora; Königsspitze do 3857 *m*. Glede krasote in impozantnosti se ta skupina laho primerja najlepšim v Švici. Na severo-zahodu nas pelje iz Veltlina v Suldensko dolino znameniti prehod Stilfser-Joch 2760 *m*; cesto so zgradili l. 1820—1825; na jugovzhodu pa pridemo iz

⁴⁸ Južno odtod porfir.

⁴⁹ Pod Reschenscheideckom je huda soteska pri Finsterinfnzu; zato se tu nikdar ni razvil tak promet kakor čez Brenner. A tudi pri Brennerju moramo omeniti, da v starem in srednjem veku njegov podaljšek proti jugu ni bila dolina Eisaeke — v prometnem oziru —, temveč prelaz Jaufen; nam že znano dejstvo: soteske ločijo. Eisacko je priboril šele poznejši čas.

⁵⁰ V Švici Gletseher, na Tirolskem Ferner, na Koroškem Kees, Italijani na Tirolskem Vedretta.

⁵¹ Prim. stran 51.

⁵² Od prej nam je znano, da visoke mase (Massenerhebungen) izoterne dvignejo. Tukaj vidimo vasici Vent in Gurgl v višini 1900 *m*, Eishof v dolini Pfossen, odrastku Schnalserske doline, pa 2068 *m*. Nikjer drugje pri nas ne stanujejo ljudje tako visoko, tudi pozimi namreč. Izjeme seveda umetna bivališča, observatoriji itd.

⁵³ Ortler sam je iz apnenca.

doline Camonica (Oglio) v dolino di Sole ali Sulzberg (Noce) čez prelaz Tonale 1884 *m*: zopet krasna skupina, Adamello, z vrhovi Adamello 3554 *m* (že v Italiji) in Presanella 3564 *m*.

Dočim imajo dosedANJI oddelki bolj znake mogočnih gromad, so odslej dalje razvite velikanske gorske vrste. Dosedaj so stranski grebeni izhajali iz glavnih kot žarki ali radii, odslej gredo pa samo na dve strani, večinoma pa proti severu. Ena sama dolga vrsta se vleče od Brennerja do prelaza Schober, **Ture**. Zelo so neprehodne; prvi prehod, čez katerega vodi vozna cesta, je šele Katschberg med Muro in Lieser, 1641 *m*, 170 *km* od Brennerja. Tam okoli tega prelaza se izvrši še druga izprememba, na zahodu je še dosti ledenikov — Pastirica n. pr. je največji ledenik naših Alp z 3200 *ha* —, na vzhodu pa nič več.

Prvi del Tur imenujemo Zillertalske Alpe, razdeli jih Pfitscher-Joch 2248 *m* v skupino Olpererja 3480 *m* in Hochfeilerja 3523 *m*. Od prelaza Birnlücke 2671 *m* do črte Velika Arla—Murtörl—Mura—Katschberg—Lieser se vije vrsta Visokih Tur, od nekdanj cilj tisočerih turistov. Bleščéči ledeniki, obširni snežniki, zeleni travniki, visoki slapovi, ozke tesni. senčnati gozdi — vse se kopiči, da nas razveseli in pomiri. Visoki so vrhovi, Groß-Venediger n. pr. 3660 *m*, Groß-Glockner (Veliki Klek) 3798 *m* itd.; Sonnblick 3106 *m* ima na vrhu znamenit observatorij. Teški prehodi: n. pr. Kalser Tauern, Pfandscharte, Mallnitzer Tauern. (Prečnice in pa druge prehode ter vrhove itd. po karti!) — Na jugu se vriva več podolžnic v gorovje (Defregger-Tal, Möll-Tal) in oddeli stranske skupine, ki imajo precejšnjo samostojnost napram glavni vrsti. Prim. Rieserfernergruppe s Hochgallou 3440 *m*, Hochschober 3250 *m*, Polinik 2780 *m* itd.

Nizke Ture od Katschberga do Schoberja ne dosegajo več višine svojih sosedov (Hochgolling 2863 *m*), a imajo še vse znake visokega gorovja. Ledenikov ni več. Tudi ta oddelek je težko prehodan, vozni cesti: Radstädter Tauern 1738 *m* iz Lungaua v Pongau in pa Rottenmanner Tauern 1265 *m* od Mure do Paltena in Aniče.⁵⁴

⁵⁴ Zanimivo je, da se je vršil pred železnico promet čez Rottenmanner Tauern in ne čez višino Schober, akoravno dosega ta samo 849 *m* — razlika toraj 400 *m* —. Višina tukaj je močvirna in promet se močvirja ravno tako ogiblje kakor sotesk. Železnica čez Schober je seveda stvar izpremenila.

Do Mure dalje vidimo precej razmetano gorovje. Dali so mu ime **Norijske Alpe**, po starih Norijcih, kakor smo imenovali tudi Retijske Alpe po starih Retih. Skupnosti ni nobene več, nazadnje izpremenijo grebeni dosedanjo smer popolnoma in gredó celó od severa proti jugu. Murska dolina, z ozirom na cele Alpe od Brucka proti jugu sicer prečnica, postane podolžnica z ozirom na okolico. Prim. Adižo od Merana dalje. Prvi del ob gornji Krki so Krške Alpe (Gurktaler Alpen); višina se daleko ne da več primerjati z ono v Turah, so še nižje nego Nizke Ture, Eisenhut 2441 *m*, Königstuhl 2331 *m*. Prelaz pri Neumarktu 888 *m* in Krka jih delita od Seetalskih Alp (Zirbitzkogel 2397 *m*) in njihovega podaljška Svinške planine 2081 *m*.⁵⁵ — Lavantinska dolina, sedlo Obdach 951 *m* in pa Mura oklepajo Glinsko planino in Golovico 2144 *m* (Koralpe). Podaljšek Golovice ob Dravi je Kozjak 1107 *m* in pa onostran Drave Pohorje 1613 *m* (Velika Kapa 1542 *m*, Črni Vrh 1548 *m*). Norijske Alpe in Karavanke oklepajo **Celovski Kotel**, ki se je v novejši geološki dobi udrl. Precej je valovit, 400 do 500 *m* visok, večkrat tudi višji (najvišja točka Zadnjice 984 *m*). Polno je v tem kotlu jezer (Vrbsko, Osojsko, Blaško, Klopinsko itd.), druga jezera so pomaknjena že bolj v Alpe (Milštatsko, Belo Jezero).

Zadnji del vzhodno Mure nima skupnega imena. Nekteri pravijo Cetijske Alpe. Ob Murici se raztezajo Fischbachške Alpe (Stuhleck 1783 *m*, Wechsel 1738 *m*), dalje pri Dunajskem Novem Mestu Rozalijske gore 746 *m*, Litvanske gore, griči pri Hainburgu — ostanki nekdanje zveze s Karpati.

Vzhodni rob prvotvornih Alp se je vdrl, nastala sta dva kotla, odprta proti ogrski nižini, prvi med Donavo in griči pri Kiseku (883 *m*),⁵⁶ drugi v lepem loku od teh gričev proti Gradcu in ob Slovenskih Goricah nazaj proti Ogrski — Graški Kotel. Ob robu vdrtin vulkanični pojavi, še sedaj toplice (Gleichenberg). V okviru arhaika se dvigajo ob robu kotla še skladi paleocoičnega apnenca, ki tvorijo nekatere karakteristične gore (Hochlantsch 1722 *m*, Schöckl 1446 *m*).

Primerjaje prvotvorne Alpe s severnimi apneniškimimi vrstami opazimo glede izgube na višini veliko razliko: Parseier-Schneeberg komaj 1000 *m*, Ortler—Wechsel pa čez 2000 *m*!

⁵⁵ Sau-Alpe je napačna prestava.

⁵⁶ Ti so še arhaični.

Če izločimo od Južnih apneniških Alp raztrgano in geološko zelo zamotano skupino ob Dravi (Drauzug), nam je meja Južnih apneniških Alp proti zahodu in severu do Drave že znana, od Drave pa zavijemo po Sextenski dolini čez Kreuzberg 1638 *m* v Italijo (Padola-Piave) in pridemo nazaj v Avstrijo pri Pontablju 567 *m*, gremo skozi Kanalsko dolino nimo Trbiža čez Radeče 855 *m* v dolino Save nekako do Žirovnice in potegnemo črto od Završnice do Jezerskega Vrha in dalje do Gornje Savinje.

Dravska skupina

tvori enoto zase in je vklenjena med glavne dele Alp. Na prvotvorne Alpe se nasloni južno gornje Drave (karta 45!) ozek pas apnenca. Tako strmo so ga dvignile zemeljske moči, da se je pokazala za njim na jugu — ob Zili — prvotvorna podlaga; dalje na jugu opazimo pa paleocoične tvorbe — apnenec, škrlj — itd.⁵⁷ Tako nastanejo trije pododdelki: med Dravo in Zilo Zilske Alpe, južno Zile Karnske Alpe in vzhodno obeli Karavanke. V **Zilskih Alpah** nas zanima — čisto ob robu — strmi Dobrač 2167 *m*. **Karnske Alpe**, proti jugu, zelo strme, gredo do Kanalske doline in Zilice, Kolinkogel 2810 *m*; znan je prehod Plecken 1360 *m* že iz starih časov. **Karavanke** se vijó v dolgi vrsti tja do Pohorja, kjer prenehajo z goro Sv. Uršule 1696 *m*. Znani vrhovi so: Kepa 2144 *m*, Golica 1836 *m*, Stol 2236 *m* — najvišji vrh —, Begunjščica 2063 *m*, Košuta 2135 *m*, Obir 2141 *m* z meteorološko stacijo, Peca 2114 *m*. Prehodi: Koren 1071 *m*, Ljubelj 1370 *m*, Jezerski Vrh 1216 *m*.

Južne apneniške Alpe

nimajo pred seboj pasu fliša, kakor ga imajo severne, ustroj je tudi bolj zamotan, veliko je vdratih črt, ki promet seveda olajšajo. Gorovje je deloma gromadasto, deloma pa sestoji iz močno nagubanih vrst. Ker je dosti vdrtin, je tudi dosti ostankov vulkaničnega delovanja.

Med judikarijsko črto in Adižo se dviga prva skupina, **Adiške Alpe**. Dva večja pododdelka: Brenta s Cima Tosa

⁵⁷ Prim. prejšnje odstavke. Najbolje nas poučijo o tem Seidelove Kamniške Alpe.

3176 *m* in pa široki Monte Baldo med Gardskim Jezerom ⁵⁸ in Adižo, do 2200 *m*.

Vzhodno Adiže do doline Sexten—Kreuzberg—Padola—Piave — nazaj v Brento (Val Sugana) — jezero Levico — Trident nas očarajo svetovnoznani **Južnotirolski Dolomiti**. Najprvo vidimo velikanske sklade porfirja, ki sega tudi v Sarntalske in pa čez Adižo v Adiške Alpe; dolina Eisacke je tudi že vrezana v porfir. Višina valovitega platôja na zahodu je približno 1600 *m*, porfir sam tvori okoli 600 *m* debele plasti. Na jugu štrli iz njega arhaična Cima d' Asta 2848 *m*; onostran vdrtine Val Sugana nas pozdravljajo apneniške Vicentinske Alpe s Cima Dodici 2338 *m*, del Adiške skupine. Vzhodno porfirja pa vidimo oni opevani svet Dolomitov, z najrazličnejšimi stolpi, platôji, iglami, stenami, divje raztrgano, kontrast barv nepopisen. Opevali so Schlern, Rosengarten, skupino Latemar, visoki so Monte Cristallo 3199 *m*, Drei Zinnen 3003 *m*, Pala 3194 *m* itd., najvišja med njimi pa Marmolata 3360 *m* s svojo „vedretto“. Sredi med gorovjem se vije globoka dolina reke Avisio, kar tri imena ima: Fassa, Fiemme (Fleins), Cembra. Karta nam pokaže, kako se spajajo razne ceste pri Tridentu, Bolcanu, Meranu, Toblachu — sem tudi od Piave čez Peutelstein 1522 *m* —.

Juljske Alpe. Glede lepote drugi Dolomiti. Meje so znane, proti jugu Kras. Veliko razpok in vdrtin, zato široke grmade s širokimi platôji — podi —, visoki vrhovi, silne strinine, Triglav v tem oziru že omenjen. Ledeniška jezera: Klanški, Blejsko, Bohinjsko, Splevtsko, Križki, Triglavska; sicer pa velikanski cirkusi: Vrata, Logarska Dolina. V Triglavski skupini dva pododdelka: Višarski do Predela 1156 *m*: Špik nad Policami 2735 *m*, Višarje 1792 *m*; Triglavski z Mangrtom 2678 *m*, Triglavom 2863 *m* — zadnji ledenik proti jugovzhodu —, Črno Prstjo 1845 *m* itd. V skupini Kamniških Alp: Storžič 2132 *m*, Grintovec 2558 *m*, Ojstrica 2349 *m* itd., podaljšek tvorijo široki platôji z izvrstnimi pašniki. Odrastki teh Alp spremljajo še Savo in Savinjo ob njunih soteskah (Kum 1219 *m*) in se izgubijo na Štajerskem pod terciernimi odkladninami vzhodno- in južnoštajerskega gričevja. Reke, tekoče proti Ogrski, delijo

⁵⁸ Od velike površine tega jezera — 370 *km*² — ima Avstrija samo 12'4 *km*², a ravno najlepši del. Južni del obroblyajo ledeniške groblje — torišča svetovnih bitk. Ker je jezero globoko 346 *m* in je njegova gladina samo 65 *m* nad morjem, vidimo depresijo z najglobljo točko — 281 *m*.

gričevje v pododdelke, med Dravo in Muro vidimo Slovenske Gorice.

Med Julijskimi Alpami in Krasom se razprostira vrtnina Ljubljanskega Polja.

Nekteri pojavi v Alpah. Polomi (Bergstürze). Preperavanje deluje skupno z vodo v globino; kakor hitro se gornja plast na strmih pobočjih ne more več vzdržati na podlagi — včasih vzrok tudi potresi —, zdrči v dolino, nastane podor ali polom. K sreči podori niso prepogosti; pri nas je najbolj znan oni na Dobraču l. 1348, naslednik večjega prazgodovinskega podora.

Hudourniki, mure i. dr. Dež je pri Bolcanu izpral glinaste dele starih grobelj, večje skale so ostale na njih: znane zemljske piramide.

Če enakomerno dežuje, se zemlja ob pobočju napoji in začne polagoma drčati, kar opazimo začetkoma na gubanju plastij iz trave itd. Če pa hudo dežuje, če nastopi jug itd., divjajo hudourniki, kojih struga je sicer navadno suha ali pa ima le malo vode. Škoda velikanska. Vse drči v globino; primer dosti tudi v naših domačih krajih. Vsa ta mešanica, pesek, blato, skale, drevje i. dr., tvori v dolini široke naplave, mure,⁵⁹ ki zasujejo rodovitno zemljo; dolina se zoži. Glavna dolinska reka je potisnjena v stran, včasih se pa tega gruščastega stožca loti takoj. Na stožcih nastanejo večkrat večja selišča, vsaj to dobro imajo; v Valserski dolini, stranski dolinici Pustriške, prebiva 94% ljudi na takih stožcih.

Tudi plazovi (lavine) so nevarni in napravijo dosti škode (Aljažev dom). Najhujši so talni plazovi, ki nastanejo ob „Föhn“ ali če se sneg topi. Ne samo sneg in led drvi v nižave, tudi sip, kamenje, drevesa i. dr. Manj škodljivi so plazovi prahastega snega (Staub-, Windlawincn), a postanejo nevarni vsled hudega zračnega pritiska. Na Tirolskem zgrmi v nižave vsako leto 2000—3000 plazov. Dobro je, da imajo plazovi večinoma svojo določeno smer. Zato je obramba olahkočena (galerije, nasadi, gozd se ne sme posekati — Bannwald — itd.).

Kako nastopiti proti hudournikom? Najvažnejše je obvarovanje gozda, pa tudi grmičja nad gozdom; tedaj voda ne more tako hitro naprej, korenine zadržujejo prst, preperavanje je manjše nego na goli površini. Treba je zaježiti hudournike (prim. višarski jarek), taki jezovi grede notri do vrelcev, da se zlomi moč takoj začetkoma. Mnogo je treba zidati tudi ob straneh, nasaditi moramo rastline kakor proti plazovom itd.

Ledeniki. V tercierni dobi je bil klima pri nas nekako tak kot danes v subtropih; potem se je poslabšal in bil koncev tercierna tak kot danes. A šlo je še naprej; v ledeniški dobi temperatura za poprečno 3° C manj nego danes, zato pa več padavine. Nastali so ogromni ledcniki, v inški dolini in v dolini Salice do višine 2000 in 2200 m, torej 1400 m debelosti. Ledcniki so imeli značaj rek, razrastli so v cel sistem, kojega vejce so šle narazen in zopet skupaj in iz kterega so moleli najvišji deli Alp še 1000 m visoko. Padnina ni bila velika, navadno 2%. Ledeniških dob je bilo več, to se pravi: led se je večkrat pomaknil naprej, šel v takozvanih interglacialnih

⁵⁹ Sicer se pa mura imenuje sploh ves tak namešau materlal, ki je na silovit način prišel v dolino, četudi ni bil glavni činitelj hudournik.

dobah nazaj itd.; v interglacialnih časih je bilo podnebje celó bolj suho in toplo kot sedaj. Takrat se je razvil oni prhlj, kojega predpogoj je stepsko podnebje. Navadno štejejo za naše Alpe štiri čase ledeniške dobe, imenovane po neklih potokih: Günz, Mindel, Riß, Würm. Najdalje so prikorakali ledeniki za dobe Riß. Ločnica večnega snega v naših Alpah je bila v onih časih 1200—1400 *m* nižja nego danes. Koliko tvarine so ledeniški potoki odnesli v pokrajine pred Alpami, smo videli zlasti pri severnih Alpah. Vemo tudi, da so naši slapovi večinoma njilovo delo; nekteri so zelo visoki: Krimmler Ache n. pr. v treh padcih 450 *m*, predno dospe v glavno vsled večjega ledenika globočjo dolino. Voda hoče sedaj izenačiti tla stranskili in glavnih dolin; njeni napori: slapovi in tesni. Ker v tesneh zaradi premalo časa od takrat še ni mogla delovati dosti na široko, gre tem bolj v globino. Prim. Liechtensteinske tesni s 300 *m* visokimi stenami.

Glavni ledenik je ob koncu dolino navadno izkopal kotanjo, pred njo pa nasul groblje. Ko je odšel, je kotanja ostala in v nji jezero, ki je dobivalo vodo od ledeniškega potoka. Vsled grobelj so kotanje relativno še globlje. Globina je v časih zelo velika, pri Gardskem jezeru na Laškem n. pr. 346 *m*, a izgine, če jo primerjamo z dolžino jezera. Tabela VIII. nam pokaže dimenzije bolj znanili alpskih jezer.⁶⁰

A ledeniki niso delovali samo v dolinah, temveč tudi v višjih delih gorovja. Višine, ki jih je led zavil in preplaval, so zgloodane in zlikane (Rundhöcker). Krasno se to vidi na višjih prehodih. Kjer je pred začetkom poldenenja vsled preperevanja itd. nastala visoko v gori kaka leva (Nische), jo je poznejši led razril in napravil malo kotanjo (Kar). Ko je odšel, je ostalo v njej večinoma malo jezerce (prim. naša Triglavska jezera, Morska oka v Tatri). Tudi prelaze je led zvrtil in zlikal in odnesel melike plasti; nastale so globine, in še sedaj vidimo vrlu prelazov večkrat mična jezerca (prim. Brenner, Reschenscheidack). Seveda jo led večkrat zabrnil tudi reke in jim odkazal drugo smer itd. Sedaj pa nima več one moči kot nekdanj, deluje zopet večinoma samo voda, hoče zasuti jezera, — prim. zlasti Wolfgangske —, zenačiti doline, sploh odstraniti mnogovrstnost.

Ledeniki sedanjosti pri nas ne spominjajo več na preteklost. Razlikujemo več vrst, v naših Alpah moremo govoriti le o manjših takozvanih kotanjastih in pobočnih ledenikih (Kar- und Hängegletscher)⁶¹ in o dolinskih. Nekteri so vendar še tako veliki, da leži konec jezika do 1000 *m* pod ločnico snega, n. pr. Gepatschferner. V vseh Alpah merijo 3500 *km*², pri nas, kakor že omenjeno, 1460 *km*². Kljub večje padavine in vsled tega nižje meje snega nimajo apneniške Alpe toliko ledenikov kot prvotvorne; vzrok: manjša povprečna višina in strmine.

Poglejmo mere treh naših večjih ledenikov. Merili so vse tri l. 1870. Gurglerferner ima površino 14·5 *km*², od te jezika 2·6, dolžino 10 *km*; Gepatsch 24·9, 6·4 in 10·3; Pastirica 31·9, 8·6 in 10. Hitrost premikanja pri večjih

⁶⁰ Jezera, vsaj večja, imajo neko jako dobro lastnost: izenačijo podnebje. Poleti hladijo okolico, pozimi jo pa zalagajo s toploto, ki so si jo poleti nakopili.

⁶¹ Pobočni ledeniki se razširijo v časih na platô-ledenik, prim. na Übergossene Alm.

ledenikih v sredini 40—100 m na leto. Seveda se površina zelo izpreminja, a navadno odgovarjajo na izpremembo temperature šele čez dolgo vrsto let; ledenik Vernagt je izgubil 1848—1889 240 ha na površini in 239 milijonov m³ vsebine. Včasih hitro narastejo; Vernagt n. pr. čez glavno dolino do nasprotne stene in zajezi potok Rofen, nastane jezero, ki si s silo pribori izhod, tako l. 1600, 1678, 1680 in večkrat nad 1845 in 1848. Seveda je škoda vselej zelo občutljiva,

Splošno pa ledeniki — poleg največjega dobička v sedanjih časih: tujski promet — dobro vplivajo, so nekake shrambe toplote kakor jezera, zlasti pa ker dajo največ vode ravno takrat, ko je imajo drugi potoki in reke najmanj: ob največji vročini.

Reke.

Današnja sestava dolin v Alpah je delo rek. Veliko so sicer napravili ledeniki, a reke so že skoro vse izpremenile. Ker je dosti padavine in še vedno precej ledenikov, imajo zmiraj dosti vode. Kjer je padavina enakomerno razdeljena, imajo takrat največ vode, ko se začne taliti sneg; one reke, ki dobivajo hrano iz pokrajin večnega ledu in snega, pa takrat, ko je topitev dosegla vrhunec, torej sredi poletja; in ravno v suhih in vročih poletjih so najmočnejše. Ravno nasprotno opazamo pri hudournikih: najbolj divjajo v mokrem in hladnem poletju. Tako se obe vrsti spopolnjujeta, in glavne alpske reke imajo vedno dosti vode. Donava pri Dunaju največ meseca junija. (Naštej jih s prehodi vred po karti.)

Sicer ribištvo v alpskih rekah ne nese bogvekaj; plovba z malimi izjemami ni razvita, reke so prederoče; samo Donava nosi parnike: a velika je njihova moč, ki jo moderni čas uporablja čimdaljebolj. Seveda se mora človek večkrat z drugimi napravami zavarovati proti njim, a lahko rečemo: Ravno v tej divjosti je skrita njihova korist.

Izračunili so, da je na 87.000 km² naših Alp pozimi v vodi shranjenih milijon električnih konjskih sil, poleti pa šest milijonov, takih namreč, ki bi se lahko dale uporabiti; poprečno jih eenijo skoro na dva milijona. Ker jih uporabljajo sedaj samo okoli 300.000 = 15%, jih ostane še 85%. Vodne sile ne bodo izčrpane, tudi še bodo vse železnice elektrizirane; šele v kakih 60 letih bomo potrebovali milijon sil, če bo šlo v tej smeri naprej. Sedaj uporabljajo vodno moč, „beli premog“, največ na Tirolskem; Bolcan in Meran Adižo, 8000 sil, Inomost reko Sill 10.000; Matrei 6000; Trisanna (reka) 6000; Lend in Rauris na Saleburškem po 6000; Celovec 2000; Završnica pri nas 3000. Alpe bodo lahko enkrat redile veliko večje število ljudi nego jih danes.

Rastlinstvo in živalstvo.

Živalstvo se ne razlikuje bistveno od druge favne v monarhiji. Značilna je še marmotica, divja koza, redko vidimo medveda, pogosto lisico in kuno itd. Orli in jastrebi plavajo nad višinami, apolo se ziblje po cvetlicah; belka nagaja lovcu, razne druge ptice razveseljujejo potnika. V potokih in rekah švigajo postrvi, losos itd., a večjega pomena ribji lov nima, kakor lov sploh ne; v zadnjem času imajo občine dosti dobička od njega. Moderni čas je s svojimi tovarnami, odpadki itd. ribe na večjih krajih popolnoma pregnal, prim. Gornjo Štajersko.

Vse bolj raznoliko je pa rastlinstvo. Pojdimo čez Brenner. Na prelazu samem izključno baltiška flora; pri Sterzingu 950 *m* nas pozdravi prva koruza, pri Franzensfeste kostanj, kmalu nato vinska trta, začetkoma pri tleh, potem v lopah. Nad Bolcanom nam pošilja jug pozdrave v podobi cipres, oljk, lavora in mirte; kmalu vidimo murbo, ob Gardskem Jezeru citrono, trto pa do 800 *m* visoko.

Če gremo na visoke gore, prekoračimo več pasov: pas žita, gozda, planin in pridemo nazadnje v kraljestvo snega in ledu. Teško je potegniti mejo med njimi, solnčna ali senčna stran jo premakne lahko za več sto metrov — ekspozicija —; mokrota, brežina, visoke mase, ledeniki, vetrovi, vpliv človeka: vse to lahko izpremeni obseg pasov, kojih bistveni činitelj je poleg tal vendar le klima.

Človek posveča sedaj veliko pozornosti pašnikom in travnikom, pas žita se krči proti nižavi; preje je bilo pa ravno obratno. Ravnotako razširja travnike na višino in zatira gozd, kar se seveda sčasoma maščuje. Zato večkrat laliko rečemo, da so današnje meje pasov kulturne meje.

Posamne meje seveda niso črte, temveč manj ali več široki pasovi med glavnimi skupinami. Zastopniki nekterih vrst stremijo pogosto višje kakor celota, torej dvakratna meja, prostor vmes je pas bôja. Zlasti opazimo to pri gozdu, posamna drevesa večkrat 100 do 200 *m* višja nego meja gozda.

Pas žita gre v Alpah poprečno do višine 1300 *m*. Vpliv mas: v Ötztalskih Alpah na južni strani do 1675 *m*, v Turah na isti strani 1500; vpliv ekspozicije: v istih skupinah na severni strani 1420 in 1200 *m*, v Pinzgau na solnčni strani 1130 *m*, na senčni 950 *m*. Najkočljivejša med žitnimi vrstami je pšenica, višje gre rž, še višje ječmen. Še skromnejša sadeža sta repa in krompir, v Stubajskih Alpah skoro do 2000 *m*.

Na južnih obronkih deloma mediteranska flora (prim. zgoraj). Sploh pa ob nižjih pobočjih trta, zlasti na vzhodu in jugu.

Pas planin in planinskih koč nekako do 1800—2100 *m*, Ötztalske Alpe na severu 2075 *m*, na jugu 2106 *m*, ob Brennerju 1890 in 1920, Ture 1800 in 2000. Še višje seveda se pasejo ovce, najvišji pašniki v Stubajskih Alpah gredo do 3000 *m*!

Pas gozda se pomakne do kaj različne višine; v Ortlerski skupini do 2190 *m*, Ötztalskih Alpah 2090, Turah 2020, ravnoliko v Dolomitih, pri nas kakih 1900 *m*. V vzhodnih Alpah se meja proti vzhodu hitro znižuje. Tudi tukaj razni vplivi. Od te meje pa do neomejenega kraljestva snega in ledu je še poprečno 700 do 800 *m*. Klimatična ločnica večnega snega je pri nas 2500—2900 *m* (2500 *m* v Severnih apn. Alpah, 2700—2750 v Južnih apn. A., 2800—2900 v Ötztalski in Ortlerski skupini).

Človek in njegova selišča.

Današnje narodnostne razmere so posledica zgodovinskega razvoja. V Alpah stanujejo Nemci, Slovenci in Italijani, sedem milijonov, razmerje nekako 84:11:5. Seveda Alpe niso gosto poseljene, izjema n. pr. nektare doline in pa predgorje ter ravnina pred Alpami. Centralni okraji imajo najredkejše prebivalstvo, okr. glavarstvo Tamsweg (Lungau) 14 na *km*², Zell am See (Pinzgau) 14, Gröbming na sev. Štajerskem 17, Spittal na Koroškem 18, pri nas najmanj Radovljica 32, na Tirolskem Ampezzo 18, Imst 13, Landeck 13, Lienz 15, Reutte 15, Schlanders 16, Schwaz 18; nasprotno pa Wels v Gornji Avstriji 118, Salzburg (okraj) 62, Feldbach na Štajerskem 87, Lipnica 89, Ljutomer 87, Radgona tudi itd., na Tirolskem okraj Riva 87, Rovereto 80, Trident 101. Seveda se naseli človek najraje v dolini, če le ni pretemna, premrzla, premočvirna itd., v tem slučaju gre raje na pobočje. Da rad prebiva na stožcih, nanošenih od hudournikov, smo že omenili. Da si sezida dom raje na solčni strani nego na senčni, je umljivo, zlasti zaradi izpremembe toplote pozimi (prim. Pinzgau, Ennsgau, naše kraje). Bolj ko gremo kvišku, manj je selišč; trajne domove si sezida planinec najvišje tam, do kamor gre poljedelstvo,⁶² ker živinoreja ne

⁶² Izjeme seveda na prelazih, pri rudokopih, če se kje vsled lokalnih razmer razvije industrija itd.

zahteva trajnih selišč; navadno so najvišje hiše 30—50 m pod pasom žita, torej poprečno do 1250 m. So pa tudi izjeme: n. pr. že imenovani vasi Vent 1892 m in Gurgl 1904 m, Eishof celó 2068 m.⁶³

Nemei stanujejo radi sami zase, ena kmetija si poišče torej ugoden prostor, več bi jih tam ne moglo obstojati; zato vidimo Nemca in tudi Slovence višje v gorovju nego Italijana, ki ljubi družabnost in stanuje rad v večjih selih, za koja je seveda le bolj v nižini možnost življenja. Italijanu je tudi koruza ljubša nego rž in ječmen in bi že raditega moral v nižino. Meja selišč in žita v skupini Adamello je n. pr. samo 871 ozir. 950 m, 600 do 650 m nižja nego ona v sosednjih Ortlerskih Alpah, kjer stanujejo Nemei. Italijan ima rad zidano hišo, Nemei leseno, tako tudi Slovenci, pozneje so jo podzidali; Italijan spravi najraje vse skup, stanovanje, hleve itd. pod eno streho. Nemei in Slovenci pa postavita raje druga poslopja okoli hiše, včasih pa tudi vse pod eno streho. Nemška vas je navadno zelo raztresena (Hauferndorf), le promet itd. je nanizal hiše okoli ceste (Straßendorf); italijanske vasi imajo mestno sliko, hiša ob hiši. Slovenci imamo svoj tip, ki je razvit pa bolj proti jugovzhodu: v sredi je večji prostor, okoli njega se razvrstijo posamne hiše.

Kmetijstvo.

S kmetijstvom se peča v Alpah (po statistiki l. 1900) 20 do 70% prebivalstva, Nižja Avstrija izjema zaradi Dunaja. Tabela IX.⁶⁴ Poljedelstvo ni glavna panoga, številke smo že navedli pri kulturnih arealih, str. 39 in 40. Žito ne zadostuje, moko morajo uvažati. Na prvem mestu je splošno rž, potem oves, ječmen, pšenica; koruza uspeva povsod — priin. Föhn v Inski dolini — razen v Gornji Avstriji in na Saleburškem; krompir se razširja čimdalje bolj. Cukrovo peso sadijo samo na meji proti Moravski, tobakovo rastlino gojé na južnem Tirolskem. Sočivja je dosti, ravnotako lanu in konoplje; semintja tudi hmelj, posebno v novejšem času na južnem Štajerskem. Sadjereja bi bila lahko bolj razvita, največ sadja dobivajo v Gornji Avstriji in na vzhodnem Štajerskem, najboljše pa na južnem Tirolskem (Bolcan). Tu tudi murba, oljka itd. Vinska trta uspeva na južnem Tirolskem (Tramin i. dr.), Štajerskem (Slovenske Gorice itd.), na Nižjeavstrijskem (Vöslau, Gumpoldskirchen, Retz, Mailberg i. dr.). Samo Gornja Avstrija, Saleburška in Koroška nimajo čisto nič vina. Tabela X.

Gozd je žalibože izgubil dosti areala, vendar ga je še precej in v nekterih naših provincijah je les glavni predmet

⁶³ Tu uspeva še krompir.

⁶⁴ Tu tudi druge avstrijske skupine.

izvoza, zlasti v Gornjo Italijo, pa tudi v Švico, južno Nemčijo, na Franeosko itd. Glavno drevo je smreka (1500—1900 *m*); čisto gori ob meji vidimo pritlikavo drevje. Vse polno žag za deske in kôp za oglje; čreslo; domača lesna industrija.

Živinoreja je zelo razvita; glej % travnikov, pašnikov itd. v tabeli X. Živina da alpskemu kinetu največ zaslужka. Posebne pasme konj (prim. Pinzgau); govedoreja je ponekod izvrstna, znamenite pasme: muridolska, lavantinska itd. Govedo redijo v Alpah zlasti radi mleka; vendar pa izdelki — sir, surovo maslo — zadostujejo komaj domači potrebi. Veliko govede in konj gre na Nemško. Reja prešičev zelo napreduje — na Kranjskem od 1900 do 1910 za 64:4! —, reja ovac kaže nasprotno smer; ta pojav glede ovac je v Srednji Evropi splošen. Tudi kozâ je sedaj manj kakor preje. Čebelarstvo ima še veliko prihodnjost; reja sviloprejk se ima pa boriti s hudo konkurencio (Italija, Francija itd.). Tabela IX.

Rudarstvo.

Nekdanje bogastvo Alp na žlahtnih rudah je usahnilo. V 15. in 16. stoletju n. pr. je bilo pridobivanje zlata na višku, danes ga dobijo še par kilogramov na leto pri Gasteinu. Vzroki: izčrpanost plasti, visoki stroški, težak dohod, zlasti pa konkurenca (prim. Južno Afriko, Avstralijo, Alasko). Isto velja za srebro, baker, cink in svinee. Nekoliko pomena ima baker pri Mitterbergu v Pongau-u, dobava svinea in einka pri Rablju, Plajberku in v Možici na Koroškem.

Velike važnosti je pa še vedno železo in sol. Železna ruda se koncentrira na dve točki: severno Štajersko in Koroško. Znamenit je Erzberg pri Eisenerzu, kjer dobivajo železo že dvatisoč let. Glavno skladišče spada v formacijo silura in naraste včasih na 125 *m*; vsako leto daje 1 do 2 milijona stotov železne rude, najboljše v srednji Evropi. Od tu je šla včasih „železna cesta“ mimo Hieflaua v doline Murice, Aniže, Ybbse, Steyr in Krems, kjer se je razvila mala obrt; deloma ima ta krajina še danes ime Eisenwurzen. Mesto jnale obrti imamo danes seveda veleindustrijo (Eisenerz, Vordernberg, Hieflau, Donawitz, Zeltweg), ki uporablja tamošnji rjavi premog. Vendar gre veliko štajerskega železa v sudetske dežele — tu je promet vse bolj razvit, poleg tega pa izvrstni črni premog. Zatrt je nekdanja evetoča železna industrija pri Hüttenbergu na Ko-

roškem.⁶⁵ Vidimo torej ali odvoz železa ali pa osredotočenje veleindustrije na par krajih, prim. tudi Sava—Jesenice. Nekaj železa dobivajo še v Dolnji Avstriji, na Salcburškem in Tirolskem.⁶⁶

Črnega premoga je v Alpah zelo malo, več pa rjavega, iz terciara. Vsako leto ga nakopljejo nad 34 milijonov stotov. Dober ni posebno, a drugega ni. Koroška še tega nima dosti, zato morajo železo iz Hüttenberga izvažati. Največ premoga je na Štajerskem pri Fohnsdorfu in Knittelfeldu, pri Köflachu in Voitsbergu, pri Travniku (Wies) in Eibiswaldu, v Trbovljah in zraven na Kranjskem v Zagorju. Gornja Avstrija ga ima pri Wolfseggu in Thomasroithu v Hausrucku, nekaj ga je na Koroškem, Tirolskem in v Nižji Avstriji, a malo. Šoto režejo še v dolini Anize, v Gornji Avstriji in v Pinzgau-u, torej v močvirnih krajih; včasih tudi pri nas. Štajerska nam daje tudi grafit in magnezit, prvega še Dol. Avstrija, drugega pa Koroška.

Kakor železo je tudi sol že stara alpska znanka; iz dobe trias. Vsako leto nad poldrugi milijon *q* (stotov). Zlasti znamenit je Salzkammergut (Aussee, Hallstatt, Ischl) — znameniti solni poti na Češko in proti Benetkam. Na Salcburškem Hallein, na Tirolskem Hall.⁶⁷

Omenimo naj še kamnolome. Beli marmor lomijo pri Laasu in Schlandersu v Vintschgauu in pri Sterzingu pod Brennerjem; slabši, a zelo razširjen je rdeči marmor iz Untersberga pri Salzburgu. Pri Mauthausenu dobivajo granit za Dunaj, v Litvanskilh Gorah apnenec. Za zidavo zelo uporaben je porfir. V spodnji inški dolini je velika industrija cementa; tudi drugje, prim. Mojstrano. Neka ilovica pri Dunaju da izvrstno opeko, v Inzersdorfu tam zraven je največja opekarna celega sveta.

Alpska zemlja nas je obdarila s celim vencem zdravilnih vodâ, kojih nekatere že poznamo (prim. Baden, Vöslau, Rogatec, Gleichenberg, Preblau, Levico itd.).

Industrija.

Tabela IX. nam pravi, da industrija v alpskih deželah še ni velika; le polagoma prodira od roba v notranjost in uničuje

⁶⁵ Upajo pa, da bo v Alpah „beli premog“ prinesel izboljšanje.

⁶⁶ Alpske dežele dajo Avstriji (l. 1908) 67·3% železa, od tega skoro vsega Štajerska, nad 66%.

⁶⁷ Alpske dežele dajejo skoro polovico soli v Avstriji (l. 1908 44%).

staro domačo obrt. Veliko ji pomagajo moderna prometna sredstva. Semintja je mala obrt popolnoma opešala (žage, mlini, železna obrt, pletenje le težko konkurirajo), nekaj se je pa krepko drži (slamnikarstvo pri nas kot zveza med industrijo in malo obrtjo, vezenje na Predarlskem, rezbarstvo v Grödenski dolini itd.). Razlikovati moramo med industrijo, ki dela z domačim blagom, in ono, ki dela s tujim.

V prvi vrsti pride v poštev železna industrija, sedaj večinoma kot veleindustrija (mala obrt je skoro izginila, nekaj je še v Eisenwurzen, semintja na Štajerskem, malo na Koroškem in Gorenjskem). Največja podjetja se vrstijo okoli onega trikotnika Admont—Reichenau—Semmering—Murica—Mura—Wald—Admont, ki smo ga priznali večjidel paleocoični skupini in ki ima toliko železa. Industrijski kraji so: Steyr, Micheldorf, Waidhofen a. d. Ybbs, Scheibbs, Dunaj (ki ne producira samo zase, temveč tudi za eksport), Neunkirchen, Ternitz, Mürzzuschlag, Bruck, Leoben, Zeltweg, Donawitz, Eisenerz, itd. Ponekod izdelujejo jeklo, drugod stroje; znane so alpske kose in srpi; orožarne v Steyru in v Borovljah itd. V Berndorfu v Dolnji Avstriji predelujejo druge kovine, ki jih pa večinoma uvažajo; naš nikeljasti denar n. pr. je od tam.

Cementno industrijo smo že omenili. Nova je fabrikacija karbida in aluminija⁶⁸ v Lendu v Pongauu, novejša je tudi papirna in sploh lesna industrija — kot veleindustrija namreč —, večinoma v Gornji in Dolnji Avstriji ter na Štajerskem. Domače je kuhanje žganja, sedaj večinoma kot mala obrt; domače je varenje piva, sedaj kot veleindustrija (Liesing, Schwechat, Göß itd., tudi pri nas), mala podjetja ne morejo konkurirati.

Druga znamenita veleindustrija — poleg železne — je tekstilna. Vemo že, da svilarstvo nazaduje; surovo svilo daje južna Tirolska, izdeluje pa svilo Dunaj. Lan in ovčja volna igrata veliko vlogo v domači obrti, veleindustrija v ovčji volni samo v Vöslau in Vetrinjah. Znan je alpski „loden“, Tirolska in Štajerska. Vse večje važnosti je pa moderna bombaževa⁶⁹ industrija; koncentrira se zlasti na dve točki: Predarlsko in Nižjo Avstrijo. Kraji: Dunaj, Pottendorf, Neunkirchen, Dornbirn, Bludenz, Feldkirch itd. Poleg teh seveda tudi drugje,

⁶⁸ Kakor vse kaže, bo imel aluminij še veliko bodočnost. Dobro je, da imamo toliko vodne sile.

⁶⁹ Bombaž nam pošiljajo Egipt, Unija, Indija.

prim. Tržič na Kranjskem, Ljubljana. Glede važnosti je tekstilna industrija takoj za železno.

Dobro vidimo, da je industrielen zlasti severni rob Alp, manj pa notranji kraji. Umevno je, da morajo večja mesta, n. pr. Dunaj, imeti že samaobsebi večjo industrijo, saj je že domače prebivalstvo dober odjemalec. Industrializiranje je dobro zlasti vled tega, ker pridrži domače delavne moči. Kako je pa sicer, je pa drugo vprašanje.

Promet.

Starim narodom gorovje ni bilo drugo nego ovira prometa. Le težko se je kdo podal na pot čez negostoljubne višave. Vendar je pa gospodarska razlika obeh strani Alp ter strategična potreba prisilila Rimljane, da so si poiskali skozi Alpe pota od juga na sever. To je bilo deloma olahkočeno po dolinah in presekali, ki napravijo Alpe za najbolj prehodno gorovje celega sveta. Glede rimskih cest prim. zgodovino, ravnotako glede srednjega veka. Dočim so Rimljani hoteli od juga na sever, so kinalu za ujimi streinili Nenci in Slovenci od zahoda proti vzhodu ter obratno. Tudi ujim so alpske doline izvrstno služile, zlasti podolžnice. Poznejši srednji vek je potreboval ceste od severa na jug, se je torej poslužil starih rimskih potov; le-tem sledi tudi moderni čas, promet je večinoma tranziten, izmenjava dobrin na severu z onimi na jugu. Nekaj razlike je pa vendarle, kajti v novejšem času je poleg cest stopila tudi železnica, ki je do zadnjih dni ceste skoro popolnoma izrinila. Dočim gredo ceste na visoko, vidimo isto pri železnicah samo v prvih dobah, seveda tudi takrat ne tako visoko kot ceste, Brenner n. pr. 1370 m, Stilfski prehod 2760 m. Večkrat se je cesta ognila soteske in močvirja, železnica je pa te ovire premagala in pritirala promet sedaj večinoma v dolino. Končni zaključek je bil ta, da se ni ustrašila tudi najvišjih in najširših vrst in jih je prevrtala v predorih. Splošno moremo reči: Tudi moderna prometna sredstva upoštevajo v prvi vrsti naravne razmere in ker so le-te v Alpah ugodne, v kolikor je sploh pri gorovju mogoče govoriti o tem, se niso stavile prometu nikjer bogvekako velike ovire; če je pa promet narastel in niso zadostovale prejšnje zveze, so padle pa tudi večje ovire — tesni, močvirja, gorske vrste. Kako to vpliva na promet, samo tale

slučaj: vsled turske in karavanške železnice se je pot Berolin—Trst skrajšala za 300 *km*.

Prelazi. Imamo jih več vrst. Nekteri gredo čez grebene, prim. Ljubelj, Brenner, Semmering — grebenski prelazi —; drugi peljejo iz ene doline v drugo čez razvodje, večkrat tako polagoma, da tega še ne opazimo — dolinski prelazi —, prim. Reschenseheideck, Toblaško Polje, Schober, na Kranjskem pri Ratečah. Poleg teh razlikujemo še tretjo vrsto, stopnjaste prelaze, na prvi strani padajo v stopnjah, na drugi pa prehajajo polagoma v dolino, prim. Arlberg. Sieer pa opazimo to svojstvo tudi pri nekterih grebenskih prelazih, prim. Predel, Semmering. Promet bo seveda v prvi vrsti uporabil nizke prelaze — gl. str. 7 —; gledati pa moramo tudi na to, kako bi prekoračili Alpe z enim samim dvigom, taki prelazi so posebno važni; prim. Brenner, če uporabimo od Inomosta dalje dolino Ina.

Predori. Semmering, dolžina 1·43 *km*, najvišja točka nad morjem 899 *m*, Arlberg 10·26 in 1311, turski 8·47 in 1172, bohinjski 6·34 in 525, karavanški 7·98 in 637.

Akoravno imajo Alpe tudi svoje lastne produkte izvoza — les, sol, kovine, železo —, je glavni promet vendarle tranziten, med severom in jugom. Štiri črte: čez Brenner, nova tursko-karavanška železnica, Dunaj—Semmering—Neumarkt—Pontabelj, od te ceste pa od Brucka dalje tudi Gradec—Ljubljana—Trst, deloma že ob robu Alp.⁷⁰ Ti štiri velike prometne žile vežejo medseboj znani alpski podolžnici In—Salica⁷¹—Aniža—Mura na severu⁷² in Adiža—Drava na jugu. Poleg teh podolžnic pa spaja vzhod in zapad ona velika zareza pred Alpami, ki jo je uporabila tudi Donava in po kateri so se razvijali odnošaji med srednjo in jugovzhodno Evropo brezprimerno bolj nego po alpskih podolžnicah; te so bolj lokalnega pomena, izvzemši črto Bregenz—Inomost in dalje. Prim. zlasti str. 5—7 in 12.

Od vseh teh glavnih prometnih črt — železnice po karti! — izhajajo manjše proge, ki silijo v stranske doline in odkrivajo Alpe čimdalje bolj naraščujočemu številu tujcev. Prišle so pa zopet do veljave tudi imenitne stare ceste, obsojene že v smrt, zlasti vsled avtomobilnega prometa. Da, skoro izključno tujskemu

⁷⁰ Peta črta, začetek nekdanj nameravane zveze Dunaj—Solun, se odeepi od črte 3 pri Dunajskem Novem Mestu, gre od tu na Štajersko in tam čisto ob robu do Felringa ob Muri. Mislijo jo podaljšati naprej proti jugu, pri Krškem ali Brežicah naj prekorači Savo in stremi kot takozvana „transverzalka“ mimo Novega Mesta do Adrije.

⁷¹ Promet se pa Salice ognje in rabi raje mejo proti Sev. apn. Alпам (Wörgl—Saalfelden), široke, ugodne doline.

⁷² Promet sedaj tudi dalje čez Arlberg proti zahodu, gl. str. 52.

prometu na ljubo so napravili celò nove ceste, tako skozi Dolomite, čez Jaufen itd.

Vse te prometne zveze so odkrile krasne gorske kotičke, o katerih preje niliče niti sanjal ni, poznali so jih samo domačini. Prim. naš Bohinj, Trafoi, Sulden, Madonna di Campiglio! Kaj bi bila marsikaka alpska vas brez tujskega prometa? Ni čuda, da mu posvečajo povsod vedno večjo pozornost, saj prinaša največjo korist.⁷³

Omeniti moramo pri tem tudi planinska društva, ki se ne ustrašijo nobenih stroškov in težav, da olajšajo človeštvu dostop do alpskih krasot.

Poleg prometa po suhem opazamo ob podnožju Alp tudi promet po vodi. Bodensko Jezero ne pride dosti vpoštev, kar se tiče Avstrije; ravnotako ne alpske reke, kvečjemu za plave; pač pa Donava. Odstranili so z velikimi stroški nekatere zapreke — saj vemo, da teče tudi v epigenetičnih dolinah — in sedaj služi kot dobra vodna cesta. Ves promet Donave na avstrijskih tleh — gori in doli — bilježi okoli dveh milijonov ton; glavni faktor je „Avstro-ogrska donavska parobrodna družba“, z 800.000 tonami; daleč zadaj je „Južnonemška donavska parobrodna družba“ s komaj 175—180.000 tonami.⁷⁴

Dežele in kraji.

V Avstriji se vrši uprava še po večjih geografskih enotah, provincijah. K alpskim provincijam prištevamo Tirolsko s Predarlško, Koroško, Štajersko, Salcburško, Gornjo in Dol. Avstrijo, deloma Kranjsko in Primorsko. Ker je pa večji del zadnjih dveh že kraški, jih bomo opisali pri Krasu. Gornja in Dolnja Avstrija sta sicer tudi samo deloma alpski deželi, manjši del je sudetski. A pri prvi ta del kar izgine, svet se pa tudi sicer naklanja k Donavi, je bil politično in gospodarsko vedno združen z ostalo Gornjo Avstrijo. Isto velja tudi o Dolnji, samo da je sudetski del relativno veliko večji. Štajerska obsega obrečje Mure do njenega izstopa iz Avstrije — izjema Lungau, gl. str. 4. —, se je pa čez ugodne prehode raztegnila tudi v dolino Aniče

⁷³ Samo na Tirolsko pride na leto že nad milijon tujcev, takih namreč, ki ostanejo vsaj nekoliko časa tam.

⁷⁴ Pri plovbi na jezerih in rekah tona = 1000 kg, pri plovbi na morju je pa register-tona prostor, ki ga zavzema trup ladje = 2,83 m³.

in Traune — meje proti Salcburški, Gornji in Dolnji Avstriji ob teh rekah zopet v soteskah —, na jug pa do Drave in celo do Save. Meje tukaj deloma naravne, deloma posledica zgodovinskega razvoja. Proti Hrvaški je meja še dosti naravna, proti Ogrski pa zelo odprta. Štajerska oklepa Koroško, deželo izrazite geografske individualnosti; razteza se v kotlu med soteskama Drave pri Gornjem in Spod. Dravogradu. Posamnosti: s Štajersko je združena na severu po sedlih Neumarkt in Obdach, proti vzhodu in jugovzhodu je zaprta; proti Kranjski omenimo sotesko pri Trbižu, Belapeč je kljub razvodju pri Ratečah kranjska, proti Italiji ni meja na sedlu pri Žabnicah 797 m, temveč v soteski pri Pontablju 567 m. Salcburška obsega obrečje Salice, se je pa raztegnila čez ugodne prehode tudi v druga obrečja — Aniža, Mura (Lungau) —. Tirolska sestoji bistveno iz dveh skupin: dežele ob Inu in pokrajine ob Adiži ter dotokih. Veže Brenner, lahek prehod; dalje proti jugu preje ne dolina Eisacke, soteska, temveč Jaufen. Zopet opazimo isto kot pri drugih deželah: soteske ločijo bolj nego prelazi; gornja dolina Lecha je tirolska, Vel. Acha do soteske tudi, na Toblaškem Polju se razvodje ne opazi in Dravska dolina do G. Dravograda je tirolska,⁷⁵ Val Sugana tudi, glede Adiže gl. str. 6, meja proti Švici ob Inu ni na sedlu Maloja, temveč ob soteski pri Finstermünzu (str. 5). Predarlška je geografično bolj navezana na Švico, le politično je avstrijska; Arlberg je nekoliko družil že preje, železnica (1884 dokončana) jo je pa dobro navezala na trup Tirolske.

Večja selišča nastanejo v središčih produkcije, ob križiščih prometa itd.⁷⁶

Glede Dunaja glej zlasti str. 5—7. Dunaj je politično in naravno središče monarhije, kulturno središče alpskih pokrajin, deloma za celo državo, je naše največje trgovsko in industrijsko mesto. Začatkoma je bil na meji, sedaj je v sredi države. Prim. neprestano prizadevanje Habsburžanov, združiti alpske, sudetske in ogrske pokrajine, olahkočeno po naravi. Do l. 1857 je bil pravi Dunaj samo današnji I. okraj, takrat so pa podrli obzidje in priklopili predmestja; sedaj 21 okrajev, 271 km². Razvoj od

⁷⁵ Pustriška dolina gre od Mühlbacha ob Rienci čez Toblaško Polje do Lienza ob Dravi.

⁷⁶ Kraje, ki jih tu ne imenujemo, poiščemo v odstavkih rudarstvo, industrija itd. Drugo po karti!

takrat zelo hiter; pred sto leti 230.000 ljudi, leta 1857 476.000, sedaj čez dva milijona.

V bližnji okolici Dunaja Baden 14⁷⁷, Vöslau, Dunajsko Novo Mesto 33, križišče cest, dalje Neunkirchen 12 in Gloggnitz z železno industrijo; ob Litvi Pottendorf, Bruck, ob Donavi Hainburg. Na Moravskem Polju Aspern in Ogrun (Wagram), v gričevju Retz in Mailberg; skozi to gričevje čez Cmunt (Gmünd) in Znojmo zveze z Gmnoto. Pri Cmuntu sploh važno križišče cest. Ob Donavi nazaj Klosterneuburg 15 in Korneuburg, dalje Stokerau 12 in Tulln v rodovitnem Tullnskem Polju. Wachau stražita Krems 14 in Melk. Svetovna proga proti Dunaju ne gre ob Donavi, temveč južno nje čez sedlo Rekawinkl in odreže takó ono koleno. Pri prehodu čez Traisen St. Pölten 22; središče znanili „Eisenwurz“ je Waidhofen ob Ybbsi.

Prehajamo v Gornjo Avstrijo. Severno Donave na Gmnoti ima večji pomen samo Freistadt ob železnici iz Linca v Budějovice. Ob Donavi Linec z Urfahrjeim 83. Čez Budějovice pride tu sem pot iz notranje Češke, stara solna pot, prekorači Donavo in pelje dalje v Alpe. Donava je plovna, prostora za večje mesto dosti, ker ne teče reka tukaj v Gmnoti; zato je Linec potegnil nase kolikortoliko tudi promet v smeri EW, čeprav je za svetovno cesto nekoliko odstranjen. Glavna prometna proga ob robu Alp ne gre od Salzburga v Gmunden in Steyr, temveč vsled privlačne sile Linca čez Wels 15 do Donave. Tudi ceste severno Hausrucka stremijo proti Welsu in dalje proti Lincn. Severno Hausrucka še Ried kot manjše križišče železnic in Braunau ob prehodu čez In. Kjer prihaja iz Alp kaka reka vun na prosto in križa cesto WE, so nastala večja selišča: Steyr 17 ob izhodu dveh rek (Steyr in Aniča), Kremsmünster ob Kremsi, Gmunden ob Trauni, Salzburg ob Salici 36. V gorovju omenimo še letovišče Ischl; sploh je Salzkammergut poleti poln tujcev.

Salzburg (Solnograd) leži vrhutega ob svetovni cesti Pariz—Dunaj. Znan je vsled krasne okolice (Gaisberg, Untersberg, Königssee itd), središče tujskega prometa, pa tudi sam ličen in vabljiv. St. Johann v Pongauu, Zell am See, Gasteinske toplice i. dr.

Od Saalfeldena naprej se peljemo po široki zarezi v mehkem kamenju na Tirolsko. Med potjo St. Johann in Kitzbühl,

⁷⁷ Prebivalstvo v tisočih.

zimski šport. Kmalu smo v Inomostu, Innsbruck 53, z okolico pa 65. Prelazi iz Nemčije čez Severne alpe (Fern, Seefeld, sedaj železnice, Achen), Arlberška proga od zahoda, dolnja inška cesta od vzhoda stremijo proti tej točki, ki jim odpira prehod skozi dolino Wipp čez Brenner na jug v Italijo. Zato tak pomen in pa kot alpsko mesto visoko število prebivalcev. Ogromen tujski promet; kakor v Salzburgu včasih tudi tukaj več tujcev nego domačinov. Sicer pa na severnem Tirolskem ni dosti večjih krajev, pomen Inomostu tega ne dopušča.

Brenner ima od severa sem več dobrih dohodov, Reschenscheideck nobenega, zato je prvi toliko važnejši. Ob križišču brennerske ceste in one iz Vintschgaua Bolcan (Bozen) 24, zraven zdravilišče Gries. Od Brennerja čez Jaufen pridemo v Meran 12, od Bozena proti jugu pa v Trident 30 in Rovereto 12; lokalna železnica nas pelje iz Rovereta v Arco in Rivo, znameniti zimovišči. Pri Tridentu križišče cest (Adiška cesta, Val Sugana, Avisio, proti Gardskemu Jezeru in v Judikarijo). V Dolomitih Predazzo, Cortina d' Ampezzo, St. Ulrich, S. Martino di Castrozza itd., vsak turist jih pozna.

Na Predarlskem alemansko pleme, vsak košček je izkoriščen. Velika industrija, že omenjena, Dornbirn 16, glavno mesto Bregenz je manjše, samo 9.

Železnica nas pripelje mimo Brixena in letovišč Toblacha in Lienza na Koroško. Dva glavna dela: Gornja Koroška z Beljakom 19 in Spodnja Koroška s Celovcem 29. Beljak je znamenito križišče cest (južna železnica, turska, zilska, iz kanalske doline, na drugo stran proti severovzhodu ob Osojskem Jezeru, proti vzhodu ob Vrbskem, proti jugovzhodu skozi Karavanke). Od zadnjega ljudskega štetja se je število prebivalcev podvojilo. Tudi Celovec v sredi kotla je večje križišče (južna in državna železnica). Veliko mu koristi krasna okolica. Drugi kraji so majhni, pač pa so nekteri znana letovišča, Trbiž ob sotočju cest (karta!), Millstatt, Heiligenblut, Vrba, Poreče, Jezersko. Omenimo naj še Št. Vid, do l. 1519 glavno mesto Koroške, Velikovec, Št. Pavel.

Štajerska ima na severu dosti železne rude in premoga, zato veliko industrije, zlasti Eisenerz, Mürrzusschlag, Leoben 12 (rudarska akademija), Donawitz 15, Mariazell, tu tudi znamenita božja pot. Bruck ob križišču cest (karta!), Admont, Aussee itd. Kjer pride Mura iz gorovja v ravnino, Gradec 152 (primerjaj

Salzburg i. dr.), največje alpsko mesto, vendar ne več notri v Alpah. Železnica tudi v premogarske kraje na zahodu in proti vzhodu na Ogrsko. Čez Slovenske Gorice pridemo v Maribor 28, zopet križišče cest, most čez Dravo. Sicer pa na južnem Štajerskem sami manjši kraji, Celje 7, Ptuj 5, drugi še manj; Radgona, Ljutomer, Dobrna, Rogatec itd.

Po ozki savski soteski se prerije železnica na Kranjsko, prejšnja glavna cesta gre severno odtod. Severni del Kranjske je še alpski, drugi že kraški, izjema pa n. pr. Gorjanci, ki so alpski. Izrazito središče je Ljubljansko Polje z Ljubljano 50; od vseh strani prihajajo tu pota skupaj, prim. samo železnice: Jesenice, Tržič, Kamnik, Zidani Most, Novo Mesto, Kočevje, Vrhnika, Reka, Trst; poleg tega druge ceste. Trgovina precejšnja, tudi industrija. Kamnik sinodnišnica, letovišče, južno Kamnika slamnikarstvo; Kranj križišče in zato sejmi, v okolici domača industrija, žirna. Tržič zelo veliko industrije — železo, usnje, bombaž, papir, čevlji —; Jesenice železna industrija. Letovišča: Kranjska Gora, Bled, Bohinj. V alpski Goriški samo neznatni kraji, Bovec, Tolmin.

Kraške dežele (Dinarsko Gorovje).

Geologični pregled str. 16—24, karta 45! V sredi torej paleoceni škrlj, ob obeh straneh mogočni skladi apnenca od trias do eocena. Najslabši za kulturo je apnenec iz dobe krede. Med apnencem semintja kadunje (Mulden) opoke in peščenca (fliš = soldan), ki je kot samostojna skupina razvit proti severovzhodu, od Save in Kolpe čez dolnji Vrbas in Bosno tja do Drine in na srbskem ozemlju še dalje. Proti Adriji vzporedno apnenska črta za črto, ovirajoč promet proti morju. Nasprotno apnencu so plasti iz škrlja, opoke in fliša nepropustne in zato rodovitna tla. Tudi nekaj vulkaničnega kamenja nahajamo (ob gornjem Vrbasu, pri Srebrenici).

Dinarsko Gorovje se razteza v več vrstah do Skadrskega Jezera v smeri NW-SE, tu se obrne v smer E in NE, nekatere vrste pa gredo naravnost proti jugu in se z večkratno delno izpremembo smeri razvijajo notri do skrajnih grških rtičev.

Kras bi se smel imenovati samo oni del, kjer vidimo takozvane „kraške pojave“, vendar mu prištevamo tudi fliš itd. ker so vezi zelo tesne; zato govorimo o kraških deželah Istri,

Kranjski, Hrvaški (na zahodu), Dalmaciji, Bosni in Hercegovini, akoravno je severna Bosna vse preje nego kraška. Prišteli bomo pa tej skupini tudi še ostalo Hrvaško in Slavonijo tja do Drave, prvič da je preveč ne raztrgamo, drugič pa zaradi kulturne skupnosti — povsod stanuje en sam narod.

Znaki. Glavni vzrok kraških pojavov imamo iskati v dejstvu, da voda apnenec razjê in da jo le-ta propušča; značilno je pomanjkanje dolin s tekočo vodo. Kamenje vodo vsrka, ta pada do nepropustnih plasti in se spoji spodaj v mogočne potoke in reke, ki prihajajo včasih nenadoma na dan, večkrat šele ob morju. Razpoke in špranje postajajo vedno večje, nastanejo cele podzemske votline in jame. Včasih se streha take votline vsled nadaljnega delovanja vode udre in podzemska reka teče naenkrat po zemlji. Tako tekô reke enkrat zgoraj, enkrat spodaj. Večkrat pa teče reka že preje zunaj po nepropustni plasti, pride do propuščajočega apnenca in izgine v njem. Votline, kjer voda izgine, imenujemo ponore, potoke in reke pa ponornice. Zgledov dosti pri nas doma: Reka izgine v škocijanskih jamah in pride najbrže zopet na dan pri Devinu kot Timavo; Pivka — Unec — Ljubljana; v Hercegovini Mužica na Gackem Polju — Fatnica na polju istega imena — Trebinjčica v Popovem Polju, morebiti je tudi Ombla pri Dubrovniku voda Trebinjčice. Torej večkrat premalo vode na površju in veliko pod zemljo.

Ker se vsled pronicanja in razjedanja vode zemlja usede, nastane cela vrsta lijakom ali skledam podobnih udrtin, imenovanih doline, od najmanjše oblike do velike razsežnosti. Med njimi opazimo ostre grebene, tako da so cele te prostrane planote podobne kozavemu obrazu. Rodovitno zemljo je voda vzela seboj in jo odložila na dnu lijaka; in tam doli imamo večkrat edine točke, kjer je možno kaj pridelati, vse drugo je kljub zunanji raznoličnosti pusto in prazno, brez kulture.

Ko se je gorovje gubalo, so nastale večje podolgovate udrtine med posameznimi vrstami, polja. Kakovost apneniške okolice jih seveda lahko razširi. Dosti imajo rodovitne zemlje, dosti vode. Voda odhaja skozi ponore na dnu ali ob straneh. Če se ti zamašijo, voda ne more hitro odtekat, v poljih nastane jezero, ki pa polagoma le izteče. Jezero pa nastane tudi, če sega dno polja pod črto talne vode (Grundwasser). Talna voda se dvigne zlasti pozimi in pomladi, ko zelo dežuje in se sneg topi; če se umakne, se umevno umakne tudi jezero.

Prim. naše Cerkniško Jezero. Nektera polja so zelo dolga, Livansko n. pr. 60 km. Včasih jih lahko izsušimo; dokler ni odvajanje vode urejeno, se more vršiti promet le ob straneh.

Če hočemo torej na Krasu iz doline ali polja priti do morja, moramo potovati gori in doli; drugod tega ni treba, pot nas pelje vedno le nizdolu.

Apnenec je že samobsebi sovražen kulturi, pomagal je pa še človek. Če drugega ne, vsaj gozd bi uspeval, tako je pa človek še tega uničil. Že Rimljani, Bizantinci in Benečani so se odlikovali v tem, a pozneje tudi domačini sami, sekali so kar na slepo, nihče pa ni skrbel za pogozdovanje. — Prim. isto tudi sedaj še v Alpah, na Francoskem itd. Nekatere pokrajine Francije so postale v 19. stoletju prave puščave —. Kar je bilo rodovitne zemlje, je kralu izginila; pri padavini smo opazili, da v kraških deželah dežuje le bolj v pozni jeseni in pozimi, a takrat toliko in s tako silo, da vzame večkrat še tisto bore dobre zemlje seboj, kar je je, da torej dež več škoduje nego koristi. Gl. str. 36. V novejšem času se vlada zelo trudi za zopetno pogozdovanje; najprvo bor, ko je dosti prsti, pa smreka, jelka itd. Zato tudi vidimo, da vlada ne vidi rada reje kozû. V Dalmaciji n. pr. se je število ovâc tudi radi tega tako dvignilo, ker so koze opustili.

Ostanke ledeniške dobe: groblje, krnice (Kare) itd. opazimo na vseh višjih delih.

Dočim se je svet med Alpami in Karpati vdrl, vidimo, da se najjužnejše gube Južnih apn. Alp obrnejo proti jugovzhodu in se torej nadaljujejo v Dinarskem Gorovju.

Posamne skupine.

Ob Uni in Zrmanji je globoka zarez, ki deli gorovje v dva dela: severozahodno se razprostira kranjsko-istrsko-hrvaško gorovje, jugovzhodno pa bosansko-dalmatinsko in pa pas fliša.

Na Kranjskem meja proti Alpam nekako 46° N, severno vidimo še znake Krasa, južno pa tudi še alpski značaj, torej nalahen prehod.

Kranjski Kras sestoji iz več **platôjev**, visokih 700—1000 m. Mej njimi več polj: pri Planini, Cerknici, Ložu, Kočevju. Rog pri Kočevju 1100 m. Proti Goriški in Istri več višjih planot: Trnovski Gozd 1496 m, Hrušica z Nanosom 1300 m,

Kranjski Snežnik 1796 *m*. Pod njimi podolžnice Reke in Vipave, peščenec. Dalje proti jugozapadu Tržaški Kras in Čičarija z Učko 1396 *m*. Čepičko Jezero. Še dalje nam pokaže karta kadunjo peščenca, v kterega je vrezan tudi tržaški zaliv; neha ob Kvarneru. V kadunji dosti izrazitih dolin (Mirna, Raša), dosti vode in rodovitne zemlje. Sicer vidimo naprej doli v južni in zahodni Istri zopet apnenec, a ostala je na njem zelo rodovitna rdeča ilovica; Italijani imenujejo ta del Istre *Istria rossa*.

Ob Kvarneru se je Kras udrl, peščene doline je izjedlo in zalilo morje, višji apnenski deli se nam kažejo kot otoki, ostanki nekdanje zveze z Dalmacijo: Krk, Rab, Pag, Cres, Dugi otok, Kornat,⁷⁸ Lošinj. Sredi po Krku gre pas peščenca, podaljšek kadunje ob Reki.

Kranjski Kras prehaja polagoma v valovito gozdnato hrvaško kraško planoto, 500—1000 *m*, iz ktere se razvijeta slednjič dve višji vrsti: na zahodu **Velebit**, začetkoma le malo višji nego planota, nekako od Senja dalje pa kakor grozen mogočen zid, vedno višji, Vaganski vrh 1798 *m*, strmo pada proti morju, ob obali ni prostora za raven svet; na vzhodu pa **Velika Kapela** 1533 *m* in **Maia Kapeia** 1280 *m* ter **Plješevica** 1657 *m*.

Dočim je Velebit pust in prazen, pokrivajo Kapeli in Plješevico velikanski gozdi, svet se polagoma znižuje proti obrežju Save. Krasna **Plitvička Jezera**. V povirju Une in Zrmanje se obe vrsti zopet strnita; mej njima se razprostira široka **Liška Planota**, visoka 450 in 650 *m*, posamni grebeni pa do 1200 *m*. Na planoti več polj, zlasti ob Gacki in Liki (Otočac, Gospić). Vse skupaj se nam vidi kot velikanska nepremagljiva trdnjava. Reke nimajo vidnega odtoka, smer gre deloma proti Savi, deloma proti morju. Reke Kapel in Plješevice proti severovzhodu (Dobra, Mrežnica, Korana) se pa združijo s Kolpo v Karlovškem kotlu (Pokuplje).

Kadunja Reke se čez Krk nadaljuje v severni Dalmaciji, a rodovitni peščenec je izginil, namesto njega se razširjajo večinoma nerodovitni konglomerati. Ta severodalmatinska planota je torej pusta; vrezane so vanjo doline Krke in Zrmanje. Naprej doli v smeri SE pa vidimo v Dalmaciji in dalje v Hercegovini zopet apnenec, valovito gričevje, razna polja, na prim. Popovo Polje.

⁷⁸ Na naših kartah Dugi otok Lunga, Kornat Incoronata.

Proti morju ta Kras visoko naraste, predno pade strmo vanje, Mosor 1339 *m*, Blokovo s Sv. Juro 1762 *m*; doli ob Katorski Boki nas dalmatinski Kras še enkrat sponni na svojo divjost, iz visoke Krivošije se dviga Orjen do 1895 *m*. Boka sama je izklesana iz globoko zarežane doline peščenca.

Pred obalo apneniški jugodalmatinski otoki, ravnoliko ostanki nekdanje večje celine kakor oni na severu. Več vrst: Sulet, Brač, Hvar, Vis, Korčula, polotok Plješec — le malo se še drži celine —, Lastovo, Mljet in znana majhna otočka Lopud in Lokrum. Bišero (Busi) južno Visa ima skoro ravno tako jamokot Capri.

Od tam dalje, kjer se strneta Velebit in Plješevica, od studencev Une in Zrmanje pa doli do Neretve, tvori mejo med Dalmacijo in Bosno-Hercegovino **Dinarska Planina**, ki je dala celemu sestavu ime. Dinara 1831 *m*, Troglav 1913 *m*. Planina je pusta in težko dostopna. Na vzhodu so vdrti razna polja, Glanočko, Livansko, Mostarsko Blato, na zahodu se razvije dolina Cetine.

Med Uno, podolžnico Sane in Vrbasa, Ramo, Neretvo ter imenovanimi polji se razprostira široka nerazčlenjena **Zahodno-bosanska kraška Planota**, višina 1100 — 1600 *m*, posamezne gore še dosti višje, Cincar 2006, Vran 2074. Čvrstnico ob pririvu Neretve 2228 *m* prištevajo že **Hercegovskemu Gorovju**, ki se tudi na drugi strani divje neretviine soteske dviga nad 2000 *m*, Prenj Planina 2123 *m*. Severni deli bosanske planote so pokriti z velikanskimi pragozdi, južni deli so pa goli, pusti Kras, ravnoliko hercegovski del. Proti severu tečeta Sana, dotok Une, in Pliva, dotok Vrbasa, proti jugovzhodu pa Rama v Neretvo; druge reke se poizgubijo v poljih. Neretva si je priborila pot do morja; v njenem dolnjem teku jo dohitita le še dva večja dotoka, Trebizat in Bregava, vse drugo izgine preje v apnencu. Izmed polj tukaj Nevesinjsko in Gacko.

Severno podolžnice gornje Neretve in pa paleocoičnega okna pri Foči (glej tudi stran 23) pa tja do fliša se razteza **Vzhodno-bosansko apneniško Gorovje**; na zahodu ga loči Ivansko sedlo 967 *m* in pa v nekoliko razdalji gornja Bosna od **Bosanskega Rudogorja**. Apneniško gorovje tukaj pa ni več tako pusto kakor ono na zahodu, iz tenke apneniške plasti se pririje na dan večkrat škriklj in z njim studenci ter rodovitna zemlja. Več platôjev. Bjelašnica z observatorijem 2067 *m*, Romanija Pl. 1647 *m*, Treskavica 2088 *m*, Lelija 2032 *m*, na

črnogorski meji Maglič 2388 *m* itd. Mimo Vareša, Vranduka, Jajca in Ključa spaja vzh. bos. apn. gor. apnenec z zah. bos. kraško planoto, apneniška n. pr. je še planina Vlašić 1919 *m*.

Prvo paleocoično okno se prične kmalu za Karlovcem in sega še čez Sano; v njem železna ruda. Drugo pogleda izpod apnenca pri Kjuču ob Sani, se čimdalje bolj širi, konča se ob Ivanskem sedlu; dosti rudnin, zato ime Bosansko Rudogorje. Vranica 2107 *m*. Tretje okno pri Foči ob Drini, četrto pa okoli Srebrenice v ovinku Drine proti Srbiji. (Prim. k. 45).

Ob gornji Bosni se vrine med rudogorje in apnenec gričevje peščenca in konglomeratov; pri Zenici rjavi premog. Proti jugovzhodu se konča pri Ilidže in Sarajevu.

Ves ostali svet pa — Novi-Banjaluka-Vranduk-Zvornik-Drina-Sava-Noví — je napolnjen z odkladninami terciara in novejšimi naplavinami — ob Savi —; imenuje se **Bosansko Sredogorje**. Valovito hribovje je to, peščenec, opoka, mlajše prodorine, rodovitno, o Krasu ne duha ne sluha. Planine Kozara, Majevica itd., višine do 1360 *m*. V globoko dolino Spreče se je vrinilo še pozneje morje in zapustilo plasti soli. Proti Savi se gričevje čimdalje bolj znižuje in preide nazadnje v Posavino, naplavino Save in dotokov, bosansko žitnico. Posavina se imenujejo pa seveda tudi naplavine onostran Save.

Pokrajino med Kolpo, Savo, Donavo in Dravo imenujemo **Hrvaško Medvodje**. Ko so se Alpe vdrle, so ostali še posamni stebri, ki se dvigajo sedaj kot srednje visoki otoki iz prostranih mlajših naplavin. Svet naplavin je večkrat še zelo močviren. Kamenje otokov je v sredini večinoma starejše, okoli jedra se ovijajo mlajše plasti. Isto opazimo v notranji Ogrski. Gorjance že lahko prištevamo sem (Sv. Gera 1181 *m*), dalje onostran Save Zagrebačko Goro (Sljeme 1035 *m*), Ivančico 1061 *m*, proti jugovzhodu odtod raztegnjeno goro Bilo, sami nizki griči, najvišji 294 *m*, Moslavačko 489, nato gore okoli kotla pri Požegi, Psunj 989, Papuk 953 itd. in nazadnje čisto doli ob Donavi Fruško Goro 539 *m*.

Poleg že imenovanih rek omenimo še Sotlo kot mejno reko proti Štajerski; Krapino med Ivančico in Zagrebačko Goro — kotel se imenuje Zagorje in Prigorje —; Kolpa (Kupa) izvira severovzhodno mesta Reke, pri Sisku se združi s Savo. Med Zagrebom in Siskom Turopolje, svet ob Dravi Podravina, svet med Donavo in Savo Srijem.

Klima in flora.

Glej prejšnje odstavke, str. 27—41. Pristavimo, da se vedno zelene rastline zavarujejo proti letni suši in vročini z usnjato odejo, ki izločuje neko eterično olje in jih obvaruje pred prehudim izhlapevanjem; poleti rast kar preneha. Najbujnejše je to rastlinstvo seveda ob jugodalmatinski obali in na otokih pred njo, a tudi tukaj izginejo fige, citrone, oranže itd. že v višini 200—300 m.

Ravnoisto se izvrši tudi, če se pomaknemo od obale v notranjost; mediteranski flori bomo prisodili torej le ozek pas.

Da so amplitude takoj za gorskimi hrbti že velike in nas več ne spominjajo na sosesčino bližnjega morja, smo videli že na str. 31. Drugi slučaj: Lošinj je od Gospića oddaljen samo dobrih 70 km, Lošinj januar $+ 7^{\circ}$ C, Gospić $- 2\cdot5!$, Lošinj julij 24·5, Gospić 18·9, leto 15·1 in 8·5, amplituda 17·5 in 21·4. Osijek, pomaknjen že v ogrsko nižino, ima seveda še bolj kontinentalen klima, januar $- 1\cdot1$, julij 22·6, leto 11·0, amplituda 23·7, kakor Budimpešta. Glej str. 30. Travnik v Bosni $- 2\cdot3$, 19·4, 9·0, 21·7, skoro isto kakor Gospić.

Tudi razdelitev padavine nam je že znana. V srednji Evropi dežuje največ poleti, v pokrajinah mediteranskega podnebja pa v pozni jeseni. Na severovzhodu in daleč notri v gorovje dežuje tudi v dinarskem ozemlju najbolj poleti, zatem pride jesen; ob severni obali, v zahodni Bosni in severni Hercegovini je na prvem mestu jesen, potem pomlad. Kolikor bolj gremo proti jugu, tembolj se umika pomlad zimi in nazadnje vidimo na prvem mestu jesen, potem zimo, najmanj dežja poleti. Prim. karto 46. Ravno na Kranjskem se izvrši prehod med poletnim in jesenskim maksimumom. Od 100 % padavine pride na Štajerskem 39 % na mesce julij, avgust in september in samo 19 % na mesce oktober, november in december; na Kranjskem je razmerje že 28 in 29, v srednji Istri 24 in 33, na istrskih otokih pa že 17 in 38, torej ravno nasprotno kakor na Štajerskem.

Kmetijstvo.

Tabela IX. nam pove, da so prebivalci kraških dežel v pretežni večini kmetje. Glede kulturnih arealov itd. str. 39—41 in tabela X. Gozd na Kranjskem tvori že prehod k listovcem, ki na Primorskem razun severa že prevladujejo. Vemo

tudi, da je tukaj doli nazivanje „gozd“ včasih zelo optimistično. Njiv ni dosti, večinoma v „dolinah“ in „poljih“, na prvem mestu na Kranjskem splošno sicer še pšenica, proti jugu pa čimdalje bolj koruza, ki stopi na Primorskem in v Dalmaciji na prvo mesto. Na Primorskem ob straneh dolnje Soče tudi riž; sicer pa na Primorskem jako veliko trte, 6·9 % je pokritih z vinogradi, v Dalmaciji pa 6·4 %. Ob obrežju tudi oljka itd. Da prehajamo polagoma proti jugu, opazimo tudi pri živalstvu, na Kranjskem in Goriškem še v prvi vrsti goveja živina, prašiči in konji, v Istri pa že ovce, koze, osli, mezgi in mule. Splošno pa živina niti glede kakovosti niti glede števila ne dosega one v Alpah; izjema n. pr. ovce v Dalmaciji. Tu v Dalmaciji vidimo sicer na prvem mestu „pašnike“, a smo jih že opisali, stran 39. Desetina je pokrita z njivami, daleko spredaj je koruza. Dosti tobaka, zelo veliko vina, južno sadje, oljka. Rob otokov in celine zaljšajo tudi druge subtropske rastline, palme, agave itd. Ker ni dosti krme, reja ovac in kozâ; na mesto konja osel in mezeg kakor v Istri.

V Bosni in Hercegovini, kjer se skoro 90 % prebivalcev peča s kmetijstvom, je les prvi predmet izvoza, dobra polovica tal je pokritega z gozdom. Turki so ga zelo zanemarili; sekali so ga kar vprek, kakor pri nas, koze so pomagale. Dobro, da so nekateri deli dežele težko dostopni, se je vsaj ohranil. Več kot tri četrtine gozda je last vlade, ki skrbno gleda na redno gozdarstvo⁷⁹; pogozdovanje kakor na Kranjskem. Hrastovim gozdom na flišu še zelo prizanašajo, sekajo samo iglasto drevje in pa mešani les. Poljedelstvo se hitro dviga, pšenica, ječmen, oves, koruza, tobak, vino, sadje, zlasti češplje in slive, ki tvorijo velik del izvoza. Kjer je Kras, ovce in koze, kakor v Dalmaciji; sicer govedo, konji in prašiči, kakor pri nas. Da imajo raje ovce nego koze, že vemo, gl. str. 77.

Na Hrvaškem in v Slavoniji je gozda dobro tretjino, takoj za njim so njive. Ob obali ob Planinskem kanalu (Canale della Morlacca) še oljka, v Liki pašniki, na in ob Plješevici ter Kapelah gozdi, v Medvodju njive in sadno drevje, nazadnje celo murba, zato tudi sviloprejka. Tudi vinogradov je dosti, skoro odstotek vsega površja. V nižinah zopet lepi gozdi, hrast; zato reja prašičev in izvoz lesa. Dodatno k strani 40 pripomnimo, da je od obdelanega sveta na Hrvaškem in v Slavoniji

⁷⁹ Polagoma misli vlada gozd izročiti občinam.

največ pokritega s koruzo, 31 %, in pšenico, 23 %. Vsak drug sadež daleč zaostaja, oves kot prvi za pšenico n. pr. samo 8 %, rž 7, krompir in ječmen po 6 % itd. Povsod raste lan in konoplja. Glede živinoreje tabela IX. Največ je prašičev in goveda (vsake vrste nad milijon, prirastek od 1895 do 1911 32 in 25 %), ovac je 850.000 (+ 43 %), konj 350.000 (+ 12 %), kozâ 96.000 (+ 326 %) itd.

Ribištvo se še ne more primerjati z onim drugih držav, na leto prinaša okoli 10 milijonov kron.⁸⁰ Za eksport najvažnejša je sardela, l. 1911 na trgu 3 milijone sardel, zato tudi tovarne za konzerve. Ribičev je okoli 18.000 s 4000 čolni in ladjicami; skoro vsi so Avstrijci. Po pogodbi iz l. 1866 imajo tudi Italjani pravico ribariti pri nas, je jih okoli 1300, večinoma iz Chioggie.

Rударstvo.

Idrija na Kranjskem da vsako leto okoli 600 ton živega srebra, 15 % svetovne produkcije; tu tudi cinober. Pri Št. Janžu in Kočevju na Dolenjskem kopljejo rjavi premog, v Istri pa pri Labinu (na naših kartah Albona). Na Ljubljanskem barju šota (gl. str. 26). V Istri dobivamo v solinah morskó sol, pri Koprú in Piranu; menda bodo te soline opustili. V Dalmaciji tudi soline, potem pa malo rjavega premoga pri Siveriču ter asfalta na Braču in ob obali nasproti Hvaru. Na Hrvaškem je dosti rjavega premoga, a ga še ne izkoriščajo. Zelo bogata na rudninah je Bosna. Turki so rudokope kakor vse drugo sicer zelo zanemarili, a za naše vlade se je ta panoga zelo hitro dvignila. Ob Spreči pri Tuzli dobivajo sol in rjavi premog, slednjega tudi pri Zenici in Mostaru; železno rudo zlasti pri Varešu. A tudi svinca, žvepla, lroma, bakra itd. je dosti, Bosna ima v tem oziru še veliko prihodnjost. Nektera kopališča so postala zelo znana, tako Srebrenica, žveplene toplice v Ilidže.

Industrija.

Tabela IX. pravi, da industrija v kraških deželah še ni bogve kaj razvita; izvzamemo nekatere točke. Na Kranjskem se omeji na Ljubljano in na alpski sever, na Goriškem jo vzbudi sviloprejka in pa v zadnjem času bombaž. V Primorju se osredotoči na Pulj (zlasti ladjedelnice) in pa na Trst, ki su-

⁸⁰ Svetovna produkcija 1200 milijonov kron, Evropa 750 milijonov.

rovine lahko dobi in jih tudi lahko speča. V prvi vrsti omenimo graditev ladij, čistilnice riža in petroleja, tovarne za izdelovanje olja in mila, pivovarne; v Škednju plavži železnine, rudo dovažajo iz Španske, Švedske itd. Na Hrvaškem se dosedaj le malo ljudi peča z industrijo, ki je navezana le na domače pridelke; in ker je Hrvaška-Slavonija agrikolturna dežela, vidimo tam usnjarstvo, mlinarstvo, žganjarne (slivovec), svilarne (Zagreb), papirnice (Reka), sploh lesne izdelke, vrvi iz konoplje (Reka); poleg tega v Slavoniji steklarne, pri Karlovcu izdelovanje bombaža, ob Dravi, Donavi in Savi opekarne — dobra glina. Na Reki še čistilnica petroleja, tobakarna, luščilnica riža, ladjedelnice itd. Dalmatinska industrija je še v povojih: maraskino (višnje), izdelovanje malih ladjic, konzerve rib, stiskalnice olja, milo, prašek za obrambo muh i. dr. V Bosni je že od preje utrjena domača industrija, ki jo vlada zelo pospešuje: preproge, sablje, izdelki iz usnja, lončeno orodje, zlatnina, srebrnina, vezenje itd.; v vsem tem je bil orient sploh vedno pravi mojster. Poleg tega pa se razvija zelo hitro moderna veleindustrija: žage, železo in jeklo (Zenica, Vareš), soda, karbid, pivovarne, špirit, sladkor, tobak, izkoriščanje vodnih sil (Jajce), kemikalije itd.

Promet.

Kras je povsem drugačen nego so Alpe, zelo neprehten, neprestana menjava med nizkim in visokim svetom. Nima tako izrazitih prometnih črt kakor Alpe, težko je dobiti dohod do morja. O tem tudi že zgoraj, str. 9—11. Poleg tega gredo gorske skupine na jugu paralelno z morjem NW—SE, tako da je dohod še težji. Zato tudi naša obala do novejših časov ni imela ugodnih zvez z notranjo monarhijo. Šele zadnja doba ji je posvetila večjo pozornost, izpredvideli smo, da je obala za nas življenskega pomena. Južna železnica prisopiha le z naporom do Adrije, karavanška istotako, iz Ogrskega na Reko je dohod tudi zelo težaven. Železnico na Trst in ono na Reko spaja proga Ljubljana—Zagreb in Št. Peter—Reka, v zadnjem času tudi Ljubljana—Karlovec. Naravni podaljšek te zadnje proge skozi Liko do Knina v Dalmaciji je največje važnosti, priklopi osamelo dalmatinsko omrežje na Avstrijo.

Dalmacija je bila dosedaj zelo na slabem; karta nam kaže samo progno Knin—Perković, odtod na eno stran v Šibenik, na

drugo v Split in Sinj; vidimo tudi še železnico od Zelenike v Kotorski Boki v Dubrovnik in po Popovem Polju do Metkovića, a ta proga je izvečine že hercegovska. Sledeč ji ob Neretvi se peljemo do Konjice in se povspnemo čez 967 *m* visoko Ivanovo sedlo v kotel pri Sarajevu. Od tu krenemo lahko direktno vzhodno do srbske meje ali pa ob Bosni do Save, ki jo zagledamo pri Bosanskem Brodu. Stranska proga vodi ob Spreči do Tuzle. Po Savi in Uni nazaj gori dospemo do Doberlina in se za potovanje v Banjaluko lahko poslužimo najstarejše bosanske železnice, ki smo jo prejeli že od Turkov, seveda zelo zanemarjeno. Ob divjem Vrbasu med Banjaluko in Jajcem vozi sedaj sicer samo še avtomobil, a kmalu ga bo namestila železna proga. Iz Jajca uporabimo lahko progo čez Travnik ob Lašvi do proge ob Bosni, ali pa od postaje Dolnji Vakuf do Bugojna, odkoder bo v najbližji prihodnjosti vozila nova železnica v Dalmacijo do postaje Aržano med Splitom in Sinjem. Tako bo Dalmacija v par letih zvezana z notranjostjo po liški železnici, po progi Aržano—Bugojno in po oni ob Neretvi.⁸¹

Škoda, da so dosedaj vse železnice v B. H. ozkotirne. Nekatere bodo morali izpremeniti v normalnotirne, samo pri onih lokalnega pomena bodo obdržali ozki tir. Istra, Visoka Hrvaška, Dalmacija, Bosna in Hercegovina imajo sedaj tudi jako dobre ceste, delo avstrijske vlade, veliko pa tudi delo Francozov (prim. krasno Marmontovo cesto po Dalmaciji, čez Velebit itd.).

Promet na ostalem Hrvaškem in v Slavoniji ni otežkočen; nekoliko ovirajo močvirja. Služi mu tudi Drava od Barča dalje in pa Sava od Siska doli. Karta nam pravi, da so vse prometne ceste dosedaj prikrojene potrebam Ogrske in ne onim Hrvaške (železnice po karti!).

Glavni namen železnic in cest na Krasu je dohod do morja. Morje iščejo tujci, iščejo ga domačini. Tujski promet narašča od leta do leta v uprav ogromnem razveseljivem razmerju; iščemo si ob tej krasni morski obali, med bujno mediteransko floro miru in zdravja (prim.: Dubrovnik, Opatija, Gradež). Domačinom je pa morje spričo nerodovitnosti domačih tal vir dohodkov, po vsem svetu jih iščejo kot izvrstne mornarje

⁸¹ Nameravajo pa še to-le: Iz Istre trajekt na Cres, železnico po Cresu, trajekt na Pag, železnico po Pagu, most v Dalmacijo. Tako bi imeli progo izključno po avstrijskih tleh. Po Cresu in Pagu bi tekla na zahodni strani, gorovje bi jo varovalo proti burji.

in kapitane. Lahko rečemo, da imamo mi — in pa Norvežani — najboljše mornarje celega sveta. Pomen morja za monarhijo gl. str. 9—11.

Izvrstnih pristanišč je vse polno, okoli 200, a manjkalo je dosedaj dobrih zvez z notranjostjo, manjka pa tudi bogato zaledje, to si moramo poiskati šele daleč zadaj za negostoljubnim revnim Krasom. Zato se skoro ves promet po morju slednjič osredotoči na dve mesti, na Trst in Reko. Opazimo, da so za trgovske točke najbolj pripravi kraji globoko notri v morskih zalivih, ker stremi blago zaradi manjših stroškov po hitri zvezi z vodo. Glede Trsta gl. str. 9 in 10. Približno isto velja o Reki.

Poleg že gori omenjenih podatkov bi pripomnili še: Ugodna za Trst je politična zveza z Avstrijo, le v tej zvezi ima Trst bodočnost. Če bi bil italijanski, bi moral trgovino iz Avstrije deliti z Benetkami, sploh bi si pa Avstrija v tem slučaju iskala drugega izhoda. (Prim. nemški Emden eontra Rotterdam.) Dobro je, da že od Karola VI. sem gleda vlada na dobro zvezo, najprvo eesta, sedaj železnice. Pristanišče so v zadnjem času zelo razširili in napravili čisto nov velikansk pristan iz zaliva pri Miljah.⁸² Vidimo, kaj zmore smotreno delovanje. Slabo vpliva poleg nam že znanih okoliščin konkurenca Reke, konkurenca Labe in pa v primeri z domačo trgovino vedno večji tranzit, promet narašča, dobiček je manjši. Trst je v prvi meri importno pristanišče, eksport po morju = 30 % vsega prometa po morju. Importirajo zlasti kavo (Brazilija, Java), bombaž (Egipet, Indija, Unija), riž (Indija), žito (vsevprek), južno sadje (Italija), kože (Indija). Po železnici pride v Trst samo okoli 5 % tujega blaga, odhaja ga pa okoli 15 %, vse drugo je domače.

Ves promet po morju — eksport in import — preskrbuje sedaj letno okoli 12.000 odhajajočih in ravnatoliko prihajajočih ladij, vsebujočih 8 do 9 milijonov register-ton prostora. Glavna družba je „Avstrijski Lloyd“, ustanovljen 1835. Po dolgem bolehanju je sedaj zopet čil in čvrst; 65 parnikov z 225.000 tonami; promet večinoma v Levanto, Indijo, Vzhodno Azijo, tudi v Južno Ameriko. Druga velika družba je „Austro-Americana“, ustanovljena kot akeijska družba l. 1903. Velikansk napredek: l. 1904 je izvozila 217.000 ton blaga, l. 1912 pa 1,013.000 ton. Sedaj ima 37 parnikov, 212.000 ton. Začetkoma je naročila vse parnike na Angleškem, sedaj pa izdelava vse doma v Avstriji; torej tudi dobiček za domačo industrijo, ki je v marsičem vsled prometa šele nastala.

So pa še druge družbe, vse nastale v zadnjih letih, večinoma hrvaška imena, n. pr. Tripković s 15 parniki, Račić 10, Cossovieh 9, Marinović 7 itd.

⁸² V zadnjih letih so za Trst res zelo skrbeli. L. 1857 je bila otvorena južna železnica, l. 1906 karavanska in l. 1908 njen podaljšek, turska. Švica in Južna Nemčija sta se zato tarifarično Trstu zelo primaknili. L. 1867 so začeli z novimi napravami v pristanišču, stroški 40 milijonov kron. Najnovejše Fran-Josipovo pristanišče v miljskem zalivu je pa sploh največji in najobsežnejši pristan celega Sredozemskega morja.

Poleg teh manjša podjetja za promet z Istro in Dalmacijo, zlasti „Dalmacija“ s 45 manjšimi parniki itd. V Kvarneru „Austro-Croata“.

Kakor je Trst odvisen od gospodarskega razvoja Avstrije, tako Reka od Ogrske. Preje poleg Trsta nepomembna se je po l. 1867 (dualizem) zelo ojačila, za kar se ima zahvaliti trudu in skrbi ogrske vlade: velikanske naprave v pristanišču od l. 1872 nadalje, skladišnice za riž in petrolej, direktna in cena zveza z Ogrsko, podpore vlade domačim in tujim družbam. Zato ni čuda, da se je promet tako nepričakovano dvignil, letno okoli 9000 prilajajočih in ravnololiko odhajajočih ladij, 6 milijonov ton. L. 1871 je bil promet Trsta še 18krat tolik kakor oni Reke, l. 1900 še dvakrat, l. 1910 za tretjino večji, promet Trsta se je v zadnjih 30 letih potrojil, oni Reke pa popetnajstoril; a glede vrednosti trgovine je tudi sedaj še Trst dvakratna Reka. Seveda moramo upoštevati, da je Reka še čisto nova, Trst pa že stara prometna točka. Sedaj ne bo šlo več tako naprej. Slabo za Reko je poleg burje, težkega dohoda in oddaljenega zaledja skoro izključni tranzit in prevlada eksporta; to je ravno tako neprijetno kakor pri Trstu preveliki import, ker ne moremo ladij dosti izkoristiti in so zato tarifi večji. Slabo vpliva tudi osredotočenje glavnega prometa na mesee marec—september.

Glavna parobrodna družba je „Adrija“, ustanovljena l. 1881, sedaj 33 parnikov s 70.000 tonami. Kupčuje zlasti z Italijo, zahodno Evropo, severno Afriko, Severno Ameriko in Brazilijo. Druge družbe: „Atlantica“ z 12 parniki, „Levante“ z 10 in „Oriente“ s 5. Za promet ob domači obali zlasti „Ungaro-Croata“, 35 parnikov z 12.000 tonami.

Pri trgovini po morju razlikuje naša mornarica: malo obrežno trgovino I, veliko obrežno trgovino (cela Adrija) II in pa svetovno trgovino III. Prva ima seveda največ ladij, a najmanj ton. Začetkom leta 1912 v Avstriji I 1608 ladij, 35.700 ton, II 26 in 5600, III 160 s 360.900 tonami, skupno 1794 ladij s 410.000 tonami, moštvo 10.000. Ogrska l. 1912: I 150 in 8800, II 2 in 1000, III 68 in 124.000, skupno 220 ladij in 134.000 ton, moštva nekaj nad 2000, je torej še daleč za Avstrijo. Prištejmo še manjše ribiške ladjice itd. in upoštevajmo razvoj leta 1912, dobimo za začetek leta 1913 za celo monarhijo: 17.230 ladij in ladjic, 606.000 ton, 48.000 mož; od tega 522 parnikov s 565.000 tonami in 8700 mož posadke. Parniki Avstrije in Ogrske so navadno v razmerju 3 : 1.

Dežele in kraji.

Kranjska je kotel okoli Ljubljane. Skoro vsa pripada obrečju Save; le malo je izjem, n. pr. Vipavska dolina. Goriška in Gradiška sta obrečje Soče, tudi Istra se naklanja proti Adriji, ravnoliko Dalmacija in del Hercegovine. Lika in deli Bosne in Hercegovine (polja) nimajo vidnega odtoka, druga Bosna je pa

obrečje Save. Večji del Hrvaške in vsa Slavonija pripadata Dravi in Savi ter Donavi.

Prebivalstvo je enotno, večjidel Slovani. Ob obrežju se pa pozna, da so vladali tu dolgo časa Benečani, kajti tudi Slovani govorijo še večkrat italijansko. Četudi pa morebiti govorica ni več laška, pa laškega izvora ne morejo zatajiti stavbe. Splošno opazimo, da Slovani napredujejo, Italijani pa da se umikajo. Nemci niso imeli nikdar velike odstotne mere. Glej o vsem tem zgoraj, str. 46. Gostota seveda ni velika, največ na km^2 na Primorskem, 112, a tudi tu brez Trsta samo 84. Ob dolnji Soči je prebivalstvo zelo gosto, okrajno glavarstvo Gradiška n. pr. 182 na km^2 , Tržič 122; dalje na jugu pa dosti inanj, Lošinj n. pr. 42, Krk 50, Pazin 56. Tudi na Kranjskem Kras ne redi dosti ljudi, okrajno glavarstvo Postojna 48, Kočevje 36, Logatec 34. Srednja gostota Dalmacije je 50 (Tabela I.), večja je ob obali, manjša v notranjščini. V Bosni in Hercegovini je pod normalom na pravem Krasu, nad normalom v sredini in na rodovitnem severu. Tudi na Hrvaškem pod normalom v Liki, boljše je v Medvodju.

Kranjske kraje že poznamo; na Dolenjskem Novo mesto. Gorica 31 leži ob sotočju soške in vipavske doline, zavarovana proti mrzlim severnim vetrovom. Tržič na Goriškem (Monfalcone) se je vsled ladjedelnic zelo hitro povzpел, sedaj že 11. Oglej je vsled zasipanja obale s peskom in blatom že 5 *km* oddaljen od morja, nina nobenega pomena več. Gradež čaka ista usoda. Trst ima po ljudskem štetju 1910 230.000 ljudi, a sedaj gotovo že 250.000. Glede narodnosti glej spredaj. Poleg Trsta drugi kraji ne pridejo dosti v poštev, ostali so majhni: Koper 12, Poreč 12, Rovinj 12, Pazin komaj 4. Kakor so za trgovino ugodni oni kraji, ki ležijo globoko notri v zalivih, tako so najboljše morske trdnjave oni, ki štrlijo daleč vun na morje, ob koncu polotokov, zemeljskih jezikov itd.; Pulj so uporabljali že Rimljani, kot oporo brodovja, sedaj je naša prva vojna luka. Ne samo lega na koncu polotoka, tudi pristanišče samo, Brionski otočiči pred pristaniščem, griči za njim, vse prispeva k izredni jakosti trdnjave. Prebivalcev je že nad 70.000, veliko vojaštva. Na Kvarnerskih otokih vedno večji tujski promet, zdravilišča, zlasti pozimi, tako Lošinj, Čikat, Šušak itd. Na vzhodni obali cela vrsta selišč od Lovrane do Voloske, mej njimi Opatija. To je naša reviera, ki privabi sedaj vsako leto že nad 50.000 tujcev.

Poleg Reke se drugi kraji hrvaškega obrežja niso mogli razviti; znan je Senj. Politično je Reka direktno podrejena ogrski vladi, ki imenuje tudi guvernerja, a je še vedno del Hrvaške. Prebivalcev 50.000, Slovanov tudi po uradnem štetju 40 %.

Večja dalmatinska mesta ležijo izključno ob morju, a vsled neugodnih zvez z zaledjem tudi ti kraji ne uspevajo tako kot bi lahko. Ko bodo dokončane nove proge, bo kmalu drugače. Zlasti bo uspeval Split, ki ima že sedaj 31.000 prebivalcev. Split ima rodovitno okolico, izvrstno pristanišče, zavarovano proti široku po treh otočkih. Rimljani so ustanovili ob tej ugodni točki Salono. Promet Splita po morju dosega že skoro 3 milijone ton⁸³, seveda dosedaj večinoma le obrežna plovba, a vendar izredno veliko. Split bo enkrat glavno mesto Dalmacije. Z a d e r je malo mestece, 14, občina 37. Tudi Šibenik samo 12, Split je preblizu. Hitrejše se razvija Dubrovnik na jugu, sedaj 14; znamenito zimovišče. Boljše pristanišče kot Dubrovnik sam ina bližnji Gruž. Za Bosno mislijo popraviti blizu izliva Neretve pristanišče Klek ali pa Neum, ki že sedaj pripušča največje ladje. Ravnotako nameravajo prerezati vrat polotoka Plješca pri Stonu (na naših kartah Stagno). Kotor je vojna luka, bil bi nepremagljiv, da ne bi bil Lovčen nad njim v črnogorskih rokah. Glede naravne krasote je pa boka neprekosljiva.

Blizu tam, kjer prihaja Neretva iz divje soteske, so napravili most čez reko, zato Mostar, 17. Prišli smo v Hercegovino in Bosno. Marsikaj nas spominja še na turško gospostvo, na orient, bazari, minareti, unazanost itd., a polagoma so se tudi te dežele privadile zahodnoevropskim razmeram. Sarajevo 52 ima že zelo evropsko lice. Mesto ima tako izrazito centralno lego, da mu drugi kraji ne morejo konkurirati. Zato bo hitro raslo. Na prometno črto Bosna—Neretva prihaja od vzhoda cesta od Srbije sem, od severozahoda pa pota od Vrbasa. Tu ob Miljački se gore nekoliko razmaknejo, nastane prostoren kotel. Blizu je kopališče Ilidže. Doljno Tuzlo poznamo, Brčka je središče rodovitne Posavine, pri Jajcu občudujemo krasne slapove Plive, stara Banjaluka 15 ima precejšnjo trgovino.

Na Hrvaškem in v Slavoniji je le malo večjih mest; značilno je, da živi skoro polovica ljudi v selih z manj nego 500 prebivalci. Glavno in največje mesto je Zagreb 79, tam kjer

⁸³ Trup ladij, ki prihajajo in odhajajo, vsebuje 3 milijone ton à 283 m³.

se križa cesta ob Savi s cesto Reka—Budinpešta; zato važno trgovsko mesto, tudi dosti industrije. Poleg tega je Zagreb duševno središče vseh Hrvatov. Karlovec meji že na Kras; Varaždin 13 in Osijek 31 sta znamenita radi prelodov čez Dravo; ob sotočju Kolpe in Save Sisek, Save in Donave Zemun; ob Savi Mitrovica, ob Donavi Karlovci in Petrovaradin, sredi Slavonije Djakovo.

Karpatske dežele.

Karpati.

V 1500 *km* dolgem loku se raztezajo Karpati od Požuna do sotesk Klisura in Kazan. Videli smo že, da so podaljšek Alp, a ker se je sredina vdrla, so posamezni pasovi čisto drugačni nego pri Alpah. Dočim peščenec (fliš = soldan) v Alpah ni posebno razsežen, gre v Karpatih zelo na široko in tvori zunanji pas notri do rumunske reke Dimbovice. Pas apnenca pa v Karpatih ni samostojno razvit, le semintja nastopi v malih gromadah, razporejenih v dolgi, večkrat pretrgani vrsti; apnenec je včasih ozko spojen s prvotvornim kamenjem, večkrat se pa strmo dviga iz mehkega peščenca in tvori značilne „karpatske kleči“, kolke. Najbolj je razvit ob prorivu reke Dunajca in pa na jugu in zahodu kotla pri Brašovu (Bučeč ali La Omu 2508 *m*). Arhaični pas je pa tudi v Karpatih zelo razsežen, a zelo raztrgan; iz arhaičnega kamenja obstoje najvišje ogrske gore. Karta nam pokaže arhaik zlasti na severozahodu in na jugovzhodu. Poleg teh dveh pasov pa opazimo v Karpatih nekaj novega, kar nastopi v Alpah le sporadno, velikanske skupine mladega vulkaničnega kamenja, ki obkroža notranji rob Karpatov. Privrelo je na dan po glavnem gubanju, ko se zemeljske moči še niso pomirile. Razlikujemo torej tri pasose: pas peščenca, arhaika in pas mladih prodorin.

Ker so pa Karpati tako na dolgo raztegnjeni, opustimo navadno geološko razdelitev in razlikujemo: Zahodne Karpate do Poprada in Hernada, Gozdne Karpate do izvira Tise in pa Erdeljsko Višavje. Gozdni Karpati so nekaka vez med mogočnima skupinama na zahodu in jugovzhodu, tam se vriva ogrska nižina najgloblje v gorovje, arhaika ni, samo vulkanično kamenje in peščenec.

Zahodni Karpati. Arhaične Male Karpate z Visoko 754 *m* in Zarubi 761 *m* smo že omenili. Severno reke Mijave do Bečve in Kisuće se raztezajo peščeni Beli Karpati, posejani z njivami, travniki in gozdi; niso visoki, Javornik 1071 *m*. Severno in severovzhodno odtod do Poprada Beskidi, Lisa hora 1325 *m*, Babia gora 1725 *m*.⁸⁴ Vsi ti Karpati so zelo prehodni, prehodi nizki, Vlara v Belih Karpatih 283 *m*, Jablonka v Beskidih 551 *m*. Ob Dunajcu na južni strani Beskidov se je vdrl kotel pri Novem Trgu. Takoj nad njim se dviga arhaična Visoka Tatra, obdana na vseh straneh od globokih vratin z mlajšimi tvorbami (peščenc), reke Dunajec, Poprad, Vag, Orava; zato se vidi še strmejša, še bolj divja. Tako strme so stene, da sneg ne ostane; veliko spominov na ledeno dobo, jezera v krnicah, „morska oka“; Gerlah (Gerlsdorfer Sp.) 2663 *m*, Lomnica 2634 *m*. Južno odtod je pa svet tako raznolik in razmetan, da ne vemo, ali bi bolj občudovali jakost starih tvorb ali se bolj čudili delovanju vulkaničnih sil. Vse skupaj z Visoko Tatro vred imenujemo Gornjeogrsko Goratino. Nekteri oddelki: Med Vagom in Hronom Nizka Tatra, Džumbir 2045 *m*; v kotu med Vagom in Turcem Velika Fatra, med Vagom, Oravo in Kisuco Mala Fatra, med Vagom in Nitro Nitranske gore, med Nitrom in Hronom Ptačnik; v obzemu Hrona pa tudi še onostran na desnem bregu Ogrsko Rudogorje, zelo zaraščeno, visoko 1000 do 1300 *m*, obstoječe na zahodu iz vulkaničnih trahitov, na vzhodu pa iz arhaika in apnenca. Ta apnenec je včasih tak kakor naš kraški, jama kapnikov pri Agteleku, platô pri Rožnavi, ledena jama pri Dobšini. Iz trahita obstoja tudi Šovarsko gorovje in Hegyalja med Tarco, Hernadom in Toplo.

Rudogorje pada proti jugu v kotel okoli Lučenca (Losoncz), zadelan z miocenskimi odkladninami, ki vsebujejo tudi rjavi premog; to je zelo važno za izkoriščanje rudnin iz okolice. V kotlu reke Ipola, Rima in Šajava (Sajo.) Na jugu kotla vidimo zopet nizke, posamno stoječe vulkanične gromade, tako ob prorivu Donave pri Višegradu gričevje Višegradsko, dalje proti vzhodu Matro 1010 *m* in nazadnje Bik 957 *m*, ki pa poleg

⁸⁴ Ker pravijo tem Beskidom „zahodni“, vprašamo, kje so vzhodni. Zato imenujejo nekteri geografi prvi del Gozdnih Karpatov, od Poprada pa do prelaza Lupkov, Vzhodne Beskide.

trahita na jugu obstoji večinoma iz apnenca. Bik nas vodi do Hegyalje. Bik, Matra in Višegradsko gričevje so že del takozvanega Ogrskega Sredogorja, ki loči Malo in Veliko ogrsko nižino; prištevamo mu onostran Donave pri Višegradu vulkanično gričevje Piliš, pri Budimu apneniško Budimsko gričevje, potem Verteš in Bakonjski Les 713 *m*, oba apneniška. A vendar vidimo pri Bak. Lesu na jugozapadu tudi še vulkanično kamenje. To sredogorje je večkrat obdano ali pokrito z mlajšimi naplavinami ali prhom, raznoličnost velika. Zelo je raztrgano, glavno delovanje endogenih sil se je pojavilo po zadnjem gubanju Alp in Karpatov. Med posameznimi deli ugodne prometne črte, med Bak. Lesom in Vertešem zarezal pri Moru, med Vertešem in Pilišem pri Totisu, med Višegradom in Matro široka odprtina pri Vacovu (Waitzen) in ob Zagyvi, med Matro in Bikom pri Jagru (Erlau).

Ker je toliko razmetanih delov, je med njimi tudi vse polno kotlov. Poleg že znanih — Novi Trg in Lučenec — línunujmo še: Sv. Martin ob Turecu, kotel ob gornjem Vagu in Popradu, Novo Vas (Igló) ob Hernadu.

Tam kjer se pričenjajo Gozdni Karpati, so prelazi nizki — Tylič n. pr. 688 *m*, Dukla 502 *m*, Lupkov 685 *m* —; dalje proti jugovzhodu so že višji, Užok 889, Verecke 841, Köröšmezö 931 *m*. Čez te Karpate štiri železniške proge. (Karta!) Splošno so **Gozdni Karpati** srednjevisoko zelo položno gorovje, gosto zaraščeni. Najvišji vrh je Hoverla 2058 *m* v Črni Hori. Pred peščencem vulkanično kamenje, tako Vihorlat, ob levem bregu Visa pa Gutin. Prehajamo na **Erdeljsko**. Štiri velike trdnjave ima monarhija: Tirolsko, Češko, Bosno in Erdeljsko. Kakor pri Češki vidimo tudi v Erdeljski nizek svet v sredi in visoke robove, a dočim je na Češkem smer vodâ centripetalna, je tukaj centrifugalna. V glavnem seveda EW okoli Biharskih gora po zelo ugodnih odprtinah, tako da je bila Erdeljska vedno v zvezi z Ogrsko. Sredina je nizek svet, gričevje iz časa terciara, rob večinoma arhaičen. Vzhodni rob tvori Erdeljsko Vzhodno Gorovje s prelazom Gyimeš 720 *m*, na severu v glavnem arhaično — v Rodenskih Gorah Pietrozu 2305 *m* —, proti jugu iz peščenca, ki gre še dalje notri do Brašova. — Tako lepi gozdi pokrivajo ta peščenec, ki smo ga videli ob celem robu Karpatov, da so dali n. pr. Bukovini ime —. Ob gornji Maruši in Aluti vdrta kotla Gyergyó in Čik, nekoliko

proč Haromsek⁸⁵; zavarovani so proti zahodu po največjem trahitnem gorovju v Evropi, dolgem 150 *km*, kojega najvišji del se imenuje Hargita 1801 *m*. Le težko si priborijo reke izhod proti zahodu.

Južno Brašova se dviga apneniški Bučeč, od tod proti zahodu in dalje proti jugu pa Južni Karpati, do donavskega proriva, dolgega 190 *km*. Skoro vsi so arhaični; tam kjer prehajajo iz smeri EW v smer NS, se vrivajo med arhaik mlajše plastenine in enega teh mlajših mehkejših zalivov porabita reki Temeš in Črna, zvezani po samo 515 *m* visokem prelazu pri Teregovi (Porta orientalis). Ta nižinska črta tvori povečjem mejo med vzhodnimi Transsilvanskimi Alpami in pa zahodnim Banatskim Gorovjem; a to sega tudi čez črto proti severovzhodu.

Zlasti prvi del Transs. Alp se izredno strmo dviga iz kotla pri Brašovu in Fogarašu; proti Rumuniji se pa povsod nalahno sklanja. Transs. Alpe so v splošnem najvišji del Karpatov, Negoj v Fogaraških gorah 2544 *m*, Mandra 2520 *m*, Retjezat 2506 *m*. Prelazi so visoki: Predeal 1040 *m*, Törzburg 1240 *m*, Vulkan 1624 *m*; a vendar jili je promet bolj cenil nego dosti nižje soteske ob rekah, meja je zopet v soteskah. Zato je na pr. tudi gornji Žil še naš in ž njim bogati premogovniki pri Petrošenju. Znamenit je proriv Alute v 37 *km* dolgi soteski Rdečih Vrat, 360 *m*, med gorovjem Fogaraš in Cibin; šele moderni čas ga je odprl prometu. Drugo prečnico tvorita reki Žil in Strela. Od Strele nas vodijo proti zahodu 656 *m* visoka Železna Vrata do Bistre in dalje do Temeša. Gorati arhaični svet severno te nižinske črte se imenuje Pojana Ruska in spaja južni banatski arhaik z onim v Biharskem Gorovju; podaljšek biharskega arhaika proti vzhodnemu arhaičnemu robu Erdeljske tvori gorovje Lapoš, a ta zveza se ob izstopu Samoša iz Erdeljske izgubi za malo časa pod odkladninami terciara.

Biharsko Gorovje leži kakor širok ščit, ravnotako je raznoliko kakor Gornjeogrška Goratina: arhaik, apnenec, peščenec, vulkanično kamenje. Tega je največ na jugu ob Maruši, veliko je v njem rude, zato Erdeljsko Rudogorje. Vsa ta skupina je pokrita z gozdi, zato se je v srednjem veku dežela onostran

⁸⁵ Par madjarskih črk: c ali cz = c, cs = č, gy = dj, s = š, sz = s, z = z, zs = ž. Diftongov madjarščina ne pozna; naglas na prvem zlogu, navidezni naglas = dolžina.

imenovala Transsilvanija, današnja Erdeljska. Gore do 1850 *m*. Reke teko centripetalno: Kriš (Körös), Samoš, Aranjoš, Ompolj.

Splošno se Karpati ne morejo primerjati Alpam, povsod smo videli velikanske šume, malokje pravo visoko gorovje. Ledeniških znakov ni veliko.

Nižine.

O postanku velikih naših nižin glej stran 19. Zavzemajo velikansk prostor v loku Karpatov. Stare plasti so globoko pokopane pod novejšimi odkladninami. Ostanke miocenskega morja, glina in pesek, se držijo roba Karpatov, vsebujejo velike zaloge soli in rjavega premoga. Reke z Alp in Karpatov so nanašale pesek in grušec, morje je postajalo manjše in vedno bolj sladko, iz morja sladko jezero, tudi to se je manjšalo, nazadnje pa odteklo; najdalj časa je valovalo v najjužnejšem koncu Ogrske. Za odhajajočim morjem oziroma jezerom je šla Donava in prodrla ovire pri Požunu, Vacovu in skozi Klisuro-Kazan. Ko je voda odšla, je nanesel veter po ravnini prah, ki ga imenujemo prli ali puhlico, reke so pomagale s svojimi naplavinami; sredina nižine je pokrita ali s prhom ali z naplavinami.

Nam že znano sredogorje razdeli nižino v dva dela: Veliko ogrsko in Malo ogrsko nižino.

Mala ogrska nižina (12.000 *km*²) je na široko pokrita z gruščem, bolj proti vzhodu pa tudi z drobnejšo snovjo: naplavinami Donave, Litve, Rabe, Hrona, Nitre in Vaga. Po izstopu iz požunske soteske se cepi Donava v tri rokave, ki oklepajo Veliki in Mali žitni otok. Male reke južno Donave in severno Rabe niso mogle tako hitro nasipati kakor ti dve, ostale so nižje in so zastale, ker niso mogle odtekat: ostalo je močvirje Hanšag in za njim Nežidersko Jezero, ki je včasih večje, včasih manjše, kakor je pač talna voda; 1866—1869 je popolnoma izginilo. Po prekopu so njegovo gladino znižali, močvirja pa večinoma izsušili. Vzhodno Rabe in Nitre so odkladnine višje, že gričaste, večkrat zakrite s prhom.

Velika ogrska nižina, 115.000 *km*², se razdeli v več delov. Trikotnik med Donavo in Dravo je pokrit s prhom, ki zakriva deloma tudi par starih otokov, štrlečih iz ravnine, takó gričevje pri Stolnem Belemgradu in pa Meček 682 *m* pri Peču; v Mečku vidimo arhaik, v sredini mezozoik in vulkanično kamenje, pa tudi plasti premoga. Planota prha je valovita, pada

strmo proti Donavi in Dravi; počasni potoki, smer NW-SE. Na jugovzhodni strani sredogorja velika prelomnica, ob koji močvirje Saret, jezero Velence in pa največje srednjeevropsko jezero, Blatno Jezero, 660 km², globina samo 5—11 m. Močvirje in jezera imajo sedaj redovit odtok po prekopih Šia in Šarviza in reki Kapoš.

Levi breg Donave je nizek. Prehajamo v ravnino med Donavo in Tiso. Samo severni del ima dosti vode, iz kotla pri Lučencu, sicer pa nič. Natronska jezera nas spomnijo na nekdanje morje; ležijo med sipinami svišča, ki ga prenaša veter semintja, glej stran 26. Sipine so uravnane v smeri NW-SE, smeri glavnega vetra, glej stran 33. Gredo tudi čez Tiso, smer pa tam NS. Največ jil je v okolici Debrecina — tu zopet natronska jezera — in pa med Donavo in Tiso od Jasberenja do Subotice. Novejši čas jih je večinoma ustavil, nasadili so akacije in trto ter tako izpremenili velik del prejšnje puste v rodovitni svet. Največ takega peska je sedaj čisto doli na jugu pri Pančevu, Bjelo Brdo.

Proti jugu se začne izpod peska porajati prh, zemlja je rodovita, posebno Bačka med Donavo in doljno Tiso, onostran Tise pa Banat. Svet od Bačke čez Tiso gori do Vihorlata imenujejo Alföld. Razun omenjenih izjem povsod prh. Južni deli Alfölda so na globoko zasuti s peskom in blatom Donave in Tise. Pri Sentešu ob izlivu Kriša so dognali, da je plast peska in blata debela 120 m. Značilno za Veliko ogrsko nižino je pomanjkanje drevja, prevladuje stepa, „pusta“. To pa vsled male padavine. Pusta je služila včasih samo kot pašnik za ogromne črede konj in goved ter ovac, a se mora čimdalje bolj umikati pšenici in koruzi.

Reke.

Skoro vsa Ogrska je obrečje Donave. Glavne reke že poznamo. Zapomnimo si še: Tisa ima dva studenca, Bela in Črna Tisa, pokrajina gornjega toka se imenuje Marmaroš. Od dotokov na levem bregu najprvo Samoš, sestojč iz Velikega in Malega; videli smo, kje prihaja iz Erdeljske. Na desnem bregu Bodrog in Šajo (Šajava), prvi iz Latorce, Unga, Laborce in Ondave z dotokom Topla, drugi z dotoki Hernad in Rima. Kriš se sestavlja iz treh rek, iz Belega, Črnega in Bistrega, v kojega se izliva še Beretov. Maruša ima poleg Aranjoša in

Ompolja še dotoke Trnavo in Trnavko (na karti: Gr. in Kl. Kokel). Bega se izliva v Tiso, Temeš pa teče v lepem loku po Banatu in se združi z Donavo.

Ker se v nižini svet le malo naklanja, teko reke počasi in leno, spreminjajo tek, se krivijo, si ustvarjajo nove struge in s tem otoke. Kako počasi padajo, tile primeri: Donava pri Požunu 130 *m* nad morjem, pade na razdalji⁸⁶ 200 *km* do Budimpešte za 26 *m*, od tu do izliva Drave na razdalji 280 *km* samo 22 *m*, do Zemuna na okroglo 200 *km* samo še 11 *m*. (Zemun 71 *m*.) Še počasnejša je Tisa, od Segedina do 250 *km* oddaljenega izliva n. pr. samo 4·5 *m*. Prim. Savo: od Rateč do Ljub. Polja 80 *km*, padec 550 *m*, in vendar Sava še ni med najhitrejšimi. Ni čuda, da nastanejo večkrat pogubne poplave, posebno če se topi sneg ali če nastopi izredno deževje. Pri Tisi še druga okolnost: Narastla Donava ne more svoje vode hitro odvesti skozi Kazansko sotesko, voda zastane in zadrži še počasnejšo Tiso. Znana je zlasti povodenj iz leta 1879, ki je uničila Šegedin, voda je preplavila sveta v velikosti naše Kranjske.

Pomagamo si z nasipi, ki pa večkrat ne koristijo dosti, ker reke strugo z naplavinami hitro zvišajo. Dobra je napeljava prekopov med vijugami, struga se skrajša, padec je večji. Izvrsno je učinkovala preureditev donavske struge v Klisuri—Kazanu; ne samo da voda hitrejšo odteka, olahkočena je tudi plovba, ker so odstranili veliko kleči in brzic. Glej karto 43. Delali so od leta 1890—96, dolžina od Moldove do Ršave 132 *km*, stroški 45 milijonov kron. Ladje imajo sedaj vseskoz urejeno pot z najmanjšo globino 2 *m*. V Železnih vratih so napravili cel prekop v dolžini 2 1/2 *km*, ki je pa pri vožnji proti deroči strugi pretežaven. — Za izenačenje in odvajanje vode ter za vodno pot imamo na Ogrskem še par drugih prekopov: Franov prekop med Donavo in Tiso; od njega se odcepi Fran Josipov do Donave; kanalizirano Bego do Temešvara.

Glede plovbe po Donavi gl. str. 71.⁸⁷ Poleg donavske-parobrodne družbe imenujmo še posebno ogrsko družbo in pa srbsko don. par. dr., ki je važna tudi za monarhijo. Parniki po Tisi navzgor do Solnoka, po Savi in Dravi str. 85, nekoliko tudi po dolnji Maruši in Krišu. Karpatske reke služijo pa zlasti plavom.

⁸⁶ Računamo samo površno, brez krivin; sicer je pa padec še manjši.

⁸⁷ Avstro-og. par. dr. na Ogrskem okoli 1·2 milijona ton blaga.

Klima.

Gl. str. 27—37. Povdarjamo, da je podnebje kontinentalno, v Mali ogrski nižini amplituda 21—23° (Šopronj n. pr. 21·5), v Veliki ogrski nižini splošno 23—25°, na jugu 22—24° (Pančevo 23·8, Debrecin 24·7°); jug ima zlasti vroča poletja, Pančevo julij n. pr. 23°. Glede padavine str. 36 in 37. V severnem delu Male ogrske nižine in v večjem delu Velike og. nižine dežuje najbolj poleti, nato pomladi.⁸⁸ V južnem delu Male og. nižine med Donavo in Dravo je sicer poletje še na prvem inestu, a sledi mu jesen, torej prehod, kakor sino ga označili že pri Krasu. Vsled vročega poletja in male padavine izginejo celó gozdi ob rekah že v Mali ogrski nižini, svet je stepa brez drevja; hrast se umakne na gričevje in gore, ker je tam več padavine. Poletna vročina je zelo ugodna koruzi, pšenici, trti in tobaku, na jugu tudi murbi.

V Karpatih samih je podnebje tudi zelo kontinentalno, otokov mraza je dosti. Nova vas v zaprti dolini Hernada januarja — 3·8°, Novi Trg — 6·5, kotel Čik — 7·1°; nasprotno pa Ščavnica na gorovju — 3·7° C. Odprte doline imajo seveda milejšo zimo, vendar tudi še nizke temperature, ker je cela Ogrska mrzla; Prividza ob gornji Nitri na prim. — 2·8°. Proti jugovzhodu so Karpati vedno mrzlejši, do — 9° C. Poletna razdelba je bol enostavna, odvisna večinoma le od višine, šele doli na jugu se pozna tudi vpliv geografične širine. To vpliva tudi na **floro**, drevje v Visoki Tatri nekako do 1500 *m*, v Gozdnih Karpatih do 1700 *m*, v Južnih do 1900 *m*. Vidimo pa ravno pri teh številkah tudi, da rastlinstvo ne gre tako visoko kakor v Alpah (prim. stran 63 in 64); poleg gozda se tudi drugi pasovi pomaknejo primeroma nižje. Vzrok: temperatura se z višino hitreje znižuje kakor v Alpah, dežja je pa tudi manj. Zato se tudi živinoreja v Karpatih ne more primerjati z ono v Alpah, ker vsled male padavine planinskih pašnikov ni skoro nič. Glavni dobiček (poleg rudnin) nam daje gozd.

Prebivalstvo.

Stran 41 — 49, tabeli IV. in VI. Vladajoča narodnost so Madjari. A dočim ima pri njih obitelj poprečno tri otroke, jih

⁸⁸ V 2. vrstici na str. 37 smo zapisali „pravi čas“, ker dežuje največ poleti. Nektero poletje je seveda izjema, takrat čitamo o suši. To je pa tudi drugje.

ima rumunska in slovaška 8—10; kakor hitro se bodo Rumuni, Slovaki, Rusini i. dr. še bolj zavedli svoje narodnosti, ne bo madjarska premoč več tako velika. Dobro je za Madjare, da bivajo v sredini in so druge narodnosti ločene.

Ko so prišli v Evropo, so pasli črede in so se le polagoma oprijeli poljedelstva. Značilna so njihova velika mesta z 10—100 tisoč prebivalci, ki imajo pa vse znake vasij (Dorfstädte). Začno se že med Donavo in Dravo, razvijejo se pa zlasti med Donavo in Tiso ter onostran Tise. Ceste so široke in ravne, netlakovane, hiše zgrajene iz ilovice ali blata, pokrite z bičjem ali slamo; plot ne oklepa samo stanovanja, temveč vsa gospodarska poslopja. Le v sredi mesta je večji prostor z znamenitejšimi stavbami, tam vidimo tudi tlak, vse drugo je vas. Ti „meščani“ so izključno kmetje. Okoli mesta so najprvo vrtovi in vinogradi, potem njive, nazadnje pašniki. Ker so razdalje večkrat zelo velike, stanujejo kmetje poleti kar zunaj na polju v stanovih, imenovanih tanje. Včasih je taka vas dolga cele ure, nastala je iz več majših vasij. — Poleg ravnine so pa zasedli Madjari deloma tudi gorovje, zlasti na Erdeljskem (Seklerji), in se zajedli večkrat globoko notri v karpatske doline.

Tudi Slovaki imajo več kolonij, zelo veliko pa gredo v inozemstvo. Najbolj raztreseni so pa Nemci. Nekteri so v zvezi s svojimi rojaki v Dolnji Avstriji in Štajerski (Heanci); v severni Ogrski so se naselili v 12. in 13. stoletju, teh je sedaj že zelo malo; na Erdeljsko so prišli v 12. stoletju (Sasi), stanujejo zlasti med Aluto in Trnavo (Königsboden), v brašovskem kotlu (Burča = Burzenland) ter na severnem Erdeljskem okoli Bistrice (Nösnerland). Največji nemški kolonizatorji so bili Štefan I., Gejza II. in Bela IV. Drugi Nemci, zlasti okoli Pečuha, v Bački, Banatu ter hrvaškem Srijemu so pa izvečine naseljenci 18. pa tudi 19. stoletja. Glede veroizpovedi stran 48 ter tabela VI.⁸⁹

Gostota prebivalstva — povprečno 64 — se ne menja tako kakor v Alpah. V Mali ogrski nižini živi povprečno 70 do 80 ljudi na km^2 , med Donavo in Dravo ter med Donavo in Tiso 70—75, Alföld 60—70, Banat 50—60, kotel pri Lučencu ter Gornja ogrska Goratina sploh samo okoli 45, ravnoloko Erdeljska. Torej — z izjemami — tem manj, čimdalje gremo proti vzhodu.

Kmetijstvo.

Ogrska je agrarna dežela, dve tretjini prebivalstva se peča s kmetijstvom, tabela IX.; njiv (ter vrtov) je 44 % vsega sveta, gozdov nekaj nad četrtino, travnikov in pašnikov manj nego

⁸⁹ Dodatno bi omenili, da so nekteri Rumuni grški katoliki, večina pač pravoslavna in da so od Madjarov nekako tri petine katoliške, dvo helvetski; dodatno k strani 45 pa, da sedaj samo še četrtina ogrskih židov prizna nemščino za svoj materni jezik.

četrtnina (stran 40). 0·2 % je bičja, ki je zlasti v nižini važno. Največ njiv je posejanih s pšenico (32 %), za pšenico pride koruza (21 %), torej ta dva sadeža sama nad 50 %; uspevata zlasti v nižinah ter na Erdeljskem. Rž, ječmen in oves so si glede areala precej enaki, vsak okoli 10 %; umaknejo se bolj v gorate kraje. Krompir, okoli 5 %, je jako skromen, uspeva v gorovju, odkažejo mu slabše dele nižine. Drugi odstotki se porazdelijo. Zelo veliko je tobaka, osem- do desetkrat več nego v Avstriji, zlasti na jugu. Sladkorna in druga pesa je doma posebno na severu. Dosti pridelajo zelenjave, veliko sadja, zlasti okoli Šopronja in na Erdeljskem. Znane so buče, melone, kumare, paprika; nadalje sočivje, lan, konoplja.

Ogrska je velikanska žitnica, vsako leto proda za pol milijarde žita. Škoda le, da prehaja svet čimdalje bolj v roke veleposestva in da tudi obdelovanje še ni na višku (primerjaj stran 41).

Na jako dobrem glasu je ogrsko vino. Ogrsko lahko prištevamo med prve vinorodne dežele. Najbolj znan je Tokajec, potem pa Rust (severno Šopronja), Jager, Segsard in Vilani pri Pečuhu, Mediaš in Schäßburg na Erdeljskem. V zadnjih dveh desetletjih preteklega stoletja so trtna uš⁹⁰ in razne bolezni uničile jako veliko vinogradov; sedaj je pa zopet bolje, v dobrih letih pridelajo 4—4·5 milijonov hl vina.

Madjara si ne moremo misliti brez konja — tab. IX. —, stepa je bila včasih edino torišče njegovega življenja. Še danes je Ogrska v Srednji Evropi najbolj bogata konj. Majhni so, a izredno hitri in žilavi. Štiri znamenite žrebčarne: južno Komorna Babolna in Kiš-Ber, pri Aradu Mezöhegyeš, Fogaraš. Govedo ne daje dosti mleka (isto kakor podolsko), služi nam za vprego in za dobavo mesa. Glede goveda so Alpe veliko na boljsem. Redijo pa alpske vrste na Gornjem Ogrskem, tam dobivamo torej tudi sir in surovo maslo. Na jugu in na Erdeljskem bivol. Prašičereja je na jako dobrem glasu (hrastovi gozdi), Madjar in Nemec se hranita s svinjino; velikansk izvoz slanine. Rumunu pa daje ovca hrano in obleko. Kakor v Alpah in sploh v Srednji Evropi ovčjereja tudi na Ogrskem nazaduje, zlasti vrste s finejšo volno; ovce redijo sedaj bolj za dobavo mesa. Ogromen dobiček prinaša izvoz perotnine in jajc. Čebelarstvo je povsod razvito; sviloprejki ugoden je jug.

⁹⁰ Zanimivo je, da se trtna uš ne loti trte na svižninah.

Lov je na Ogrskem velikega pomena; v Karpatih še medved, ris, divji prešič, povsod v gorovju dosti jelenov, srn i. t. d., v nižinah velikanske množice vodnih ptic. Ribištvo se ponaša z bogatimi dohodki, večkrat so ribe ljudska hrana; v prvi vrsti imenujmo Tiso in Donavo ter Blatno Jezero.

Gozdarstvo se je v novejšem času zelo dvignilo. Višji deli so do 50 % pokriti z gozdom, semintja seveda še več. Četrtnina gozda sestoji iz hrastov, polovica iz bukev in drugih listovcev, slaba četrtnina iz iglastega drevja, zlasti bolj visoko. Les izvažajo deloma v nižino, deloma pa že tudi v inozemstvo.

Rударstvo.

Splošno se glede rudnin Ogrska ne more primerjati z Avstrijo (videli bomo še Bojično Gmoto), a ima nekatere posebnosti, ki jih v Avstriji ni in ki ji dajo glas rudnin izredno bogate dežele. Znano je ogrsko zlato (v Erd. Rudogorju Zalatna, Abrudbanya, Ofenbanya, Verešpatak, v gorovju Gutin Nagy-Banya, dalje Ščavnica in Kremnica); letno okoli 3000 kg, sicer 50 % evropskega zlata, a niti $\frac{1}{2}$ % svetovne produkcije. Srebro (ca. 20.000 kg) dobivajo istotam, ravnotako svinec. Važnejše je pa železo in premog. Železno rudo (okoli 20 milijonov stotov letno) kopljejo ob gornjem Hernadu, Hronu itd., v Erd. Rudogorju ter v Banatskem Gorovju (Oravica in Rešica). Dobro je, da se blizu železa nahaja skoro povsod tudi premog. Črnega premoga Ogrska nima dosti (letno nad 12 milj. stotov): pri Pečuhu in pri Oravici. Veliko več je pa rjavega premoga (okoli 75 milj. stotov); Šalgo-Tarjan na jugu lučenskega kotla, Anina v Banatu, Petrošenj, Bakonjski Les, pri Budimu itd.⁹¹ Z železom od Hernada in premogom iz Šalgo-Tarjana je omogočena velika železna industrija pri Miškovcu (Dioš-Györ); isto v Banatu (Anina, Rešica). Tudi soli je dosti (letna produkcija nad 2 milj. stotov): Maroš-Ujvar ob Maruši, Dešakna pri Dešu ob sotočju M. in V. Samoša in ob gornji Tisi Akna-Slatina, Akna-Šugatag ter Ronasek. Drugih mineralij je malo. V Alföldu soliter in soda. Ob številnih prelomnicah so privreli na dan zdravilni vreli; najznamenitejši so: v dolini Vaga Pištani in Trenčinske Toplice, ob Visoki Tatri Smokovce,⁹² Budim, ob Blatnem Jezeru Balatoh Füred, ob Črni Herkulovi Vari.

⁹¹ L. 1911 črnega in rjavega premoga skupaj 95 milj. stotov.

⁹² Na naših kartah Schmecks ali Tatra Füred.

Industrija.

Samo kakih 13% prebivalstva se peča z industrijo. Karta 47. Domača obrt (izdelki iz lesa, slame itd.) je sicer povsod razširjena, ne tako pa veleobrt, akoravno jo vlada podpira kar more. Opira se na domače pridelke. Zato je v prvi vrsti treba imenovati inlinarstvo s središči Budimpešta, Debrecin, Vel. Varadin, Arad in Temešvar. Sledijo žganjarne, po celem Ogrskem; pivovarne, zlasti okoli Budimpešte; tovarne sladkorja na severu; tobačne tovarne, 21; usnjarne, papirnice, žage, steklarne (Šalgotarjan), izdelovanje užigalic itd. Svilo izdeluje Pančevo in Novi Sad, porcelan in majolike Pečuh, sukno severni kraji (Lučenec); lončarstvo je povsod doma. Železno industrijo že poznamo (Anina, Rešica, Arad, Dioš-Györ, Budimpešta), stroje izdeluje Budimpešta, Rab in Arad. Čisto nič razvita pa ni tekstilna industrija, vse tovrstno blago morajo uvažati iz Avstrije, za ca. 600 milijonov kron na leto. Niti najmanje ne morejo zadovoljiti potreb predilnice in tkalnice bombaža v Budimpešti in Požunu, par tovaren za lan in volno na severu, industrija konoplje in džute v Segedinu in Budimpešti itd. V Segedinu ladjedelnice.

Promet.

Na Ogrskem promet nima premagati takih težkoč kakor v Alpah ali na Krasu, akoravno večkrat niso majhne (močvirja, široke reke). Ravno radi tega je potreba železnic tem večja, ker so ceste slabe, prašne ali pa blatne. Vse železnice so zgrajene po enotnem, dobro zamišljenem načrtu, vse se osredotoči v Budimpešti (prim. karto 44). Plačamo samo do 225 km, naprej nič več, zato je tudi ovinek čez Budimpešto lažji. Sicer je pa vozni red tako sestavljen, da moramo pri vsaki daljši vožnji skozi Budimpešto, če nočemo izgubiti preveč časa. Glavna proga sledi svetovni prometni črti med zahodom in jugovzhodom: Požun—Nove Zamke (Neuhäusel)—Budimpešta—Subotica—Belgrad—Niš—Solun ali Carigrad; od Budimpešte pa tudi Segedin—Porta orientalis—Ršava—Bukarešt—Konštanca ob Črnem Morju, se ogne Klisure—Kazana. Važna je železnica Budimpešta—Vel. Varadin—Kluž (Klausenburg)—Brašov—Bukarešt. Zopet drugi radij gre čez Zagreb na Reko; proti severu skozi dolino Vaga čez sedlo Jablunkov ali Jablonkov v Šlezijo in Nemčijo; do Jablunkova pride tudi znana železnica Budimpešta—Miškovec—Košice in

gre dalje do Bohumina (Košiško-Bohuminska proga, Kaschau-Oderberg-Bahn). Glede zvez z Galicijo in Rusijo str. 11 in za vse te in druge železnice karta 44!

Važnejši kraji.

Budimpešta sestoji iz starega, nekdam čisto nemškega Budima in pa madjarske mestne vasi Pešte; a značaj obeh je izginil in nastalo je novo moderno mesto. Lega je izredno ugodna: Svetovna pot, ki smo jo že omenili, združi pota iz dolin Vaga, Nitre in Hrona ter jih privede iz sredogorja pri Budimpešti. Tu sem hiti tudi cesta Dunaj—Rab—Totis, hoče čez Donavo, severno Budimpešte sta dva rokava, južno tudi, samo na tej točki en sam. Isto ugodnost ima proga od Reke sem, stremeča ob pobočju sredogorja proti mostu čez Donavo in nadalje v nižino. Iz lučenskega kotla, od Hernada sem je dohod do Budimpešte lahek, pa tudi nadaljna pot do morja gre čez Budimpešto. Vrhtega stopi tukaj še Donava iz sredogorja. Vse te ceste se združijo v eni točki in se potem zopet kot žarki razpršijo na vse strani vetrovnice proti vzhodu in jugu. Ravnotako pa tudi ta pota — od juga in vzhoda — iščejo prehoda čez Donavo, najugodnejši je pri Budimpešti. Ker je dobava surovin — tudi vsled izredno nizkega ogrskega tarifa — zelo olahkočena, Budimpešta ni samo prvo trgovsko, temveč tudi prvo industrijsko mesto Ogrske. Vrhtega pa politično in duševno središče madjarstva. Zato ni čuda, da se je prebivalstvo zelo pomnožilo, l. 1869 271.000, sedaj pa 882.000.

Ker je Budimpešta vsestransko tako izrazito središče, so ostala druga mesta majhna, samo Segedin ima čez 100,000 prebivalcev, 118, a tudi to ni veliko v primeri z glavnim mestom (prim. Prago, Pariz, v manjšem obsegu našo Ljubljano).

Mesta Male ogrske nižine imajo značaj naših mest, ne madjarskih vasij. Pri Brucku prekoračimo Litvo, uporabimo suho pot po Parkdorfski pustinji med Donavo na severu in Hanšagom na jugu in premostimo Rabo. Rab 44 potegne nase tudi pot od Šopronja 34 med Hanšagom in poplavljaljočo Rabo in iz srednje Štajerske čez Kamenec (Steinamanger) 31. Od Raba proti vzhodu gredo ceste zopet na vse strani, glavna ob Donavi do Komorna 22 in odtod čez Totis v Budimpešto. Zvezo Dunaj—Rab—Budimpešta imenujejo „mesarsko cesto“, že v srednjem veku je dobival Dunaj tod svoje meso. Od Raba jo

lahko mahnemo čez zarezo Mor proti Stolnemu Belgradu 37 in dalje proti jugu ali pa čez Kamenec in Veliko Kanižo 26. Mimo Kaniže tudi železnica Pragersko—Budimpešta. Od Dunaja mimo Dunajskega Novega Mesta in Šopronja direktna zveza na Hrvaško.

Ob vstopu Donave v Malo ogrsko nižino med Malini Karpati in Litvanskimi Gorami staro znamenito mesto Požun 78, križišče podonavske ceste s poti od juga proti severu, most, izhodišče železnice v dolino Vaga in čez Jablonko. Sicer je pa tu gori malo mest ob Donavi, umaknejo se na suhi rob, kjer so varna pred poplavami. Od Požuna proti vzhodu držeča pot se v velikem loku ogne Donave, mora prekoračiti več rek in nima zato onega pomena kakor „mesarska cesta“. Vsprejme pota, ki prihajajo po dolinah Vaga, Nitre in Hrona proti jugu; večjega pomena so le Nove Zamke pri prehodu čez Nitro. Komoran 22 ob sotočju Donave, Vaga in Nitre je ostal majhen, vedne poplave. Majhen je Ostrogon (Gran) 18; tu ogrski primas. Ker postane tukaj tudi levi breg Donave trden, zato most. Pot v Budimpešto lahko skrajšamo skozi zarezo Vöröšvar. Višje gori imata nekoliko pomena samo Trnava in Nitra 16 ob vstopu Vaga in Nitre v nižino. Na jugu se ponaša Pečuh s 50.000 prebivalci, bližina premogovnikov. Pri izstopu važnih cest v nižino so nastala tudi na severovzhodu večja selišča, Jager 28, Miškovec 51 (z Dioš-Györom 60), Košice 44; Jager vino, Miškovec industrija, Košice izhodišče železnice čez Jablonko in mimo Prešova (Eperješ) ter ob Popradu v Galicijo. Druga obrobna mesta ob izstopu cest iz gorovja so manjše važnosti, Ungvar 17, Munkač 17 in bolj notri Marmaroš Siget 17. Ob izstopu rek iz Erdeljske mostovi, večja mesta: Satmar Nemeti 35 ob Samošu; Veliki Varadin 64 ob Bistrem Krišu, lahek prehod proti Klužu; Arad 63 ob Maruši — blizu tam Vilagoš; Temešvar 72 ob Begi blizu Temeša, glavni kraj Banata. V Banatu še Vel. Bečkerek 26 in Vel. Kikinda 24.

S temi mesti prehajamo k onim selom, ki imajo velikost mest, a zušanost vasij. Največ jih je med Donavo in Tiso, a tudi onostran Tise. Omenimo: Jasberenj 30, Nyiregyhaza 38, Debrecin 93, Cegled 34, Kečkemet 67, Solnok 29, Felegyhaza 35, Hodmezö Vašarhelj 62, Bekeš-Čaba 43, tudi Subotica 95 in Segedin, Zombor 31. Važen most čez Donavo pri Novem Sadu 34.

Na Erdeljsko pridemo prav lahko ob Maruši, zelo hitro pa ob Bistrem Krišu do Mal. Samoša. Tu je Kluž zelo narastel, 61, je večji nego so druga erdeljska mesta. Je tudi središče madjarizacije med Rumuni, steber med centrom Ogrske in Seklerji (prim. narodnostno karto); zato tudi madjarsko vseučilišče. Pravega središča pa na Erdeljskem ni, smo videli že pri rekah. V Burči Brašov 41, izhodišče železnice na Rumunsko. Severno Alutinega proriva stari Sibirij 33, glavni kraj fogaraškega kotla. V sredi še Maroš—Vašarhelj 26.

Galicija in Bukovina.

Severno in severovzhodno Karpatov se razprostira velika valovita nižina, odprta proti severu. Meja proti Ogrski gre večinoma po peščencu, z ostalo Avstrijo je zvezana samo po Visli. Karpati se polagoma znižajo in prehajajo v valovit svet, ki je n. pr. pri Krakovu vsled gričevja na severu samo še 8 *km* širok. Proti vzhodu se razširi, ob Visloku n. pr. je njegovã razsežnost od juga proti severu nad 100 *km*, nato je zopet ožji in spremlja Karpate v poprečni širini 40 *km*. V zahodni Galiciji je led glacialne dobe segel daleč proti jugu, v vzhodni Galiciji je pokrtil samo severni del; umaknivši se je zapustil mogočne groblje. To se pozna še danes, neprestano menjavanje gričev in kadunj, neenakomerni valovi. Voda večkrat ne more odtekat, zato dosti močvirja; večkrat je veter znesel pesek v svižnine, zlasti ob dolnjem Sanu. Višine gričevja niso velike, najvišja točka komaj 260 *m* nad morjem. Vodo odvaja Visla z dotoki Sola, Skava, Raba, Dunajec, Visloka in San, v kojega se izliva še Vislok. Severno Visle se dviga geologično jako staro Krakovsko gričevje, del Južnopoljske grude; gospodarsko velike važnosti, ker vsebuje železo in ogromne pole črnega premoga (glej karto Nemčije št. 25). Avstrija ima samo košček grude, drugo si razdelita Rusija in Nemčija; zlasti Nemčija je dobrine zemlje zelo izkoristila.

Valoviti svet pred Karpati na vzhodu s poprečno širino 40 *km* je višji nego na zahodu, 300—500 *m*, višine pokrite v večjem obsegu že s prhom. Dnjestr s svojimi številnimi dotoki, potem pa Prut in Seret tekô v širokih dolinah po njem (dotoke po karti!).

Ko se pa Dnjestr oddalji od Karpatov, se njegova dolina naenkrat stisne in zoži, ravnotake so doline rek, dotekajočih

mu s severa: zaril se je v trdo kamenje stare Podolske Planote, ki se brez vidne meje izloči iz sveta pred Karpati. Vemo že, da je ostala ta planota v geološki preteklosti popolnoma mirna (str. 16), a morje jo je večkrat poplavelo; tako jo je tudi mlado morje pred Karpati zadelalo s svojimi odkladninami. Dnjestr, tekoč po njih, jih je prejedel, naenkrat je pa na trdem kamenju stare grude. (Prim. Donavo, str. 53.) Stopajoč ob pobočju rek na planoti proti strugi pridemo do vedno starejših plasti.

Planota je sedaj pokrita večjidel s prhom, vijugaste reke so globoko zarite. Začenja se na avstrijsko-ruski meji v sredi med Sanom in Bugom s širino 20—30 km; višina 400 m jo dviga visoko nad okolieo na vzhodu in zahodu z višino ca. 200 m. Vzhodni rob začetnega pasu prehaja nekako pri Lvovu iz smeri S E v smer E in ob izviru Buga v smer N E, blizu Brodija zapusti Avstrijo. Zahodni rob pa obdrži smer S E in izgine, kakor smo videli, pod karpatskimi odkladninami. Zato se na tej strani planota tudi ne dviga tako nad okolieo kakor na severu nad kotlom, v katerem zbirata vodo Bug in Stir. Ta kotel v podobi polukroga (na kartah dobro vidno) je torej za 200 m nižji nego rob obdajajoče ga planote. Severni ledeniki so tudi tukaj zapustili svoje sledove, ilovico in pesek — kakor na zahodu —, voda iz kotanj težko odteka, zato močvirja, med njimi so se nakopičile svižnine. Le proti jugu nastopi prh in z njim večja rodovitost.

Gališke reke so zelo vijugaste, zlasti na planoti; ker je padec majhen, večkrat poplave. Vlada bo uvedla regulacijo, mislijo tudi na prekope med Odro in Vislo ter Vislo in Dnjestrom. Sedaj služijo reke večinoma transportu lesa iz Karpatov, posebno Visla in Dnjestr.

Glede podnebja gl. zlasti str. 27, 28, 30, 33, 37. Klima je kontinentalen, in sicer tem bolj, čim dalje gremo proti vzhodu, v Krakovu amplituda nad 22°, v Černovicah pa nad 25° C! Letna temperatura pod 8° C. Vrhtega imajo topli in mrzli vetrovi Rusije prost dohod. Padavine ni toliko kot n. pr. v Alpah, a zadostuje, ker dežuje ponajveč poleti, potem pa spomladi (str. 37). Vsled majhne padavine pontska flora; stepa, v kolikor je ni človek preobrazil; drevja v nižini ni, gl. str. 97.

Ker so tla večjidel ravna in je svet v splošnem rodovit (popolnoma nerodovitnega je samo 3·5%), zlasti kjer se razprostira prh, sta Galicija in Bukovina deželi kmetijstva; samo

da je glede areala v Galiciji na prvem mestu polje, v Bukovini pa gozd (gl. stran 40 in tab. X). Od sto ljudi je tri četrtine kmetov, gl. tabelo IX. Galicija in Bukovina sta med prvimi poljedelskimi deželami monarhije, vendar preostane le v Galiciji in tudi tukaj le pri zelo dobri letini nekaj žita za izvoz. Vzrok je slabo obdelovanje, kmetje si še strojev ne morejo kupiti, tretjina zemlje je v rokah veleposestva (prim. Ogrsko), prebivalstvo je izredno gosto, 102 na km^2 v Galiciji, 77 v Bukovini, splošno 100. Ta gostota je za poljedelske kraje v naših klimatih prevelika, zlasti še, če pogledamo na razsežnost gozda, v Galiciji dobra četrtina zemlje, v Bukovini nad dve petini. Seveda je v gozdu prebivalstvo veliko redkejše, zato pa v drugih okrajih tem gostejše, in zato tudi tako izseljevanje (gl. tabelo II.). Na zahodu je (kakor na Moravskem) celó gorovje visoko gori pokrito z vasmi in seli, na vzhodu pa ne; ta del gorovja je v celem karpatskem ozemlju najmanj obljuden.

Najbolje se godi židom ($\frac{0}{100}$ str. 48!), v kojih rokah je skoraj vsa trgovina, v Galiciji tudi obrt in kojih vloga je torej tu gori izredno velika. Veleposestvo je ali židovsko ali poljsko. Poljaki ($\frac{0}{100}$ str. 46!) imajo politično premoč; njih domovina je zahodna Galicija, stanujejo pa v jezikovnih otokih tudi na vzhodu, celó v Bukovini ($4\frac{5}{100}$). Opazimo pa pri Poljakih veliko razliko med plemiči in kmetom; kmetje v gorah „Gorali“. Najslabše se godi Rusinom in Rumunom, zlasti prvim; v gorah jim pravimo Huzuli. Nemcev je veliko v Bukovini ($8\frac{5}{100}$, če odštejemo Žide, ki pri ljudskem štetju navedejo nemščino kot občevalni jezik). Analfabetov se je kar ustrašiti (gl. tab. VII.).

Glavni sadeži so rž in oves (zlasti v višjih delih) ter pšenica, ta bolj na Podolski Planoti (dobra zemlja in pa večja poletna toplota); v Bukovini je pa na prvem mestu koroza.⁹³ Tudi ječmena je veliko. Krompir je povsod razširjen — ljudska hrana in pa žganje —; sočivja je dosti, lan in konoplja uspevata jako dobro.⁹⁴ Tobak zelo sadijo (pet tobačnih tovaren), sadjarstvo še

⁹³ Pšenica je pokrivala l. 1909 v Galiciji: 14 $\frac{0}{100}$ obdelanega sveta, v Bukovini 6·1, rž 18·7 in 8·4, ječmen 9·2 in 10, oves 17·5 in 16·2, koroza 2·2 in 23·6, krompir 13·1 in 10·9, lan in konoplja 1 in 2, sočivje 4 in 2. Vrednost pridelanih sadežev se pa seveda ne izraža v istih odstotkih, pri pšenici je n. pr. veliko večja, pri krompirju mnogo manjša itd.

⁹⁴ Galicijo in Bukovino si predstavljamo navadno premajhne; njihova površina je za devet Kranjskih, skoro tretjina Avstrije (gl. tab. I.) in skoro osmina cele monarhije, prebivalstvo pa za 16 Kranjskih, skoro tretjina

ni posebno razvito, sladkorna pesa še nima velikega pomena; vinska trta tu gori ne uspeva več.

Gozd prinaša dosti dobička, bodisi da les kar izvažajo, bodisi da ga doma obdelajo. V gozdu tudi dosti divjačine.

Živinoreja se vedno bolj dviga, tudi kar se tiče kakovosti; povsod je doma, v gorovju in v ravnini (gl. tabelo IX.). Kakor ogrsko govedo tudi podolsko ne daje dosti mleka, imajo ga za delo in za dobavo mesa. Mnogo ga prodajo, ravnotako tudi prašiče; te redijo le bolj v ravnini. Veliko prodajo tudi perotnine in jaje. Reja ovâc in kozâ nazaduje, kakor skoro povsod v Srednji Evropi, le v Bukovini je število ovac l. 1910 nekoliko večje nego l. 1900.

Konj ima pa Galicija absolutno in relativno največ v Avstriji, polovico vseh = 900.000, na 100 ljudi dvanajst.⁹⁵ Konji so majhni, a vztrajni, zlasti huzulski. Žrebčarna v Radovcu v Bukovini.

Rudarstvo. V peščenju in glini sol in petrolej, velike važnosti. Kamena sol v Bohniji in Vielički, soline v Kalušu (pri Stanislavovu) in Kačiki (južna Bukovina), vsa sol polovica avstr. soli; v Kalušu tudi kalijeve solne vrste.⁹⁶ Petrolej dobivajo zlasti pri Šodnici, Borislavu in Tustanovicah, čistilnice so v Drohobiču.⁹⁷ Pri Borislavu tudi kamneni vosek. Drugi darovi zemeljskih plasti niso tolike važnosti; pri Krakovu črni premog in železo, pa tudi cink, svinec in žveplo, v vzhodni Galiciji nekaj rjavega premoga, v Bukovini še malo bakrene in mangrove rude, zlasti pri Jakobeniju.

Industrija. Z Ogrsko vred je Galiciji in Bukovini lastno pomanjkanje industrije, industrijske izdelke večinoma uvažajo v zamenjavo domačih dobrin: žita, moke, lesa, soli, petroleja, živine, jaje in špirta. Zadnji je produkt stare domače industrije; poleg tega se peča domača obrt z izdelovanjem sukna, platna,

Avstrije in šestina monarhije. Pri ogromni površini Galicije pomeni 1 % obdelanega sveta 38.000 *ha*! Na Kranjskem meri ves obdelani svet ca. 150.000 *ha*, glavni sadež pšenica 27.000 *ha*. V Galiciji n. pr. pšenica 542.000 *ha*, nad polovico Kranjske, rž 711.000 *ha*, skoro $\frac{3}{4}$ kranjsko površine.

⁹⁵ Dolnja Avstrija 5, Gornja Avstrija 8, Štajerska 5, Salcburška 6, Koroška 8, Kranjska 5, Primorska 4, Dalmacija 11, Tirolska in Predarlška 3, Češka 4, Moravska 5,5, Šlezija 4, Bukovina 8. Prim. tudi Rusijo 23, Unijo 29, Argentino 148, Kanado 40.

⁹⁶ Okoli 130.000 stotov letno.

⁹⁷ Letno sedaj 1'6 do 2 milijonov ton = 5 % svotovne produkcije.

glinaste in lesene robe itd.; večja podjetja so se šele začela: mlini, žage, papirnice, žganjarne, usnjarne, opekarne, suknarne, produkcija jesiha. Malo razvito je varenje piva, pridobivanje sladkorja, kemična industrija; stroje izdelujejo v Sanoku in Krakovu; tobačne tovarne smo že omenili. Stara in popolnoma zase je pa veleindustrija sukna v Biali, se naslanja že na obrtno Šlezijo.

Promet. Ogiba se močvirja na severu in gorovja na jugu, zato gre glavna prometna črta nekako v sredi po celi deželi v smeri WE in potem NW-SE: Bohumin ob Odri—Krakov—Przemiśl—Lvov—Stanislavov—Černovice; od Lvova se odcepita železnici proti Rusiji v Brodi in mimo Tarnopola v Podvoločisko, od Černovic pa gre ob Prutu ena proga v Novosielico na Ruskem, druga pa čez Seret in ob Sučavi v Rumunijo. Samo po teh progah vozijo tudi brzovlaki. Vzporedno z glavno črto vozi ob robu gorovja gališka transverzalka: Bielsko (Bielitz)—Novi Sač (Neu-Sandez)—Hirov—Strij—Stanislavov (tu se križata)—Bučač—Husiatin ob ruski meji. Železnice, prihajajoče iz Karpatov, križajo najprvo transverzalko in se združijo nato z glavno črto (glej karto!).

Znamenitejši kraji. V kotu med Rusijo, prusko in avstrijsko Šlezijo ter Galicijo se stekajo ceste od vseh strani; prometne črte, odtekajoče proti vzhodu, se morajo kmalu združiti, na severu je krakovsko gričevje, na jugu Karpati, v sredi le malo prostora. To zarezo porabi tudi Visla, ki postane tukaj plovna za manjše ladje. Ravno tukaj ina pa reka skalnate bregove, lahko so jo premostili in zvezali gričevje na jugu in severu. S tem je označena važnost Krakova 152. Kot močna trdnjava zapira pot sovražniku, prodirajočemu od vzhoda, kot križišče cest je postal važno trgovsko mesto; v zadnjem času tudi industrija. Krakov je vrhtega duševno središče Poljakov (vseučilišče, akademija), poln zgodovinskih spominov.

Kjer prekorači glavna črta ceste in reke, prihajajoče iz Karpatov, nastane kako večje trgovsko in prometno središče, tako Tarnov 37 ob izstopu Dunajca in železnice v nižino, Rzešov 27 ob Wisloku, Jaroslav 25 in Przemiśl 54 ob Sanu. Na transverzalki ob sotočju Dunajca in Poprada Novi Sač 25. Przemiśl leži ob glavni črti tam, kjer stopi San v odprto nižino, a je zvezan tudi s transverzalko, varuje važni prehod Lupkov (na Ogrsko), dalje prehod od Visle do Dnjestra: zato

strategično imenitna točka, močna trdnjava, vsled stekanja potov pa tudi važno tržišče.

Nadaljnja pot proti Rusiji (Kijev) je jasno načrtana, izbrati si mora severni rob Podolske Planote med močvirjem ob Bugu in Stiru na severu ter med globoko zarezanimi dolinami Podolske Planote na jugu. To je edina možna pot, koji se ne stavijo posebne ovire. Na sredi roba se cepi, en del gre ob robu dalje (Brodi), drugi pa ob gornjem teku Dnjeprovih dotokov, ko se še niso globoko zarili in so doline še široke (proti Tarnopolu in dalje).

Tudi od severozahoda prihaja po začetnih višavah planote eesta proti sredi roba, od tu pa odhajajo zopet druga pota dalje proti jugu čez Karpate in v Rumunijo. Lvov je torej zelo važna točka, križišče cest; zato tudi dosti trgovine, nekaj industrije. Lega ga veliko bolj vsposobi za glavno mesto kot obrobni Krakov, prebivalstvo hitro raste, sedaj 206, večinoma Poljaki.⁹⁸

Mesta na Podolski Planoti ležijo večinoma ob mostovih čez reke ali pa sicer ob ugodnih točkah; mej prvimi Tarnopol 34, mej drugimi Brodi 18. Važna so kot tržišča za žito in živino. Isto velja o mestih na jugu, pred Karpati, ki so nastala ravnatko večjidel ob prehodih glavnih črt čez reke in karpatske eeste (primerjaj glavno prometno eesto pred Alpami in pa pravokotne črte iz Alp); tudi tukaj žito in živina. Sambor 20, še ob Dnjestru; druga mesta se pa ognejo globoke, ozke in vijugaste Dujestrove doline, ki se zarije kinalu za Samborom v Podolsko Planoto, umaknejo se na rob karpatskega gričevja: Drohobič 35 je že znan, Strij 31, Stanislavov 33, Kolomija 43. Černovice ob skrajnem robu Karpatov, tam kjer stopi Prut iz gričevja in se eepita cesti v Rusijo in Rumunijo, so zelo narastle, 87.000 prebivalcev;⁹⁹ precejšnja trgovina. Radovec 17 in Sučava 12 tržita z Rumunijo.

Bojična Gmota.

Geologični pregled str. 15—27. Karpatski zahodni odtoki nas privedejo do globoke zareze ob Moravi. Moravski kotel je udorina med Karpati na vzhodu in Bojično Gmoto na zahodu,

⁹⁸ Lvov je poljski jezikovni otok sredi med Rusini (primerjaj Kluž). L. 1910 86% Poljakov, 11% Rusinov, 3% Nemcev (teh l. 1900 še 13%, že znani pojav).

⁹⁹ Skoro polovica je nemška, 48%, Poljakov nad 17%!, Rusinov 18%, Rumunov 16%: ves predkarpatski mozaik. Nemško vseučilišče.

napolnjena z mlajšimi usedninami. Semintja štrlijo iz nje ostanki zveze med Alpami in Karpati (Palavski vrhovi, Hribi, gl. str. 54). Nizki svet na Moravskem in v Šleziji loči torej dva čisto drugačna dela monarhije (geologično), po svojih rekah ju pa spaja; zato prištevamo celo Moravsko in tudi Šlezijo v marsičem k Bojični Gmoti, akoravno sicer njiju vzhodni deli čisto nič ne spominjajo nanjo (prim. severno Bosno in Hrvaško ter Kras). Promet po zarezi je zelo lahek, na jug odprta pot proti Donavi, proti severovzhodu pa po nizki zarezi pri Hranicah 309 *m* brez vsake težkoče v obrečje Odre in Visle. Ob prelomnici Moravska Ostrava-Prerov-Brno-Znojmo-Huba (Kamp) -St. Pölten se začne Bojična Gmota. Prelomnica je povsod dobro izražena, višina roba 200—300 *m* nad okolico.

Prvi del, obstoječ večjidel iz granita, na vzhodu iz rule, je **Avstrijski granitni platô**, srednjevisoka valovita krajina z 900 do 1100 *m* visokimi vrhovi (Peilstein nad Donavo 1060 *m*, Viehberg 1111 *m*). Vzhodni rob se imejuo Manhartska višina. Pri Třešnovicah (Kerschbaum) star znamenit prehod 713 *m* iz Avstrije na Češko. Gmota bi po 50° lahko razdelili v severni in južni del. Sredina južnega dela je kadunja, robovi se dvigajo na jugu, j. vzh. in j. zahodu, vodovje gre proti sredini in tu proti severu. Najvišji je rob proti zahodu, **Češki Les**, dolg 200 *km*, ves arhaičen. Začne se brez prave meje proti platôju nekako pri Aigenu ob Mühli in sega v smeri NW in nazaduje N do zareze pri Waldsassenu. Med Domažlicami (Taus) in Brodom (Furth) zopet zareza, 452 *m*, stara zgodovinska pot iz Češke na Bavarsko. Dva dela: južno Domažlic **Šumava**, severni del imenujejo Čehi tako kakor celi rob, **Češki Les**, Nemci mu pa pravijo Oberpfälzer Wald. Šumava je nekako do višine 1200 *m* pokrita z gozdom (smreke in jelke), višji deli s travniki, le redkokolje goli skalnati vrhovi. Srednja višina grebena 950 *m*. Najvišji vrh na Avstrijskem je Plöckenstein 1378 *m*; Rokla (Rachel) 1452 *m* in Javor 1457 *m* sta že na Bavarskem. Šumava je videti nerazčlenjena, šele na jugu opazimo podolžnico Vltave. Na levem bregu gornje Vltave višine, pokrite z gozdi in močvirjem, nekteri deli precej visoki, tako Bovbin (Kubani) 1362 *m*; tu še pragozd. Polagoma se sklanja gorovje proti kotlu pri Budějovicah. V Šumavi mična jezera. Poleg že omenjene proge pri Domažlicah (Praga - Plzeň - Regensburg) železnica čez prelaza pri Eisensteinu in Kunžvartu (Kuschwarda), nad 900 *m*. Severni

del Češkega Lesa, od Domažlic do Waldsassena, ina že bolj značaj visoke planote, položni greben višin komaj 300—400 *m* nad okolico. Čerhov takoj ob začetku 1039 *m*. Nobenih železnic čez gorovje, četudi ni ovir; ni potrebe, ker imata obe strani iste življenske pogoje.

Smrečine dosegajo Avstrijo le v najskrajnejših odrastkih. Mejo proti Saški tvorijo najprvo Halštrowske Gore (Halštrov = Elster), potem pa 140 *km* dolge Rudne ali Krušne Gore Ob gornji Ohri med posamnimi skupinami lahek izhod, zato proge v Lipsko, Nürnberg in Regensburg. Rudne Gore so arhaične, prično se nekako pri Kraslicah, zelo vidno; dolina Ohre visoka nekako 200—400 *m*, srednja višina Rudnih Gora 850 *m*. Strmo padajo proti Češki, velikanska prelomnica, le iz Češke se vidijo kot gorovje; proti Saški se nalahno sklajnajo. Češka stran je zelo zaraščena, hitri potoki divjajo po njej, po saški strani se pa vijo med širokimi hrbti globoko zarezane reke. Vrhovi so pomaknjeni z grebenom vred na češko stran, najvišji je Keilberg 1244 *m*. Prometu se stavijo seveda velike ovire, zlasti iz Češke, vendar pet železnic. (Karta!) Ine pravi, da so bile gore enkrat bogate; rude so usahnile in ljudstvo se preživlja sedaj z domačo obrtjo.

Nasproti zahodnemu delu Rudnih Gorâ se dviga Cesarski Les (Judenhan 987 *m*) — za njim Tepelski vrhovi —, vmes 10 *km* široki jarek Ohre, v jarku rjavi premog pri Falknovu in pa kaolin. Ko se je zemlja vdrla, je privrela ob robovih na dan lava, ostanke vidimo v bazaltnih Dupovskih vrhovih (Burgstadl 932 *m*) in v Češkem Sredogorju (Milešovka 835 *m*). Skozi Dupovsko lavo se mora preriti Ohra, skozi Sredogorje pa Laba. Ohra namreč zapusti prelomnico, ki se nadaljuje v prvotni smeri NE ob podnožju Rudnih Gora. Ostanke vulkanične dobe so pa tudi še topli vrelci (Karlovi Vari, Toplice), slatine (Franceve in Marijine Lazně, Gießhübl). Rjavi premog nahajamo v jarku v ogromnih množinah tudi še ob Běli (Most, Duhcov).

Ob sedlu pri Naklěrovu (Nollendorf) se arhaik izgubi, naenkrat smo pred 50 do 60 *m* visoko steno iz peščenca; morje se je enkrat vrinilo na Češko in nam zapustilo ostanke, imenovane sedaj Polabsko Peščeno Gorovje. (Gl. str. 21.)

Laba si je morala s silo priboriti izhod, potoki so se zajedli v peščenec, ozke so doline, visoke in sila strmc so stene, akoravno je gorovje pravzaprav

le do 500 m visok platô. Peščenee nastopi v podobi kock (Quadersandstein). Promet se mu seveda ogne, železnica ob Labi je še zelo mlada, a tudi sedaj še samo ena proga, do gorovja pa dve. V prejšnjih časih je šel promet čez naklěrovsko sedlo (prim. bitke pred sto leti). Peščeneec je pokrajinsko prav lepa izprememba, a ime „Češko-saška Švica“ seveda ni kar nič primerno.

Granit na vzhodu se je pozneje dvignil, nastalo je valovito gričevje Lužiške Višine (Luže 791 m), raztezajoče se do udorine ob Nisi; jugovzhodni del se imenuje Ještěd (Ješken) 1010 m, podaljške lahko zasledujemo tja do Jaromeřa ob Labi. Ker je gorovje nizko in svet na vse strani odprt, zato je promet zelo lahak, več železnic. (Karta!)

Onostran udorine ob Nisi — Lužiška vrata — Jizerske Gore, prvi del Sudetov. Leti se razprostirajo v smeri NW-SE notri doli do Moravskih vrat (sedlo pri Hranicah), dolžina 260 km. Skoro vsi so arhaični (glej geol. pregled). Včasih so bili enotni, a endogene sile so jih raztrgale v več delov; po podolžnicah med posamnimi skupinami se vrši promet. Libovsko (Liebau) 514 m in pa Mittelwaldsko sedlo 531 m jih razdeli v tri dele.

Zahodni Sudeti se prično z omenjenimi Jizerskimi Gorami (Tafelfichte 1122 m), pokritimi docela z gozdi. Onostran Novosvětskega prelaza — med Jizero in Zacken — pa se dvigajo ponosni Krkonôši, najvišji del takozv. Nemškega Sredogorja, Snežka 1603 m. Dva grebena.

Višji deli so že kar alpski, par sto metrov nad gozdom se razprostirajo travniki, alpska flora jih diči, do poznega poletja ostanejo tu snežene krpe, mala gorska jezercna nas opominjajo na ledeniško dobo. Strmo pada voda v doline, Laba združi studence z obeh grebenov, med kterima začenja svoj tek, prodre južnega in stopi v nižino. Gorovje promet zelo ovira, srednja višina 1300 m, ceste se mu morajo ogniti.

Ob Libovskem sedlu izgine za kratko razdaljo arhaik, nastopijo mehkejše paleocoične plasti, razprostirajoče se še čez Labo in vsebujoče pri Zacleřu in Švadovicah sklade črnega premoga.

Arhaične so nato Bistriške¹⁰⁰ in Orličke Gore ob bregovih Divje Orlice, ravnatake so Sovine Gore, že na Nemškem. Med obema skupinama se je zemlja udrla, nastala je Kladska udorina,¹⁰¹ zalilo jo je morje krede (gl. str. 21 in karto 45); kameni labirint pri Adersbachu in kameno morje pri Toplicah nam pokaže ravno take izdelke glodanja, prepe-

¹⁰⁰ Habelschwerdter Gebirge.

¹⁰¹ Glatzer Gebirgskessel.

revanja itd., kakor smo jih videli ob Labi. Orličke Gore so do 1100 *m* visoke (Deštna 1114 *m*), a se do Mittelwaldskega prehoda zelo znižajo. Ob tem prehodu se izpremeni dosedanja jugovzhodna smer v severovzhodno. Vzhodni rob kladske udorine tvori z drugimi vrhovi vred Kralički Snežnik 1422 *m*; pravokotno na to skupino kot severovzhodni rob pa Rihleb-ske gore,¹⁰² segajo proti SE do Ranzovskega sedla 759 *m* (Ramsau). Od tu do Hranic pa se vleče široka planota Jesenikov. Prvi del, Visoki Jeseniki, je arhaičen in dosti visok, Praděd 1490 *m*; pokrit je z gozdom, a pas drevja neha tu že v višini 1100 *m*, vrhni deli nosijo zeleno travnato odejo, gorovje se nam vidi zato višje nego je. Od črte N. Libini-Vrbno¹⁰³ dalje proti SE ne opazimo več arhaika; samo paleocik, 400 do 600 *m* visoka planota, Nizki Jeseniki, nekteri grebeni še do 800 *m*.

Ob Moravi je globoka udorina, imenovana Olomucki kotel. Vzhodni rob tvorijo Nizki Jeseniki, zahodni pa ravno tako oblikovana paleocoična planota Hana. Peščenec, skrilavci, pa tudi apnenec iz dobe devona, v njem isti pojavi kakor pri nas na Krasu (podzemski voda, jame pri Slovpu, Mačoha itd.).

Ob Svitavi in od vzhoda zelo lahek prehod v obrečje Labe, do Třebove, zato pridejo tu kar tri proge skupaj (karta). Onostran Svitave nekako do studencev Dije tvori razvodje med Labo in Donavo zelo široki položni hrbet Češko-Moravske Višine; konča se ob znani prelomnici Brno-Znojmo s 100—200 *m* visokim robom, višina 400—700 *m*, včasih do 800 *m* (Javořice 835 *m*, Devet skal 837 *m*). Višina prehaja v Avstrijski granitni platô.

Olomucki kotel pa se razteza tudi v obrečje Bečve, čez Viškov (Wischau) v obrečje Dije in je po ožini pri Napajedli zvezan s kotlom ob dolnji Moravi in Diji; odkladnine morja so reke pretvorile v položno gričevje ali pa jih pokrile s peskom in glino, večkrat je pa veter nanesel prh, posebno v Hani.¹⁰⁴

Notranja Češka. Dva dela, južni in severni. Vltava nam kaže, kako se sklanja proti severu. Južni del je večinoma arhaičen, kamenje na vrhu zelo preperelo in rodovitno,

¹⁰² Reichensteiner Gebirge.

¹⁰³ Deutsch-Liebau—Würbental.

¹⁰⁴ Razlikovati moramo planoto in nižino Hana. Slednja v Olomuckem kotlu.

njiva za njivo. Arhaik se pokaže samo na nekterih višjih delih in v dolinah. Cela južna Češka je velikanska valovita planota, doline globoko zarežane, promet se jih ogiblje in se vrši po planoti. Par kotlov z mlajšimi usedninami: Budějoviški in Třeboňski (Wittingau), glina in pesek iz terciera, rjavi premog. Proti severozahodu silurska kadunja (str. 23), večinoma mehki skrilavci, iz kojih se dviga hrbet trdega kremenjaka, Brdi (Tok 857 m). Črni premog in železo.

Severovzhodni del notranje Češke je pa pokrit z odkladninami morja iz dobe krede (str. 21), zaliva ob Labi in pri Kladskem že poznamo. Zelo daleč proti jugu je valovalo zlasti na vzhodu, ob gornji Svitavi (gl. karto 45). A usednine morja so le deloma peščene, večinoma (zlasti na jugu) nahajamo lapor, velike kose je pa zakril prh; zato skoro povsod zelo rodovitnen svet.

Reke. Domalega cela Češka ima eno samo odvodnico: Vltavo-Labo. Vltava je do sotočja daljša in ima tudi več vode, a Laba je bila za razvoj Češke večjega pomena, namaka s svojimi dotoki rodovitno nižino; Vltava ima samo v kotlu pri Budějovicah nizke bregove, sicer pa teče v globoki zarezi, nobena železnica je ne spremlja; zato obdrži Laba ime. Dotoki Labe: Cidlina, Jizera, Plovčnica (Polzen); Upa, Metuja, Orlica, Lovčna, Hrudimka, Ohra, Běla. Dotoki Vltave: Malša (Maltsch), Lužnica, Sazava; Otava in Berovka ali Mža.¹⁰⁵

Labavltava je veliko važnejša vodna cesta nego Donava, promet mnogo večji. Saj voda sama že kaže smer proti Hamburgu, proti Atlantiku. Parniki gredo po Vltavi notri do Štětovice južno Prage, druge ladje pa do Budějovic. Ker na Češkem ne dežuje veliko, včasih ni dosti vode; pozimi ovira led. Velike družbe: „Zedinjene labske plovbene družbe“ in pa „Saško-češka parobrodna družba“. Donavski promet v Avstriji letno 2 milijona ton (str. 71), po Labi in Vltavi pa 45 do 5 milijonov; samo „Zedinjene družbe“ imajo letno do 4 milijone ton prometa, v glavnem izvoz premoga, sladkorja, žita, mineralij in kemikalij, 170 parnikov, 1200 vlačenic. Druga družba služi bolj osebneemu prometu, na leto milijon potnikov.

Moravske reke se strnejo nazadnje v Moravi, tudi Moravska ima torej eno samo odvodnico. Sudetske dotoke združi večinoma Dija, a šele tik pred izlivom v Moravo, in ravnotako

¹⁰⁵ Nemški atlanti imajo že od Plzña naprej označbo Berovka (Beraun), Čehi pa imenujejo celo reko Mža, le del od Berovna dalje včasih Berovnko. Mža sestoji iz več rek, ki se sestanejo pri Plzňu: Mža, Radbuza, Uhlava (Angel) in Uslava.

se združijo le-ti šele neposredno pred sotočjem z Dijo v eno žilo; Jihlava z Oslavo in Svatka s Svitavo. Glavni karpatski dotok je Bečva. V Vzhodni Šleziji Visla, v Zahodni pa Odra z dotoki Opava, Moravica (Mohra), Ostravica in Olša.

Klima.

Stran 27—37. Kljub večji širini je severni del za 2—3° C toplejši kakor jug, ker je nižji; zato tukaj sadje, sladkorna pesa, hmelj, pšenica, celo vinska trta, a vendar ne več koruza. Ohrski jarek je mrzlejši kakor ravnina, ker kotli, otoki mraza. Na jugu uspeva manj kočljivo žito, potem krompir, gozd. Še mrzlejšje so Rudne Gore, 4—5° manj nego nižina. Tudi Sudeti niso topli, žito samo do 900 *m*, v Šumavi do 1000 *m*. Že pri gozdu smo videli, da razni pasovi ne gredo visoko.

Par primerov: Praga januar — 1·5° C, julij 19·2, leto 8·8, Lovosice leto 8·9, Ustje (Außig) 8·7; Loket (Elbogen) v kotlu pri Falknovu — 2·7, 16·8, 7·01; Budějovice — 3·0, 17·7, leto sicer še 7·5, ker so Budějovice 384 *m* nad morjem, a ne daleč proč Vitoraz (ob gornji Lužnici) v Dolnji Avstriji samo 6·2°, višina 580 *m*; Abertham na Krušnih Gorah (890 *m*) leto 4·0°!

Šlezija je odprta mrzlim vetrovom od severa in severozahoda, zato je mrzlejša kakor Češka v isti širini, Moravska pa toplejša, ker je obrnjena proti jugu; Opava leto 7·7 (Praga 8·8), Znojmo že 8·6, druga Moravska proti jugovzhodu še ugodnejša (gl. str. 27 spodaj), zato že koruza.

Padavina str. 37 in karta 46. Malo dežja, a največ poleti. Včasih seveda tudi suša. Na Moravskem Polju včasih pod 40 *cm*, a zopet pravi čas. Sliko, ustvarjeno po sestavi tal in po podnebju, izpremeni človek.

Prebivalstvo.

Večkrat smo že omenili, da je promet med Češko in Moravsko zelo lahek, kljub višini, lažji nego proti Nemčiji. Zato je bila Češka z Moravsko skoro vedno združena, zaprta proti Nemčiji in kolikortoliko samostojna; zato je pa tudi ohranila slovansko prebivalstvo, dočim je ono na severu zapadlo germanizaciji. Pač so pa češki kralji sami poklicali nemške koloniste, ti so prekoračili gorovje in zasedli robove (zlasti znan v tem oziru je Přemisl Otokar II.) Nemci so ustanovili tudi mesta. V 15. in 16. stoletju se je začelo narodno gibanje Čehov, Nemci so iz čeških mest večinoma izginili, obdržali so se pa ob robovih. Tudi na Moravskem

so Čehi bolj v sredi, Nemci zlasti na severu. Nemških otokov je še nekaj: tako okoli Jihlave, Třebove, pri Budějovicah itd. Šlezija ni tako navezana na Češko kakor Moravska, ohranili smo jo samo deloma. Kot tretji narod stanujejo tu na vzhodu še Poljaki.

Včasih so bile stavbe samo lesene, sedaj vedno bolj zidaue. Navadno je vas dolga, hiše se nanizajo okoli ceste, včasih pa raztresena, zlasti na Moravskem. Mesta so večinoma nemškega izvora, hiše so okoli osrednjega trga.

‰ v posamnih deželah gl. str. 46. V vseh treh deželah je razmerje Slovanov in Nemcev 65:35. Glede konfesij str. 48; protestantje v Šleziji!

Zopet opozarjamo na razsežnost in pa na mnogobrojno prebivalstvo: osem Kranjskih, skoro 27‰ vse Avstrije, glede prebivalstva pa dvajset Kranjskih, 35·5‰ Avstrije.

Gostota. Nobena skupina dežel v Avstriji ni tako gosto naseljena kakor sudetska (tab. I.). A razlika je velika. Rodovitni (in kahor bomo videli, zelo industrialni) češki sever redi 200 do 500, celó do 900 prebivalcev na km^2 , jug mnogo manj. Tudi kotel ob Moravi, deli Šlezije itd. so izredno gosto naseljeni. Glej tudi str. 43.

Nekteri primeri. Okrajno glavarstvo Asch 316 na km^2 , Ustje 331, Most 302, Jablonec 471, Karlovi Vari 325, Karlin pri Pragi 333, Kraljevi Vinohradi 529, Pumburg 351, Toplice 522, Warnsdorf 498; če ne vidimo števila 900, moramo pomisliti, da naštevamo cela okrajna glavarstva, kojih posamni deli imajo deloma gostejše prebivalstvo. Pač pa vidimo kot izjemo Moravsko Ostravo 1123; v Šleziji največ Frištat (Freistadt) 385. Nasprotno pa: Kaplice (južna Češka) 59, Krumlov (Krumau) istotam 58, Kralovica severno Plzňa 54; manj pa nobeno okrajno glavarstvo, pač pa posamni deli.

Sudetske dežele so vsestransko oblagodarjene, a pridni in podjetni prebivalci znajo darove zemlje tudi izkoristiti. Skoro vsaka panoga je na višku. Sicer so dežele že močno industrializirane, a kmetijstvo zavzema še vedno zelo častno mesto.

Kmetijstvo.

Na Češkem in v Šleziji je kmetov nekako tretjina prebivalcev, na Moravskem dobri dve petini. Tabela IX.¹⁰⁶ Kmet se nima boriti s takimi težkočami kakor prebivalec v Alpah ali na Krasu. Svet je primeroma nizek in kolikortoliko raven, plasti

¹⁰⁶ Upoštevati moramo, da so danes odstotki kmečkega prebivalstva nekoliko manjši nego l. 1900.

večidel rodovitne, apnenca ni skoro nič, arhaiška prst redi vsaj gozd, pa tudi njive, veliki deli so pokriti z rodovitim laporjem in prhoni. Moča je zadostna, klima pripraven. Neproduktivnega sveta je zelo malo. Veliko zemlje je last veleposestva, kar pa v teh deželah ne vpliva tako slabo kakor drugje.

Kulturni areali str. 40 in tabela X. Na prvem mestu — glede površine in dohodkov — je rž, zlasti ob Češkem Lesu, na Češko - mor. Višini, v Sudetih, pa tudi drugje. Sledi oves — v višjih delih —, je čmen bolj v nižinah, nato pšenica ob Vltavi, v nižini krede, v Hani (v olomuškem kotlu), na južnem Moravskem itd. Na Moravskem tudi kuruza, zaradi zadostne poletne toplote. Na višjem svetu poleg ovsu zlasti krompir — pa tudi drugje —, kakor v Galiciji poleg ljudske hrane za dobavo špirlita. Zelo veliko gojijo sladkorne pese, na Češkem zlasti v severni nižini, na Moravskem od Dije do Olomuca itd. Sočivja je povsod dosti, lan uspeva bolj v višavju, konoplja v nižini. Znamenit je češki hmelj, posebno v trikotniku Žatec—Lovni—Rakovnik (Saaz—Laun—Rakonitz), potem okoli Litoměřic—Rovdnice—Ustěka in Dube (Leitmeritz—Raudnitz—Auscha—Dauba), na Moravskem pa pri Přerovu. Na južnem Moravskem od Znojma tja do karpatskega pobočja uspeva vinska trta, a vsled ugodnega podnebja tudi na Češkem pri Mělniku in Žernoseku. Sadja pridelajo največ v severni nižini, najboljše vrste pri Litoměřicah¹⁰⁷.

Ker ne dežuje toliko kot n. pr. v Alpah, niso travniki in pašniki tako dobri, je jih tudi manj, zato živinoreja glede množine ne more tekmovali z ono v alpskih pokrajinah; tudi glede kakovosti ne, a včasih jo v tem vendar dosega (prim. izvrstno govedo v dolini Ohre, sploh v krajini sladkorne pese, pri Novem Jičinu in Fulneku ob gornji Odri, kojim krajem so dali Nemci značilno ime „Kuhländchen“). V Hani izvrstni konji, pa tudi drugje, na 1000 ljudi na Češkem ca. 40 konj, na Moravsko 55, v Šleziji 40. Sploh se za povzdigo živinoreje zelo trudijo, zato tudi posamne vrste hitro naraščajo, zlasti prašiči, 1900—1910 na Češkem za 47%, na Moravskem za 39%, v Šleziji za 34% (absolutno število glej tab. IX., tam tudi živina v primeri s prebivalstvom. Primerjaj z Alpami itd.). Govedo se

¹⁰⁷ Tretjina vsega avstrijskega sadja pride na Češko in Moravsko. Najboljša so jabolka, izvoz zlasti na Nemško in odtam dalje na sever, na Angleško itd.

ni tako pomnožilo (Češko 1'4, Moravsko 1'5, Šlezija pa —3'5%).¹⁰⁸ Ovac je čimdalje manj, nam že znano (Češko od 1900—1910 —33, Moravsko —36, Šlezija —40%). Perotninarstvo in čebelarstvo da dosti zasluzka; kokoši rac itd. je nad 12 milijonov, dobra tretjina vseh v Avstriji, samo na Češkem osem; panjev je pa 300.000, četrtnina avstrijskih, Češka jih ima 200.000. Ribišтво v rekah ni velike važnosti, pač pa v ribnikih južne Češke.

Gorovje se ponaša z najlepšimi gozdi naše države. Večinoma so last veleposestva, ki zanje res vzorno skrbi; posekajo toliko kolikor je nanovo zasajenega. V tem oziru lahko sudetske dežele primerjamo s Švedsko. Na Češkem večinoma iglasto drevje, na vzhodu pa čimdalje bolj tudi listovci. Lovci imajo dosti divljačine, bodisi srne, jelene itd., bodisi bolj v nižini zajce i. dr.

Za izvoz lesa je že l. 1789 dal napraviti knez Schwarzenberg nekak prekop od Vltave do Mühle, sedaj gre pa les večinoma po Vltavi—Labi na Nemško.

Rударstvo.

Bogastvo sudetskih dežel na rudah, zlasti na Češkem, je bilo znano že davno. Kakor povsod so se tudi tu gori v prvi vrsti zanimali za zlato in srebro. A žile so usahnile, prišla je Amerika, Afrika, Avstralija, rudarstvo je prenehalo, izplača se le še dobivanje srebra pri Březovi Hori (Příbram), vsako leto skoro 50.000 kg. V Příbramu rudarska akademija. Tudi neki drugi zemeljski dar prejšnjih časov je še ostal, zdravilne mineralne vode, zlasti ob prelomnici ohrskega jarka. Znani so Karlovi Vari, Marijine in Franceve Lazně, Gießhübl, Krondorf, Bilina, Toplice,¹⁰⁹ Behine, na Moravskem predvsem Luhačovice, v Šleziji pa Gräfenberg (zdravljenje z mrzlo vodo).

Sedaj se je rudarstvo zopet poživilo, a ne kopljejo več zlata in srebra, v prvi vrsti prideta vpoštev železo in premog. Železna ruda je na Češkem izvečine dar silurske kadunje, dobivajo jo od Prage pa tja do Plzňa, zlasti znane so Nučice pri Pragi; na Moravskem je omeniti predvsem Adamov in

¹⁰⁸ Torej tudi na Češkem in Moravskem manjši odstotni prirastek nego pri prebivalstvu; ljudstvo se pač obrne tja, kjer je več dohodka, izpremeni travnike v njive itd.

¹⁰⁹ Karlovi Vari l. 1850 6638 gostov, l. 1900 51.000, l. 1911 71.000. Toplice ne pridejo več dosti vpoštev zaradi bližnjih premogovnikov.

Blansko severno Brna. A Moravska niti oddaleč ne dosega Češke, na Moravskem letno komaj 30.000 stotov, na Češkem pa 8,500.000 stotov (nad 30% vse avstrijske železne rude). V Šleziji komaj 2000.

Zelo dobro je, če je premog takoj zraven železne rude, industrija se kar mora razviti. In v tem oziru so sudetske dežele zelo srečne. Dobivajo črni in rjavi premog. Črnega nakopljejo vsako leto okoli 130 milijonov meterskih stotov = 90% vse avstrijske produkcije (145 milijonov). Skoro polovico (48%) daje Šlezija, 15% Moravska, 37% Češka.¹¹⁰ Glavna zaloga je med Karvivom in Poljsko ter Moravsko Ostravo. Železne rude tukaj sicer ni, a jo dobijo po železnici iz severne Ogrske (čez Jablonkov), švedska in nemška ruda pride pa po ladjah prav cenó notri do Ratibora. Zato se je razvila velikanska produkcija železa (4·5 milijonov stotov), zlasti v Vitkoveih in ob Oliši v Trzniecju. Manjša skladišča na Moravskem so pri Boskovicah ob Svitavi in pri Oslavanih ter Rosicah zahodno Brna; važna so, ker je železna ruda blizu. Zacleř in Švadovice na Češkem že poznamo; veliko več je pa premoga v silurski kadunji: Slani, Buštěhrad, Kladno, Rakovnik, Niřani, Rokicani. Zato tudi lahka produkcija železa iz rud (nad 3 milijone stotov). Rjavega premoga ima največ Češka, 83% od 270 milijonov stotov avstrijske produkcije, ca. 1% Moravska. Tu zlasti Kijov in Hodonin na jugovzhodu (Gaya, Göding); na Češkem se pa skoro ves rjavi premog osredotoči na ohrski jarek in njegov podaljšek, torej na veliko prelomnico: na zahodu Falknov in Loket (Elbogen), na vzhodu pa Homutov, Most (Brüx), Duhecov (Dux), Horni Litvinov (Oberleutensdorf), Toplice.

Omeniti moramo še grafit pri Črni (Schwarzbach) na južnem Češkem, na Moravskem pri Mohelnicah (Müglitz) na severu, svinec pri Březovi Hori in Střibru (Mies), kositer v Zinnwaldu nad Toplicami, uran (zaradi radija) v Jahimovu (Joachimstal). Dober strešni skrilavec od Olomuca do Opave, kaolin pri Karlovih Varih in Plzňu, cement pri Berovnu.

Industrija.

Tabela IX. Na Češkem l. 1900 (z rudarstvom) 42%, na Moravskem 34%, v Šleziji 46%. V sudetskih deželah je dosti

¹¹⁰ Seveda se % včasih nekoliko izpremenijo; ti % so srednje število zadnjih petih let.

domačih pridelkov; te morajo deloma predelati, nastane industrija. Če je kakšen kraj industrialen in če nima več surovin doma, si jih bo naročil od drugod (n. pr. volno) ali pa bo zamenjal že udomačeno industrijo s kako sorodno (volno z bombažem itd). Na vsak način bo skušal ostati pri onem delu, na koje je navajen. Na severu naše monarhije je že od nekdaj industrija doma, pospešil jo je uvoz tujega blaga, blagodejno vpliva soseščina obrtnih nemških krajin; zato so glede industrije sudetske dežele prve v Avstriji.

Poglejmo najprvo predelovanje domačih pridelkov. Žito zahteva mlinarsko obrt, mlini v Pragi, Plznu, Starem Plzencu, Selčanu, Benešovu, Nimburku, Novem Jičinu, Hranicah, Olomucu, Viškovu, Brnu, Znojmu itd. Velikanska je produkcija sladkorja iz sladkorne pese, povsod tam kjer pesa uspeva. Koncentracija zlasti v labški nižini, Kolin, Časlav, Hrudim, Pardubice, Kraljevi Gradec, Jičin i. dr.; v Šleziji Opava; na Moravskem zlasti Mohelnice, Lipnik, Přerov, Kijov, Hořonin, Břeclav (Lundenburg), Židlochovice (Gr. Seelowitz), Slavkov itd. Po vsem svetu znano je sudetsko pivo, izvrstni hmelj in ječmen odklanjata vsak uvoz. Male pivovarne izginjajo čimdalje bolj; veleindustrija posebno v Plznu in okolici, počelem ohrskem jarku, v Žatecu, Pragi (Smihov), Benešovu, Protivinu, Budějovicah, Soběslavi, Hrudimu; Olomucu, Prostějovu, Přerovu, Kroměřížu, Znojmu itd. Rž in krompir ustvarita industrijo špirta in žganja, ki je povsod razširjena (Plzeň, Kutna Hora, Časlav, Hrudim), predvsem pa na južni planoti.

Ker je dosti lesa, velika lesna obrt, zlasti v Češkem Lesu, v Krušnih Gorah in ob Karpatih; užigalice izdelujejo v Sušicah (Schüttenhofen), Bergreichensteinu, Budějovicah in v Pragi, papirnice nahajamo posebno na severnem Češkem ($\frac{1}{3}$ vseh tamošnjih tovaren), tako Vrhlabi (Hohenelbe), Hostine (Arnau), Trutnov; Jičin, Hrudim itd; tudi na Moravskem in v Šleziji, Jägerndorf (Krnov). V gorovju povsod velikanske žage. Tobačnih tovaren je trinajst, seveda uvoz (omenimo Budějovice, Sedlec, Jihlavo, Hodonin). Živinoreja ustvari usnjarsko obrt, povsod (Plzeň, Praga, Kutna Hora, Hrudim, Jihlava, Třebíč, Znojmo, Brno itd.). Usnjarstvo zopet da snov za rokavice (Praga, Kadaň), za čevljarstvo (Mnihovo Hradište itd.).

Domača je železna obrt; razvita je zlasti tam, kjer dobivamo železno rudo, najprvo torej v silurski kadunji: Praga,

Kladno, Slani, Plzeň, Rokicani, Niřani; potem ob Rudnih Gorah in Sudetih; dalje Opava, Vitkovice, Friedek, Trziniec, Boskovice, Blansko, Adamov, Brno itd. Glede štajerske ęelezne rude str. 66. ęelezniške vozove izdelujejo v Smihovu. Topovi v Plznu (ękoda). Industrija kemikalij se rada naseli ob plavęih, ki dobivajo ęelezo, ali pa uporablja druge rudnine; Budęjovice, Plzeň, Jahimov, cela črta od Kadaņa do Dęčina, zlasti Usti, ob Vltavi Kralupi, nato Praga, Brno. Okoli Karlovih Varov veliko tovaren za izdelovanje porcelana (kaolin). Na visoki stopnji je steklarstvo, najsi bodo izdelki navadni ali najfinejše vrste. Najstarejše je ob Češkem Lesu, kjer je dosti lesa in kremenjaka, Winterberg in Eleonorenhain (Vimberk, Lenora), Bergreichenstein, okoli Eisensteina, Tachau (Tahov); od Biline in Duhcova naprej pa notri do Trutnova se pa kar vrsti tovarna za tovarno; Usti zlasti steklenice; Kameni řenov (Steinschönau) in Hajda izdelujeta ponarejene ęlahodne kamne, Jablonec pa gube, bisere itd. (25.000 delavcev samo tukaj); v Turnovem brusijo prave ęlahodne kamne. Steklarstvo nadalje na viřavju med Češko in Moravsko, v Olomucu, Krasnem pri Val. Meziřiči, Kijovu itd. Na severnem Češkem izdelki iz glin, zlasti pri Ustju in Toplicah, potem Budęjovice in Znojmo. Znamenita je industrija muzikalij, Plzeň, Kraslice, Praga, Liberec (Reichenberg), Krnov, Mähr. Neustadt (Unčov).

Od vseh industrij najvaęnejša je pa tekstilna. Začetkoma se je zadovoljila z domačimi pridelki (lan, konoplja, volna), a sedaj to ne zadostuje več, veliko mora uvaęati iz tujine. Stara obrt lanu in volne se drži tudi sedaj še prejšnjih krajev produkcije, kar smo omenili že uvodoma. Lan predelujejo v Trutnovu, Rumburgu in Aschu; na Moravskem in řleziji pa posebno na Jesenikih, kjer ga dosti pridelajo, Mähr. Schönberg, Rimařov (Römerstadt), Sternberg, Freiwaldau, Krnov, Rudikovi (Röwersdorf), Opava. Povsod pa domača lanena obrt. Volnena industrija ima na Češkem srediře v Libercu, nadalje Warnsdorf, Asch itd.; na Moravskem in v řleziji se že od nekdanj odlikujeta Brno in Bielsko, sledi Krnov, Opava, Novi Jičin in okolica (klobuki), Jihlava, Vel. Meziřiči. Daleko je pa vse te industrije prekosila bomba ęeva. Mlada je, a izredno napreduje. V řleziji Friedek in Bruntal (Freudental); na Moravskem Prostęjov, Sternberg, Zabřeh (Hohenstadt), Mor. řrebova, Svitavi. Na Češkem je več srediře; najprvo Liberec, potem Warnsdorf, Rumburg,

Friedland, dalje vseskoz od Kralj. Dvora (Königinhof) čez Brovmov (Braunau) do Nahoda, Kosmanosi pri Ml. Boleslavi, Semili, Praga, Asch. Na več krajih industrija džute; svilena obrt pa zlasti v Mor. Třebovi in Schönbergu, dalje v Aschu. Zelo znano je izdelovanje fesov, posebno v Strakonical in Piseku.

Promet.

Dežele s takimi pridelki in tako industrijo imajo že same ob sebi velik promet; pride pa k temu še njihova lega, razvije se internacionalni promet. Glavna črta na Moravskem je jasno zarisana: globoki svet sredi med Sudeti in Karpati spaja Donavo z Odro in Vislo, težkoč ni nobenih, (glej str. 6 in 7 ter 110). Železnica Dunaj—Břeclav—Bohumín—Trzebinja—Krakov se imenuje „severna železnica“. Od Bohumína zveza z Vratislavo in Berlinom na eno stran, na drugo pa čez Jablonkov z Ogrsko. V Trzebinji se odcepi znamenita proga Granica—Varšava—Petrograd.

Tudi druge važne sudetske železnice odhajajo z Dunaja. Znano nam je, da višavje med Češko in Moravsko prometu ne stavi velikih ovir, vendar gre ena sama glavna črta čez,¹¹¹ druge iščejo prehod gori po nizkem svetu med višavjem in Jeseniki, ki smo ga v tem oziru že označili (str. 113).

Sploh so pa glede prometa na zunaj stranice češkega četverokotnika kaj različne. Višavje med Češko in Moravsko obide promet torej zlasti ob severovzhodu; ob Sudetih se osredotoči bolj na vzhod; čez Rudne Gore gre več železnic, a nobena nima svetovnega pomena; čez Češki Les jih gre malo, a so važne; čez granitni plato samo dve, a velikega pomena. Izhod v inozemstvo si poiščejo zlasti v odprtini pri Hebu (Eger) in pa ob prorivu Labe. Kolikor toliko robovi promet že ovirajo, direktna zveza Monakovo—Vratislava ne gre čez Češko, temveč okoli nje čez Draždane.

V notranji Češki pa se ne stavijo prometu nikake večje zapreke, železnice stremijo proti Pragi, naravnemu središču.

Od Dunaja nas pelje „državna železnica“ v Brno — od tu mnogo stranskih prog, posebno v Jihlavo, Nemški Brod in čez Vlaro na Ogrsko —, od Brna čez Svitave v Pardubice, Kolin in Prago, dalje ob levem bregu Vltave in Labe do Podmoklev (Bodenbach). „Severozahodna železnica“ ne dela takih ovinkov, glavne postaje: Znojmo, Jihlava, Kolin in ob desnem bregu Labe v Děčín (Tetschen) s pristanišči Laube in

¹¹¹ Proge čez Cmunt ne prištevamo sem.

Rozavice.¹¹² Ker prideta tu sem na eno točko dve glavni progi, seveda velikanski blagovni promet, ki ga poleg ladij posreduje proti severu skozi sotesko Labe ena sama proga; pota v Draždane, Lipsko, Berlin, Hamburg. Od Nemškega Broda stranska proga v Pardubice, nato naprej gori ob Labi, se večkrat cepi; glej karto! Tam tudi proge železnice, ki naj veže nemški jug in sever (Süd-norddeutsche Verbindungsbahn). Fran-Josipova železnica gre do Cmuntá, od tu ena proga čez Tabor v Prágo, druga pa ob notranjem robu Češkega Lesa proti severozahodu, mimo Budějovic in Plzňa v Heb. V Budějovice pa prihaja od juga proga iz Linca, odvodna žila vseh tistih črt, ki jih je združil Linec (glej tudi stran 73). Če kdo hoče naprej v Prago, ima čez Vesele zvezo v Tabor in dalje. Iz Plzňa zveze tudi na vse druge strani: v Prago, na sever v Duhcov, čez Domažlice v Monakovo, čez Eisenstein v Pasov ali Monakovo. Iz Heba zveze s severno in zahodno ter čez zarezo Waldsassen nazaj zopet z južno Nemčijo, dalje po ohrskem jarku s Prago.

Praga je na Češkem kakor zvezda, iz ktere izhajajo žarki, v Plzeň in naprej, v Budějovice in Linec ter dalje na jug, čez Cmunt na Dunaj, čez Jihlavo na Dunaj, čez Svitave v Brno in dalje na Dunaj, na severno Češko, v Děčín in Podmokle ter dalje na Nemško, v Most in Draždane, po buštěhradski železnici v Homutov in Heb, čez Most in Duhcov po topliški železnici nazaj v Ustje in dalje v Podmokle.

Poleg glavnih prog nam pokaže karta vse polno stranskih; Brno na pr. kot sekundarno središče sudetskega omrežja (kakor Plzeň) je zvezano na vse strani. Kot transverzálke zlasti: Plzeň—Praga—Kolin—Usti na Orlici—Češka Třebova—Svitavi, od Češke Třebove proge na severno Moravsko; „češka transverzálka“ Domažlice—Klatovi—Pisek—Tabor—Jihlava; njen podaljšek od Jihlave dalje, „moravska transverzálka“, v Brno—Kojetín—Hulín (pri Kroměřížu)—Val. Meziříčí—Friedek—Těšín—Bielsko; tu se začne pa „gališka transverzálka“, torej tri transverzálke od Domažlic do Husiatína. Drugi podaljšek češke transverzálke je proga Brno—Vlára—dolina Vaga. Od Přerova zveza z olomuckim kotlom itd.

Kraji.

Na Bialo se nasloni sorodno Bielsko 19, v obeh suknarstvo. Těšín (Cieszyn) 23 varuje prehod čez Jablonkov. Rudarstvo in veleindustrija sta ob meji pruske in avstrijske Šlezije ter Mo-

¹¹² V teh pristaniščih blago večinoma prelagajo na ladje ali pa z manjših ladij na večje. Rozavice so izpopolnili leta 1912, milijon kron.

ravske nakopičila zelo veliko ljudi, nad 150.000; Karvin 17, Vitkovice 22, Poljska Ostrava 23, Moravska Ostrava 37 itd. Dimnik pri dimniku, velikanske naprave za odvoz premoga in industrijskih izdelkov, dovoz železa itd. Ob izstopu Moravice v nižino ob Opavi Opava 31, glavno mesto Šlezije, ob izstopu Opave iz Jesenikov pa Krnov 17. Severomoravske kraje že poznamo; Novi Jičín 14, Sternberg 15, M. Schönberg 13, bolj južno Prostějov, glavni kraj Hane, 31, Přerov 20, Kroměříž 17. Sredi med njimi Olomuc 22. Preje je bil prvo mesto Moravske, leži sredi izredno rodovitnega kotla, ob glavni reki; a velika prometna črta gre sedaj proti severovzhodu in se ga ogne, skalnati bregovi Morave so ga določili za trdnjavo, kot trdnjava je zaostal za Brnom. Sedaj se malo hitrejše razvija, a Prostějov ga je že prekosil. Sedež nadškofa je pa še zmiraj. Hodonín 12, Znojmo 19 (zelenjava, zlasti kumare), Třebíč 12, Jihlava 26. Vidimo, da jug in pa višavje med Češko in Moravsko nimata veliko večjih mest. V Jihlavi preje rudarstvo, sedaj suknarštvo.

V srednjem veku sta bili na Moravskem dve kneževini, dve glavni mesti, Brno in Olomuc; Moravska nima namreč tako izrazitega središča kot Češka, dva kotla, v prvem zbira dotoke Morava, v drugem Dija. Ob robu Bojične Gmote, tam kjer se reke sploh približajo, Svratka in Svitava pa združiti, se strnejo ceste z višaja s cesto ob robu, v bližini premog; že preje tu cvetočo industrijo je premog poživil, zato je glavno mesto Moravske, Brno, daleko prekosilo vsa druga moravska mesta; sedaj 126.000 (po štetju l. 1910 73% Nemcev in 27% Čehov). A tudi Brna se glavna cesta ogne.

Na južnem Češkem se vrši promet po višini, ceste in železnice gredo v dolino le tedaj, če morajo reko prekoračiti, za kar si poiščejo najugodnejše točke; tam nastanejo mesta. Zato so skoro vsa mesta na južnem Češkem mesta ob mostovih (Brückenstädte). Ker je pa južni del sploh revnejši, mesta niso velika. Drugače je na severu: zemlja rodovitna, notranjih zakladov dosti, ugodnejše podnebje, plovne reke, vsled vsega tega večja industrija, večji promet.

Naravno središče južne Češke so Budějovice 45, edini večji kraj; Pisek 16, Tabor 12, Klatovi 14.

Zelo ugodno lego ima Plzeň 81, drugo mesto na Češkem. Štiri reke se združijo tukaj, ob vseh štirih znamenite ceste (glej zgoraj), potem se odcepita tu še cesti v Prago in na sever,

šest železnic; v okolici premog in železo, zemlja rodovitna, zato je Plzeň industrijsko, trgovsko in prometno središče velikega pomena. Ker je na eni strani privlačna sila Plzňa velika, še večja pa na drugi strani ona Prage, so mesta silurske kadunje majhna, Příbram n. pr. 13, Kladno 19.

Ceste od Plzňa in po ohrskem jarku se združijo v Hebu, naprej na Nemško lahka zveza, Heb 27 torej važno križišče. Asch 22, Kraslice 14, Karlovi Vari 17, bližnji industrijski Fischern 11, (veliko nasprotje, industrija in zdravilišče); Žatec 17. Premogarski kraji so zelo narastli, naselilo se je tam tudi veliko Čehov;¹¹³ Homutov 19, Most 26, Duhcov 12, Toplice 27, z bližnjo industrijsko okolico pa 40.

Sudetska Češka je zelo industrialna, prebivalstvo gosto. Kraje že poznamo; Rumburg 11, Warnsdorf 23, Liberec 36, z okolico 70, Jablonec 30, Trutnov 16, Kr. Dvor 15, Nahod 12.

Prehajamo v labsko nižino. Tu delajo najbogatejši češki kmetje (žito, sadje, pesa itd.). Veliko mest s precej enakim številom prebivalstva, 10—20.000; Kraljevi Gradec 11, Hrudim 14, Pardubice 20, Kutna Hora 16, Kolin 16, Ml. Boleslav 16. Blizu tam, kjer stopi Laba v Češko Sredogorje, Litomeřice 15. Ob izstopu, tam, kjer dobi Laba dotok Bělo in pride do nje cesta iz premogarskih krajev, Usti (Ustje) 39, največje pristanišče ob Labi; od tu ali pa tu mimo gredo produkti cele Češke, v prvi vrsti premog in sladkor, potem žito, mineralije, kemikalije itd. Ustje samo ima blagovnega prometa okoli 1·7 milijonov ton, skoraj izključno po Labi doli, Schönriesen zraven 0·4, skupaj nad 2 milijona. Tudi obrtni mesti Podmokli—Děčín imata velik promet; pristanišči Laube in Rozavice, skoro milijon ton blaga, sta zlasti prekladišči (glej zgoraj). Naši parniki in čolni gredo notri do Hamburga.

Ker sega zaledje Hamburga na Češko, zlasti na sever, se češki Nemci že dolgo časa prizadevajo za carinsko unijo z Nemčijo. Uvodoma smo omenili, da vsaka nova železnica v Trst premakne mejo mej njim in Hamburgom na škodo Hamburga proti severu (primerjaj str. 9 in 10). Prim. konkurenco Labe pri opisu Trsta, stran 86.

Tam kjer prehaja višavje v nižavje, kjer se združi cesta od juga na sever z ono od vzhoda proti zahodu, skoro v geometričnem središču Češke, je vzrastlo veliko mesto, **Praga**. Vltava je malo preje postala plovna, tu stopi v nižino, bregovi

¹¹³ Okrajno glavarstvo Most 25%, Čehov, Duhcov 26, Toplice 13%.

se razmaknejo, zopet povod, da nastane večja naselbina. Ceste, ki stremijo proti sredi dežele, morajo prekoračiti večinoma eno samo večjo reko; kamorkoli drugam gremo, je treba več mostov. Zahod nam daje železo in premog, vzhod pa žito, sladkor in druge pridelke. V Pragi se vse osredotoči, Praga je naravno središče Češke, še bolj kot Budimpešta središče Ogrske. Tudi duševno središče Čehov.

Razlikujemo več delov, Prago samo in pa predmestja. Prebivalstvo mesta seveda ne more več rasti — splošen pojav pri vseh velikih mestih —, sedaj 224.000; a izredno napredujejo predmestja Karlin, Žižkov, Kr. Vinohradi, Smihov, ki štejejo sedaj nad pol milijona prebivalcev; Praga s predmestji 750.000. Nemcev v mestu samo še 8·5%, v Vinohradih 4·7, Karlinu 5·1, Smihovu 3·2, Žižkovu 1·6%. Ravno število prebivalstva kaže velikanski pomen Prage, nobeno drugo mesto ne more niti oddaleč konkurirati; Plzeň, drugo mesto na Češkem, 81.000 prebivalcev.

Gospodarstvo monarhije.

Vso monarhijo smo pregledali. V sudetskih deželah smo videli visoko razvito industrijo, skoro polovica prebivalstva se peča z njo in rudarstvom; kmetijstvu odstotno sicer ne pripada toliko ljudi kakor v ostali monarhiji, a kakovost je izborna. Alpske dežele so dežele kmetovanja, najsi že bo poljedelstvo ali gozdarstvo ali živinoreja, industrija še ne more kriti potrebščin. Kras je pokrajina kmetov, ravnoliko nižine in Karpati. V poljedelskih deželah stanujejo ljudje bolj v malih selih, razun v ravnini, kjer jih obramba, prometne črte itd. silijo k skupnemu bivanju; industrijski kraji so kraji večjih selišč. Opažamo dejstvo, da se število kmetovalcev krči,¹¹⁴ narašča pa število mestnih prebivalcev; saj se je n. pr. pri nas v Avstriji že v zadnjih desetih letih veliko izpremenilo (Glej o vsem tem tabelo XI. in primerjaj Alpe, Sudete, Kras in Karpate.) Vendar pa vsled tega ne smemo misliti, da morebiti danes poljedelstvo manj producira. Tri okolnosti pridejo zlasti v poštev. Absolutno število kmetov je vsled naraščanja prebivalstva kljub manjšemu relativnemu številu dosti večje nego preje; veliko več sveta je danes obdelanega kakor n. pr. pred petdesetimi leti (v Avstriji sedaj 10·6 milijonov *ha*, za 12% več kakor l. 1860, na Ogrskem 13·5 m. *ha*, + 35%); tretja okolnost je sedanje intenzivnejše izkoriščanje zemlje: dočim so v letih

¹¹⁴ L. 1869 je bilo med 1000 Avstrijci še 672 kmetov, l. 1910 pa niti polovico.

1870—1875 producirali na Ogrskem na *ha* samo 6·4 meterskih stotov pšenice, jih sedaj (l. 1912) 12·9, v Avstriji že 15, rži na Ogrskem sedaj 11·6, v Avstriji 14·6, ječmena 14·1 in 16, ovsa 12·1 in 11·8 itd.¹¹⁵ To izboljšanje se mora pa še nadaljevati, posebno če se bo več kinetovalcev svoje stroke res tudi učilo; sedaj se jih samo pet od sto.

Kmetijstvo. Vsako leto prinaša 5—7000 milijonov kron, od teh poljedelstvo okoli 3000; enkrat več, enkrat manj, kakor je pač letina. Avstrija inora žito uvažati, Ogrska ga izvažata. Pšenice pridelajo na Ogrskem trikrat toliko kot v Avstriji, skupaj vsako leto okoli 60—70 milijonov stotov (5·5 svetovne in 10% evropske produkcije).¹¹⁶ Glede koruze nas Ogrska daleko prekaša, $\frac{9}{10}$ — $\frac{11}{12}$ od letnih 40—60 m. st. (4·6%, smo drugi na svetu, a Unija kot prva 80%). Rž ca. 40 m. st. (9%), Avstrija še enkrat več kakor Ogrska, klima! Na boljšem smo v Avstriji tudi glede ovsa, za ca. 10 pri 30—40 m. st. (9%); ječmena je pri nas približno toliko kot na Ogrskem, skupaj 30—40 m. st. (6%); Avstrija ga celó izvažata, Nemci in Angleži ga zaradi njegove izvrstne kakovosti radi kupujejo; izvažamo tudi sladje, produkt ječmena, za oboje dobimo letno do 100 milijonov kron. Riža pridelamo jako malo, skoro vsega uvažamo. Žito mora monarhija kot celota večinoma že uvažati, razen če je letina prav dobra. Moke smo prej dosti izvažali, sedaj le še malo.

Krompirja, do 200 m. st., je ravno dosti, nad $\frac{2}{3}$ v Avstriji (15%); služi zlasti revnim slojem za hrano, za pitanje živine in izdelovanje špirta. Sočivje tudi izvažamo; ravnotako hmelj, Češka ima najboljši hmelj na svetu, letno cela država ca. 100.000 stotov (16%). Sladkorne pese produciramo nad domačo potrebo, 60—100 m. st. (20%!), zlasti Češka, Moravska in severna Ogrska — toplota in malo moče —. Zelenjavo gojijo posebno v okolici večjih mest, videli smo pa n. pr. tudi Znojmo, pridenemo Bolcan in Litomeřice. Čebulo nam vozijo iz Egipta. Lanu (vlakna in semena) pridelamo do 600.000 m. st. (7%), ga nimamo dosti; konoplje (vlakna in semena) okoli

¹¹⁵ S tem popravimo deloma številke na strani 41; dobili smo jih šele med tiskom knjige. Vidimo pa zopet, koliko se je izpremenilo samo v letih 1900—1912.

¹¹⁶ M. = milijon, st. = meterski stot, v oklepajih % svetovne produkcije za celo monarhijo. Pri tem moramo vpoštevati: Monarhija meri $\frac{1}{2}$ % suhe zemeljske površine, 6·76% evropske, ima 3·2% vsega prebivalstva na zemlji, 11·4% onega v Evropi.

900.000 m. st. (13⁰/₀), tudi ne zadostuje; oboje nam daje zlasti Rusija. Ogrščica je razširjena posebno na severu; oljka uspeva ob Gardskem Jezeru in na jugu, da nam vsako leto 20.000 do 120.000 st. olja; nekaj ga moramo še kupiti. Tobakova rastlina je prišla k nam iz tropov in se je popolnoma udomačila; samo na določenih krajih jo smejo gojiti. V Avstriji dobimo okoli 60.000 st. tobaka, v Bosni do 50.000, Ogrski nad pol milijona (5⁰/₀), vendar ga še kupujemo. Sadjereja je zelo razširjena, samo v Avstriji 8 m. st., a prvovrstno sadje daje samo okolica Bolcana (vsako leto ga prodajo do 180.000 stotov) in pa dolnja labska dolina (Litomeřice), potem goriška okolica, Šopronj; v Srijemu in Bosni, zlasti ob Savi, slive. Veliko sadja eksportiramo predvsem po Labi doli, glavni odjemalec je Nemčija, potem Anglija, Rusija, orient. Zelo veliko je prizadevanje za povzdigo te tako dobičkonosne vrste. Južno sadje je doma tudi pri nas, a ga moramo še uvažati, letno za 40—60 milijonov kron. Žalibože pri nas ni dosti podjetij za konserviranje sadja, 29 v Avstriji, 7 na Ogrskem, a vse skupaj ne porabijo toliko sadja kakor ena sama na Angleškem. A tudi v tem se obeta boljša prihodnost.

Vinska letina je kaj različna, 7 do 16 milijonov hl (okoli 4⁰/₀), enkrat v Avstriji več, enkrat na Ogrskem. V Hercegovini dosti grozdja, a malo vina (vpliv izlama). Splošno opažamo velik napredek, dosedaj ni bilo tako kot bi bilo moralo biti (na Nemškem na ha za 900 K vina, v Avstriji za 500, na Ogrskem za 250).

Odstotne številke nam pravijo, da imamo jako veliko lesa. Monarhija je med glavnimi eksporterji sveta, les je naš prvi izvozni predmet, letno okoli 250 milijonov kron (Nemčija, Italija, Egipet, Rusija itd). Za povzdigo gozdarstva bo treba še dosti napraviti. Škoda, da izvažamo preveč surovega lesa, drugje ga izdelajo, nam gre dobiček po vodi. Dobičkonosno je dobivanje čresla, smole, terpentina. Velika papirna industrija. Primerjaj o vsem tem tudi tabelo XII.

Živinoreja. Glej odstavke pri posamnih skupinah in pa tabelo IX. Škoda, da število glavne vrste, goveda (4⁰/₀), ne raste v isti meri kot pa prebivalstvo; zato je prejšnji veliki izvoz prenehal. V Alpah redimo govedo za dobavo mleka, surovega masla, sira, mesa, na severu monarhije ter na Ogrskem bolj za meso. Izvoz sira itd. ne krije uvoza. Konj (5⁰/₀) desetkrat

toliko prodamo kot jih kupimo. Prašičereja (7%) trpi včasih vsled kuge, ovce (2·5%) ne pridejo več dosti v vpoštev, kvečjemu za hrano, koze (3·5%) še manj. Zelo razširjeno je čebelarstvo, Avstrija 1.200.000 panjev, Ogrska 800.000, Bosna 200.000. Perotnine jako veliko prodamo, jaje tudi, za 50—80 milijonov kron več kakor jih kupimo; perotnine šteje Avstrija ca. 36 milijonov, Ogrska 40 milijonov kosov. Lov donaša oddajalcem v Avstriji 5—6 milijonov kron, na Ogrskem okoli dveh. Ribištvo je še premalo razvito, import je za ca. 10 milijonov kron večji kakor eksport.

Rударstvo. Monarhija je na rudninah zelo bogata. Zlato (1/2%) gl. str. 100 in srebro (skoro 1% od 7000 ton svetovne produkcije) nimata sicer istega pomena kot nekdanj, a sedaj računimo z drugim zlatom in srebrom, z železom in premogom. To dvoje in pa sol ter petrolej daleko prekašajo vse druge mineralije. Premoga nakopljejo vsako leto okoli 50 milijonov ton (nad 4%), razmerje med črnim in rjavim je 3:7. Črnega moramo uvažati, zlasti iz Nemčije in Anglije, rjavega pa izvažamo, zlasti po Labi doli. Izvoz je bil l. 1912 za 110 milijonov manjši nego uvoz (gl. tab. XII.)¹¹⁷ Železne rude dobivajo v Avstriji letno okoli 2·6 m. ton, na Ogrskem 1·9 (nad 3%). Železa (3%) izdelajo okoli 18 m. stotov = 160 m. kron. Z rudo še nekako izhajamo, prevažamo jo pa iz Alp in Ogrskega v sudetske pokrajine. Nekaj rude moramo pa importirati tudi od drugod. Soli (3·1%) je dosti, v Avstriji 4 m. st., na Ogrskem nad dva, vrednost ca. 70 m. kron; ne izvažamo. Živo srebro (3·5 m. kron) str. 83. Glede petroleja str. 107, vrednost 35 m. kron. Drugo pri posamnih skupinah. Bakra dobivamo samo nekaj nad 80 ton (0·1%), svinca 23.600 ton (0·65%, ca. 3 m. kron), cinka 33.300 ton (1·3%, ca. 3 m. kron), grafita 50.000 ton (50%) itd. Razen živega srebra in svinca moramo kovine uvažati. Vsega skupaj donaša v Avstro-Ogrski rudarstvo (tu tudi sol in petrolej) letno 600—650 milijonov kron (l. 1910 n. pr. 626·3), razmerje Avstrije in Ogrske nekako 16:5.¹¹⁸ Rudarjev je v monarhiji ca. 5·5% prebivalstva.

¹¹⁷ Vrednost: 15 milijonov ton črnega premoga v Avstro-Ogrski = nad 150 milijonov kron, 35 milijonov ton rjavega premoga pa ca. 208 milijonov kron, razmerje 5:7.

¹¹⁸ Če izločimo sol in petrolej, pride na Češko skoro polovica vse rudarske produkcije v Avstriji, 46·5%, na Šlezijo 18, Štajersko 16, Moravsko 10,

Industrija. V zadnjih letih se je zelo dvignila, bolj kakor druge panoge gospodarstva, zlasti v Avstriji. L. 1902 so našteali tu 12.000 tovarov, l. 1910 pa 15.600, + 30%. Izplačali so pa delavcem l. 1910 1890 milijonov kron, za 685 m. K = 57% več kakor l. 1902. Prvi pogoj industrije so domače surovine, premog, vodna moč; ko so ljudje na industrijo že navajeni, se je drže, tudi če domači pridelki ne pridejo več v poštev, glej stran 120. Kupimo torej surovine, jih predelamo in prodamo. Krajine veleindustrije si poiščemo pri dotičnih oddelkih. Ker je surovin v monarhiji še premalo, moramo uvažati, import torej večji kot eksport. Polfabrikatov (n. pr. prediva, svile) moramo tudi še več importirati kakor jih eksportiramo, pri fabrikatih je pa eksport že dosti večji. Tabela XII. Glede posamnih vrst karta 47.

Najvažnejša v Avstriji je tekstilna industrija, prekrbuje domače in ogrsko prebivalstvo ter izvažajo še na tuje. Seveda si moramo snov za izdelke večinoma kupiti, gl. bombaž, volno, džuto itd. v tabeli XII. Po važnosti druga je kovinska industrija, uvoz in izvoz sta precej enaka. Strojev itd. moramo še dosti več kupiti nego jih prodamo (l. 1912 na primer 190 : 50 milijonov kron); prodajamo bolj na vzhod, kupimo pa od zahoda (Nemčija, Vel. Britanija, Švica itd.). Lesnih izdelkov prodamo za ca 50 milijonov več nego jih kupimo, zlasti prodajamo fino hišno opravo. Papirna industrija eksportira posebno v orient, Vzhodno Azijo in Ameriko, a eksport splošno ni dosti večji od importa. Velike važnosti je steklarstvo, skoro sam eksport, v Nemčijo, Ameriko itd.; isto velja o izdelkih iz kamna in glin. Usnjarstvo mnogo eksportira; sicer moramo surovih kož in usnja več kupiti nego prodamo, a važni za eksport so izdelki iz usnja. Velikega pomena, zlasti za Ogrsko, je mlinarstvo. Zelo znamenita pa je sladkorna industrija, sladkor je pri našem izvozu na drugem mestu (ca. 250 milijonov kron), eksportiramo v Anglijo, Švico, Indijo itd. Produkcija sladkorja iz pese ca. 16 milijonov stotov (ca. 20%!). Naše pivovarne proizvajajo izvrstno pivo, l. 1911 n. pr. ca. 26 milijonov hl (7.5%), od teh Ogrska samo 2.7 milijonov hl, torej dvakrat toliko kakor tri plzeške pivovarne. Pivo tudi eksportiramo, za ca. 10 milijonov kron. Industrija špirta in žganja na

Galicijo 3.3, Koroško 1.8, Kranjsko 1.5% itd.; če pa oni dve mineraliji prištejemo, se razmerje izpremeni: 40%, 16, 14, 8.6, 13.6! itd. Vsekakor imajo sudetske dežele velikansko premoč.

leto 2·5 milijonov *hl.* Prodaja tobaka (ca. 5⁰/₀), je monopol, vsako leto za ca. 400 milijonov kron, dve milijardi smodk in osem milijard svalčic. Omenimo naj še eksport sladja, 60 do 70 milijonov kron; kemikalije,¹¹⁹ ki jih moramo pa v še večji meri kupovati, izvažamo posebno užigalice; izčiščeno mineralno olje itd. Glavni industrialni predmeti izvoza vsi na tabeli XII. V Evropi smo glede industrije na petem mestu.

Promet in trgovina. Avstro-Ogrska je do zadnjih časov lahko preživljala sama sebe, sedaj se ne more več, mora uvažati. Posamne skupine pa tudi niso enake, dobrine se morajo izmenjati, nastane trgovina. V zameno zato, kar dobi od zunaj, eksportira industrijske izdelke ali pa surovine, ki jih drugod ni. Zelo ugodna je lega monarhije med industrialnim severozahodom ter med poljedelskim vzhodom in jugovzhodom. Za oskrbo trgovine moramo imeti pa prometna sredstva, ceste, železnice, vodne ceste.

Ceste so pri nas boljše nego na Ogrskem in jih je tudi več, 120.000 *km*, na Ogrskem ca 100.000. Boljših voznihi cest je pa v Avstriji samo 35.000 *km* (11·7 na 100 *km*²), na Ogrskem 15.000 (4·6). Uporabnih vodnih cest je okoli 12.000 *km*, a za parniški promet jih služi samo tretjina, v Avstriji sami samo šestina (1330 *km* od 7860 *km*).¹²⁰

Železnice so začeli graditi pri nas l. 1837; hitro je šlo naprej, dolžina l. 1837 14 *km*, 1850 1357, 1880 11.429, 1900 19.229, sedaj ca. 24.000 *km*. Ker ima Ogrska sedaj ca. 21.000 *km*, Bosna pa malo manj nego 2000, znaša dolžina vseh železniških prog ca. 47.000 *km*¹²¹ (7 *km* na 100 *km*², v Avstriji 8, na Ogrskem 6·5, v Bosni 4; prim. celi svet z 0·8, Evropo 3·5, Belgijo 30, Švico 13, Anglijo 13, Nemčijo 12 itd., nasprotno pa evropsko Rusijo 1·14, azijsko Rusijo 0·1 itd.). Glavne dohodke da blagovni promet, ca. 70⁰/₀; dohodki na *km* v Avstriji okoli 41.000 kron letno, na Ogrskem 22.000, obrestovanje pri nas 3·4⁰/₀, na Ogrskem 3·7⁰/₀, kljub manjšim dohodkom. Vidimo,

¹¹⁹ Izraz kemična industrija je zelo obsežen: užigalice, umetna gnojila, milo, soda itd.

¹²⁰ Zanimiva je razlika med Dunajem in Berlinom. Blagovni promet Dunaja po vodi je samo 10⁰/₀ vsega blagovnega prometa, v Berlinu pa do zadnjih let 50⁰/₀!, kljub večjemu številu železnice.

¹²¹ Natančne številke nimajo pomena, ker se omrežje neprestano izpopolnjuje.

s kakimi težavami se bori železnica v gorskih krajih. Veliko vlogo kot prometno sredstvo igra pošta; poštnih uradov je okoli 16.600. (A. 9800, Og. 6600, B. H. 200, v A. en urad na 30 km² in 2920 ljudi, na Og. 50 in 3160, v B. H. 255 in 9500). Poštnih pošiljatev letno nad 3 milijarde, na vsakega prebivalca 60. Brzozajvnih žic 1911 ca. 77.000 km (47.500 + 26.200 + 3300); telefonov ca. 210.000. Nameravamo napraviti tudi lastni podmorski telegraf (kabel) v Aleksandrijo; sedaj rabimo še tuje.

Trgovina med Avstrijo in Ogrsko. Carine med državama ni, napram drugim državam tvori Avstro-Og. carinsko enoto. Trgovina med Avstrijo in Ogrsko je zelo živahna, okoli treh milijard. Dočim pa od celokupne avstrijske trgovine pride na Ogrsko dobra tretjina, je Ogrska veliko bolj navezana na Avstrijo, skoro tri četrtine vse trgovine gre v Avstrijo ali pride od tam. Pogled na karto nam to precej jasno razloži. Nekako devet desetlin našega izvoza na Ogrsko so industrialni izdelki, predvsem tekstilni, ogrski izvoz v Avstrijo pa obsega večinoma žito, živino, slanino, jajca itd., sploh živila. Naš aktivum postaja čimdalje manjši. Kupili smo od Ogrske l. 1911 žita, živine itd. za 1377·7 milijonov kron, l. 1912 pa za 1435·7 milijonov kron; prodali smo pa na Ogrsko l. 1911 za 1532·0 milijonov kron, l. 1912 pa za 1552·1 milijonov kron, aktivum l. 1911 154·3, l. 1912 pa 116·4 milijonov kron.

Zunanja trgovina. Sedaj gre nekako šestina blaga iz monarhije po morju oziroma pride po morju k nam, vse drugo še po železnici, a pomorska trgovina se razvija čimdalje bolj. Pred par leti smo bili glede trgovskih ladij (tonaža) še na 11. mestu, sedaj smo že na devetem in se vedno bolj približujemo osmemu. To je spričo velike kontinentalnosti naše države zelo razveseljivo. Dobro je tudi, da pripadejo odstotki pomorske trgovine v pretežni večini naši mornarici: l. 1910 n. pr. je bilo od 385.000 ladij in ladjic, ki so prišle v naša pristanišča ali pa odšle iz njih, 92·5% avstrijskih, odstotni del avstrijske tonaže je bil 88%! Če bi se naš največji eksport, žalibože izseljevanje, osredotočil na Trst in ne na Bremen in bi prevzele prevoz domače tvrdke, bi bili odstotki avstrijskih ladij in tonaže še večji. Splošno se je trgovina na zunaj v zadnjih desetletjih izredno dvignila, sedaj smo na osmem mestu med državami sveta, 3·2% svetovne trgovine; odstevši Belgijo in Nizozemsko — veliko tranzita — smo na šestem mestu.

Razlikujemo špecialno in generalno trgovino; prva pomeni uvoz za lastne potrebe in izvoz lastne produkcije, pri drugi pripišemo še številke za tranzit. Tu mislimo le na špecialno trgovino. Zunanja trgovina A. O. je bilježila l. 1830 komaj 384 milijonov kron, okoli 16 kron na vsakega prebivalca, l. 1850 že 23 kron, 1870 nad 56, 1901 79, 1911 106 in 1913 že nad 120 kron, prirastek od 1830—1913 torej 650 %.

Prejšnja leta je bila trgovina zelo aktivna, sedaj ne več; vendar je l. 1913 pasivum manjši nego l. 1912. L. 1891 so znašala aktiva še 346 milijonov kron, 1895 39, 1900 246, 1905 98, 1906 39, 1907 se preobrne, —45, 1908 —143, 1909 —427, 1910 —434, 1911 —692, 1912 —743·2, 1913 pa —521·2. Seveda so v celoti svote prejšnjih let mnogo manjše nego sedaj, l. 1891 n. pr. uvoz 1227·4 milijonov kron, izvoz 1573·4, l. 1913 pa 3508·7 in 2987·5. Skupna trgovina l. 1913 6496·2 milijonov kron. V odstotkih vidimo sledeči prirastek:

	Uvoz	Izvoz	Trgovina
1891—1913:	178 %	90 %	132 %
1900—1913:	113 %	54 %	79 %.

Večkrat pasivna bilanca ni nikak očitak. Predmeti uvoza in izvoza na tabeli XII. Glede zunanje trgovine je povsod na prvem mestu Nemčija, druge države so daleč zadaj. Odstotki uvoza l. 1912 iz raznih držav v monarhijo so sledeči: Nemčija 39·6 %, Unija 9·8, Vel. Britanija 6·9, Rusija 6·4, Brit. Indija 5·6, Italija 4·6, Francija 3·4, Rumunija 2·9, Švica 2·6, Brazilija 2·3, Turčija 2·1, Belgija 1·6, Argentina 1·3, Srbija 1·2, Egipet 1·0, Nizozemska 0·7, Grška 0·6, Bolgarija 0·4 itd.; izvoz: Nemčija 44·4, Vel. Britanija 9·5, Italija 8·7, Rumunija 4·9, Turčija 4·8, Švica 4·3, Rusija 3·3, Francija 3·1, Unija 2·3, Br. Indija 2·3, Bolgarija 1·7, Srbija 1·6, Egipet 1·2, Nizozemska 1·1, Belgija 1·0, Grška 0·9, Argentina 0·8, Brazilija 0·5 itd. Vedno bolj kupčujemo s prekmorskimi državami, od tam dobivamo že mnogo nad 20 % vsega uvoza, prodamo pa tja ca. 10 % izvoza. Ker smo kolikor-toliko kontinentalni, se to seveda očitvidno pokaže pri navedenih odstotkih.

* * *

Bodočnost monarhije je velika. Geografska skupnost je jasno začrtana; klima je ugoden, zemlja rodovitna, dajala bo lahko še enkrat toliko kot sedaj, če bomo naravne darove le dobro

izkoristili. Obala oziroma Adrija kaže državi pot posredovanja med severom in jugom, prometna žila Donave pa istotako pot proti deželam prihodnosti: prej ali slej se mora razviti velikansk gospodarski napredek. Narodi naše države imajo še toliko neporabljene individualnosti, toliko neizčrpane moči, da se jim ni bati ničesar. Država naj bo središče, iz kterega se razširjaj naše kulturno delo širom sveta.

Tabela I.

	km ²	% Avstrije	Prebivalstvo v tisočih			% Avstrije l. 1910	Na km ²			Na 1000 moških pride ženskih 1910
			1890	1900	1910		1890	1900	1910	
Dolnja Avstrija	19825	6·6	2662	3100	3532	12·4	134	156	178	1046
Gornja Avstrija	11982	4·0	786	810	853	3·0	66	67	71	1017
Salcburška	7153	2·4	174	193	215	0·8	24	27	30	995
Štajerska	22425	7·5	1283	1356	1444	5·1	57	60	64	1006
Koroška	19326	3·4	361	367	396	1·4	35	35	38	998
Kranjska	9954	3·3	499	508	526	1·8	50	51	53	1099
Trst	95	—	157	179	230	—	1662	1880	2416	1040
Goriška in Gradiška	2919	—	220	233	261	—	76	80	89	961
Istra	4956	—	318	345	404	—	64	69	81	912
Primorsko	7969	2·6	695	757	895	3·1	87	95	112	958
Tirolsko	26683	—	813	853	947	—	30	32	35	991
Predarlsko	2602	—	116	129	145	—	45	49	56	1012
Tirolsko in Predarlsko	29285	9·8	929	982	1092	3·8	32	33	37	993
Ceška	51947	17·3	5843	6319	6770	23·7	113	121	130	1047
Moravska	22222	7·4	2277	2438	2622	9·2	102	110	118	1066
Šlezija	5147	1·7	606	680	757	2·6	118	132	147	1046
Galicija	78497	26·2	6608	7316	8026	28·1	84	93	102	1038
Bukovina	10441	3·5	647	730	800	2·8	62	70	77	1021
Dalmacija	12831	4·3	527	594	646	2·2	41	46	50	1000
Skupaj	300004	100·0	23897	26150	28574	100·0	80	87	95	1036
K tej tabeli pridenemo še :										
Ogrska	282296				18172	64 na km ²				Prirastek od 1900—1910 8·2
Reka in okolica	21				49	— " "				" " " 25·6
Hrvaška	42534				2619	62 " "				" " " 8·4
Ogrska in Hrvaška	324851				20840	64 na km ²				Prirastek od 1900—1910 8·2
Bosna in Hercegovina	51028				1898	37 " "				
Skupaj	675883				51312	76 na km ²				

Tabela II.

	Letni prirastek (+) in letna izguba (-) prebivalstva na 1000 ljudi v desetletjih								
	1881—1890			1891—1900			1901—1910		
	naravno	pre-ozir. izseljevanje	faktično	naravno	pre-ozir. izseljevanje	faktično	naravno	pre-ozir. izseljevanje	faktično
Dolnja Avstrija . . .	+6·88	+7·33	+14·21	+9·52	+6·97	+16·49	+8·79	+5·42	+13·91
Gornja Avstrija . . .	+3·66	-0·17	+3·46	+5·91	-2·80	+3·11	+7·46	-2·18	+5·28
Salcburška	+2·85	+3·23	+6·08	+5·47	+5·64	+11·11	+9·01	+2·38	+11·39
Štajerska	+4·89	+0·80	+5·69	+6·19	-0·44	+5·75	+7·64	-1·18	+6·46
Koroška	+5·41	-1·89	+3·52	+6·07	-4·32	+1·75	+8·40	-0·54	+7·86
Kranjska	+7·96	-4·28	+3·68	+8·35	-6·51	+1·84	+10·19	-6·68	+3·51
Trst	+3·07	+5·65	+8·72	+2·71	+10·74	+13·45	+8·05	+20·45	+28·50
Goriška in Gradiška . .	+10·37	-6·00	+4·37	+9·39	-3·68	+5·71	+13·55	-1·61	+11·94
Istra	+10·02	-1·25	+8·77	+11·02	-2·38	+8·64	+15·47	+1·48	+16·95
Tirolsko	+3·42	-2·48	-0·94	+4·67	+0·25	+4·92	+8·72	+2·29	+11·01
Predarlško	+4·32	+3·78	+8·10	+6·91	+4·43	+11·34	+10·04	+2·47	+12·51
Češka	+8·60	-3·44	+5·16	+10·22	-2·08	+8·14	+9·84	-2·71	+7·13
Moravska	+8·24	-2·48	+5·76	+10·39	-3·32	+7·07	+11·42	-3·85	+7·57
Šlezija	+8·33	-1·22	+7·11	+12·44	-0·09	+12·35	+13·74	-2·50	+11·24
Galicija	+11·92	-1·13	+10·72	+15·30	-4·58	+10·72	+16·37	-6·67	+9·70
Bukovina	+13·24	-0·14	+13·10	+15·04	-2·11	+12·93	+14·39	-4·82	+9·57
Dalmacija	+13·68	-2·91	+10·77	+14·95	-2·37	+12·58	+14·09	-5·36	+8·73
Skupno	+8·81	-0·90	+7·90	+11·11	-1·67	+9·44	+11·87	-2·61	+9·26

Vidimo, da imajo naše domače dežele precejšen naraven prirastek, a izseljevanje vzame izredno veliko ljudi, zlasti na Kranjskem. Isto bi se zgodilo tudi v karpatskih deželah — Galicija, Bukovina —, v Dalmaciji itd., ako bi naravni prirastek ne bil tako ogromen. Vidimo privlačno silo Dunaja in Trsta. Praga se ne more tako javljati, ker tvori samo desetino prebivalstva Češke.

Tabela III.

Narodnostne razmere v Avstriji.

Občevalni jezik	1890		1900		1910		Prirastek v % 1891—1900 1901—1910	
		v %		v %		v %		
Nemški	8461580	36·05	9170939	35·78	9950266	35·58	8·38	8·50
Češki	5472871	23·32	5955397	23·23	6435983	23·02	8·32	8·07
Poljski	3719232	15·84	4259152	16·62	4967984	17·77	14·52	16·64
Rusinski	3105221	13·22	3375576	13·17	3518854	12·58	8·71	4·24
Slovenski	1176672	5·01	1192780	4·65	1252940	4·48	1·37	5·04
Srbohrvatski	644926	2·75	711380	2·77	783334	2·80	10·30	10·11
Italijanski	675305	2·88	727102	2·84	768422	2·75	7·67	5·68
Rumunski	209110	0·89	230963	0·90	275115	0·98	10·45	19·12
Madjarski	8139	0·04	9516	0·04	10974	0·04	16·92	15·32
Skupno . .	23473056	100·00	25632805	100·00	27963872*	100·00	9·20	9·09

* Ta številka se s prejšnjo — 28,574.000 ozir. 28,568.000 — ne vjema, ker živi poleg teh narodnosti v Avstriji še nekaj drugih in ker tudi tuji niso všteti. Vojaštvo ima odstotno približno iste številke kot civilno prebivalstvo.

Tabela IV.
Narodnostne razmere na Ogrskem v %.

	V Ogrski sami		Na Hrvaškem		Skupno	
	1. 1900	1. 1910	1. 1900	1. 1910	1. 1900	1. 1910
Madjari	51·4	54·4	3·8	4·4	45·4	48·1
Hrvati in Srbi	3·7	3·6	87·0	87·1	14·2	14·1
Slovaki (Čehi)	11·9	10·7	0·7	2·4	10·5	9·7
Rusini	2·5	2·5	0·2	0·3	2·2	2·3
Nemci	11·8	10·4	5·6	5·1	11·1	9·7
Rumuni	16·7	16·1	—	—	14·5	14·1
Drugi	2·0	2·3	2·7	0·7	2·1	2·0
	100·0	100·0	100·0	100·0	100·0	100·0

Tabela V.
Verske razmere v Avstriji.

	1880 v %	1890 v %	1900 v %	1910	v %
Rimski katoliki	79·90	79·24	79·01	22,530.169	78·85
Grški katoliki	11·44	11·78	11·99	3,417.223	11·96
Pravoslavni	2·22	2·28	2·32	666.458	2·33
Avgsturška konfesija	1·31	1·32	1·40	444.307	1·56
Helvetska konfesija	0·50	0·50	0·49	144.379	0·51
Izraeliti	4·54	4·79	4·68	1,313.687*	4·60
Drugi	0·09	0·09	0·11	55.711	0·19
	100·00	100·00	100·00	28,571,934	100·00

* Od teh skoro milijon v Galiciji in Bukovini, skoro 200.000 v Dolnji Avstriji.

Tabela VI.
Verske razmere na Ogrskem leta 1910 v %.

	V Ogrski sami	Na Hrvaškem	Skupno
Rimski katoliki	49·3	71·6	52·1
Grški katoliki	11·0	0·7	9·7
Pravoslavni	12·8	24·9	14·3
Avgsturška konfesija	7·1	1·3	6·4
Helvetska konfesija	14·3	0·7	12·6
Izraeliti	5·0	0·8	4·5
Drugi	0·5	—	0·4
	100·0	100·0	100·0

Tabela VII.

Obisk šol in analfabeti l. 1900.

	Od 1000 otrok jih je hodilo v šolo	Število učencev na eno učno moč	Analfabeti v starosti nad 6 let v %
Dolnja Avstrija	977	34	5·1
Gornja Avstrija	991	40	4·5
Šaleburška	976	31	6·6
Štajerska	955	43	14·3
Koroška	963	36	20·6
Kranjska	949	58	21·7
Trst in okolica	789	34	14·3
Gorica in Gradiška	956	41	25·4
Istra	854	51	53·7
Tirolska	980	31	5·1
Predarlška	984	25	2·4
Češka	984	38	4·1
Moravska	978	37	5·1
Šlezija	981	40	7·2
Galicija	850	62	56·6
Bukovina	892	39	64·1
Dalmacija	945	44	72·6
Avstrija		43	32·4

Tabela VIII.

Znamenitejša jezera.

	Višina nad morjem v m	km ²	Največja globina v m	Srednja globina v m	Vsebina v milj. m ³
Achensko	920	7·3	133·0	71·0	520
Attersko	465	46·7	170·6	84·2	3934
Bodensko	395	538·5	252·0	90·0	48440
Bohinjsko	526	3·3	44·5	29·7	98
Caldonazzo	449	5·4	49·0	26·0	140
Blaško	561	2·3	29·5	14·2	33
Gardsko	65	370·0	346·0	135·0	49760
Gmundensko	422	25·6	191·0	90·0	2302
Hallstattsko	494	8·6	125·2	64·9	557
Millstattsko	580	13·3	140·0	92·7	1228
Mondsee	479	14·2	68·3	36·0	510
Osojsko	494	10·6	46·0	19·1	200
Vrbsko	439	21·6	84·0	37·0	809

Nektera teh jezer imajo poleti in v zadnjem času tudi pozimi jako mnogo prometa, vršijo se tekme itd. Skoro na vseh večjih je vpeljana paroplovba.

Tabela IX.

	Poklic l. 1900 v % ₀					Ž i v i n a ³⁾				
	Kme- tjstvo	Rudarstvo in Industrija	Promet in trgovina	Javne slu- žbe, prosti podčlci i. dr.	Goved v tisočih l. 1910	na 1000 ljudi	Prašičev v tisočih l. 1910	na 1000 ljudi	Ovac v tisočih l. 1910	na tisoč ljudi
Dolnja Avstrija	20·5	42·7	19·2	17·6	609	173	710	201	45	13
Gornja Avstrija	49·4	28·4	9·1	13·1	553	648	355	417	32	38
Salcburška	45·1	25·1	12·4	17·4	129	598	23	105	36	167
Štajerska	58·4	22·1	6·8	12·7	683	474	837	580	87	60
Koroška	58·4	21·5	7·0	13·1	222	563	186	470	71	181
Kranjska	69·8	16·2	4·5	9·5	227	432	177	338	24	46
Primorska	53·4	20·4	13·7	12·5	139	155	112	125	219	245
Tirolska in Predarlška	56·5	22·8	7·8	12·9	471	431	117	107	156	142
Češka	35·7	41·9	10·7	11·7	2291	338	1013	150	153	23
Moravska	46·2	34·0	8·5	11·4	801	306	634	242	24	9
Šlezija	35·1	46·0	7·6	11·3	197	260	144	191	6	8
Galicija	76·8	9·0	7·8	6·4	2505	312	1835	229	359	45
Bukovina	72·6	11·3	8·6	7·5	228	284	219	274	189	237
Dalmacija	83·8	5·2	4·2	6·9	105	162	71	110	1028	1591
Avstrija ¹⁾	52·4	26·8	10·0	10·8	9160	321	6433	225	2429	85
Ogrska sama	66·5	15·2	5·5	12·8	6184	340	6417	353	7698	423
Hrvaška	82·0	8·4	2·9	6·7	1135	433	1163	444	850	324
Cela Ogrska	68·4	14·4	5·2	12·0	7319	351	7580	364	8548	410
Bosna in Hercegovina ²⁾	88·0	?	?	?	1309	689	528	278	2502	1317

¹⁾ Številke za 1910 še ni; vemo pa, da znaša sedaj število kmetovalcev v Avstriji manj nego 50 %₀. — ²⁾ L. 1910 kmetov 86·57 %₀. — ³⁾ K tej tabeli pridenemo še: V Avstriji 1,802.000 konj (63 na 1000 ljudi), na Og. 2,016.000 (96), v Bosni 220.000 (116); v Avstriji 1,258.000 kozá (44), na Ogrskem 336.000 (16), v Bosni 1,393.000 (733); v Avstriji okoli 70.000 volov, mezgov in mu, na Ogrskem 20.000, v Bosni ca. 70.000. Številke za Hrvaško in Ogrsko l. 1911.

Tabela X.

	Kulturni areali v % l. 1897 ¹⁾									Kulturni areali posamnih vrst l. 1909 ²⁾ v % obdelanega sveta							Ostali odstotki
	Njive	Vrtovi	Vino- gradi	Travniki	Pašniki	Planinski pašniki	Gozd	Jezera in močvirja	Neproduk- tivno itd.	Pšenica	Rž	Ječmen	Oves	Koruza	Krompir	Drugi sadeži in neprod.	
Dolnja Avstrija	43·4	1·6	1·9	11·6	3·2	0·4	34·3	0·1	3·6	9·4	26·5	8·5	19·7	2·1	10·6		
Gornja Avstrija	35·1	2·0	—	18·5	1·9	0·6	34·0	0·5	7·4	12·1	21·1	11·6	20·0	—	5·3		
Salcburška	9·2	0·3	—	8·3	4·9	29·0	32·4	0·9	15·9	12·1	18·6	2·2	15·1	—	1·8		
Štajerska	18·9	1·1	1·4	11·9	5·7	6·2	47·9	0·1	6·9	15·5	17·4	4·7	15·0	9·3	8·0		
Koroška	13·7	0·4	—	10·2	5·2	17·1	44·1	0·2	9·2	10·2	25·7	5·8	19·3	4·7	6·0		
Kranjska	14·8	0·8	1·1	17·3	15·7	1·4	44·4	0·2	4·5	17·8	9·2	7·4	9·2	9·2	15·2		
Primorska	12·8	2·2	6·9	12·5	28·1	1·6	29·3	0·1	6·5	4)							
Tirolska in Predarlška	5·0	0·2	0·5	6·7	4·8	26·5	37·7	0·2	18·5	5)							
Češka	50·5	1·3	0·1	10·0	5·0	—	29·0	0·8	3·4	8·4	21·4	12·4	18·2	—	11·4		
Moravska	54·8	1·2	0·5	7·0	5·7	—	27·5	0·2	3·1	8·9	19·0	16·6	16·1	0·9	12·6		
Šlezija	49·4	1·3	—	5·8	6·2	—	34·2	—	3·1	3·9	22·0	8·8	23·1	—	14·4		
Galicija	48·4	1·4	—	11·2	9·1	0·4	25·8	0·3	3·5	14·0	18·7	9·2	18·0	2·2	13·1		
Bukovina	27·6	0·8	—	12·6	10·0	2·4	43·2	0·1	3·3	6·1	8·4	10·0	16·2	23·6	10·9		
Dalmacija	10·7	2·9	6·4	0·8	46·3	—	29·7	1·0	2·2	18·6	7·0	15·4	4·2	28·7	3·4		
Avstrija	35·4	1·2	0·8	10·2	8·9	4·7	32·6	0·4	5·8	11·2	19·5	11·2	17·4	3·1	11·6		
Ogrska sama	44·3	0·7	—	22·7	—	—	26·7	—	5·6	31·4	9·9	9·6	9·3	20·6	4·8		
Hrvaška	33·5	0·7	—	24·6	—	—	35·7	—	5·5	22·6	6·9	5·7	8·1	30·7	5·9		
Cela Ogrska	41·8	1·3	0·7	10·3	12·7 ³⁾	—	27·8	0·3	5·3	30·5	9·6	9·2	9·1	21·4	4·9		
Bosna in Hercegovina	22·6	1·1	0·1	7·8	15·3	—	51·2	—	1·9	—	—	—	—	—	—		

¹⁾ Za Ogrsko 1908, Bosno in Hercegovino 1904. — ²⁾ Pašniki sploh. — ³⁾ Za Ogrsko l. 1900. — ⁴⁾ Trst: 12·0, 11·5, 10·5, 2·4, 39·3, 8·9; Goriška: 14·2, 2·1, 2·7, 4·7, 35·3, 10·6; Istra: 21·5, 2·6, 10·9, 4·3, 33·8, 12·3. — ⁵⁾ Tirolsko: 10·9, 12·2, 6·7, 4·9, 10·9, 10·4; Predarlško: 8·4, 3·1, 4·7, 8·0, 20·8, 39·1.

Tabela XI.

Štetje 1910	Od tisoč ljudi jih stanuje v krajih			
	pod 500 prebivalcev	od 500—2000 preb.	od 2001-5000 preb.	od 5001 naprej
Dolnja Avstrija	151	141	69	639
Gornja Avstrija	614	187	53	146
Salcburška	484	247	101	168
Štajerska	504	262	50	184
Koroška	666	169	41	124
Kranjska	701	155	53	91
Trst	5	36	88	871
Goriška in Gradiška	279	474	103	144
Istra	216	354	145	285
Primorsko	180	307	118	395
Dalmacija	179	568	146	107
Tirolsko	334	376	97	193
Pedarlsko	128	403	162	307
Tirolsko in Predarlsko	307	379	105	209
Češka	298	291	140	271
Moravska	195	399	174	232
Šlezija	109	327	249	315
Galicija	80	508	236	176
Bukovina	18	298	366	318
Avstrija	224	346	158	272
Leta 1900 pa	262	357	148	233

V Avstriji v krajih pod 2000 prebivalcev l. 1900 619 ljudi, l. 1910 570 ljudi; v krajih nad 2000 prebivalcev l. 1900 381 ljudi, l. 1910 430 ljudi. Na Ogrskem l. 1900 v krajih pod 2000 prebivalcev 473 ljudi, nad 2000 prebivalcev 527 ljudi. Na Hrvaškem l. 1900 v krajih pod 2000 prebivalcev 809 ljudi, nad 2000 prebivalcev 191 ljudi. — L. 1846 je prebivalo v Avstriji šele 19% ljudi v krajih nad 2000 prebivalcev.

Tabela XII.

Najvažnejši predmeti uvoza in izvoza l. 1912 v milijonih kron.

Uvoz		Izvoz	
Bombaž	330	Vsakovrstni les	261
Črni premog	192.5	Sladkor	254
Stroji in aparati	190	Jajca	144
Volna in dlaka	162	Obleke	97
Žito	122	Lesni izdelki	86
Surove kože	102	Rjavi premog	79
Kava	102	Surove kože	89
Oljnata semena	94	Bombaževi izdelki . . .	75
Usnje vseh vrst	73	Volneni izdelki	71
Knjige in podobno	62.5	Steklo in stekl. izdelki	77
Ure in inštrumenti	60	Kovinski izdelki	62
Svileni izdelki	58	Sladje	66
Svileno predivo	63	Kemikalije	49
Jajca	67	Blago iz usnja	54
Rudnine i. dr.	70	Stroji in aparati	49
Kemikalije i. dr.	54	Papir in papirnati izdelki	40
Južno sadje	58	Železnina	48
Volneno predivo	56	Konji	32
Zlati, srebrni i. dr. izdelki	55	Mineralno olje	72
Baker	83	Hmelj	50
Volneni izdelki	49	Knjige, umetnine itd. . .	30
Železnina	59	Blago iz kamna in gline	29
Lan in konoplja	61	Razne vrste semena . . .	37
Surovi tobak	59	Platneni in džuta - izdelki	31
Cínk in kositer	48	Sveže sadje	21
Bombaževi izdelki	41	Žlahtne kovine, surove	65
Papir in papirnati izdelki	37	Svileni izdelki	23
Lesni izdelki	37	Usnje vseh vrst	24
Kavčuk in gutaperča	30	Perotnina in divjačina . .	30
Riž	28	Sočivje	20
Džuta	29	Perje za postelje	19

Kazalo.

	Stran
Splošni pregled	3
Relief Avstro-Ogrske	15
Klima	27
Vetrovi	32
Padavina	35
Flora in favna	37
Prebivalstvo	41
Narodnosti	44
Verske razmere	47
Alpske dežele	49
Kraške dežele	75
Karpatske dežele	90
Bojična Gmota	109
Gospodarstvo monarhije	126

Tabele.

Popravki.

Čitaj povsod težko (ne teško), skrilavec ali skrilavci (ne škriklj); dolgost Karpatov str. 11 1500 *km* (ne 2500); str. 21 čitaj: odkladnine sestojе iz peščenca (npr. Pol. P. G.), laporja, tudi apnenca itd.; str. 22: v Palavskih (ne Polavskih) Gorah; str. 29 Lungau (ne Lurgau). Glede strani 41 zgoraj glej stran 127 zgoraj.

